

საქართველოს
სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ე
1977/3

ენისა

და

ლიტერატურის

სერია

2-1977

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

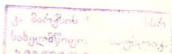
СЕРИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

90851
15806

თბილისი
ТБИЛИСИ

2·1977

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე ლ ა ძ ე რ ი კ ო ლ ე ზ ი ა: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (შლიანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкrellidze Т. В., Гвахарია А. А. (секретарь), Дзидзигури Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глонти

რ ე დ ა კ ც ი ი ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 ტელეფონ

ზელმოწერილია დასაბუღად 31.5.1977; შეკვ. 502; ანაწილების ზომა 7×11¹/₂;
ქალაქის ზომა 7×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 17,85; სააღრიცხვო-სავაჭრომცემლო
თაბახი 16; უე 01578; ტირაჟი 1 700.
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა «მეცნიერება», თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა რ ს ი

წ ა რ ი ლ ე ბ ი

კ. დანელია, აკაკი შანიძე	5
ბ. ხობიშვილი, გერმანული თემა და გერმანულენოვანი ლიტერატურა კ. გამსახურდიას მხატვრულ შემოქმედებასა და თეორიულ ნაზრევში	14
ი. ბაჩინიშვილი, რომანტიზმის თეორიის ზოგიერთი საკითხი	27
მ. ქუთელია, ჯერბან ხალილ ჯებრანის „პროცესები“	37
ბ. სილაგაძე, არაბული ბეითის აგებულებისათვის	46
შ. ფუტატარაძე, ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება შალვა დადიანის თხზულებებში	52
ნ. დარსაველიძე, შხამსაწინააღმდეგო ქვების აღმნიშვნელი ქართული ტერმინების წარმომავლობისათვის	65
მ. ბარბაქაძე, ტოპონიმ „ვარძის“ ეტიმოლოგიისათვის	77
ბ. ხუციანი, ფორმისა და მნიშვნელობის საკითხი ა. პეშკოვსკის კონცეფციაში	85
ბ. ჩანტალია, ადამიანის სახის აღმნიშვნელი ლექსიკა ბასკურსა და ქართულ ენებში	100
ი. ზინცარი, ეგრეთ წოდებული პასიური ერგატივის შესახებ	106
ნ. რობაქიძე, ხმოვნის პალატალიზაცია შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკის მიხედვით	112
ი. სენიანი, ზოგიერთი გარდაუვალი ზმნის ვალენტობის შესახებ ინგლისურ და გერმანულ ენებში	115

ც ნობები და შინეშვნები

ბ. შარაძე, წერილი რედაქციას — ისევ ე. წ. რუსთაველის უცნობი პორტრეტის გამო	128
ი. ბაქანიშვილი, ზოგიერთი ცნობა ნიკო ლომოურის შესახებ	145
ბ. კანოშვილი, ა. ქავჭავაძის ლექსების დათარიღებისათვის	153
ნ. ბარბაქაძე, ეეკლედეს „საწყისების“ არაბული თარგმანის თბილისური ნუსხა	165

პ რ ი ბ ი ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ბ. დოგორჯინიძე, ი. ქავჭავაძის რელიგიისადმი დამოკიდებულების მართებული გაგებისათვის	170
ი. ასათიანი, კიდევ ერთხელ ივანე მაჩაბლის დაქარგვის ერთი ვერსიის შესახებ	189
ბ. ბაბაშვილი, „არღვირ პაპიის ძის საქმეთა წიგნი“	196

ელენე შირსალაძე	201
------------------------	-----

ახალი წიგნები	203
---------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К. Д. ДАНЕЛИЯ, Акакий Шанидзе	5
А. И. ХОТИВАРИ, Немецкая тема и германоязычная литература в художественном творчестве и теоретических воззрениях К. Гамсахурдия	14
И. А. ГАЧЕЧИЛАДЗЕ, Некоторые вопросы теории романтизма	27
М. В. КУТЕЛИА, «Процессии» Джебрана Халила Джебрана	37
А. А. СИЛАГАДЗЕ, О построении арабского бейта	46
Ш. Х. ПУТКАРАДЗЕ, Некоторые фонетические особенности сочинений Ш. Дадяни	52
Н. С. ДАРСАВЕЛИДЗЕ, К вопросу о происхождении грузинского термина, обозначающего противоядный камень	65
М. И. БЕРИДЗЕ, К этимологии топонима «Вардзиа»	77
Г. Т. ХУХУНИ, Форма и значение в концепции А. М. Пешковского	85
Г. И. ЧАНТЛАДЗЕ, О названиях лица человека в баскском и грузинском языках	100
Ю. В. ЗЫЩАРЬ, О так называемом эргативном пассиве	106
Н. И. РОБАКИДЗЕ, Палатализация гласного в трудах средневековых арабских языковедов	112
И. С. СЕНЮК, К вопросу валентности некоторых интранзитивных глаголов современного английского и немецкого языков	115

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Г. С. ШАРАДЗЕ, Еще раз к вопросу о так называемом неизвестном портрете Руставели	128
И. З. БЕРДЗНИШВИЛИ, Некоторые сведения о Никс Ломоури	145
А. Д. КЕНЧОШВИЛИ, К датировке стихотворений А. Чавчавадзе	153
Н. Г. БЕРОЗАШВИЛИ, Тбилисский список арабского перевода «Начал» Евклида	165

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Б. И. ДОБОРДЖИНИДЗЕ, О правильной трактовке отношения И. Чавчавадзе к религии	170
И. АСАТИАНИ, Еще раз об одной версии исчезновения Ивана Мачабели	189
В. Н. ГАБАШВИЛИ, «Книга деяний Ардашира Папакана»	196

Е. Вирсаладзе

201

Новые книги

203

წმინდანები

ს ა კ ა კ ი შ ა ნ ი ძ ე

(დაბადებიდან 90 წლისთავის გამო)

დიდ ქართველ ეროვნულ მოღვაწეთა შორის გაკვირდება დასახელება მეორე პიროვნებისა, რომელსაც 90 წლის ასაკში ისე შერჩენოდეს მესხიერების სიცხოველე, ლოგიკური აზროვნების ცხოველმყოფელობა, გაუნელებელი შემოქმედებითი ენერჯია და უხვი ნაყოფიერება, როგორც აკაკი შანიძეს.

აკაკი გაბრიელის ძე შანიძე დაიბადა 1887 წლის 26 თებერვალს ს. ნოღაში. 1900 წელს დაამთავრა ქუთაისის კლასიკური გიმნაზია და სწავლა გააგრძელა პეტერბურგის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე, სადაც ის ისმენდა მარის, ბართოლდის, ბოდუენ-დუ კურტენეს, შჩერბას, კრაჩკოვსკის, ჯავახიშვილისა და სხვა სახელგანთქმულ მეცნიერთა ლექციებს. 1913 წელს კურსდამთავრებული ა. შანიძე ნ. მარის შუამდგომლობით დატოვეს კათედრაზე პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. 1915 წ. მან ჩააბარა ზუბირი სამაგისტრო გამოცდები; 1917 წელს სამუშაოდ გადმოდის თბილისში და მხურვალედ მონაწილეობს ი. ჯავახიშვილის თავკაცობით წამოწყებულ თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებაში. 1919 წლიდან განაგებს უნივერსიტეტში ქართული ენის კათედრას, ხოლო 1945 წლიდან (კათედრის ორად გაყოფის შემდეგ) დღემდე — ძველი ქართული ენის კათედრას. ახალდაარსებულ უნივერსიტეტში ა. შანიძეს მძიმე ტვირთი დააწვა. მას მოუხდა მრავალი საუნივერსიტეტო კურსის შექმნა და წაკითხვა: ძველი ქართულის, ახალი ქართულის მორფოლოგია-სინტაქსის, არაბულის, სომხურის, სვანურის, ქართული დიალექტოლოგიის, ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკისა და სხვ. 1920 წელს ა. შანიძე პირველი იცავს სადოქტორო დისერტაციას თბილისის ახალგაზრდა უნივერსიტეტში. 1939 წ. მას სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად ირჩევენ, 1941 წლიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსია, 1964 წლიდან ამავე აკადემიაში განაგებს საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილებას, 1948—50 წლებში აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი, მონაწილეობს რესპუბლიკის მრავალ სამეცნიერო და საზოგადოებრივ საქმიანობაში. ფართო კვლევითი მოღვაწეობის აღიარების ნიშნად სხვადასხვა წლებში მას ირჩევენ ერევნის, პრადის და იენის სამეცნიერო დაწესებულებათა წევრად თუ საპატიო დოქტორად. დაჯილდოებულია ლენინის, შრომის წითელი დროშის, საპატიო ნიშნის ორდენებითა და მედლებით.

მრავალმხრივი და მასშტაბურია აკაკი შანიძის სამეცნიერო პრობლემატიკის სფერო: ქართველური ენების გრამატიკული სტრუქტურა, დიალექტოლოგია, ენის ისტორია, ტექსტოლოგია, ლექსიკოლოგია-ეტიმოლოგია, ფოლკლორისტიკა, ეპიგრაფიკა, რუსთველოლოგია, ალბანოლოგია... თითოეულ მათგანში ის ფუძემდებლად ან ეტაპის შემქმნელად გვევლინება.

ა. შანიძის სამეცნიერო მოღვაწეობაში უპირველესი ადგილი ქართველურ ენათა გრამატიკული სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხების კვლევას უჭირავს. ამ დარგში მისი შრომები ეპოქალურია.

ა. შანიძემ პირველმა დაძლია წინამორბედ მკვლევართათვის მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელი ორი ძირითადი მეთოდოლოგიური ნაკლი: 1. მან კი არ მიიღო უკრიტიკოდ უცხო (ბერძნულ-ლათინურ თუ რუსულ) ენათა გრამატიკებში გატარებული თვალსაზრისი, არამედ დედაენის სტრუქტურული სპეციფიკის გათვალისწინებაზე დამყარებული საკუთარი კონცეფცია შეიმუშავა. ა. შანიძე არ ცდილა, უცხოელ ენათმეცნიერთაგან ბრმად გადმოეღო საბუთიანობა ქართული ენობრივი მასალის ანალიზისთვის, „მას ინტერესებდა არა მარტო ენის ფილოსოფიის მონაბოვართა გამოყენება ქართულისათვის, არამედ ქართული ენის მოვლენათა სწორი შეფასების გზით ზოგიერთ მცდარ დებულებათა გაბათილება ზოგად საკითხებში და მათ ნაცვლად ჭეშმარიტის წამოყენება...“ (ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1973, გვ. 14).

2. ენობრივი მოვლენების ანალიზისას ა. შანიძემ თანმიმდევრულად გაატარა ისტორიზმის პრინციპი, აჩვენა არა მარტო ის, თუ როგორ იცვლებოდა ენობრივი მოვლენის გამოხატულება, მექანიზმი, არამედ რატომაც იცვლება ქართული ენის წერილობითი ძეგლების, ცოცხალ კილოთა და მონათესავე მეგრულ-ჭანტურ, სვანურ ენათა მონაცემების შესწავლამ გარკვეულ ქრონოლოგიურ დონეზე და შემდგომ ასეთ სტრუქტურულ დონეთა ურთიერთშედარებამ მკვლევარს შეაძლებინა ენობრივი მოვლენები ისტორიულ ასპექტში შეფასებინა. 3. მესამე ფაქტორი, რამაც განაპირობა ა. შანიძის ლინგვისტური კვლევა-ძიების დიდი შედეგიანობა, ესაა ინტელექტუალური თვალსაწიერის დიდი მასშტაბურობა: ქართველური ენების რომელიმე კონკრეტული საკითხის ახლებური გაგების ნათელსაყოფად საჭირო შემთხვევაში გაბედულად არის პარალელი გავლებული სხვადასხვაგვარი სტრუქტურის ენებთან: სპარსულთან, თურქულთან, არაბულთან, ბერძნულთან, სომხურთან თუ სლავურთან. კვლევა-ძიების იმ მეთოდმა, რომელიც, როგორც ზემოთ ვთქვეთ, ა. შანიძემ საკუთრივ შეიმუშავა და რომელიც მას დღეს ფრიად გავრცელებულ სტრუქტურალისტურ მიმდინარეობასთან ახსნა, მკვლევარს შეაძლებინა გაბედულად შედწეულიყო ქართული ენის რთული სტრუქტურის ლაბირინთში და ნათელი მოეფინა მანამდე ბურუსით მოცული საკითხებისათვის. ნაშრომებში „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“ და „უძლავი სვანურში“, რომლებიც თითქოს ორ კონკრეტულ საკითხს ეხება, მკვლევარმა ცხადყო, თუ რა აუცილებელია ფონეტიკური მოვლენების სწორი შეფასება და გათვალისწინება ენის გრამატიკული სტრუქტურის მართებული ინტერპრეტაციისათვის.

1930 წელს გამოსულ ქართული ენის პირველ მეცნიერულ გრამატიკას წინ უძღოდა ავტორის შრომები მორფოლოგიის ცალკეულ საკითხზე: „სუბ. პრეფიქსი მეორე პირისა და ობ. პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“ (1920), „ნასახელარი ზმნები ქართულში“ (1919), „ქართული ზმნის საქცევი“ (1926) და სხვა. ოცდაათი წლის დაძაბული შრომის შედეგად ა. შანიძემ 1953 წელს გამოსცა ფუძემდებლური შრომა „ქართული გრამატიკის საფუძვლები“, რომლის გადაჭარბებით შეფასება შეუძლებელია. გრამატიკულ კატეგორიათა გამოვლენასა და დადგენისას ა. შანიძეს მომარჯვებელი ჰქონდა მინიმალურ ფორმალურ-ფუნქციურ ოპოზიციათა დადგენის ხერხი, დაყრდნობილი სხვების მიმართ ერთგვარს, მაგრამ ურთიერთ შორის განსხვავებულ ფორმათა პირისპირ არსებობის საფუძვლზე. ამ გზით შეძლო მკვლევარმა მეცნიერულად დაედ-

გინა ისეთი გრამატიკული კატეგორიები ქართულში, როგორცაა: ქცევა, კონტაქტი, აქტი, თანამდევრობა, გეზი, ორიენტაცია, მწკრივი, სიტუაცია. ამავე გზით მან ახლებური გაშუქება მისცა ადრევე ცნობილ გრამატიკულ კატეგორიებს. უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მის 1942 წ. დაბეჭდილ შრომას „Изменение системы выражения глагольной категории вида в грузинском и его последствия“, სადაც გარკვეულია, რომ ძველ ქართულში ასპექტის გამოხატვა სხვა პრინციპზე იყო დამყარებული (I და II სერიის მწკრივთა ფორმების დაპირისპირებაზე) და არა ახალ ქართულში მოქმედი პრევერბების დართვა-დაურთველობაზე. ამით, სხვათა შორის, მოპოვებული იქნა ენის ისტორიისათვის ფასდაუდებელი ცნობა: ასპექტის გამოხატვის საშუალებების შეცვლა (XI ს.) ძველი და ახალი (უფრო ზუსტად, საშუალო) ქართულის ყველაზე მკვეთრი სადემარკაციო ნიშანი აღმოჩნდა.

ა. შანიძემ შეძლო არა მარტო სწორად ამოეცნო ქართული ენის რთული ბუნება, არამედ პრინციპული ხასიათის შესწორებანი შეეტანა საერთოდ ენათმეცნიერებაში მრავალგზის დამუშავებული ზოგადი საკითხების გაშუქებაშიც. დეასახელებთ რამდენიმე მაგალითს: 1. ქცევის კატეგორიის დადგენამ ქართულში ა. შანიძეს საფუძველი მისცა ამ კატეგორიის არსებობის საკითხი დაესვა ინდოევროპულ ენებშიც. კერძოდ, ევარაუდნა, რომ ძველ ბერძნულში გვარიის სახეობად მიჩნეული ერთ-ერთი ფორმა (მედიუმი) სათავისო ქცევის გამოხატველი უნდა ყოფილიყო. ეს დაკვირვება ბერძნული ენის სპეციალისტებს (ს. ყაუზჩიშვილს, ა. ურუშაძეს და სხვებს) გასაზიარებლად მიიჩნიათ. 2. ადრევე ქართულის გარდა ბევრ სხვა ენაში (არაბულ, სპარსულ, თურქულში) გამოყოფილი იყო შუალობითი კონტაქტი (ე. წ. გარდასვლითი, კაუზატივი), მაგრამ არ იყო გამოყოფილი საოპოზიციო ცალი. ამიტომაც არ იყო ზეკატეგორიის (კონტაქტის) ცნება და კაუზატივი გვარიის სახეობად მიიჩნეოდა. ა. შანიძემ კონტაქტის კატეგორიის დადგენით, ჯერ ერთი, გვარისგან გამოიჯნა, გამოაყალკევა მედიანი (შუალობითი) და იმედიანი (უშუალო) ფორმები და, მეორეც, უკუაგდო ქართულ და უცხო ენათა გრამატიკებში დამკვიდრებული ე. წ. ორმაგი გარდაამავლობის ცნება. 3. ა. შანიძემ მწკრივის კატეგორიის გამოყოფით ქართულში არა მარტო შეძლო მანამდე უცნობი კატეგორიების (ჯერობის, აქტის, თანამდევრობის) დადგენა, არამედ დაზუსტება შეიტანა კარგად ცნობილ დროისა და კილოს ცნებებში, მკვეთრად გამოიჯნა ისინი სხვა კატეგორიებისაგან. მან დაასაბუთა, რომ გრამატიკული დრო ქართულში შეიძლება იყოს მხოლოდ სამი და არა რვა (ნ. მარი) ან თერთმეტი (ს. ზუნდაძე). ასევე არც ევროპულ ენებშია გრამატიკული დრო სამზე მეტი, მაგრამ თუ მეტს გამოყოფენ, ეს იმიტომ რომ სხვა კატეგორიაშია ადრეული დროის ცნება. დიდი ენათმეცნიერის ვანდრიგისის დებულებას, რომ ფრანგულს მოეპოვება გრამატიკული დროების მრავალფეროვანი გამა და „მას შეუძლია გამოხატოს მომავალი წარსულში და წარსული მომავალში“, ა. შანიძე მცდარად თვლის და კატეგორიულად აცხადებს: „არ ქნინლა და არ შეიძლება იქმნეს, რომ წარსულში მომავალი გამოიხატოს და მომავალში — წარსული... დააცილებთ ერთმანეთს დრო და თანამდევრობა და მაშინ „მომავალი წარსულში“ ისევ წარსული იქნება (და არა მომავალი) და „წარსული მომავალში“ მაინც მომავალი გამოვა (და არა წარსული). მაშასადამე, დროისა და თანამდევრობის გამოიჯნით გამაც დაიკარგება (და დაიკარგება არა მარტო ფრანგულში,

არამედ სხვა ენებში და აღარც საჭირო იქნება საუბარი დროთა მთავარ ცვლილებებსა და დაქვემდებარებულ დაყოფაზე, რომელსაც დანიელი ენათმეცნიერის ნაშრომში ვხვდებით (C. Jespersen, The Philcosophy of Grammar, London, 1935, გვ. 257)“.

ა. შანიძემ მყარი საფუძველი ჩაუყარა ქართულ დიალექტოლოგიას. მან ბრწყინვალედ ვააგრძელა ცხრაას ათიან წლებში ნ. მარის მიერ დაგეგმილი და დაწყებული საქმე ქართულის ცოცხალი კილოების საფუძვლიანი შესწავლისა. 1911 წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტის მივლინებით ა. შანიძემ შეისწავლა ხევსურული და ფშაური, ხოლო 1913 წელს შესასწავლი რეგიონი გაზარდა, იგი გაეცნო მთიულურს, მოხურს, თუშურს და ამავე წლებში რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მოამბეში გამოაქვეყნა მუშაობის შედეგებზე წინასწარი ანგარიში, ხოლო 1915 წელს დაბეჭდა „ქართული კილოები მთაში“. იმავე წელს რუსეთის არქეოლოგიური საზოგადოების ორგანოში (ტ. XXII) გამოქვეყნდა ა. შანიძის ვრცელი რეცენზია მ. ჯანაშვილის „საინგილოზე“. რეცენზიაში 400-მდე ინგილოური სიტყვის განმარტებაა მოცემული. თითქმის ყველა ქართული კილოს მონაცემებია გათვალისწინებული ა. შანიძის ცნობილ მონოგრაფიაში „სუბ. პრეფიქსი მეორე პირისა და ობ. პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“. მეტად მნიშვნელოვანია ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით მკვლევრის შრომა „ვც კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში“ (1941). გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ დიალექტური ტექსტების შანიძისეული პუბლიკაცია საინიშუშოა და მუდამ ნორმის მნიშვნელობას შეინარჩუნებს. ამ მხრივ უღარესად ფასეულია მის მიერ გამოცემული ბესარიონ გაბუურის „ხევსურული მასალები“ (1924), რომელსაც ამშვენებს გამოკვლევა და ლექსიკონი. დიალექტოლოგიური შრომების ოქროს ფონდს მიეკუთვნება ა. შანიძის წიგნი „ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული“ (1931), რომელიც ტექსტების ჩაწერის სიზუსტისა და მეცნიერული აპარატის სისრულით დღემდე დაუძლეველ ნორმად რჩება. მაგრამ ა. შანიძე ხალხურ მეტყველებასა და შემოქმედებას მხოლოდ ენათმეცნიერის თვალთ არ უყურებს. დიალექტოლოგიურ-ფოლკლორულ ტექსტებში ა. შანიძე კარგად ხედავს ხალხის პოეტური გენიის გამოვლინებას და ამ მხრივ მის დაკვირვებებში ვლინდება არა მარტო ფილოლოგიური ინტერესების შეუზღულდაობა, არამედ თვით მკვლევრის სულიერი სამყაროს სისავსე და პოეტურობა. მან გაბუურის ტექსტებისა და ხევსურული მასალების გამოცემით ბევრი აქტუალური საკითხი დასვა და გადაჭრა კიდევ, როგორცაა: ხალხური ნაწარმოების დეფინიცია, ინდივიდუალური და კოლექტიური საწყისები ხალხურ შემოქმედებაში, ტექსტების ვარიაცია, ტრადიცია და ნოვატორობა, პოეტურ ენართა გენეტური კავშირი, მეტრიკის საკითხები ხალხურ პოეზიაში, პროსოდიული ხმოვნების გენეზისი და ფუნქცია, ლიტერატურისა და ზეპირსიტყვიერების ურთიერთობა („შაჰ-ნამეს“ ერთი ეპიზოდი ქართულ ფოლკლორში, 1935), ზოგი ტერმინის კავშირი პოეტური შემოქმედების რაობასთან (მათქვამი, მოქმელი, მალბარი მმალექსებელი, მალექსარი, მელექსე, მეშაირე) და სხვ.

ა. შანიძემ საფუძვლიანი კვლევის ობიექტად აქცია სვანური ენა და ზეპირსიტყვიერება. მან ვ. თოფურიასთან ერთად შეკრიბა და სანიმუშოდ გამოსცა 1939 წ. „სვანური პროზაული ტექსტები“. რომელიც შეიღდა 198 ნიმუში. ამავე წელს ვ. თოფურიასა და გ. გუჯაჯიანის თანაავტორობით გამოსცა

„სევანური პოეზია“, რომელშიც შევიდა სევანური პოეტური შემოქმედების 150 ნიმუში ქართული თარგმანითურთ.

ა. შანიძეს ჩაწერილი აქვს მეგრული ტექსტები, რომელთაგან მცირე ნაწილია გამოქვეყნებული („ეკური ქალაქიანი“: ლიტ. ძიებანი, XI, 1958). იგი შეუწელებელი ინტერესით იკვლევს სევანური და მეგრულ-ჭანური ენების სტრუქტურის საკითხებს. მართო რად ღირს კლასიკური შრომა „უმლაუტი სვანურში“, რომელიც თითქოს ერთ ფონეტიკურ მოვლენას — ხმოვანთა ასიმილაციას ეხება, მაგრამ სინამდვილეში კი არის პირველი წარმატებანი ცდა სვანურის რთულ მორფოლოგიურ სტრუქტურაში გაბედული შეღწევისა. ქართულთან შედარებით სვანური და მეგრულ-ჭანური ენების განვითარების ისტორიის გარკვევა რთულია, ვითარცა უმწერლო ენებისა. ამიტომაც განსაკუთრებული ფასი აქვს ისეთ შრომებს, როგორიცაა: „ბერძნული სიტყვა აეუზატივის ფორმით სვანურში“ (1925), „Два чано-мегрельских суффикса в грузинском и армянском языках“ (1916), „ჭ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში“ (1960), „ნა პრეფიქსის მნიშვნელობისათვის სამეგრელოს გეოგრაფიულ სახელდებში“ (1972), „სევანური კულტის ტერმინი ჯგჯრნგ“ (1973) და სხვ.

ა. შანიძე ძველი ქართული ენის გრამატიკული სტრუქტურისა და ენის ისტორიის შესანიშნავი მკვლევარია. იგი ავტორია ისეთი დიდი მნიშვნელობის აღმოჩენებისა, რომელთაგან ერთიც კი უკედაფყოფდა მის სახელს. მეცნიერული წინასწარპრეტის მაგალითად მუდამ დარჩება ა. შანიძის აზრი **ბ** პრეფიქსის ხმარების თაობაზე ზმნებში. ის, რაც ბედნიერ შემთხვევად ჩანს სხვათათვის, მეცნიერისათვის ლოგიკური აუცილებლობის გამოვლენაა: სწორად წარმართულმა კვლევა-ძიებამ ა. შანიძეს 1920 წ. დაბეჭდილ მონოგრაფიაში ($S_2 O_3$) აუცილებლობით ავარაუდებინა, რომ უძველეს ქართულში ზმნებს $S_2 O_3$ -ის ნიშნად გარკვეულ კილოში **ბ** პრეფიქსი უნდა ჰქონოდაო. და სულ მოკლე დროში ეს ვარაუდი დაადასტურა 1922 წლის დასასრულს ი. ჯავახიშვილის მიერ ამოკითხულმა ხანმეტი პალიმფსესტის ოქსფორდულმა ფრაგმენტმა. ასევე მახვილგონივრული ახსნა მოუძებნა ა. შანიძემ მე-11 საუკუნის მწერლის — გიორგი მთაწმიდლის მიერ ნახმარ ხანმეტ ტერმინს, რომელიც ყველა მკვლევრისათვის ამოუხსნელ გამოცანად რჩებოდა და რომლის შანიძისეულ ახსნას კ. კეკელიძემ ჰუმარიტად „სენსაციური ინტერპრეტაცია“ უწოდა. ან რად ღირდა 1923 წ. ჰემეტი პალიმფსესტის აღმოჩენა, ამოკითხვა და ანალიზი. ასევე ნამდვილი აღმოჩენა იყო რუსთველოლოგიაში, რომ ა. შანიძემ უძველესი საბუთიანობით ერთბაშად გადაწყვიტა მკვლევართა შორის დიდი ხნის საცილობელი ერთი კარდინალური საკითხი — „ვეფხისტყაოსნის“ 1712 წლის ვახტანგისეული გამოცემა ხელნაწერისეული ტრადიციის უცვლელი გამეორება იყო თუ რედაქტორის ჩარევით შემუშავებული ტექსტი. 1937 წელს ვახტანგისეული ტექსტის უზუსტესად აღმდგენელი ა. შანიძის მახვილ თვალს არ ვასპირებია, შეემჩნია, რომ ტექსტზე დართულ ვახტანგის „თარგმანება“-კომენტარებში ისეთი სტროფები იყო, რომლებიც თვით გამოცემულ ტექსტში არ მოიპოვებოდა. რა თქმა უნდა, მკვლევრის იმბლიანობად უერ მივიჩნევთ ამ მიკნებას; შრომა დაფასდა, მძებნელმა იპოვა; ჯერ-არს მუშაკი სასყიდლისა თვისისა!

ა. შანიძის მიერ მიკვლეული, ამოკითხული და გაანალიზებული ხანმეტრ ტექსტების კორპუსის ნაწილები, როგორცაა: ხანმეტი მრავალთავი (1927), ხანმეტი ლექციონარი (1929), ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები (1938), შეიძლება ითქვას, მყარ საფუძვლებს წარმოადგენენ იმ კიბისას, რომელსაც სამწერლო ქართულის სათავესთან მივყავართ. ენის ისტორიის კონკრეტული საკითხებია გადაწყვეტილი ა. შანიძის ბრწყინვალე ეტიმოლოგიურ შტუდიებსა და ისეთ გამოკვლევებში, როგორცაა: „აერი სუფიქსიანი ქალის სახელების ძველ ქართულში“ (1968), „თეოფორული სახელები ქართველურ ენებში“ (1967), „ზგერათა ცვალება ენის ისტორიული განვითარების პროცესში და ორთოგრაფია“ (1972) და სხვ.

მწვავედ იგრძნობოდა ბოლო წლებში ძველი ქართული ენის გრამატიკის უქონლობა. თუმცა დაკვირვებულ მკითხველს შეეძლო ძველი ქართული ენის გრამატიკული სტრუქტურის არსებით მხარეებზე საჭირო ცნობები მიეღო ა. შანიძის მოკლე მიმოხილვიდან „ძველი ქართული ენა“, რომელიც ერთვოდა VIII კლასის სახელმძღვანელოს „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა“ (1934—55 წწ.), ანდა „ქართული გრამატიკის საფუძვლებიდან“, რომელშიც შიგადაშიგ მიმოხილულია ძვირფასი ცნობები ძველი ქართულის მონაცემებზე. მაგრამ ეს ვაზრდილ მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებდა. და აი, 1976 წელს ა. შანიძემ გამოსცა „ძველი ქართული ენის გრამატიკა“, რომელიც თითქოს მოკლე კურსია, მაგრამ მასში კონდენსირებული სახით მოცემულია ძველი ქართული ენის ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის ძირითადი საკითხების თეორიული გადაწყვეტა. ან. როგორც ავტორი ამბობს, ძველი ქართულიდან „რ ა ც მ თ ა ე ვ ა რ ი ა და ა რ ს ე ბ ი თ ი, იმის შესახებ მკითხველი იპოვის შიგ სათანადო პასუხს“.

ენის ისტორია ორგანულადაა დაკავშირებული ერის ისტორიასთან. ამ თვალსაზრისით ა. შანიძის მიერ ამოკითხულ, შესწავლილ და გამოქვეყნებულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს თანაბრად დიდი ღირებულება აქვთ ენისა და ერის ისტორიისათვის. ბოლნისისა და მცხეთის, წყისისა და მანგლისის, გრემისა და ხუნამისის, კოშისა და ვანის, ბარანისა თუ სხვა მრავალი ძნელად წასაკითხი წარწერების ამოკითხვითა და ინტერპრეტაციით ქართული ისტორიოგრაფიას აც მ ა ნ საინტერესო მასალები შესძინა. ასევე საყურადღებოა ა. შანიძის დაკვირვებანი ფეოდალური ხანის საისტორიო ძეგლების შერყვნილი თუ გაუგებარი აღვლებების გასაგებად. ისტორიკოსთათვის არ შეიძლება განსაკუთრებული მნიშვნელობა არ ჰქონდეს ისეთ შრომებს, როგორცაა: „Данные греческо-гехлэвийской билингвы из Армаза для истории термина ეზოას მოძღვარი в древнегрузинском“ (1941), «К этимологии названия „Топада“» (1937), „ტანეტერი თუ ოსტიგანი“ (1970) და სხვა.

ა. შანიძემ ახალ საფეხურზე აიყვანა ქართული ტექსტოლოგია. პეტერბურგში ნ. მარის მიერ დაარსებულმა გამოცემათა სერიებმა ქართული ტექსტოლოგია მკვირ მენციერულ ნიადაგზე დააყენა. ა. შანიძემ ბრწყინვალედ გაავრძელა მასწავლებლის ეს საქმე თბილისში. როგორც აღვნიშნეთ, ა. შანიძის მიერ გამოქვეყნებულმა ხანმეტმა და ჰემეტმა ტექსტებმა ახალი შესაძლებლობანი და პერსპექტივები გადაშალეს ქართული ენის ისტორიის კვლევის სფეროში. მკვლევარი კარგად გრძნობდა, რომ ქართული ენის ძვირფასი წერილობითი საუნჯის გამოსამხეურებლად საჭირო იყო

გეგმიანი, სისტემური და მიზანსწრაფული მუშაობა. ამ მიზნით მან აკადემიას და უნივერსიტეტში დააარსა გამოცემათა სერიები „Caucasus Polyglottus“ (1935), „ძველი ქართული ენის ძეგლები“ (1944), „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები“ (1955) და ზუსტად განსაზღვრა ამ სერიათა მიზნები და ამოცანები. მისი სიტყვებით, „მეცნიერულ-კრიტიკულად გამოცემული ძველი ტექსტები მკვიდრი საფუძველია ისტორიულ-ფილოლოგიური მეცნიერებისა: სხვადასხვა ბნელით მოცული საკითხი ერის ისტორიიდან, მისი ენისა და ლიტერატურის ისტორიიდან, ეკონომიკის ისტორიიდან და სხვა დარგიდან მხოლოდ მაშინ შეიძლება გაირკვეს, თუ სათანადო წერილობითი ძეგლები კრიტიკულად არის დამუშავებული და გამოცემული“. თავიდანვე დაიგეგმა, რომ გამოცემათა სერიებში დაბეჭდილიყო როგორც მეცნიერულად დადგენილი ტექსტები, ასევე სიმფონიები, ლექსიკონები და სპეციალური გამოკვლევები ლინგვისტურ-ფილოლოგიური ხასიათისა. „ძველი ქართული ენის ძეგლების“ სერიით დღემდე ა. შანიძემ გამოსცა 13 ტომი, რომელთაგან ხუთი უშუალოდ მანვე განახორციელა. ხოლო დანარჩენი — მისივე რედაქციით მისმა მოწაფეებმა. „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომების“ სერიით კი გამოსცა 19 ტომი, რომელთაგან 5 უშუალოდ მას ეკუთვნის, ხოლო სხვა ტომების მონაწილე ან რედაქტორია. კოლოსალური შრომა აქვს გაწეული ა. შანიძეს ამ ტომების გამოცემაზე. ყველა ტომის მასალის არათუ შეფასება, დასახელებაც კი შეუძლებელია პატარა წერილში. მაგრამ აღვნიშნავთ რამდენიმეს მაინც, რომელთაც განსაკუთრებული როლი შეასრულეს ქართული ენისა და ლიტერატურის შესწავლის საქმეში და ქართული ტექსტოლოგიის ქვაკუთხედს წარმოადგენენ: „ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.)“, „წიგნი ძუელისა აღთქმისანი (978 წ. ხელნაწერის მიხედვით)“, ტ. I, ნაჯ. I (1947), ნაჯ. II (1948), „ვეფხისტყაოსნის სიმფონია“ (1956), „სინური მრავალთავი 864 წლისა“ (1959), „ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი“ (1971).

ა. შანიძის დაუღალავი მეცადინეობით, შეუპოვრობითა და რედაქციით შესაძლებელი გახდა, რომ გამოცემულიყო მთელი ახალი აღთქმის უმთავრესი ძველი ქართული რედაქციები: საქმე მოციქულთა (გამოსცა ი. აბულაძემ 1950 წ.), კათოლიკე ეპისტოლენი (გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ 1956 წ.), იოვანეს გამოცხადება (გამოსცა ი. იმნაიშვილმა 1961 წ.), პავლეს ეპისტოლენი (გამოსცეს ქ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ 1974 წ.). ძველი აღთქმიდან გამოიცა: ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები (გამოსცა მშ. შანიძემ 1960 წ.). უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ა. შანიძის მითითებისა და ხელმძღვანელობის საფუძველზე ი. იმნაიშვილის მიერ შედგენილ უზარმაზარ შრომას „ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონს (1948—49), რომელიც ქართულ ლექსიკონგრაფიაში ახალ ეტაპს ქმნის. ცოტა ადრე, 1944 წელს, ხანმეტა ლექციონარის ფოტოტიპირ გამოცემაში ა. შანიძემ ბრწყინვალედ განახორციელა სიმფონიის შედგენის პრინციპები, ხოლო 1946 წელს მან გამოსცა ი. ჯავახიშვილის მიერ გამოზადებული გიორგი მთაწმიდლის თხზულება „ცხორება იოვანესი და ეფთუმესი“, რომელსაც დაურთო ვრცელი ლექსიკონი, სადაც პირველად არის გატარებული მის მიერვე შემუშავებული გრამატიკული ინდექსების სისტემა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ, თუ დღეს ქართული ტექსტოლოგია მეცნიერული თვალსაზრისით მსოფ-

ლოს სტანდარტის დონეზე დგას, ეს უპირველესად ა. შანიძის დამსახურებაა. არ შეიძლება გამოვლინოს ბედნიერებად არ ჩავთვალოთ ის ვასაოცარი ფაქტი, რომ 90 წელს მიახლოებულმა მეცნიერმა შეძლო ქართული ენისა და კულტურის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობის ორი ძეგლის საწილში პუბლიკაცია. „ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი. ტიპიკონის ქართული რედაქცია“ (1971) ისტორიულ-ფილოლოგიური და ლინგვისტური ხასიათის ვრცელი მონოგრაფიაა, რომელიც ახალ ფურცელს შლის ქართულ-ბიზანტიური ურთიერთობის შესწავლის საქმეში. ამ შრომამ ღირსეულად დაინსახურა ი. ჭავჭავაძის სახელობის პრემია. მეორეა „ეტლთა და შუდთა მნათობთათჳს. ასტროლოგიური თხზულება XII საუკუნისა“ (1975). ეს არის 1188 წლის ერთადერთ ხელნაწერში დაცული საერთო ხასიათის უნიკალური ძეგლი თამარის ეპოქისა, რომელსაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული ენის ისტორიისათვის, განსაკუთრებით ლექსიკისათვის. ამიტომაც არის, რომ ენობრივ მიმოხილვასთან ერთად ამ შესანიშნავ ტექსტს ახლავს სრული ლექსიკონი, საიდანაც კარგად ჩანს არაბულ-სპარსული ლექსიკის სიჭარბე.

ლიტერატურისა და ენის ისტორიის შესწავლა ლექსიკოლოგიის დაუხმარებლად წარმოუდგენელია, ამიტომაც ა. შანიძემ საგანგებო ყურადღება დაუთმო როგორც ლექსიკოგრაფიის ზოგადი საკითხების კვლევას, ისე საკუთრივ ქართული ლექსიკის შესწავლას. ამ მხრივ მეტად ფასეულია ვაჟას თხზულებებზე, გაბუურის ხევსურულ მასალაზე და გიორგი მთაწმიდლის და შოთა რუსთველის თხზულებებზე დართული ლექსიკონები. მან წარმატებით დაასრულა ი. ყიფშიძის მიერ დაწყებული საქმე და 1928 წელს მეცნიერულად გამოსცა ს.-ს. ორბელიანის ფასდაუდებელი „ქართული ლექსიკონი“. უდიდესი სამსახური გაუწია რუსთველოლოგიური საკითხების კვლევას ა. შანიძის მიერ 1956 წელს გამოცემულმა «ვეფხისტყაოსნის» სიმფონიამ, რომელსაც კ. კეკელიძემ კაპიტალური შრომა უწოდა. ლექსიკოლოგიისა და ენის ისტორიის საკითხების კვლევამ ა. შანიძე ბევრი სიტყვის მეცნიერული ეტიმოლოგიის მიგნებამდე მიიყვანა. საინტერესოა მისი მახვილგონივრული დაკვირვებანი ისეთ ლექსიკურ ერთეულებზე, როგორცაა: ორბი (1960), პატროცავი (1969), არჩილის „სიტნა“ (1970), ოქროფორტლითა (1970), ტაშტ-აბრაგი (1971), მამასახლისი (1971) და სხვ. ეტიმოლოგიური დაკვირვებანი ისეთ სიტყვებზე, როგორცაა: არტანუჯი, ბანა, ყარსი, ტოპადა, კეკელა-კეკლუცი, ავლადილება, ოხორჯა, ჭაკონია, დაჩი, თითი, ჩავგრა, რკო და სხვა, ცხადად ავლენს არა მარტო მკვლევრის უტყუარ ლინგვისტურ ალღოს, არამედ მის ფართო დიამაზონს ქართველი და მეზობელი ხალხების კულტურისა და ისტორიის ღრმა ცოდნისა.

ა. შანიძემ ტიტანური შრომა გასწია „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტისა და ენის შესწავლის საქმეში. მარტო რად ღირს 1937 წელს განხორციელებული ვანტანგისეული გამოცემის აღდგენა-გამეორება. რა დიდი შრომაა გაწეული და რა დასტაქარული სიფრთხილითაა აღდგენილი პირველი ბეჭდური ტექსტის კემარობი სახე. თუ რა ბრწყინვალე შედეგების მიღება შეუძლია მკვლევარს ფილოლოგიური და ლინგვისტური ცოდნის შეხამებით, ეს კარგად ჩანს შრომაში «ვეფხისტყაოსნის» ენის საკითხები» (1966), რომლით ადგილობრივად კ. გამსახურდია გამოცემას ვერ ფარავს და ამბობს: „როგორი სკრუპულოზობითაა შესრულებული ეს ტომი!“

ა. შანიძემ (ა. ბარამიძესთან ერთად) 1966 წელს პირველმა განახორციელა „ვეფხისტყაოსნის“ კრიტიკული გამოცემა ტექსტუალური ვარიანტების ჩვენებით (ხელნაწერთა და სხვა მნიშვნელოვან გამოცემათა სხვაობების გათვალისწინებით), რითაც რუსთველოლოგებს, შეიძლება ითქვას, ოქროს მასალა მიაწოდია.

ა. შანიძე არ არის ე. წ. კაბინეტური მეცნიერი, ის მაღალი მოქალაქეობრივი პასუხისმგებლობის მოუღლევი ენერგიული მოღვაწეა ეროვნული მეცნიერებისა და კულტურის ფრონტზე. ეს კარგად ჩანს დედაენის პრაქტიკული საკითხების მოგვარებისადმი მის შეუწელებელ ყურადღებაში. დედაენის სიწმინდის დაცვას ფხიხელ დარაჯად უდგას მსცოვანი მეცნიერი დღესაც, რადგან ღრმად სჯერა, რომ ენის სიწმინდისათვის ბრძოლა დიდი ეროვნული საქმეა. მისი ყოველი რეკომენდაცია ენაში არსებული საცილობელი ფორმებიდან ერთ-ერთის მხარდასაპირად მუდამ ემყარება მოვლენის ისტორიის შესწავლას: ფორმის განვითარების გზა ძველს, საშუალსა და ახალ ქართულში, ცოცხალ კილოთა მონაცემები, ენის ბუნებრივი განვითარების ტენდენციის დანახვა — აი, რა ფაქტორებია გათვალისწინებული რომელიმე ფორმის დაკანონებისას. ა. შანიძე იყო თავმჯდომარე იმ საორგანიზაციო კომისიისა, რომელსაც 1920 წელს დაევალა ქართული ორთოგრაფიის რეფორმის პროექტის მომზადება და მისივე თანავეტორობით კიდევაც გამოვიდა 1921 წ. „სალიტერატურო ქართულისათვის. პროექტი ქართული ორთოგრაფიის სადაო საკითხების მოსაწესრიგებლად“. ის კარგახანს იყო „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის“ თავმჯდომარე. მისივე თაოსნობით 1950 წ. დაარსდა სერია „სალიტერატურო ქართულის ნორმათა საკითხები“. მას ბევრი წერილი აქვს დაბეჭდილი ენის პრაქტიკულ საკითხებზე.

ა. შანიძეს ყურადღების გარეშე არ დარჩენია ჩვენი მეზობელი ხალხების — სომხებისა და აზერბაიჯანელების ენისა და კულტურის საკითხებიც. მეცნიერული ობიექტურობის ნიშნუშია მისი ვრცელი რეცენზიები ლარიბიანისა და აქარიანის შრომებზე, რომლებიც სომხეთის მეც. აკად. ორგანიგებში დაიბეჭდა. საყურადღებოა ა. შანიძის შრომები: „Глагольный суффикс *нц* в североармянских наречиях и говорах“ (1916). „Криптографическая записка в одной армянской рукописи из Мюнхенской коллекции“ (1960)... განსაკუთრებით ფასეულია ა. შანიძის შრომები ალბანელთა ენისა და კულტურის შესახებ. ის სამართლიანად ახალგაზრდა სამეცნიერო დისციპლინის — ალბანოლოგიის ფუძის დამდებად ითვლება. დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ისტორიულად (V—XIII) ცხოვრობდა ხალხი, რომელსაც ქართველები ჰერებს ეძახდნენ, ხოლო სომხები ალვანებს. ილ. აბულაძემ ერთ-ერთ XV ს. სომხურ ხელნაწერში მიაკვლია სხვადასხვა ენის ანბანთა ერთგვარ კრებულს, რომელშიც ა. შანიძის გამოკვლევის თანახმად ალბანურიც უნდა ყოფილიყო („Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки“, 1938).

1948 წ. მიწვევით შარბოებულები გათხრების შედეგად მოპოვებული უცნობწარწერიანი ქვებისა და შემდეგ თიხის ჭურჭლებზე შემჩნეული წარწერების შესწავლამ ა. შანიძეს შეაძლებინა, მიახლოებითი წარმოდგენა შეემუშავებინა ალბანური ენის ფონეტიკურ სისტემაზე („Язык и письмо кавказских албанцев“, 1960)...

ასეთია ძალზე ზოგადად ა. შანიძის უზარმაზარი დამსახურება სამამულო მეცნიერებისა და კულტურის წინაშე.

ანრიკო ხობივაკი

 გერმანული თემა და გერმანულენოვანი ლიტერატურა
 კ. გამსახურდიას მხატვრულ შემოქმედებასა და თეორიულ
 ნააზრებში

მრავალფეროვანია უახლესი ქართული სიტყვაკაზმული მწერლობის დიდი მესიტყვის კონსტანტინე გამსახურდიას შემოქმედებითი პალიტრა, მეტად მდიდარია მისი მემკვიდრეობა. ამ ადამიანის პიროვნებაში ბედნიერად ერწყმის ურთიერთს რომანისტიკა და ლირიკოსის, ნოველისტიკა და მხატვრული ბიოგრაფიის ოსტატის, ლიტერატურისმცოდნისა და მთარგმნელის ნიჭი.

დიდი წვლილი მიუძღვის კ. გამსახურდიას ჩვენში გერმანელი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი სულიერი კულტურის პოპულარიზების სფეროში. მის მხატვრულ შემოქმედებასა და თეორიულ ნააზრებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა გერმანიის ისტორიას, კულტურას, გერმანულენოვან ლიტერატურასა და მის ცალკეულ წარმომადგენლებს.

გერმანული თემა ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო და შთამბეჭდავია კ. გამსახურდიას ვრცელ შემოქმედებითს მემკვიდრეობაში წარმოდგენილ თემათა შორის. დიდ ეფექტსა და დამაჯერებლობას აღწევს მწერალი გერმანულ მასალის დამუშავებისას, რაც საესეებით კანონზომიერი შედეგია არა მხოლოდ დიდი მხატვრული ოსტატობისა, არამედ აგრეთვე იმისა, რომ მან არაერთი წელი გაატარა გერმანიაში, უშუალოდ გაეცნო გერმანელთა ყოფასა და ეროვნულ თავისებურებებს, იქაურ საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და კულტურას.

თავისი შემოქმედებითი საქმიანობის ყოველ ეტაპზე ამუშავებდა კ. გამსახურდია გერმანულ თემას, დიდი სითბოთი, მისთვის ჩვეული მწერლური ტემპერამენტით აცოცხლებდა გერმანულ სინამდვილეს, გერმანიის ისტორიის ცალკეულ პერიოდებს — გოეთეს ეპოქით, პირველი მსოფლიო ომისა და მისი შემდგომი ხანით დაწყებული და დიდი სამამულო ომის ქარცეცხლიანი წლებით დამთავრებული, ქმნიდა გერმანელთა და გერმანიაში მოხვედრილ ჩვენს თანამემამულეთა დასამახსოვრებელ სახეებს.

ტეშმარიტად ტიტანური შრომა გასწია კ. გამსახურდიამ ჩვენში დიდი გერმანელი პოეტისა და მოაზროვნის გოეთეს მემკვიდრეობის პროპაგანდის თვალსაზრისით. მის შემოქმედებაში განსაკუთრებული, საპატიო ადგილი ეთმობა გოეთეს პროზაულ მემკვიდრეობას, რასაც ნათლად მოწმობს „გოეტეს ცხოვრების რომანი“, ერთ-ერთი საუკეთესო ბიოგრაფიული ნაწარმოები ქართულ ლიტერატურაში.

ბიოგრაფიულ რომანზე მუშაობა საკმაოდ რთულ ამოცანებს აყენებს ყოველი შემოქმედის წინაშე. თვით კ. გამსახურდიას აზრით, ნაყოფიერი მწერლისათვის ამგვარი ტიპის რომანის შექმნა გარკვეულ რისკთანაცაა დაკავშირებული, რადგან ბიოგრაფიულ რომანში ავტორი გაცილებით უფრო ხელშეკრუ-

ლია, ვიდრე ისტორიული რომანის წერას¹... ამასთან „ძნელია, ფრიად ძნელია მწერლისათვის უცხო ქვეყნის, უცხო კულტურის და უცხო ენის წიაღიდან შემოქმედებითი ანდაზის გადმოტანა და რომანის პერსონაჟის ამტყველები“². 2. აღნიშნული სპეციფიკური თავისებურებანი მართლაც გარკვეულ სიძნელებებს ქმნიან, რომელთა დაძლევა ყოველ ავტორს როდი ძალუძს, ეს მხოლოდ მაღალი რანგის შემოქმედთა, კ. გამსახურდიას ტოლფასი მასშტაბისა და პოეტისად მქონე მწერალთა ხვედრია.

დიდი ოსტატობითა და ემოციური სისავსით აცოცხლებს მწერალი გერმანული პოეტის ცხოვრების ცალკეულ მომენტებს. მის ეპოქას, ასე მიდიარს დიდი პოლიტიკური და სოციალური კატაკლიზმებით. რის შესახებაც არ უნდა მოგვეთხრობდეს კ. გამსახურდია, იქნება ეს ყრმა ვოლფგანგის პირველი შთაბეჭდილებანი, თუ ქარმაგი პოეტის ცხოვრების ცალკეული ეპიზოდები, იგი მუდამ ცდილობს ყოველი ფაქტი კონკრეტულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ვითარებასთან კავშირში განიხილოს.

კ. გამსახურდია თანდათანობივ ასხამს ხორცს თავის ჩანაფიქრს. იგი ოსტატურად ძერწავს გენიალური პოეტისა და ადამიანის პორტრეტს. გოეთე ქართველი მწერლის რომანში წარმოდგება ნაწილობრივ გაიდვალეზულ პიროვნებად, საუკეთესო ადამიანურ თვისებათა მატარებელ დიდ ჰუმანისტად და თავისი დროის, თავისი ხალხის ლეიძლ შვილად, რომლისთვისაც უცხო არაა ჩვეულებრივ მოკვდავთათვის დამახასიათებელი მიწიერი თვისებანი. ფ. ენგელსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, გოეთე აქ „...то колоссально велик, то мелок, то это непокорный, насмешливый, презирающий мир гений, то осторожный, всем довольный, узкий филистер“³.

გერმანული თემის სრულიად განსხვავებულ ინტერპრეტაციასთან გვაქვს საქმე კ. გამსახურდიას რიგ პოეტურ ნიმუშებში. რომლებიც ათიან წლებშია შექმნილი.

მარტხებლა პოეტის აზროვნებაში სამშობლოზე ფიქრით აღძრული სულიერი პერიპეტეების, მისი სევდის, ხან კი მოჭარბებული გრძნობიერების რომანტიკული ანარეკლია კ. გამსახურდიას მიერ გერმანიაში შექმნილი ლექსები „De Profundis“ (1914), „ნოემბრის ქარი“ (1918 წ.) „ფერადი, ფერადი“ (1918 წ.), „პეპელა უნტერ დენ ლინდენზე“ (1918 წ.).

ახალგაზრდა ხელოვანის ბობოქარი სული, მისი ორიგინალური მხატვრული აზროვნება ჩანს ციკლში „XX საუკუნე“, რომლის პირველი ლექსი გრადფერდინანდ ცეპელის ეძღვნება — ადამიანს, რომელმაც გიგანტური ღირიყაბლები აუშვა ცაში.

ბერლინის — ევროპის ამ უმნიშვნელოვანესი სამრეწველო და პოლიტიკური ცენტრის — პირქუშ სიდიადეზე, მის კონტრასტებზე წერს კ. გამსახურდია ერთ-ერთ ლექსში თავისი მეორე ციკლისა „დიდი ქალაქი“. პოეტი მოჭადოებელივით აკვირდება უზარმაზარ ქალაქს, ყურს უგდებს მის მაჯისცემას. იგი მოხიბლულია ქალაქის უშურეტი ენერგიით, გამუდმებული „ქშენით, ზანზარით, თქარათქურით, რბენით, განგაშით, მისი მახვილი თვალი ყველაფერს წვდება — დიდი ქალაქის გარყენილებასა და ბედის მორჩილთა უსასოოდ დახ-

¹ კ. გამსახურდია, გოეტეს ცხოვრების რომანი, ტფ., 1934, გვ. 357.

² იქვე, გვ. 26.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, из-е второе, т. 4, М., 1955, გვ. 233.

რილ ქედებს, ფერგამკრთალ მუშათა ლანდებს ქარხნებთან. კრიტიკოს დავით ყიფშიძის თქმით, „მხოლოდ ევროპის ისეთ ცენტრში უნდა ეცხოვრა ქართველ მგოსანს, როგორც ბერლინია. რომ ევროპის ახალი პოეზიის საყვარელ საგანს შექმნებოდა მისი კალამი და ასე ძლიერად განეცადა მისი საშინელი მშვენიერება“⁴.

გერმანულ თემას კ. გამსახურდიამ თავის ადრინდელ ნოველებშიც შეასახა ხორცი.

არისტოკრატიული ესთეტიკისა და ხელოვნების უიდეოების აპოლოგეტად გვევლინება ჯერ კიდევ ბურჟუაზიულ-დეკადენტურ შეხედულებათა ტყვეობაში მყოფი მწერალი 1916 წელს შექმნილ „პორცელანში“.

მისტიკით, წმინდა ხელოვნების იდეალებითა და არისტოკრატიული ესთეტიკით იკვებება ბარონ როსტრუპის ოჯახი. ქმელბატონ როსტრუპს, ბარონესა ფონ შტაინს, სძაგს ბანალური რეალიზმი, რომელიც ახრჩობს ხელოვნებას. ამ ქალმა, რომელიც მოზღვავებული ფანტაზიის სიჭარბით იტანჯებოდა მუდამ, სრულიად ახალი სამყარო აღმოაჩინა თავისი მეუღლის მიკროსკოპში, ნახა „ნამდვილი სინამდვილე, სულ სხვა ფერადი, სულ სხვა ხაზმოსმა, ვიდრე ის სინამდვილე, რომელსაც ჩვენ შეუიარაღებელი თვალით ვხედავთ“ და მან დააწყო ირაციონალის ფერების შეხამება. ექსპრესიონისტებისაგან დამოუკიდებლად, მიკროსკოპის წყალობით მიაგნო ბარონესა ფონ შტაინმა ირაციონალ ექსპრესიონიზმს, შეძლო ჩაწვდომოდა სამყაროს იდუმალეზას.

„პორცელანის“ მთელი შინაარსი იმაზე მიუთითებს, რომ კ. გამსახურდიამ ძირითად ყურადღებას ინდივიდუალისტ მეოცნებეთა სამყაროს უთმობს, და არა გერმანულ გარემოს, ცოლ-ქმარ როსტრუპების სახეთა ეროვნული ნიშნების ჩვენებას, თუმც ნოველაში მაინც გარკვეული ადგილი ეთმობა მიუნხენის არისტოკრატიის ცხოვრების, ტრადიციული გერმანული ბარონის ოჯახური წრის აღწერასაც.

მეორე გერმანულ ქალაქში, ბერლინში იშლება ნოველა „კლარას“ (1919 წ.) მოქმედება. აქ, ისევე როგორც წინა ნოველაში, ავტორი „Ich Erzählung“-ის ხერხს მიმართავს. მისთვის ჩვეული მწერლური ტემპერამენტით გადმოგვცემს იგი ერთ-ერთ ეპიზოდს თავისი გმირის ცხოვრებიდან, უცნაურ თავგადასავალს, რომელიც ამ უკანასკნელს მეტროს ვაგონში გადახდა.

მეტროს მრავალრიცხოვან მგზავრთა შორის ნოველის გმირის ყურადღება ერთმა მშვენიერმა უცნობმა გოგონამ მიიპყრო, მიიზიდა და უჩვეულოდ ააფორიაქა მისი სული. ვაჟი ვერ ბედავს ქალიშვილთან მისვლას, მასთან გამოსაუბრებლას, საზოგადოებრივი ნორმები და პირობითობანი აიძულებენ მას მხოლოდ პასიური მკვრეტელის როლით დაკმაყოფილდეს. იგი გოგონას სამგზავრო ჩანთაზე ამოკრილ მონოგრამაში მის სახელს ამოიკითხავს და ერთ-ერთ გაჩერებაზე კლარა გადის ვაგონიდან ისე, რომ ახალგაზრდები ერთი სიტყვითაც ვერ გაეხმინებინან ურთიერთს. მხოლოდ წუთიერად გაიღევა ვაჟის თვალწინ მშვენიერმა მოლანდებამ, ჰაბუკუტრმა იდეალმა ქალისა და გაჭრა უმალ, თვალს მიეფარა. მშვენიერება, ავტორის აზრით, შორეულია და მიუწვდომელი.

„კლარაში“ გამოყენებული ხერხი საკუთარ განცდათა სამყაროში ჩაფლული გმირის სულიერი მდგომარეობის გადმოცემისა, ნოველის მთელი რიგი პასაჟების ემოციური შეფერილობა და ცალკეულ ფრაზათა პოეტური რიტმი, მა-

4 „სახალხო საქმე“, 23. III. 1918.

თი მუსიკალობა, ისევე როგორც თვით ავტორის გულმოდგინე დაკვირვებათა შედეგად მიღებული ცოცხალი შთაბეჭდილებების მხატვრული ინტერპრეტაცია, აშკარად მიგვანიშნებენ, რომ კ. გამსახურდია თავის ამ ნაწარმოებში გარკვეულ ხარკს უზღავს ექსპრესიონისტულ მიმართულებას.

ნოველისათვის ნიშანდობლივ სხვა მხატვრულ თავისებურებათა შორის განსაკუთრებით უნდა გამოვყოთ აგრეთვე კ. გამსახურდიასეული ხედვა სამყაროსი. სულ რამდენიმე შტრიხით, მაგრამ რაოდენ შთაბეჭდვად ხატავს იგი ომისშემდგომ ბერლინს, სპექულანტებით, ემიგრანტებითა და ომის ინვალიდებით სავსეს, მისი სოციალური კონტრასტებით, დიდებული ნაგებობებითა და თანამედროვე ქალაქისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით.

რთული ისტორიული ქარტეხილებით აღსავსე ეპოქის მაჯისცემა იგრძნობა კ. გამსახურდიას იმ მხატვრულ ტილოებში, რომლებიც ჩვენი საუკუნის დასაწყისის ქართული ინტელიგენციის ცხოვრებასა და მძიმე ხვედრზე მოგვითხრობენ.

მწერლის არაერთ ნოველასა და რომანში გვხვდება ერთი, მაგრამ მრავალსახიერო, თითქოს ავტობიოგრაფიული იერის მქონე მთავარი გმირი — ევროპაში, უცხოური კულტურის ბნელ ლაბირინთებში მოხეტიალე ქართველი ინტელიგენტი, რომელიც უფრო ხშირად გერმანულ გარემოში მოქმედებს.

ერთისა და იმავე სახის სხვადასხვა ვარიანტი, ერთისა და იმავე მოდელის ბიოგრაფიის სხვადასხვა ეტაპია ნოველების „პორცელანისა“ და „კლარას“, რომანების „დიონისოს ღიმილის“, „ევროპა ვალიაში“ და „მთვარის მოტაცების“ მთავარი პერსონაჟები.

კ. გამსახურდია თავის გმირებს ჩვეულებრივ მძიმე პრობლემათა წინაშე აყენებს, რათა მათი დაძლევის ფონზე გვიჩვენოს ადამიანურ ხასიათთა ჩამოყალიბებისა და განვითარების პროცესი.

მეოცე საუკუნის ათიანი წლების ევროპის დაძაბულ ატმოსფეროში მოხვედრილი ქართული ემიგრაციის ტრაგედიამაც მოგვითხრობს რომანი „დიონისოს ღიმილი“ (1925 წ.), რომელშიც მწერალმა „პირველად დასვა კატეგორიული ტონით უნიდადო გზის მაძიებელი ადამიანის, უფრო სწორად მომავალი სოციალური წრის ზედმეტი ადამიანის პრობლემა“⁵.

„ზედმეტი ადამიანია“ ნოსტალგიით შეპყრობილი, მოხეტიალე ქართველი პოეტი, ან, როგორც თვით კონსტანტინე სეარსამიძე უწოდებს თავის თავს, „ეროსისა და დიონისოს მაჩანჩალა ქართველი გულამწიერი აზნაური“. ერთ-ერთი გერმანული გაზეთის პარიზელი კორესპონდენტი. კონსტანტინე სეარსამიძეს არაერთი წელი გაუტარებია გერმანიაში, ხან რკინიგზის ლიანდაგს აშენებდა, ხან ესენის ლითონსადნობ ქარხანაში მუშაობდა, შემდეგ ერთხანს სხვადასხვა გერმანული გაზეთის ექსპლედტორი, რეპორტიორი, კორექტორი და გამომშვებიც იყო, მაგრამ ამ უსამშობლო კაცს მაინც ვერ უპოვნია თავისი ადგილი ცხოვრებაში, მისი პიროვნება გაორებულა, ჩრდილოეთის ნისლით გათოშილა მისი სული. იგი მოუღლია სხვის ქვეყანაში ყოილს, სხვისი ნამოქმედართ აღტაცებას.

მიუხედავად იმისა, რომ რომანის მოქმედება გერმანული სინამდვილის ფართო ფონზე იშლება, მასში მაინც ყრუდ გაისმის ჩვენი საუკუნის პირველ ათწლეულებში გერმანიაში მიმდინარე მძაფრი კლასობრივი და სოციალური

5 ს. ჭილაია, ლიტერატურული წერილები, წ. II, თბ., 1949, გვ. 258.

ბრძოლების ექო. მართალია კონსტანტინე სავარსამიძე ერთხელ შემთხვევით მონაწილეობასაც კი მიიღებს სპარტაკელთა და მთავრობის ჯარის სისხლისმღვრელ შეტაკებაში, მაგრამ ძირითადად იგი რევოლუციური ბრძოლის უტყვე მოწემა მხოლოდ. მას არაფერი აინტერესებს. იგი ბერლინის არისტოკრატიული ბოჰემის წიაღში, ქალბატონ ჰარდენბეკის სალონში ეძებს სიმშვიდესა და თავდავიწყებას, იქ, სადაც თავი მოუყრიათ სასიკვდილო ავონით შეპყრობილი საზოგადოების ტიპურ წარმომადგენლებს, შპენგლერის „ევროპული მწუხარი“ დადალულ პოეტებსა და მხატვრებს, მწერლებსა და მეცნიერებს — დოქტორ შტრეზემანს, მაიორ ჰენერიხს, დირექტორ კლინნიხელის მეუღლეს, ანრიეტე ფონ შაისა და სხვებს.

პირველი მსოფლიო ომისა და მისი შემდგომი პერიოდის ევროპული ცხოვრების მხატვრულ პანორამად ჰქონდა ჩაფიქრებული კ. გამსახურდიას რომანი „ევროპა გალიაში“ (1937 წ.), მაგრამ მან მხოლოდ ნაწილობრივ შეასხა ხორცი თავდაპირველ გეგმას, შექმნა ფრაგმენტი ვრცელი ეპოპისა, რომელიც 1914 წელს მიუხედავად დაწყებული 1937 წელს მადრიდში უნდა დასრულებულიყო.

მიუხედავად სამხატვრო აკადემიის კურსანტ ვახტანგ ურდოელს, ნიჟიერ ახალგაზრდას, რომლის თავგადასავალსაც აღწერს კ. გამსახურდია თავის ფრაგმენტში, თითქოს მოუხაზავს ადგილი მზის ქვეშ. მას გარკვეული წარმატებისათვის მიუღწევია: იგი ცნეს როგორც ხელოვანი. მას კეთილი მეგობრები და ნაცნობებიც ჰყავს მიუხედავად ბოჰემის წარმომადგენელთა და ემიგრანტებს შორის, მაგრამ ყოველივე ამის მიუხედავად იგი მაინც მარტო, უცხო გრძნობს თავს უცხო ქალაქში.

რომანის ფრაგმენტში კაპიტალისტური სამყაროს კონტრასტებს ენაცვლება იმ მძიმე სულიერი კრიზისის ჩვენება, რომელიც პირველი მსოფლიო ომამდელი გერმანული ინტელიგენციისათვის იყო დამახასიათებელი.

ავტორისეული ჩანაფიქრის მიხედვით რომანის შემდგომ თავებში აღწერილი უნდა ყოფილიყო მსოფლიო ომის ბარბაროსული ეპიპანალია, აგრეთვე ესპანეთში წარმოებულ ბრძოლა ფაშის წინააღმდეგ.

ფაშის წინააღმდეგ ბრძოლის თემას კ. გამსახურდია მხოლოდ მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ შექმნილ ნაწარმოებებში „ვაზის ყვავილობასა“ და „ვერცხლის ბეჭედში“ შეეხო და უშუალოდ დაუკავშირა იგი გერმანულ თემას. დიდმა სიყვარულმა და სიმპათიამ გერმანელი ხალხისა და მისი კულტურისადმი ხელი როდი შეუშალა მწერალს სწორი იდეური და მოქალაქობრივი პოზიციებიდან შეეფასებინა ფაშისტური კულტურისა და ადეოლოგიის ანტიპოზიციური არსი, პირიქით. სწორედ ამ კეთილგანწყობამ შეაძლებინა მას ზუსტად ამოეცნო საშინელ დანაშაულებათა ქემპარტი ორგანიზატორები და უშუალოდ მათ წინააღმდეგ მიემართა თავისი მახვილი.

დაუნდობელი სიმართლით ამხელს კ. გამსახურდია ფაშისტთა მიერ გაჩაღებული ომის საშინელებებს „ვაზის ყვავილობაში“ (1955 წ.) — რომანში, რომელშიც ორიგინალურადაა რეალიზებული ფაუსტურ პარადიგმატთა ერთერთი უმნიშვნელოვანესი პუნქტი — „თავდაპირველად იყო საქმე“.

რომანის ცალკეულ ნოველისებურ თავებში, რომელნიც შინაგანი მთლიანობით გამოირჩევიან, მწერალი ჯიდი მხატვრული ოსტატობით გვიჩვენებს გარდატეხის იმ რთულ პროცესს, რომელიც გერმანიის ინტელიგენციისა და

სამხედრო მოსამსახურეთა ერთი ნაწილის შეგნებაში ხდება ომის დროს. ნაწარმოებში ფაშისტური გერმანიის დაღუპვის ფატალური საფრთხის წინათ-გრძობით შეპყრობილ ადამიანებს განასახიერებს კონტრდაზვერვის პოლკოვნიკი, ფილოსოფიის დოქტორი რუდოლფ შტამლერი, რომელიც ტყვედ ჩაუვარდა საბჭოთა მეომრებს.

ქ. გამსახურდია კონტრასტულად უპირისპირებს ურთიერთს საბჭოთა ხალხის ჰუმანურობასა და ფაშისტთა სიმხეცეს, გვიჩვენებს ჩვენს ჯარისკაცთა ადამიანურ დამოკიდებულებას გერმანელი ტყვეებისადმი, ხოლო მეორე მხრივ აღწერს ერთ-ერთი პოლონური ქალაქის მახლობლად მდებარე ფაშისტური საკონცენტრაციო ბანაკის მესვეურთა დანაშაულებრივ საქმიანობას.

მწერალი ქმნის რუდოლფ შტამლერის მამის, მედიცინის დოქტორ ფელიქს შტამლერისა და ამ უკანასკნელის გერის, მისი ასისტენტის ფრიდა ფონ მანტიოფელ-შტამლერის დასამახსოვრებელ სახეებს. ჯოჯოხეთს ადარებს ქ. გამსახურდია ფელიქს შტამლერის კლინიკას, სადაც ტყვეებზე საშინელ ექსპერიმენტებს ატარებენ. პირქუში პროფესორი, რომლის სინდისზე მრავალი ასეული ადამიანის ცოდვაც, თავისი ოჯახისთვისაც საქულველ პიროვნებად ქცეულა: მას საყვარლად გაუხვდა გერი ფრიდა, რომელიც თავის მხრივ ტყვე გოდერძი ელანიძეს გამოიჩენებია.

პროფესორის დანაშაულებრივი საქმიანობის, ფრიდას ამორალობისა და რუდოლფის განწირულების ჩვენებით ქ. გამსახურდია ცდილობს აგრძობინოს მკითხველს გერმანელ სამხედრო მოხელეთა კაცთმოძულეობა, მათი სრული მორალური გაპარტახება.

დოქტორ ფელიქს შტამლერის ტყუბისცალია სამხედრო დამნაშავე, ვენის უნივერსიტეტის პროფესორი, ექიმი ბოკმაიერი, ერთ-ერთი პერსონაჟი ნოველისა „ვერცხლის ბეჭედი“.

დაუნდობელი სიმართლით, თითქმის ნატურალისტური სიზუსტით აღადგენს ქ. გამსახურდია მკითხველის მესხიერებაში ომის ცალკეულ ეპიზოდებს. მის საშინელებებს და ეს ყოველივე გარდასულ დღეთა მოგონება როდია მხოლოდ, არამედ გაფრთხილებაც, მომავალ თაობათადმი მიმართული.

ნაციტთა დანაშაულებებმა ვერ ჩააკლეს მწერალში განსაკუთრებული სიმპათია გერმანელი ხალხისა და მისი კულტურისადმი. ეს აშკარად იგრძნობა მის ბოლოდროინდელ ნაწერებში — ავტობიოგრაფიულ თხზულებაში „ლანდებთან ლაცივი“⁶, რომელშიც კიონიგსბერგში, ლაიპციგსა და მიუნხენში გატარებული წლებია აღწერილი, აგრეთვე 1967 წელს გერმანიის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში მოგზაურობის შედეგად მიღებულ შთაბეჭდილებათა დღიურში „კვლავ გერმანიაში“⁷.

ქ. გამსახურდიას მხატვრულ შემოქმედებაში გერმანული თემატიკის ადგილისა და მნიშვნელობის საკითხის განხილვისას არ შეიძლება გვერდი ავუპროთ გერმანულ იმპულსთა მალამხატვრული, ორიგინალური ინტერპრეტაციის რიგ მაგალითებსაც, რომლებიც უშუალოდ როდენი ჩვენს თავს. მხოლოდ გულმოდგინე დაკვირვებისა და ანალიზის შედეგად შეიძლება ამოცნობა ისეთი პარალელებისა, როგორიცაა: ნოველა „ხოვანის მინდია“ — ქართული ვარიან-

6 ქ. გამსახურდია, რჩეული თხზულებანი, ტ. VIII, თბ., 1967.

7 „დროში“, 1968, № 6—11; 1969, № 1.

ტი ფაუსტური ძიებებისა; „დიონისოს ღიმილის“ მთავარი გმირის თარაშ ემხვარის სახე, რომელიც ასე გვაგონებს გოეთეს ვერთერს; ექსპრესიონიზმის კანონების გათვალისწინებით დაწერილი დრამა „გარსი მარადი“ — ორიგინალური გააზრება ჰეგელის იდეალისტური ფილოსოფიისა, მისი „მარადული სულისა“.

თავისი შემოქმედებითი საქმიანობის ყოველ ეტაპზე ამუშავებდა კ. გამსახურდია გერმანულ თემას, დიდი სითბოთი, მისთვის ჩვეული მწერლური ტემპერამენტით აცოცხლებდა გერმანულ სინამდვილეს, გერმანიის ისტორიას ცალკეულ პერიოდებს.

გერმანული თემის კ. გამსახურდიასეული ინტერპრეტაცია მრავალი თვალსაზრისითაა საყურადღებო, სხვადასხვა ასპექტში შეიძლება ლაპარაკი მის მნიშვნელობაზე. მაგრამ მთავარი, უპირველესი ღირსება მისი ისაა, რომ იგი გარკვეულად ჰყენს შუქს თვით მწერლის შემოქმედებითი განვითარების წინააღმდეგობრივ პროცესს, გვიჩვენებს მის მიერ ფორმისა და გამოსახვის საშუალებათა დაძაბულ ძიებას, სწრაფვას ცხოვრებისა და ადამიანურ ხასიათთა უკეთ შეცნობისაკენ, რეალისტური მეთოდის დაუფლებისაკენ.

კ. გამსახურდიას მდიდარ შემოქმედებითს მემკვიდრეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ლიტერატურულ-კრიტიკულ ნააზრევს. დიდი ერუდიციისა და დახვეწილი გემოვნების მქონე პიროვნებას ავლენენ ქართული სიტყვის ამ დიდოსტატის მრავალრიცხოვანი ესეები და ეტიუდები, ნარკვევები და წერილები კულტურის აქტუალურ პრობლემათა შესახებ.

არაერთი საყურადღებო გამოკვლევა მიუძღვნა კ. გამსახურდიამ ძველი და ახალი დროის გერმანულენოვანი ლიტერატურის ცალკეულ საკითხებს, მის რიგ წარმომადგენლებს.

მწერალი თავის ყოველ გამოკვლევაში ესწრაფვის იმას, რომ წარმოსახოს ფსიქოლოგიური ნიშნებით აღბეჭდილი, შეძლებისდაგვარად ზუსტი პორტრეტები გამოჩენილი ადამიანებისა, ხორცი შეასხას ამა თუ იმ კონკრეტული ეპოქის კოლორიტს, მის სულისკვეთებას, გააშუქოს ყოველი განსახილველი ავტორის შემოქმედება საზოგადოებრივ გარემოსთან მჭიდრო კავშირში და ყოველივე ამით მეტი დამაჯერებლობა მიანიჭოს თავის თხრობას.

თავისი შემოქმედების ჭერ კიდევ ადრეულ პერიოდში, 1928 წელს გამოაქვეყნა კ. გამსახურდიამ გამოკვლევათა სერია „ახალი ევროპა“, რომელშიც ძველი და ახალი დროის დასავლური და რუსული ლიტერატურის, ხელოვნების საკითხებთან ერთად გარკვეული ადგილი დაუთმო გერმანულენოვან მწერლობასაც.

ავტორმა წინასიტყვაობაშივე განმარტა წიგნის სათაური და ხაზი გაუსვა იმას, რომ ცნება „ახალი“ თანადროულს როდი ნიშნავდა მხოლოდ, ვინაიდან მისი თქმით „ახალსა და თანადროულზე ზეგავლენას ხშირად ძველი დროის ცალკეული ლიტერატურული ფაქტორებიც ახდენენ ხოლმე“.

მიუხედავად იმისა, რომ „ახალმა ევროპამ“ იმდროინდელი ქართული კრიტიკის უარყოფითი შეფასება დაიმსახურა, იგი მაინც საყურადღებო ეტაპად უნდა მივიჩნიოთ კ. გამსახურდიას შემოქმედებითს საქმიანობაში, ვინაი-

დან წიგნში უკვე განისაზღვრა მისი კვლევითი ინტერესების ძირითადი მიმართულებანი. თავისი ნაკლოვანებებითა და ღირსებებით „ახალი ევროპა“ იმ რთული, წინააღმდეგობრივი გზისა და ევოლუციის აუცილებელ ეტაპად იქცა, რომელმაც შეაძლებინა ავტორს ლიტერატურულ, ფილოსოფიურ, სოციალურ და პოლიტიკურ პრობლემათა ღრმა ცოდნა მაღალესთეტიკურ კრიტიციუმიზმთან შეეხამებინა, ამაღლებულიყო ლიტერატურისა და სინამდვილის რთული დიალექტიკური ერთიანობის გაგებად.

კ. გამსახურდიას ესთეტიკური აზროვნების ახალ, თვისებრივად უფრო მაღალ საფეხურს მოასწავებს მისი კიდევ ერთი კრებული დიდი შემოქმედებითი ტემპერამენტით აღსავსე ესეებისა.

მეტად ფართოა კ. გამსახურდიას ესეთა დიაპაზონი. იგი მოიცავს როგორც ესთეტიკურ პრობლემათა მთელ სპექტრს, ასევე კულტურის ცალკეულ თვალსაჩინო წარმომადგენელთა ორიგინალურ პორტრეტებს.

ესეების კრებულში, რომელშიც გაშუქებული და განზოგადებულია ფილოსოფიური, საზოგადოებრივი და ესთეტიკური პრობლემები, განხილულია ქართული, რუსული და უცხოური ლიტერატურის საკითხები, მნიშვნელოვანია ადგილი ეთმობა გერმანულენოვან მწერლობასაც, კერძოდ გოეთესა და თ. მანს, ს. გეორგესა და რ. მ. რილკეს, ქართული კულტურის უანგარო მეგობარს ა. ლისტს.

მეტად დიდი, განსაკუთრებულია ის წვლილი, რომელიც კ. გამსახურდიას მიუძღვის ქართულ გოეთესაში. მრავალი ათეული წლის მანძილზე იკვლევდა იგი გერმანელი პოეტის შემოქმედებასთან დაკავშირებულ საკითხებს, ნაყოფიერად აგროძლებდა ადრეული ახალგაზრდობისა და გერმანიაში სწავლის წლებში წარმოებულ მუშაობას. როგორც თვით მწერალი აღნიშნავდა შემდგომ, მან ჯერაც უკაბუჭა შეიგნო, რომ „გოეტე იყო სწორედ მიბაძვის ღირსი. იგი დიდი ხელოვანი იყო არა მარტო მწერლობაში, თვით ცხოვრებაში“⁹. სწორედ ამიტომ ეწაფებოდა იგი ბეჭითად დიდი პოეტის ნააზრევს, სწავლობდა მის არქივს, აქტიურად მონაწილეობდა გოეთეს სემინარებში.

გერმანელი პოეტის შემოქმედებითი მემკვიდრეობის შესწავლის მიზნით კ. გამსახურდიას მიერ გაწეული ხანგრძლივი და დაძაბული მუშაობის ლოგიკური შედეგია ესეების კრებულში შესული ორი გამოკვლევა „გოეტე“ და „იოჰან ვოლფგანგ გოეტე (დაბადებიდან 200 წლისთავის გამო)“.

„გოეტე“ ნატიფი გემოვნებით შესრულებული ორიგინალური მონოგრაფია, რომელშიც ბედნიერად ერწყმის ურთიერთს მისი ავტორის ფართო განსწავლულობა ლიტერატურისა და ისტორიის საკითხებში. აგრეთვე გოეთეს შესახებ არსებული ვრცელა კრიტიკული ლიტერატურის ღრმა ცოდნა. სწორედ ყველა ამ კომპონენტის ერთობლიობამ შეაძლებინა კ. გამსახურდიას მაღალი შემეცნებითი ღირებულების მქონე ისტორიულ-ბიოგრაფიული გამოკვლევის შექმნა დიდი ადამიანის, შემოქმედისა და მოაზროვნის შესახებ.

არცთუ ისე დიდი მოცულობის მოუხედავად, კ. გამსახურდიას მონოგრაფია საკმაო სისრულით, საინტერესოდ აშუქებს გოეთეს ხანგრძლივ ცხოვრებისეულ გზას, აგრეთვე მისი შემოქმედების ძირითად იდეურ-მხატვრულ იმპულსებს. გამოკვლევის ყოველი სტრიქონი ახალ შტრიხს, მეტ სისავსეს მა-

ტებს გოეთეს სახეს და ამავე დროს ააშკარავენს თვით ავტორის დამოკიდებულებას მსოფლიო ლიტერატურის ამ ბუმბერაზისადმი.

ომისა და მილიტარიზმის წინააღმდეგ მებრძოლ ჰუმანისტად გვევლინება გოეთე ესეების კრებულში შესულ კიდევ ერთ გამოკვლევებაში „იოჰან ვოლფგანგ გოეტე“, რომელიც კ. გამსახურდიამ დიდი პოეტის დაბადების 200 წლისთავს მიუძღვნა. აღსანიშნავია, რომ არც ამ ესეის აქვს გოეთეს ხანგრძლივი ცხოვრებისა და ვრცელი შემოქმედების დაწვრილებითი მიმოხილვის პრეტენზია, ავტორი აქ პოეტის საქმიანობის მხოლოდ რამდენიმე ეტაპს აშუქებს, უფრო ზუსტად თუ ვიტყვით, ეს ისევე ფიქრებია გოეთეზე, მაგრამ სრულიად ახალი კუთხით, ოდნავ პუბლიცისტური შეფერილობით.

ყველა პატიოსან ადამიანთან ერთად კ. გამსახურდიაც ღრმად შეაძრწუნა გერმანელთა მიერ მეორე მსოფლიო ომის დროს ჩადენილმა დანაშაულებებმა. მძიმედ განიცადა მან აგრეთვე ის ტრაგედია, რომელიც ფაშისტებმა დაატყვეს თავს თავიანთ სამშობლოს — გერმანიას. სწორედ ამ განწყობილებას ასახავენ ესეის პირველივე სტრიქონები: „როგორ ეტკანებოდა გული ვაიმარელ ბრძენს, ერთ წუთს მაინც რომ შესძლებოდა თვალი შეველო თავის სამშობლოსათვის, შედრწუნდებოდა უთუოდ და დასწყევლიდა მათ, ვინც ავრე შეარცხენია მთელი კულტურული კაცობრიობის თვალში გერმანიის შესანიშნავი ხალხის პრესტიჟი“¹⁰.

გერმანელთა ეროვნული კატასტროფის მიზეზებს კ. გამსახურდია წარსულში ეძებს. იგი იხსენებს არაერთ მაგალითს იმისას, თუ რა დიდი ზიანი მოუტანეს გერმანელ ერს ექსპანსიონისტურმა მისწრაფებებმა.

გერმანული მილიტარიზმისადმი გოეთეს მამართების პრობლემის გაშუქებასთან ერთად ესეის ავტორი ცდილობს კრიტიკულ პრიზმაში გაატაროს პოეტის მთელი შემოქმედებითი მემკვიდრეობა, ურთიერთისაგან განაცალკევოს მასში განსტევებული ღირებულებების, აგრეთვე ლოკალური, გერმანული და მსოფლიო მასშტაბის მქონე ნაწარმოებნი.

ზედროულად, მუდამ აქტუალურად ესახება ქართველ მწერალს გოეთეს მთელი შემოქმედება, პოეტისა, რომელსაც განსაკუთრებული, უფრო ზუსტად თუ ვიტყვით, ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს კ. გამსახურდიას კრიტიკულ ნაზრევში. ამას ნათლად მოწმობს გოეთესადმი უშუალოდ მიძღვნილ ნაწერებთან ერთად ქართველი მწერლის შემოქმედებაში უხვად მიმოხეული მრავალრიცხოვანი გამონათქვამებიც დიდი გერმანელის შესახებ.

იმის მიუხედავად, რომ თავის წერილებსა და ესეებში კ. გამსახურდიას არა აქვს გამოკვეთილად ჩამოყალიბებული, მთლიანი კონცეფცია გოეთეს შესახებ, მისი ნაწერები მაინც უაღრესად დიდი შემეცნებითი ღირებულებებისა არიან; მათ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს გერმანელი პოეტის პროვნებისა და შემოქმედებისადმი ჩვენი თანამემამულეების ინტერესის შემდგომი გაღვივების საქმეში.

როგორც აღინიშნა, გერმანულენოვანი ლიტერატურა კ. გამსახურდიას კრებულში მხოლოდ გოეთეს სახით როდია წარმოდგენილი. აქ ცალკე გამოკვლევები ეძღვნება აგრეთვე პოეტის შემდეგდროინდელ რიგ ავტორებსაც, რომელთა შორის უპირველესად უნდა მოვიხსენიოთ ესეი XX საუკუნის გერ-

¹⁰ კ. გამსახურდია, კრიტიკა, ტ. 1, თბ., 1956, გვ. 119.

მანული რეალისტური პროზის თვალსაჩინო წარმომადგენლის თომას მანის შესახებ.

კ. გამსახურდიასათვის თ. მანი ერთსა და იმავე დროს გერმანული პროზის ბრწყინვალე წარმომადგენელია და დიდი ტრიუმფი, პოლიტიკის კაციც, ახალი ტიპის მწერალი, რომელიც არსებითად განსხვავდება ძველი დროის ლიტერატორთაგან.

თ. მანის პიროვნების ესოდენ მაღალი კვალიფიკაცია როდი უშლის ხელს კ. გამსახურდიას საღად შეაფასოს გერმანელი მწერლის მიერ არჩეული მცდარი გზა ფაშიზმის წინააღმდეგ ბრძოლისა — მისი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ილუზიების ლოგიკური შედეგი.

გერმანელი მწერლის შემოქმედება ესეის ავტორის ყურადღებას უპირატესად თეორიული თვალსაზრისით იპყრობს, რადგან „თომას მანი იმ ხელოვანთაგანია, რომელნიც დიდსა და ნაყოფიერ შემოქმედებასთან ერთად თვითდაკვირვებას აწარმოებენ, როგორც საკუთარი ლაბორატორიიდან, ისე სხვათა პრაქტიკის შესწავლის შედეგად გვიზიარებენ და გვაწვდიან ახალსა და ახალ იდეებს მომავალ თაობათა საგულისხმოდ“¹¹.

კ. გამსახურდია მხოლოდ ზოგადად ეხება თ. მანის ადრეულ ნოველებსა და რომანს „ბუდენბროკები“, ხოლო განსაკუთრებით ვრცლად მიმოიხილავს მის პუბლიცისტურ და ისტორიულ თხზულებებს — „ომისდროინდელი ფაქრები“, „ფრიდრიხი და დიდი კოალიცია“, „აპოლიტიკოსის შენიშვნები“, ო. ჯინორიას აზრით, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს „კონსტანტინე გამსახურდიას ან თომას მანის რეაქციონერად დასახვა განუზრახავს, ანდა თომას მანის შემოქმედებითი მემკვიდრეობის ნეგატიური, რეაქციული მხარე აინტერესებს უპირატესად (მიუხედავად იმისა, რომ ცხადია მას აკრიტიკებს)“¹².

უნდა ითქვას, რომ კ. გამსახურდიას ესეი ბოლომდე მაინც არ იძლევა ამგვარი დასკვნის გაკეთებას საბაზს, რადგან თუ აქ თ. მანის ნაზრევს ერთგვარი ნეგატიური შეფერილობა აქვს, ამის უპირველესი მიზეზი იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ ესეის ავტორის განხილვის ობიექტია მწერლის შემოქმედებას ადრეული პერიოდი, რომელზედაც მოდის მისი მსოფლმხედველობრივი შეცდომების დიდი წილი. ეს ის დროა, როდესაც თვით კ. გამსახურდიას თქმით „დემოკრატიულად მოაზროვნემ, თომას მანმა, წონასწორობა დაჰკარგა გერმანელი იმპერიალისტების ჰურას ღრიალთ გაბრუებულმა“¹³, თუმც ამის მიუხედავად ესეიში მაინც ბარადოქსადაა მიჩნეული მწერლის დამოკიდებულება პირველი მსოფლიო ომისადმი, მისი სიტყვები იმის შესახებ, რომ ომი „ეს იყო განწმენდა, შვება და უშველებელი იმედი“.

კ. გამსახურდიას მიაჩნია თ. მანის მიერ „აპოლიტიკოსის შენიშვნებში“ მოცემული ტენდენციური კონცეფციები არაგერმანელების — ევროპის სხვა ხალხების მიერ შექმნილ კულტურულ ფასეულობათა მდარე ღირსებისა და გერმანელი ერის, მისი კულტურის აპოლიტიკურობის შესახებ. ეს ყბადღებულები აპოლიტიკურობის მითი ხომ საცნებით გააქარწყლეს მეორე მსოფლიო ომმა და თვით თ. მანის საკუთარი სამშობლოდან გაძევების სამარცხვინო ფაქტმა. ისტორიამ არ გაამართლა მწერლის თეორიები.

¹¹ კ. გამსახურდია, კრიტიკა, ტ. I, გვ. 232.

¹² „ცისკარი“, 1964, № 1, გვ. 125—126.

¹³ კ. გამსახურდია, კრიტიკა, ტ. I, გვ. 240.

XX საუკუნის დასაწყისის გერმანული ლიტერატურის განვითარების თავისებურებათა გააზრების კიდევ ერთ ნიმუშს წარმოადგენს კ. გამსახურდიას ესეი სტეფან გეორგეს შესახებ.

მიმოიხილავს რა პოეტის რთულ, წინააღმდეგობრივ შემოქმედებითს გზას, კ. გამსახურდია გულმოდგინედ ეძებს ს. გეორგეს ცხოვრებისაგან განდგომის მიზეზებს, ცდილობს გაამართლოს და ობიექტური გარემოებებით ახსნას მისი ეს ნაბიჯი კერძოდ კი იმით, რომ ჩვენი საუკუნის პირველ ათწლეულში განსაკუთრებით ვალდებულა ჯერ კიდევ გოეთეს შემდგომ ხანაში გაჩენილი ნაპრალი ეპოქასა და პოეტს შორის.

ესეის ავტორი აღიარებს, რომ ს. გეორგე ერთ-ერთი ყველაზე ძნელად საკითხავი პოეტია მისი ლექსისათვის დამახასიათებელ ისეთ სპეციფიკურ თავისებურებათა გამო, როგორცაა: აქცენტი რიტმიკასა და გრაფიკულ გამომსახველობაზე, უარის თქმა დიდ ასოებსა და პუნქტუაციაზე. მაგრამ ყოველივე ამის მიუხედავად მას მოსწონს პოეტის ლექსი, რადგან მასში „გამოზომილია ყოველი დეტალი, ყოველი ხმოვანება, ყოველი ასო შეწყობილი, შეთანხმებულია, როგორც საუცხოო მოზაიკის ფერადი ქვები“¹⁴.

ს. გეორგეს შემოქმედების ანალიზისას კ. გამსახურდია იმასაც აღნიშნავს, რომ პოეტის ლექსი ზოგჯერ უტემპერამენტოა და ძალზე ფუნქციონირებს, იგი მკრთალ. სურნელბასმოკლებულ ხელოვნურ ყვავილს ჰგავს. ესეის ავტორს განსაკუთრებით არ მოსწონს პოეტის უარყოფითი დამოკიდებულება ბუნებისადმი, აგრეთვე ის, რომ მის ნიმუშებში ვერ პოულობს გამოძახილს კაპიტალიზმის მიერ დასახიჩრებულ უბრალო ადამიანთა ბედი.

კ. გამსახურდიას აზრით, ს. გეორგესებური პოეტი შვა კონფლიქტებითა და კრიზისით მოცულმა ეპოქამ როგორც მისანი და ნათელმზილველი, რომელიც გრძნობს, რომ ცხოვრება არ შეიძლება ძველ კალაპორტში დარჩეს და ამიტომ მოითხოვს კაცთა მოდგმის ისევ დაბრუნებას ღმერთთან, აკისრებს რა პოეტს ერთ-ერთ ყველაზე აქტიურ მისიას ამ საქმეში.

დიდი კატაკლიზმებით აღსავსე იმპერიალიზმის ეპოქის საზოგადოებაში პოეტის ადგილისა და მნიშვნელობის საკითხებს უძღვნის კ. გამსახურდია თავის კიდევ ერთ ესეის „რაინერ მარია რილკე“, რომელშიც ამ ნაზი ლირიკოსის შემოქმედებითი გზის მოკლე მიმოხილვასთან ერთად გარკვეულია ჩვენი საუკუნის დასაწყისში საყოველთაო მასშტაბით მისი შედარებითი ნაკლებობულარობის მიზეზები.

ერთ-ერთ უმთავრეს მიზეზად იმისა, რომ გერმანული დეკადანსის თვალსაჩინო წარმომადგენელმა რ. მ. რილკემ ვერ მოიპოვა ღირსეული პოპულარობა გერმანულენოვანი სამყაროს ფარგლებს გარეთ, კ. გამსახურდიას მიაჩნია მისი საესეებით განდგომა გარემომცველი საზოგადოებისაგან, მის მიერ თავისი დროის პრობლემათა სრული უგულვებელყოფა, უარას თქმა გარეგნულ ეფექტებსა და თეატრეკლამაზე, ანუ ყოველივე ის, რითაც პოეტმა თავისი პროტესტი გამოხატა უადამიანო კაპიტალისტური საზოგადოების წინააღმდეგ.

რილკეს ნაკლებობულარობის კიდევ ერთ მიზეზად ესეის ავტორი სამართლიანად თვლის იმას, რომ მეტად ძნელია, თითქმის შეუძლებელია მისი ლექსის სხვა ენაზე თარგმნა, ისე ღრმადაა იგი შეჭრილი საკუთარი ენის ტევრში.

14 კ. გამსახურდია, კრიტიკა, ტ. 11, თბ., 1959, გვ. 123.

კ. გამსახურდია თემატურ მსგავსებას პოულობს რილკესა და მეტერლინ-კის, სტ. გეორგეს, ჰუგო ჰოფმანსტალის, რიჰარდ დემელის შემოქმედებაში. ოგი აღნიშნავს აგრეთვე ამ ფენინისტური, ნაზი პოეტის მომეტებულ ნათესაობას პოლ ვერლენთან, მაგრამ არას ამბობს იმ გველენაზე, რომელიც იქონიეს პოეტზე ჰაინემ და რომანტიკულმა პოეზიამ.

1922 წელს ქართველმა საზოგადოებრიობამ ფართოდ აღნიშნა ჩვენი კულტურის დიდი მეგობრისა და მოამაგის არტურ ლაისტის იუბილე. იმდროინდელი ქართული ინტელიგენციის არაერთმა თელსაჩინო წარმომადგენელმა გამოხატა თავისი მოკრძალება და პატივისცემა უცხო ერის კაცისადმი, რომელმაც არა მხოლოდ დიდი ამაგი დასდო გერმანულთა შორის ჩვენი კულტურის პრიზავანდის საქმეს, არამედ აქტიური საზოგადოებრივი საქმიანობაც გასწია საქართველოში.

ა. ლაისტისადმი მადლიერების გრძნობითაა გამსჭვალული კ. გამსახურდიას მცირე ზომის, თუმც კრონოლოგიურად ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ესეი „კარგი ევროპელი“, რომელიც შემოაღნიშნულ საიუბილეო თარიღს ეძღვნება.

გოთესაგან ნასესხებ ტერმინ „კარგ ევროპელში“ კ. გამსახურდია გულისხმობს უანგარო პიროვნებას, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო ევროპელ კომივიაციორებთან და სპეკულანტებთან, კუროზებსა და ეგზოტიკურობაზე მონადირე მეცნიერებთან, უსამშობლო პოეტებთან, რომელთაგან „ბევრს თვალი მოსჭრა ქართველებს რაინდულმა ქესტიკულაციამ, ქართველი ქალის სილამაზემ, ქართულმა ღვინომ და ლზინმა და ეს მეგობრობა ბევრისათვის სამგზავრო მემუარებზე გათავდა, სადაც ტყუილი და მართალი ერთი მეორეშია არეული“¹⁵.

კ. გამსახურდიას აზრით, ჩვენი ქვეყნის ურიცხვ მეტერთან შედარებით არცთუ ისე მრავალრიცხოვან მეგობრებში, ისეთ ევროპელ ქართველოლოგებთან ერთად, როგორიც არიან: მ. ბროსე, ფ. ნ. ფინკი, ჰ. შუხარდტი, რ. შეკელიანი, და-ძმა ო. და მ. უორდრაოები და სხვანი, განსაკუთრებული დაფასების ღირსია ა. ლაისტიც, „რომელმაც არა ერთი ათეული წელი გაატარა ჩვენში და რომელიც ხარობდა ჩვენის სიხარულით და იტანჯებოდა ჩვენის სატანჯველით“¹⁶.

ვრცლად და მრავალფეროვნადაა წარმოდგენილი გერმანულენოვანი მწერლობა კ. გამსახურდიას შემოქმედებითს მემკვიდრეობაში. ხელოვნებისა და სინამდვილის დიალექტიკური ერთიანობის, ლიტერატურული ფაქტების კონკრეტულ-ისტორიული ანალიზის პრინციპებზე დაფუძნებული წერალები და ესეები გერმანულენოვან მწერლობასა და მის ცალკეულ წარმომადგენლებზე ნათლად მოწმობენ კ. გამსახურდიას ლიტერატურულ ინტერესთა მასშტაბურობას, მიუთითებენ მის დახვეწილ გემოვნებასა და დიდ ანალიტიკურ ნიჭზე; დაბოლოს, რაც არანაკლებ საყურადღებოა, ისინი მნიშვნელოვნად გვეოვალისწინებენ თვით მისსავე მსოფლმხედველობრივ მრწამსს, რამდენადაც ყოველი ავტორის მოსაზრებანი გვაცნობენ არა მხოლოდ იმას, ვის შესახებაც წერენ, არამედ აგრეთვე იმასაც, ვინც წერს.

¹⁵ იქვე, გვ. 177.

¹⁶ იქვე, გვ. 178.

А. И. ХОТИВАРИ

НЕМЕЦКАЯ ТЕМА И GERMANOЯЗЫЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА
 В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИХ
 ВОЗЗРЕНИЯХ К. ГАМСАХУРДИА

Реюме

Жизнь и творчество выдающегося грузинского писателя К. Гамсахурдиа — одна из наиболее ярких страниц в истории грузинско-немецких литературных взаимосвязей, имеющих довольно глубокие корни.

К. Гамсахурдиа, в творчестве которого счастливо сочетается талант романиста, лирика, новеллиста, литературоведа и переводчика, внес большой вклад в дело популяризации многовековой духовной культуры немецкого народа в Грузии. В его художественном творчестве и литературно-критическом наследии значительное место уделено немецкой теме и германоязычной литературе.

В работе рассматриваются поэтические и прозаические произведения К. Гамсахурдиа, в которых воспроизведена немецкая действительность и созданы колоритные образы немцев; содержится анализ «Романа жизни Гете», являющегося плодом долгой и кропотливой работы, проделанной К. Гамсахурдиа для изучения творческого наследия великого немецкого поэта. В сборниках и многочисленных статьях К. Гамсахурдиа, разбросанных в разных периодических изданиях, широко освещены отдельные вопросы германоязычной литературы старого и нового времени, даны интересные рецензии творчества ряда ее представителей.

Определенное место в работе уделено и литературно-критическим работам К. Гамсахурдиа, его эссе, посвященным таким представителям германоязычной литературы, как Гёте, Т. Мани, С. Георге, Р. М. Рильке, А. Лейст.

Очерки К. Гамсахурдиа о германоязычной литературе еще раз указывают на масштабность его творческих устремлений, а также определенным образом проливают свет на его собственное мировоззрение, поскольку соображения каждого автора имеют обычно субъективный характер и дают представление не только о тех, о ком пишут, но и о самом авторе.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ქართულ-საზღვარგარეთულ ლიტერატურულ ურთიერთობათა განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ივლითა ბაჩიშვილამ

რომანტიზმის თეორიის ზოგიერთი საკითხი

1974 წლის 18 მარტს შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტში მოეწყო საკავშირო სამეცნიერო სესია, რომელიც მიძღვნილი იყო რომანტიზმის საკითხისადმი ამიერკავკასიის ქვეყნების (საქართველო, აზერბაიჯანი, სომხეთი), ლიტერატურაში. სესია თავისთავად ძალზე საინტერესოდ წარიმართა, მრავალი მნიშვნელოვანი პრობლემა იქნა განხილული, მაგრამ ისიც აღინიშნა, რომ მკვლევრებს ძალზე ხელი შეუშალა მუშაობაში რომანტიზმის თეორიული და მეთოდოლოგიური პრინციპების არასაკმაო გარკვეულობამ. აღინიშნა ისიც, რომ ამ მხრივ ლიტერატურულ კრიტიკაში რომანტიზმზე ჯერ კიდევ ცოტა რამ არის გაკეთებული.

ჩვენ წინამდებარე სტატიაში შეიძლებისდაგვარად შევეცდებით განვაზოგადოთ საბჭოთა ლიტერატურათმცოდნეობის მიღწევები რომანტიზმის თეორიული კვლევის სფეროში.

ჩვენ ძირითადად შეიმდგვ საკითხებს განვიხილავთ: 1. შეიძლება თუ არა ერთი ნიშნით განვსაზღვროთ რომანტიზმი, თუ მისი გარკვევისათვის ნიშანთა მთელი სისტემაა საჭირო? 2. რა არის პროგრესული და კონსერვატიული რომანტიზმი და რომანტიზმის რამდენა მეთოდი არსებობს ორი თუ ერთი? 3. არსებობს თუ არა რომანტიზმი რომანტიკული მიმართულების გარეთ, როგორც კონკრეტულ-ისტორიული მოვლენა?

რომანტიზმის ფორმების ნაირგვარობის გამო მკვლევრებს გაუჭირდათ მისი განსაზღვრა და ზოგიერთი მათგანი რომანტიზმის გარკვევის შეუძლებლობაშიც კი დაარწმუნა. ჯერ კიდევ 30-იანი წლების შუა რიცხვებში რომანტიზმზე გამართულ დისკუსიაში გამოთქმული იყო აზრი, რომ არ არსებობს რომანტიზმი საერთოდ, არსებობენ მხოლოდ მისი გარკვეული ნაირსახეობანი. ასეთი მიდგომა გამოიწვია იმან, რომ კატეგორიულად და აბსოლუტურად იქნა ერთმანეთისაგან გამოყოფილი რეაქციული და რევოლუციური რომანტიზმი. ამ გზით სურდათ, გადაერჩინათ ეს უკანასკნელი „უვლგარული სოციოლოგიების“ იერიშებისაგან.

მოგვიანებით ამ თვალსაზრისმა (ე. ი. რომანტიზმის ტიპოლოგიური ერთიანობის უარყოფამ) თავი იჩინა როგორც უკიდურესობამ სქოლასტიკურ აბსტრაქციულობასთან ბრძოლის საქმეში. მოუწოდებდა რა მხატვრულ ნაწარმოებთა კონკრეტულ-ისტორიული შესწავლისაკენ, ზოგიერთი მკვლევარი ძალზე აწვიადებდა ამ მხარეს. ასეთმა არასწორმა მეთოდოლოგიურმა ინტერპრეტაციაში ზოგი ლიტერატურათმცოდნე ემპირიზმამდე მიიყვანა. ბ. რეიზოვის აზრით, „ისტორიაში ჩვენ ვხვდებით არა რომანტიზმს, არამედ რომანტიზმებს“. რომანტიზმი საერთო ევროპულ პლანში შეიძლება გაგებულ იქნეს მხოლოდ „როგორც სისტემა ან პროცესი ლიტერატურული ურთიერთობისა“¹.

¹ Б. Рейзов, О литературных направлениях, «Вопросы литературы», 1957, № 1, გვ. 94.

ეს შეხედულება გაკრიტიკებულ იქნა ჯერ „Вопросы литературы“-ს ფორცლებზე, ხოლო მოგვიანებით ა. სოკოლოვის, ვ. ვანსლოვისა და სხვათა შორებში. მათი აზრით, „არა მარტო რომანტიზმები, არამედ რომანტიზმიც რეალობაა ხელოვნების ისტორიაში... კავშირები და ურთიერთგავლენები არ წყვეტენ რომანტიზმის ერთიანობის საკითხს, არ შეადგენენ მის არსს, ენიანიდან თავად ისინი მისგან (ე. ი. რომანტიზმის არსიდან) გამომდინარეობენ. ამიტომ რომანტიზმის ტიპოლოგიური ცნების შეცვლა კონკრეტულ-ინდივიდუალური მოვლენების კავშირებისა და ურთიერთგავლენების სისტემით ყველა თვალსაზრისით გაუმართლებელია“².

საბჭოთა ლიტერატურათმცოდნეებს სავსებით შესაძლებლად მიაჩნიათ რომანტიზმის ფორმულის მონახვა. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ გვაქვს რომანტიზმის ფორმულის კარგად დამუშავებული ისტორია, არა გვაქვს ისეთი განმარტება, რომელიც საბოლოოდ დააკმაყოფილებდა თანამედროვე ლიტერატურული კრიტიკის მოთხოვნილებას, მართლაც, თუ გადავხედავთ საკითხის ისტორიას, დავინახავთ თუ აზრთა რა სხვადასხვაობასთან გვაქვს საქმე.

ა. ვესელოვსკისათვის „რომანტიზმი არის ლიბერალიზმი ლიტერატურაში“³; ი. ზამოტინისათვის — „...მათივე გამოხატული იდეალისტური მსოფლმხედველობა“⁴; ა. ბელეცკის აზრით, „რომანტიზმის არსი... უნდა ვეძიოთ მის სტილში“⁵; გ. გუკოვსკი რომანტიზმის „უმარტივეს ფორმულად“ თვლის „ინდივიდუალიზმს“⁶ და სხვა. რომანტიზმის ფორმულის მონახვას ცდილობდნენ ბ. მეილახი, ნ. გეი, ლ. ტიმოფევი, ვ. ვოლკოვი, ა. გურევიჩი, ნ. გულიაევი და სხვები. ყველა ეს მკვლევარი, შეეცადა განემარტა რომანტიზმი მისი რომელიმე ერთი ნიშნის მიხედვით, ე. ი. შეეცადა მოეცა რომანტიზმის ისეთი ერთ-ერთი თავისებურება, რომელიც მთლიანად ამოწურავდა მის არსს და განაცალკევებდა სხვა ლიტერატურული მიმართულებებშიაგან. სამწუხაროდ, ამ ტიპის განმარტებები ვერ მოიცავენ რომანტიზმის მთლიან ბუნებას და მხოლოდ ცალმხრივად ახასიათებს მას. გარდა ამისა, ისინი გვხვდებიან სხვა ლიტერატურულ მიმართულებებშიც. მაგალითად სუბიექტივიზმი სენტიმენტალიზმსაც ახასიათებს, იდეალი — კლასიციზმს, „გაორებული ყოფიერება“ სიმბოლიზმს და სხვა.

იყვენ ისეთებიც, რომლებიც შეეცადნენ მოეცათ რომანტიზმისათვის დამახასიათებელი ნიშნების მთელი რიგი: მისტიციზმი, პოეტური თავისუფლება, უნივერსალიზმი, ისტორიზმი, ინტელექტური საწყისის აღიარება, ინდივიდუალიზმი და სხვა. (ა. კოვანი, „ნარკვევები დასავლეთ ევროპის ლიტერატურის ისტორიიდან; ა. ციტილინი, „Русская литература первой половины XIX века“). სამწუხაროდ, გაუგებარი რჩება, ყველა ამ თავისებურებათა ერთიანობა შეადგენს რომანტიზმის არსს, თუ ეს ნიშნები მხოლოდ ცალკეული სახით გვხვდებიან რომანტიკულ ნაწარმოებებში.

² В. Ванслов, Эстетика романтизма, М., 1966, гл. 16, 18.

³ А. Н. Веселовский, Избранные статьи, Л., 1939, гл. 15, 17.

⁴ И. И. Замотин, Романтизм двадцатых годов XIX столетия, т. II, СПб — М., 1913, гл. 17.

⁵ А. И. Белецкий, Очередные вопросы изучения русского романтизма, «Русский романтизм», сб. статей, Л., 1927, гл. 13.

⁶ Г. А. Гуковский, Пушкин и русские романтики, М., 1965, гл. 82.

ასეთმა გაურკვეველობამ ზოგიერთი მკვლევარი დააფიქრა. 1963 — 1964 წლებში „Вопросы литературы“-ს ფურცლებზე დაბეჭდილ სტატიებში (К спорам о романтизме, Главное внимание методологии) ა. სოკოლოვი შეეცადა შემოეტანა გარკვეული მეთოდოლოგიური კანონზომიერებანი რომანტიზმის შესწავლის სფეროში. მას მიაჩნია, რომ დღემდე არსებული განმარტებანი „შეიცავენ მეთოდოლოგიურ შეცდომას. ეს შეცდომა კი მდგომარეობს იმაში, რომ ცდილობენ ახსნან ისეთი რთული მოვლენა, როგორც რომანტიზმიცაა ერთი ნიშნით“, ეს კი „აუცილებლად მოგვეცემს არასრულ და ამდენად არასწორ წარმოდგენას ამ ლიტერატურულ მიმართულებაზე. აუცილებელია გავხსნათ რომანტიზმის ნიშანთა სისტემა და ამ სისტემით განვმარტოთ შესასწავლი მოვლენა... მართალია, ლიტერატურულ მიმართულებებში ყოველთვის შეიძლება მოინახოს საერთო ნიშნები..., მაგრამ ნიშანთა სისტემა კი სპეციფიკურია ყოველი ლიტერატურული მიმართულებისათვის... შეადგენენ რა სისტემას, რომანტიზმის ნიშნები... წარმოადგენენ გარკვეულ ერთიანობას, რომელშიც არის რაღაც გამაერთიანებელი საწყისი“⁷.

დისკუსიის მონაწილეთა უმრავლესობამ (ვ. კულეშოვა, უ. ფოხტმა, ა. გურევიჩმა და სხვ.) გაიზიარეს სოკოლოვის აზრი. რომანტიზმის, როგორც რთული იდეურ-მხატვრული სისტემის ახსნისაკენ მისწრაფება შეიმჩნევა მთელ რიგ საბჭოთა მკვლევართა (ვ. ვანსლოვის, გ. გუკოვსკის, ი. ნეუბოკოვას, ა. ელისტრატოვას) ნაშრომებში. მათში მოცემულია რომანტიზმის მთელი რიგი თავისებურებების ანალიზი ქრომანეთთან ურთიერთკავშირში. მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მოგვიანებით განსხვავებული შეხედულებაც იქნა გამოთქმული. ასე მაგალითად, ი. ვოლკოვი მართალია ეთანხმება სოკოლოვის წინადადებას, რომ საჭიროა გავხსნათ რომანტიზმის „ნიშანთა სისტემა“, მაგრამ თვლის, რომ „ამან არ უნდა მოხსნას საკითხი“ რომანტიზმის ძირითადი ნიშნისა თუ საფუძვლის შესახებ. ვოლკოვის აზრით, თვითონ სოკოლოვი აღიარებს, რომ რომანტიზმის „ნიშანთა სისტემა“ წარმოადგენს გარკვეულ ერთიანობას, რომელშიც არის რაღაც „გამაერთიანებელი საწყისი“.

ამიტომ სწორედ ეს „გამაერთიანებელი საწყისი“ (ავტორი ასეთად მიიჩნევს რომანტიკულ მეთოდს, კერძოდ კი ამ მეთოდით გადმოცემულ „რომანტიკულ გმირის საზოგადოებასთან დამოკიდებულების განსაკუთრებულ ტიპს“) იქნება რომანტიკული სისტემის ძირითადი „განმასხვავებელი ნიშანი“⁸.

კვლევის არასწორი მეთოდოლოგიის ბრალი იყო აგრეთვე ის, რომ ერთ ტერმინთან დაკავშირებული იყო განსხვავებული მნიშვნელობანი. გ. პოსპელოვი შენიშნავს, რომ ტერმინი „რომანტიზმი“ 100 და მეტი წლების განმავლობაში გადაიქცა რაღაც ომონიმურ შტოდ...“, რომელსაც „...გააჩნია, როგორც ძირითადი აზრობრივი მნიშვნელობა..., ასევე სხვადასხვა განშტოებანი“. ის „გაურკვეველობა, რომელიც შემოიტანა ლიტერატურის ისტორიაში ტერმინ-

7 А. Н. Соколов, К спорам о романтизме, «Вопросы литературы», 1963, № 7, 23. 123.

8 И. Ф. Волков, Основные проблемы изучения романтизма, «К истории русского романтизма», сб. статей, М., 1973, гл. 8—9.

9 Г. Н. Поспелов, Что же такое романтизм? сб. статей «Проблемы романтизма», М., 1967, гл. 42.

მა „რომანტიზმა“, განპირობებული იყო ნაწილობრივ იმით, რომ ამ ტერმინით აღნიშნავდნენ სრულიად სხვადასხვა რიგის მოვლენებს¹⁰. ჩვენს ლიტერატურულ კრიტიკასა და თეორიაში რომანტიზმს უწოდებდნენ ხან 1. კლასიციზმის წინააღმდეგ მიმართულ განსაზღვრულ შემოქმედებითს პროგრამას (ასე ვაივებს რომანტიზმი პირველმა რუსმა რომანტიკოსებმა — შევირემა, პოლევიომ, ბესტუჟევი-მარლინსკიმ, კიუხელბეკერმა და სხვებმა); ხან 2. ისტორიულად განმეორებადი შემოქმედებითი ბათოსის ნაირსახეობას (ვ. ბელინსკი); ხან 3. განსაზღვრულ ლიტერატურულ მიმართულებას (ა. ვესელოვსკი და სხვ.); ხან 4. სტილის საერთო თავისებურებებს (ა. ბელეცკი) და ბოლოს 5. ერთ-ერთ შემოქმედებითს მეთოდს, რომელიც შეიძლება მოინახოს ყველა ისტორიული ეპოქის ლიტერატურაში (ა. ფადეევი). ესენი რომანტიზმის იმდენად განსხვავებულ მხარეებს ეხებოდა, რომ მათ შორის კამათიც კი გამორიცხულია.

ყოველივე ზემოთქმულიდან აშკარაა, თუ რა არასახარბიელო მდგომარეობა შეიქმნა რომანტიზმის კვლევის სფეროში იმის შედეგად, რომ დაუზუსტებელი, არამეთოდოლოგიური პრინციპებით სარგებლობდნენ მკვლევრები. მხოლოდ ზოგი მათგანი, უფრო დაკვირვებულნი, შეეცადნენ გაემიჯნათ ერთმანეთისაგან განსხვავებული შინაარსის მქონე ცნებანი (გ. პოსპელოვი) და შემოეტანათ გარკვეული კანონზომიერებანი რომანტიზმის კვლევის სფეროში (ა. სოკოლოვი). ამ აზრით არ შეიძლება არ მივესალმოთ ა. სოკოლოვის მოწოდებას, გავაძლიეროთ ისტორიზმი თეორიულ გამოკვლევებში, ხოლო ისტორიულ-ლიტერატურულ ნარკვევებში კი „მთავარი ყურადღება მიექცეს მეთოდოლოგიას“, ლიტერატურის თეორიის პრინციპების სწორ გამოყენებას, აგრეთვე ტერმინოლოგიურ სიზუსტეს, სამწუხაროდ, ეს უკანასკნელი შეინიშნა საფუძველს მოკლებული როდია. ლიტერატურულ მეცნიერებაში რომანტიზმზე ძალზე გავრცელებული ფაქტია ცნებების თუ ტერმინების უპრინციპო გამოყენება. ჩვენს ლიტერატურულ თეორიაში არის თავისი მნიშვნელობით მსგავსი ორი ტერმინი „მიმართულება“ და „მიმდინარეობა“, რომელთაც ხშირად განურჩევლად ხმარობენ.

გაუგებრობის თავიდან აცილების მიზნით აღვნიშნავთ, რომ ჩვენ ყველაზე დამაჯერებლად მიგვაჩნია ა. სოკოლოვის მიერ მოცემული განმარტება. რომანტიკულ მიმართულებაში ვგულისხმობთ „რომანტიზმს მთლიანობაში, როგორც გარკვეულ ისტორიულ ლიტერატურულ მოვლენას, მიმდინარეობად კი მის ამა თუ იმ ნაირსახეობას, რომელიც აგრეთვე გარკვეულ კონკრეტულ-ისტორიულ მოვლენას წარმოადგენს“¹¹.

რომანტიკული მიმართულება ერთგვაროვანი რომ არ არის, ეს სადღეისოდ საყოველთაოდ ცნობილია. რომანტიზმში განსხვავებული მიმდინარეობების, ტენდენციების არსებობა შეინიშნა ჯერ კიდევ ბ. ბელინსკიმ, შემდეგ ი. ზამოტინმა, პ. საკულინმა და სხვებმა. რომანტიზმის დიფერენციაციის სწორი პრინციპი მხოლოდ მარქსისტული ლიტერატურათმცოდნეობის საშუალებით იქნა მონახული. საბჭოთა ლიტერატურათმცოდნეობაში რომანტიზმში ორი მიმდინარეობის თანამიმდევრული გამოყოფის დამსახურება ეკუთვნის მ. გორ-

¹⁰ А. И. Белецкий, Очередные вопросы изучения русского романтизма, «Русский романтизм», Л., 33, 5.

¹¹ А. Н. Соколов, К спорам о романтизме, «Вопросы литературы», 1963, № 7, 33, 129.

კის, რომელმაც ერთმანეთისაგან განასხვავა „პასიური“ და „აქტიური“ რომანტიზმი. დიფერენციაციის ამ პრინციპს მივყავართ დღევანდელ საბჭოთა ლიტერატურათმცოდნეობაში აღიარებულ კონსერვატიულ და პროგრესულ მიმდინარეობებად დაყოფის პრინციპამდე. დღეს საყოველთაოდ ცნობილია, რომ რომანტიზმს გააჩნია კონსერვატიული და პროგრესული მიმდინარეობანი. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ რომანტიკული მიმართულება ყოველთვის როდი დაიყვანება ამ ორ მიმდინარეობაზე. მაგალითად, რუსულ რომანტიზმში საქმე გვაქვს ისეთ განსხვავებულ მოვლენებთან, როგორც არიან, ერთი მხრივ, ეუკოესკი და მისი მიმდევრები, მეორე მხრივ — პოეტი-დეკაბრისტები და, ბოლოს, 30-იან წლების რეაქციულ-რომანტიკული მიმდინარეობა ბენედიქტოვისა და ეუკონიკის შემოქმედების სახით. გარდა ამისა, რომანტიზმში ორი მიმდინარეობის აღიარებამ ხელი შეუწყო ისეთი ტერმინების გავრცელებას, როგორც არის რეაქციული და რევოლუციური, პროგრესული და კონსერვატიული. ეს ტერმინები კი ხშირად წინააღმდეგობას იწვევს, როგორც პოლიტიკური შინაარსის მქონე ცნებანი და, ზოგიერთი კრიტიკოსის¹² აზრით, არ პასუხობს მხატვრული ლიტერატურის სპეციფიკას.

ყოველივე ეს გაითვალისწინა სოკოლოვმა და გაურკვევლობის თავიდან აცილების მიზნით შემოგვთავაზა ტერმინები „პროგრესული და რეგრესული“, რომლებიც უნდა აღნიშნავდნენ არა ამა თუ იმ კონკრეტულ მიმდინარეობას, არამედ მის მთავარ ტენდენციას, რომელიც შეიძლება მხოლოდ ორნაირი იყოს. ეს ტერმინები (პროგრესული და რეგრესული) უფრო რომანტიზმის ისტორიული შეფასების თვალსაზრისით გამოიყენება (აქ იგულისხმება, როგორც პოლიტიკურ-იდეოლოგიური ტენდენციები, აგრეთვე ის როლი, რომელიც მათ ითამაშეს ლიტერატურის მხატვრული განვითარების საქმეში). უფრო დიფერენცირებული ტერმინოლოგია კი: „რევოლუციური, კონსერვატიული, რეაქციული“ გამოიყენება საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებების გამოსახატავად, თუკი ისინი რომანტიზმის იდეური სამყაროს შინაარსს შეადგენენ. მაგრამ ვინაიდან თავად რეგრესულ და პროგრესულ ტენდენციებს გააჩნიათ თავიანთი კონკრეტულ-ისტორიული ნაირსახეობანი, უნდა გამოვიყენოთ სხვა ტერმინოლოგიაც, რომელშიც გადმოცემული იქნება ამა თუ იმ მიმდინარეობის იდეურ-მხატვრული თავისებურებანი; ელეგიური (ეუკოესკი, ბატიუშკოვი), სამოქალაქო (დეკაბრისტები, პუშკინი), ფილოსოფიური (დ. ვენევეტინოვი, ე. ბარატინსკი), რეაქციული (ბენედიქტოვი) რომანტიზმი და სხვა¹³. გარდა ამისა, „...რომანტიზმის დაყოფა ორ (რეგრესულ და პროგრესულ) მიმდინარეობად ძალზე პირობითია...“, ვინაიდან „გვხვდებიან არა მარტო თანამიმდევარი, ამჟამად რეაქციონერი ან რევოლუციური რომანტიკოსები, არამედ ისეთებიც, რომლებიც პოლიტიკურად ნეიტრალურნი იყ-

12 უ. ფოტის აზრით, რომანტიზმის ნაირსახეობების ის განსაზღვრებანი, რომლებსაც ამჟამად ვიყენებთ, „ძალზე პირდაპირი და უხეშია“. ამიტომ „აუცილებელია გამოვიყოთ რომელიმე“ მთავარი დამახასიათებელი „ნიშანი“ და მის მიხედვით გამოვაცალკევოთ ფსიქოლოგიური, ფილოსოფიური, სოციალური რომანტიზმი. „ზოგი რომანტიკოსი განვითარებაში გაივლის ორ ან რამდენიმე მიმდინარეობას“. У. Р. Ф о т, Некоторые Вопросы теории романтизма, „Проблемы романтизма“, М., 1967, გვ. 91.

13 А. Н. Соколов, История Русской литературы XIX века (1-ая половина), М., 1970, გვ. 64—65.

ნენ... (როგორც მიუსეს); ხშირად ერთსა და იმავე მწერლის შემოქმედებაში შერწყმულია პროგრესული და კონსერვატიული ელემენტები (არნაი, ბრენტანო, ჰოფმანი); ზოგიერთებმა კი „ევოლუცია განიცადეს“ — გააარეს რთული გზა რევოლუციიდან რეაქციამდე (შელინგი), ან პირიქით (ჰიუგო)¹⁴. ვ. ვანსლოვს მიაჩნია, რომ მხატვრული პროგრესი შეიძლება შერწყმული იყოს პოლიტიკურად რეაქციულ იდეებთან, პოლიტიკური პროგრესულობა კი შესაფერის მხატვრულ ფორმაში ვერ ვლინდებოდეს; „ამიტომ შეცდომა იქნებოდა იგივეობრიობის ნიშანი დაგვესვა რომანტიკოსთა პოლიტიკურ შეხედულებებსა და მხატვრულ შემოქმედებას შორის“¹⁵. ამის საფუძველზე კი შეიძლება დავასკვნათ, რომ არა მარტო პროგრესულ, არამედ კონსერვატიულ რომანტიზმსაც შეიძლება ჰქონდეს თავისი მხატვრული ღირებულება, მასშიც გვხვდება პროგრესული ელემენტები (თუნდაც ანტიბურჟუაზიული ჰუმანიზმი)¹⁶. ამიტომ ვამბობთ, რომ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში მხატვრული კულტურის განვითარებაში უდიდესი როლი ითამაშა მთლიანად რომანტიზმმა, როგორც პროგრესულმა, ისევე კონსერვატულმა.

რომანტიკულ მიმართულებაში ორი მიმდინარეობის გამოყოფამ დღის წესრიგში დააყენა საკითხი: რამდენი მეთოდი არსებობს რომანტიზმისა: ორი თუ ერთი? ზოგიერთ მკვლევარს (მაგ. ვ. კორზუნს) მიაჩნია, რომ რომანტიზმი, როგორც ერთიანი მხატვრული მეთოდი, არ არსებობს და მკვეთრად გამოყოფს ერთმანეთისაგან „რეაქციულ-რომანტიკულ“ მეთოდს, რომელიც „საფუძველშივე ეწინააღმდეგება რეალიზმს“ და „პროგრესულ-რევოლუციურს“, რომელიც გვევლინება, როგორც „რეალიზმის გამოვლენის თავისებური ფორმა“¹⁷; სხვები (მაგ. ა. მიკევიჩი) ვერაფერ საერთოს ვერ პოულობენ პროგრესულ და კონსერვატიულ რომანტიკოსთა შემოქმედებითს მეთოდებს შორის¹⁸.

სხვა რომ არაფერი ვთქვათ, ეს კონცეფცია შეიცავს კიდევ ერთ თეორიულ და ისტორიულ-ლიტერატურულ შეცდომას. რომანტიზმი ასეთ შემთხვევაში ფასდება არა როგორც თავისთავადი მოვლენა, არა თავისი მხატვრული და ისტორიული მნიშვნელობით, არამედ იმით, თუ რამდენად ახლოს თუ შორს არის იგი რეალიზმისაგან; ე. ი. მისი შეფასება ხდება რეალიზმის პოზიციებიდან. „რომანტიზმი იყო უდიდესი ესთეტიკური მონაპოვარი და იგი იმით კი არ უნდა შევაფასოთ, რაც მან ვერ მოგვცა, არამედ იმით, რაც მან მისცა ხელოვნებას“¹⁹. თუ რომანტიზმს მთლიანად გააჩნია მთელი რიგი საერთო თა-

¹⁴ В. Ванслов, Эстетика романтизма, 1966, гл. 28, 29.

¹⁵ იქვე, გვ. 33.

¹⁶ საერთოდ, როდესაც ვლაპარაკობთ რომანტიზმის შიგნით არსებულ სოციალურ განსხვავებულობაზე, მხედველობაში უნდა მივიღოთ ერთი გარემოება: ყოველგვარი რომანტიზმი, მთელი თავისი არსით, თავისი მიმართებით კაპიტალისტური პროგრესისადმი რეაქციული მოვლენა იყო. თავისი მხატვრული ღირებულებით კი ხელოვნების განვითარებაში რომანტიზმმა უდიდესი დადებითი როლი შეასრულა და ამდენად პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ ტერმინები „პროგრესული, კონსერვატიული“ ძალზე პირობითია და სხვადასხვა შემთხვევებში განსხვავებული (პოლიტიკური, ისტორიული, მხატვრული) მნიშვნელობით იხმარება.

¹⁷ В. В. Корзун, К вопросу о романтизме, как художественном методе, «Ученые записки Грозненского пед. инс-та», 1953, № 8, гл. 11.

¹⁸ А. Микевиши, Не академическая проблема, «Вопросы лит-ры», 1963, № 7, 65, 126.

¹⁹ А. Н. Соколов, К спорам о романтизме, «Проблемы романтизма», М., 1967, гл. 23.

ეისებურებანი, მაშინ რომანტიზმის მხატვრული მეთოდიც არ შეადგენს განზრახვას. მისი ძირითადი ნიშნები შეინიშნება განსხვავებულ რომანტიკულ მიმდინარეობებში, მაგრამ ყოველ მათგანში მეთოდის საერთო თვისებები იღებს განსხვავებულ ელფერს²⁰. (ასე მაგალითად, ჟუკოვსკის ბალადებსა და რილევის „ფიჭრებში“ მოცემული სახეები სუბიექტურია, მაგრამ პირველთან სუბიექტური უპირატესად ვლინდება როგორც პირადული, მეორესთან კი სუბიექტური დაკავშირებულია საზოგადოებრივ შინაარსთან). ამიტომ ვამბობთ, რომ „რომანტიკული მხატვრული მეთოდი თავისი მხატვრული შემეცნებითი ბუნებით ერთია... .. რომანტიზმის ორ პრინციპულად განსხვავებულ მეთოდებად დაყოფა... „ორი მიმდინარეობის“ კონცეფციის დოგმატური ინტერპრეტაციის შედეგი იყო“!

კამათი რომანტიკული მეთოდის გარშემო სხვა მხრიდანაც წარმოებდა. როდესაც საბჭოთა ლიტერატურულ კრიტიკაში განმტკიცდა ცნება „შემოქმედებითი მეთოდი“, იგი, რა თქმა უნდა, გავრცელებულ იქნა რომანტიზმზეც. უფრო მეტიც, რომანტიზმი (ფადეევის აზრით) გავრცელებულ იქნა, როგორც ერთ-ერთი ძირითადი მეთოდი, რომელიც არსებობდა ლიტერატურის განვითარების მთელ მანძილზე რეალისტური მეთოდის პარალელურად, უფრო სწორედ კი მის საპირისპიროდ. ე. ი. რომანტიზმი მიაჩნდათ ისეთ განზოგადებულ მეთოდად, რომელშიც შედიოდა ყველა მიმართულება, თუ იგი სცილდებოდა რეალიზმის ფარგლებს. ამ შეხედულებამ თავი იჩინა ლ. ტიმოფეევის ადრეულ შრომებში, აგრეთვე ნ. გულიაევის, ე. ცოის და სხვათა სტატიებში²¹. ეს უკანასკნელი თვლის, რომ რომანტიკული მეთოდის არსებობა მხოლოდ რომანტიკული მიმართულებით არ ამოიწურება. იგი არსებობდა XIX საუკუნის მთელ მანძილზე, თვით კრიტიკული რეალიზმის წარმოშობის შემდეგაც კი. ამიტომ, ერთი მხრივ, უნდა შევისწავლოთ ეს დამოუკიდებელი რომანტიკული მიმდინარეობანი რეალიზმთან კავშირში და, მეორე მხრივ, თვით „რომანტიზმი რეალიზმში“. „რომანტიზმის მარადიულობის“ კონცეფციას იცავენ სხვა მკვლევარებიც: გ. ბიალი, უ. ფოხტი, ი. ვოლკოვი, ა. მიკეშინი, ე. ლიუბარევა და სხვები²².

დისკუსიაში რომანტიზმზე თანმიმდევრულად იქნა გაკრიტიკებული „რომანტიკული და რეალისტური მეთოდების“ ზემოთ მოხსენებული კონცეფცია.

²⁰ იქვე, გვ. 22.

²¹ А. Н. Соколов, К спорам о романтизме, «Проблемы романтизма», М., 1967,

გვ. 22.

²² Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, М., 1940, გვ. 64; Л. И. Тимофеев, Проблемы теории литературы, М., 1955, გვ. 165; Н. Гуляев, О спорном в теории романтизма, «Русская литература», 1966, № 1, გვ. 77; Е. Цой, Опираясь на жинпой опыт литературы, «Вопросы литературы», 1964, № 9, გვ. 128—129.

²³ Г. А. Бялый, В. Г. Короленко, М.—Л., 1949, გვ. 323; И. Волков, Романтизм, «Творческий метод», сб. статей, М., 1960, გვ. 205; А. Микешин, Не академическая проблема, «Вопросы литературы», 1964, № 9, გვ. 126; Е. П. Любарева, Советская романтическая поэзия, М., 1973, გვ. 6, 7, 9, 11, 16, 32, 42. ეს მკვლევრები ტრადიციონალურად განმარტავენ ამ მოვლენას, კერძოდ: „რომანტიზმი რეალიზმში“, XIX საუკუნის დასასრულის რეალიზმის რომანტიკული განვითარება, „რომანტიკულ რეალიზმის“, რეალისტური რომანტიზმის მიმდინარეობა, რომანტიკული სტილური მიმდინარეობა და სხვა.

დასაბუთდა, რომ რომანტიზმი იყო კონკრეტულ-ისტორიული ლიტერატურული მოვლენა, რომელიც გარკვეულ პირობებში, ლიტერატურის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე წარმოიშვა. ამიტომ „შეუძლებელია იმავე კონკრეტულ-ისტორიულ ფორმებში აღმოცენდეს განმეორებით რომანტიკული მიმართულება... ეს მეთოდი იყო უდიდესი მხატვრული მიღწევა, რომანტიკოსები ახლებურად აღიქვამდნენ და მხატვრულად შეიცნობდნენ სამყაროს, უპირველეს ყოვლისა კი ადამიანის სულს“. რომანტიკული მიმართულების გარეთ „არ არსებობდა და არც შეეძლო ეარსება რომანტიკულ მხატვრულ მეთოდს... ეს დებულება უნდა მივიღოთ აქსიომად, რომელიც ავიწყდებათ იმათ, ვინც რომანტიზმს ეძებს ყველგან და ყველასთან“²⁴. სხვა საქმეა, თუ გვინდა გამოვყოთ მთელი ლიტერატურისათვის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშნები („შემოქმედებითი ტიპები“ თუ „მიმართულებები“)²⁵, რომელიც მიუხედავად „ისტორიული ცვლილებებისა, ნაციონალური და სოციალური თავისებურებებისა ახასიათებენ“ მთლიანად ხელოვნებას²⁶, მოიცავენ ლიტერატურის მთელ ისტორიას, კონკრეტულ-ისტორიულად ჩამოყალიბებული მეთოდების მთელ ნაირგვარობას; მაგრამ ასეთი ფართო განზოგადებული მოვლენის აღნიშვნა ტერმინით „რომანტიზმი“ ან „რომანტიკული მეთოდი“ გაუმართლებელია. მიუხედავად მთელი თავისი პირობითობისა, ტერმინი არ უნდა არღვევდეს წლების მანძილზე ჩამოყალიბებულ სწორ მცენიერულ ცნებათა სისტემას და არ უნდა შეპქონდეს მასში გაურკვეველობა.

რომანტიკული მეთოდის გაუმართლებლად ფართო გაგებას ხელი შეუწყო აგრეთვე ორი ცნების „რომანტიზმისა“ და „რომანტიკის“ ერთმანეთში არევა. დისკუსიაში რომანტიზმზე გ. პოსპელოვმა თანამიმედურულად გამოიხა ეს ორი ცნება. „რომანტიკა, ამბობს ავტორი, არის ემოციური თვითშეგნებისა და სულიერი განცდების ამაღლება, რომელიც გამოწვეულია მისწრაფებით ამაღლებული, ზეპიროვნული იდეალისადმი და ობიექტივირებულია სინამდვილის ამა თუ იმ მოვლენებში“²⁷. რომანტიკა, როგორც მეოცნებე-ამაღლებული გუნება-განწყობილება, ძალზე სცილდება კონკრეტული რომანტიკული მიმართულების ფარგლებს და შეიძლება მოინახოს სხვადასხვა საუქუნეებისა და ქვეყნის ლიტერატურაში. იგი მხოლოდ ლიტერატურული ან ხელოვნების მოვლენის აღმნიშვნელი ცნება როდია, არამედ უპირველეს ყოვლისა თვით ცხოვრებაში იჩენს თავს. რომანტიზმი (ე. ი. რომანტიკული მიმართულება) დიდი ხანია წარსულს ჩაბარდა, ხოლო რომანტიკა კი სულ ახლად აღორძინდება ხოლმე და ხშირად გვხვდება სხვადასხვა ლიტერატურულ მიმართულებებში. იგი ახლაც ცოცხლობს საბჭოთა მწერალთა ნაწარმოებებში²⁸. მაგრამ თუ რო-

²⁴ А. Н. Соколов, К спорам о романтизме, «Проблемы романтизма», გვ. 33—37.

²⁵ საგულისხმოა, რომ მოგვიანებით ლ. ტიმოფევი აყენებს „რეალისტური და რომანტიკული შემოქმედებითი ტიპების, მიმართულებების“ კონცეფციას, რომლებიც ყველაზე ნაირსახოვან ფორმებში და ურთიერთმიმართებებში გამოვლინდებიან ნებისმიერ მეთოდში, რომელიც აღმოცენდება ლიტერატურის ისტორიის განვითარების პროცესში“. Л. Тимофеев, О понятии художественного метода. сб. „Творческий метод“, 1960, М., გვ. 16, 24, 25, 28, 31.

²⁶ Г. Абрамович, Историзм теории литературы, «Вопросы лит-ры», 1959, № 3, გვ. 132.

²⁷ Г. Н. Поспелов, Что же такое романтизм? «Проблемы романтизма», გვ. 68.

²⁸ Г. Н. Поспелов, Может ли быть романтизм без романтики?, «Вопросы лит-ры», 1964, № 9, გვ. 117.

გორი ფორმების, ნიშნებისა და ელემენტების სახით გვხვდება რომანტიზმი შემდგომ ლიტერატურაში, ამ საკითხზე ჯერ კიდევ ვერ შეთანხმებულან ჩვენი სპეციალისტები. განსხვავებით სოკოლოვისაგან, რომელიც ამტკიცებს, რომ რომანტიზმი შემოინახა როგორც რომანტიკული ტრადიცია, რომანტიკული „შემოქმედებითი მემკვიდრეობა“, „რომანტიკული ენერჯია“, პოსტელოვს მიაჩნია, რომ თანამედროვე ლიტერატურას გააჩნია თავისი საკუთარი რომანტიკული „იდეურ-ემოციური სამყარო“, რომელიც შექმნეს თანამედროვე საზოგადოებრივმა პირობებმა. მემკვიდრეობის ქვეშ კი, მისი აზრით, უნდა გავიგოთ საერთო იდეურ-კულტურული მემკვიდრეობითობა, რაც საერთოდ აკავშირებს თანამედროვე ლიტერატურას წინა ეპოქების ლიტერატურასთან²⁹.

ყოველივე ზემოთქმულიდან შეიძლება შემდეგი დასკვნის გაკეთება: ლიტერატურულ ნაწარმოებებში ყოველთვის არის ესა თუ ის განმეორებადი ნიშნები და მასთან ერთად კონკრეტული თავისებურებანი, რომლებიც ისტორიულად განუმეორებელი არიან ნაციონალური განვითარების განსაზღვრულ ეპოქის გარეთ. ისტორიულად მეორდება რომანტიკა ნაწარმოებების შინაარსში, მათი რომანტიკული „ნორმატივიზმი“ (ანუ რომანტიკული „შემოქმედებითი ტიპი ან მიმართულება“. — ლ. ტიმოფეევი), რომანტიკული სტილის ესა თუ ის საერთო თვისებები, მაგრამ ყოველთვის ისტორიულად კონკრეტული იყო ლიტერატურული მიმართულებები, რომლებიც აღმოცენდებოდა განსაზღვრული იდეოლოგიური მსოფლმხედველობის საფუძველზე და რომელთა პრობლემატიკა ზადებდა რომანტიკის განუმეორებელ თავისებურებებსაც. ისტორიულად განუმეორებელია ის განსხვავებული რომანტიკული მიმართულებები, რომლებიც აღმოცენდა XIX საუკუნის I მესამედში ევროპული ხალხების ლიტერატურაში ადრე შექმნილი რომანტიკული შინაარსის საფუძველზე.

ასეთია ძალზე მოკლედ რომანტიზმის თეორიის ძირითადი საკითხები, შენიშვნები და ჰიპოთეზები. ბევრი რამ ჯერ კიდევ გასარკვევია და მკვლევარს ელის.

И. А. ГАЧЧИЛАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ РОМАНТИЗМА

Резюме

1. Большинство из существующих до сегодняшнего дня определенных романтизма содержат в себе методологическую ошибку, и ошибка эта состоит в их «исключительности», в стремлении определить такое сложное явление, как романтизм, по одному признаку. Все попытки охватить романтизм какой-то единой формулой неизбежно ведут к обеднению, к одностороннему и потому неверному представлению об этом литературном явлении. Необходимо раскрыть систему признаков романтизма, и по этой системе определить изучаемое явление.

2. В ряде случаев необходимо методологическое уточнение самой постановки вопроса, устранение разнобоя в терминологии. Поэтому

²⁹ Г. Н. Поспелов, Может ли быть романтизм без романтики? «Вопросы лит-ры», 1964, № 9, сс. 117.

нельзя не приветствовать предложения некоторых исследователей усилить историзм в теоретических исследованиях, а в историко-литературных работах уделить главное внимание методологии, правильному применению принципов теории литературы.

3. Разграничение в романтизме прогрессивных и консервативных течений, конечно, имеет под собой определенную основу, но, с другой стороны, не стоит резко противопоставлять друг другу эти две разновидности. Расщепление романтизма на два принципиально различных метода явилось результатом именно такой догматической трактовки концепции «двух линий».

4. Неправомерно широкому пониманию романтического направления способствует смешение двух понятий: романтизма и романтики. Романтика как мечтательно-возвышенное умонастроение действительно выходит за пределы конкретного романтического направления, встречается в литературе разных веков и стран. Романтизм давно ушел в прошлое, а романтика возрождается снова и снова. Так, например, революционная романтика живет и в наше время — в произведениях советских писателей, как составная часть социалистического реализма.

5. Но как, в каком «качестве», каких формах и признаках проявляется романтическая традиция в последующих литературных направлениях, еще не вполне выяснено. По мнению некоторых исследователей, романтизм сохраняется в новых литературных направлениях в виде романтики (В. Кулешов), как романтическое «творческое наследство» (А. Соколов) или как романтический «идейно-эмоциональный мир» (Г. Поспелов).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

მუხან ქუთილია

ჯიბრან ხალილ ჯიბრანის „პროცესიები“

გამოჩენილი ლიბანელი მწერალი, პოეტი და მხატვარი ჯიბრან ხალილ ჯიბრანი დაიბადა 1883 წელს. 1895 წ. ჯიბრანების ოჯახი გადასახლდა ამერიკის შეერთებულ შტატებში. მალე ჯიბრანი ბეირუთს ბრუნდება და ოთხი წლის განმავლობაში სწავლობს „სიბრძნის“ სკოლაში. 1902—03 წწ. გარდაეცვალა და-ძმა და დედა. მისი ცხოვრების ისედაც მძიმე პირობები კიდევ უფრო გაუარესდა.

1905 წ. საზოგადოება პირველად გაიცნობს ჯიბრანს, როგორც მწერალს, როდესაც გამოქვეყნდება მისი „მუსიკა“. შემდეგ ცალკე წიგნებად გამოიცა მისი მოთხრობების კრებული „ველთა საპატარძლოები“ (1906 წ.), „ამბოხებული სულელები“ (1908 წ.) და მოთხრობა „დამსხვრეული ფრთები“ (1912 წ.). ამ ნაწარმოებებში ჩანს მწერლის ამბოხება ადამიანთა შორის უთანასწორობის, ქალის მონური მდგომარეობის, რელიგიის მსახურთა თავგასულობის წინააღმდეგ, კრიტიკა მოძველებული ტრადიციებისა და უსამართლო კანონებისა, ძიება ნათელი მომავლისკენ მიმავალი გზისა. ამ მოთხრობების გმირებად უბრალო ადამიანები, ჩაგრული ხალხი, გლეხობა გვევლინება.

1908 წ. ამერიკელი მეგობარი ქალის მარი ჰასქელის რჩევით და მატერიალური დახმარებით ჯიბრანი მიემგზავრება პარიზს, სადაც 1910 წლამდე დარჩა. საფრანგეთიდან დაბრუნებულმა მწერალმა გამოაქვეყნა წიგნები: „ცრემლი და ღიმილი“ (1914 წ.), „პროცესიები“ (1919 წ.) და „ქარიშხლები“ (1920 წ.).

„ქარიშხლები“ ფაქტიურად მისი უკანასკნელი არაბულენოვანი წიგნია. შემდგომ იგი მხოლოდ ინგლისურ ენაზე წერს. სულ ინგლისურად გამოაქვეყნა რვა წიგნი, რომელთა შორის უპირველესი ადგილი უჭირავს 1923 წ. გამოცემულ „მოციქულს“. „მოციქული“ მწერლის მთელი შემოქმედების შემაჯამებელი ნაწარმოებია. მასში ავტორმა სრული სახით ჩამოაყალიბა თავისი მსოფლმხედველობა. ნაწარმოებმა საკმაო გამოხმაურება პოვა როგორც დასავლეთში, ისე აღმოსავლეთში. თთარგმნა მრავალ ენაზე. მან მწერალს დიდებასთან ერთად სიმდიდრეც მოუტანა.

1920 წ. ჯიბრანის უშუალო ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა ნიუ-იორკში მცხოვრებ არაბ მწერალთა კავშირი — „არ-რაბიტა ალ-კალამია“. რომელმაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა არაბული ლიტერატურის ისტორიაში.

1931 წელს მძიმედ დაავადებული ჯიბრანი გარდაეცვალა. მისი ცხედარი სამშობლოში ჩამოასვენეს და თავისი სოფლის მიწას მიაბარეს.

ჯიბრანი ძირითადად პროზაიკოსია, მაგრამ მის შემოქმედებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია პოეზიასაც. ამ სტატიაში ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს მისი ლექსების ციკლი სათაურით „პროცესიები“, რომელსაც გარკვეული

მნიშვნელობა ენიჭება ჯებრანის მსოფლმხედველობის გასაშუქებლად. ამასთანავე მოკლედ მიმოვიხილავთ მის სხვა ლექსებსაც.

ჯებრანის ლექსები შეგვიძლია ორ ჯგუფად დავყოთ: ადრეული პერიოდის ლექსები, რომლებიც იწერებოდა „ველთა საპატარძლოების“ „ამბოხებული სულების“, „დამსხვრეული ფრთების“ და „ცრემლი და ღიმილის“ პარალელურად და მოგვიანო პერიოდისა. ადრეული პერიოდის ლექსებში წინაა წამოწეული პოეტის „მე“, საკუთარი განცდები, სამშობლოსაგან შორს ყოფნით გამოწვეული სევდა, პესიმისტური განწყობილება, გულგატეხილობა თანამემამულეთა ინერტული დამოკიდებულებით ცხოვრებაში გაბატონებული ბიწიერების მიმართ.

მოგვიანო ხანის ლექსებს განეკუთვნება ფილოსოფიური ხასიათის ლექსების ციკლი სათაურით „პროცესიები“ და თემატიკურად მასთან დაკავშირებული ლექსი „ზღვა“, რომლებშიც მოჩანს რუსოსეული მსოფლმხედველობის ერთგვარი გავლენა.

ადრეული წლების ლექსებში ვხედავთ, რომ მწერალი უკმაყოფილოა ცხოვრებით, თავს არიდებს ხალხთან ურთიერთობას, ისწრაფის მარტოობისაკენ, საკუთარ თავში იკეტება. იგი გარშემო ვერ პოულობს ადამიანს, რომელსაც გაუზიარებს თავის ფიქრებს. „ო, თავო, არაა ცხოვრება, თუ არა ღამე...“ — აცხადებს უკმაყოფილო პოეტი ლექსში „ჩემო თავო!“. მისი მისწრაფების წყაროდ მხოლოდ მარადიულობა ქცეულა.

პოეტის წარსული არ ყოფილა მხოლოდ ტკბილად მოსაგონარი. იგი მას სიმღერასთან ერთად ჩივილსა და გოდებაში გაუტარებია. არც აწმყოს მიუცია ნუგეში, გული გასტეხია მომავალზეც. ამ განწყობილებას გადმოგვცემს ლექსი „გუშინ“:

არა, არ არის ჩემი გულისთვის მკვდრებით აღდგომა ან
 აღორძინება,

არ ამწვანდება ტოტი ზემის,
 და მთიბავთა ხელი ვერ გააცოცლებს ყვავილთ
 მას შემდეგ, რაც განილევინ ნამგლის პირით.

(აქ და ქვემოთ ჩვენ მიერაა შესრულებული ლექსების პწკარედი თარგმანი).

პოეტმა ცხოვრებაში ბევრი სიმწარე გადაიტანა, არ აცდა მკითხველთა (ხალხის) ეჭვი და კიცხვა, მაგრამ მისი „მოთმინების კოშკი“ მიუღვამელი აღმოჩნდა. მას ვერც ბედისწერა აშინებს, რადგანაც მისი მსახვრალი ხელი სიჭაბუკის წლებშივე იგემა:

თუნდაც შემოაქსოვოთ ღღეს ჩემსას იჭებო,
 თუნდაც შემოაქსოვოთ ღამეს ჩემსას კიცხვა,
 ვერ დაანგრევთ ჩემი მოთმინების მიუღვამელ კოშკს,
 და ვერ ამოწურავთ ჩემი თასებიდან ღვინოს
 ჩემი ცხოვრება სავანეა სიმშვიდის,
 და გული ჩემი—ტაძარი მშვიდობის.
 ვინც ერთხელ მოუჭდა სიკვდილის ტაბლას
 არ მოერიდება, რომ გემო გაუსინჯოს ძილს. („თუნდაც
 შემოაქსოვოთ“...).

1 جبران خليل جبران ، المجموعة الكاملة لمؤلفات ، ص ٥٩٨

2 იქვე, გვ. 614.

3 იქვე, გვ. 610.

ჯებრანი საკმაო სიმტკიცესა და მოთმინებას იჩენს ცხოვრებასთან ბრძოლაში, მაგრამ ზოგჯერ მინც ისწრაფის მიატოვოს ეს წარმატებული სამყარო, გაექცეს მას, იპოვოს ისეთი ადგილი, სადაც მოიპოვებს სულიერ სიმშვიდეს. მაგრამ სად არის იგი? მის ძიებაში პოეტი საკუთარი ფანტაზიით ქმნის სხვა, უფრო ამალღებულ, ზეციურ სამყაროს და მას დაფარულ ქვეყანას უწოდებს (ლექსი „დაფარული ქვეყანა“). იგი თავის ერთადერთ მეგობარს — თავისსავე თავს მოუწოდებს მიატოვოს ეს ქვეყანა, ქვეყანა, სადაც ვერ პოვა მეგობარი, სადაც იმედიც კი არ შეიძლება ჰქონდეს. მაგრამ პოეტს გარკვევით აქვს კი წარმოდგენილი ის ქვეყანა? იცის კი მისკენ მიმავალი გზები? თვით წარუძღვება თავის სულს, თუ სული იქნება მეგზური იმ ქვეყნისკენ მიმავალ გზაზე?

პოი, ქვეყანავ, ოდითგანვე ფარული,
როგორ გექონდეს იმედი შენი და რა გზით?
რომელი უღაბნოა მის გარეშე, რომელი მთა,
მალაღია მისი კედელი და რომელი ჩვენგან ია მეგზური?
მირაფი ხარ შენ, თუ შენ ხარ იმედი
სულისა, რომელიც ესწრაფის მიუწვდომელს?⁴

სად არის ის ქვეყანა? პოეტი ლექსის ბოლო ბეითებში გვიხსნის, რომ იგი არაა არც ცაში, არც დედამიწაზე, არც დასავლეთითა და აღმოსავლეთით, არც სამხრეთითა და ჩრდილოეთით. იგი თვით პოეტის სულში ჰკეებს:

არ ხარ აღმოსავლეთში, არც დასავლეთში,
არც დედამიწის სამხრეთით ან ჩრდილოეთით,
არ ხარ ჰაერში და არც ზღვებქვეშ,
არც (სწორ) ველზე და არც ოღროსოღრო ვიწროებში.
შენ ხარ სხივები სულში და ცეცხლი,
შენ ხარ გული, მოფრთხილავ ჩემს მკერდში⁵.

ჯებრანმა 1919 წელს გამოაქვეყნა ლექსების ციკლი „პროცესები“. მასში მკაფიოდ გამოჩნდა ავტორის რომანტიკული განწყობილება და დასავლეთის რომანტიკოსების, კერძოდ, ჟან-ჟაკ რუსოსა და მისი მიმდევრების, ნაწილობრივ კი უილიამ ბლეიკის, გავლენა⁶.

ნაწარმოები ფილოსოფიური ხასიათისაა. მასში ასახულია ავტორის სოციალური შეხედულებები. მაგრამ ძირითადია ამოხეხა ბუნდოვანი, ქაოტური ცხოვრების წინააღმდეგ და მხურვალე მოწოდება უბრალო, მარტივი ცხოვრებისაკენ დაბრუნებისა. პოეტი აქ ცდილობს სძლიოს იმ გაორებას, რომელმაც ორ ნაწილად გაყო მთელი სამყარო: სიკეთედ და ბოროტებად, სინათლედ და სიბნელედ, რწმენად და ურწმუნოებად, სიხარულად და მწუხარებად, ბატონობად და მონობად, სამართლიანობად და უსამართლობად, ძლიერებად და უძლურებად და ა. შ. ჯებრანი ტყის (ბუნების) დახატვით გვეუბნება, რომ იქ არ არსებობს ასეთი გაორება; პირიქით, იქ სრული ჰარმონია სუფევს⁷. გაორება კი მოგვიანებით მოხდა. როგორც რუსო ამბობს, „ბუნებასა და ადამიანს შორის სინამდვილეში არაა და არც შეიძლება იყოს რაიმე წინააღმდეგობა: საწყისი ჰარმონია მათ შორის, რომელიც ადამიანის მიზეზით გარდაიქმნა დის-

4 იქვე, გვ. 599.

5 იქვე, გვ. 600.

6 عباس احسان و نجم يوسف «الشعر العربي في المجر أمريكا الشمالية» بيروت، ص 44

7 იქვე, გვ. 41.

8 იქვე, გვ. 41—42.

პარმონიად, უნდა აღდგეს⁹. ამიტომაა აუცილებელი ადამიანი დაუბრუნდეს ბუნებას, თავის ადრინდელ ცხოვრებას.

„პროცესიები“ 14 ლექსისაგან შედგება. აქ საუბარია სიკეთისა და ბოროტების, რელიგიის, ცხოვრების, სიყვარულის, თავისუფლების, ბედნიერების, სულისა და სხეულის და სხვათა შესახებ.

„პროცესიების“ ყოველი ლექსი ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველში ავტორი გვაცნობს თავის შეხედულებებს ამქვეყნიური ცხოვრების ამა თუ იმ მოვლენაზე, მოცემულია კრიტიკა მისი ნაკლოვანი მხარეებისა. მეორე ნაწილში დახატულია ბუნება, რომლის განსახიერებაც აქ „ტყე“ და „სალამური“ წარმოადგენს. ამ ორი სამყაროს დაპირისპირებით და ბუნებისათვის უპირატესობის მინიჭებით ჯებრანი მოგვიწოდებს, მივატოვოთ ჩვენი ნივთიერი სამყარო, რომელიც აღსავსეა მანკიერებით და დავბრუნდეთ ამ სამყაროს ბიწიერებისაგან თავისუფალ ბუნებაში.

„პროცესიები“ იწყება სიკეთისა და ბოროტების შესახებ მსჯელობით. ამქვეყნად სიკეთე და ბოროტება განუყრელია. სიკეთეს ადამიანი იძულებით სჩადის, ბოროტება კი მუდამ თან ახლავს, ხალხთანაა სამარის კარამდე:

სიკეთე ხალხში კეთდება ძალდატანებით (იძულებით),
 ბოროტება კი ადამიანებში არ ჭრება,
 თუნდაც დაიმარხნენ¹⁰.

ბოეტის თქმით, ადამიანის მოღვაწეობა ზღვარდებულია, მოკლებულია აქტიური მოქმედების შესაძლებლობას და მთლიანად ბედისწერაზე დამოკიდებული. ხალხს ძალა არ შესწევს წინააღმდეგობა გაუწიოს მას. იგი ხალხს ჯოგს ადარებს, რომელსაც მართავს მწყემსის ხმა და ამ ხმითაა განპირობებული მათი საქმიანობა:

ხალხის უმეტესობა ხელსაწყობია, რომელსაც ამობრავებს
 ბედისწერის თითები ერთხანს, შემდეგ ამსხვრევს...
 საუკეთესო ხალხი ჯოგია, რომელსაც ერეკება
 მწყემსების ხმა, ხოლო ვინც არ მიყვება იღუპება¹¹.

„პროცესიებში“ შემავალ ერთ-ერთ ლექსში ჯებრანს სააშკარაოზე გამოაქვს რელიგიური მოძღვრებების დამახინჯება ადამიანთა მიერ და რელიგიის გამოყენება ანგარებით. რელიგია ხალხის გარკვეული ნაწილის მიზნებს ემსახურება. იგი თითქოსდა ქცეულა სავაპრო ნივთად. ხალხი ღმერთზე იმიტომ კი არ ლოცულობს, რომ სწამს მისი, არამედ ეშინია მოსალოდნელი სასჯელისა: ლოცვის მიზანს მხოლოდ სამოთხეში ადგილის დამკვიდრება წარმოადგენს:

ხალხი, განკითხვის დღის სასჯელის რომ არ ეშინოდეს, არ
 ემონებოდა
 მეუფეს და, ჭილდოს [საიქიოსი] იმედი რომ არ ჰქონდეს,—
 უარწმუნო გახდებოდა.
 თითქოსდა რელიგია ერთ-ერთი სახე იყოს მისი საჭონლისა,
 თუ შეუპოვარი იქნება მოიგებს, თუ უუურადღებო—იზარა-
 ლებს¹².

⁹ Розанов М. Н., Ж. Ж. Руссо и литературное движение конца XVIII в. и начала XIX в., т. I, М., 1910, გვ. 61.

¹⁰ ჯებრან ხალილ ჯებრანი, დასახ. კრებული, გვ. 353.

¹¹ იქვე, გვ. 353.

¹² იქვე, გვ. 355.

ამ ლექსის განხილვისას აღფეროდ ხური წიგნში „არაბული სიტყვა ემიგრაციაში“ საინტერესო პარალელს ავლებს ჯებრანსა და X—XI ს. დიდ არაბ პოეტსა და მოაზროვნეს აბულ-ალას შორის (თუმცა ამით იგი სრულებითაც არ ამბობს, რომ ჯებრანს აბულ-ალას გავლენით დაეწეროს ეს სტრიქონები): „აქ ჯებრანი საკმაოდ უახლოვდება აბულ-ალას, როცა იგი (აბულ-ალა) ამბობს: თუ ხალხი ემონა ღმერთს ძალდატანებით, მაშინ ეს მონობაა ვაჭრისა და თუ ხალხი ემონა ღმერთს შიშით, ეს მონობაა მონისა, ხოლო თუ ემონა მადლობით, მაშინ ეს მონობაა თავისუფალთა (კეთილშობილთა)“¹³.

სიყვარულისადმი მიძღვნილ ლექსში პოეტი გვესაუბრება სულიერ სისპეტაკეს მოკლებული ხორციელი სიყვარულის შესახებ, რომელიც ხალხისთვის ვნების მომტანია მხოლოდ:

სიყვარული ხალხში სხვადასხვანაირია და მისი უმრავლესობა
სარველსავეთაა ყანაში — უყვავილოა და უნაყოფო.
ჭარბი სიყვარული მსგავსია ღვინისა: მცირე
სასიამოვნოა, ხოლო ბევრი ღვინის მოყვარულთათვის—სახი-
ფათია.¹⁴

თუ ვინმე დასძლევს ამ ხორციელ სიყვარულს, ვინმე გამოჩნდება ნამდვილი სიყვარულით შეპყრობილი, იგი უცხო და დასაციენია ხალხისათვის, რადგანაც მას (ხალხს) არ ესმის ნამდვილი სიყვარულის არსი:

თუ შეხედრიხარ თავდაიწყებით შევყარებულს,
მის შიშშიღი კმაყოფილება, მის წყურვილში—დაოცება,
ხალხი კი ამბობს: იგია გივი, რას უნდა
მოვლოდეს სიყვარულისგან ან რა იმედი უნდა ჰქონდეს და
რისთვის ითმენდეს.¹⁵

ჯებრანის გაგებით:

სიყვარულს ვიცილობ სულში და არა სხეულში,
ვითარცა ღვინოს, რომელიც იწურება აღმფრენისთვის და
არა თბრობისთვის.¹⁶

ამქვეყნად ცხოვრება არაა ბედნიერების მომტანი. მასში სევდა-მწუხარება უფრო ჭარბობს, ვინემ სიხარული. მიწაზე მცირდება ცხოვრებით კმაყოფილი. არც სამართლიანობა სუფევს აქ, ადამიანთა მიერ მოგონილი კანონები ვერ უზრუნველყოფენ მათ თავისუფლებას, იგი ყველაზე თანაბრად როდი ვრცელდება. აქ ყვავილის ქურდი სულმდაბლად ითვლება, ხოლო ყანის ქურდი განდიდებულია. სხეულის მკვლელი დამნაშავედ მიიჩნევა და ისჯება, სულის მკვლელი კი — არა:

ყვავილის ქურდს კიცხვენ და ამდაბლებენ,
ყანის ქურდი კი იწოდება ვაჟაკად.
სხეულის მკვლელს სიკვდილითვე მიუზღვავენ სამაგიეროს,
სულის მკვლელი კი უცნობია ხალხში.¹⁷

¹³ خوری الفرد، الكلمة العربية في المجر، بيروت، 1970، ص 311

¹⁴ ჯებრან ხალილ ჯებრანი, დასახ. კრებული, გვ. 359.

¹⁵ იქვე, გვ. 359.

¹⁶ იქვე, გვ. 360.

¹⁷ იქვე, გვ. 355.

ამქვეყნიური ცხოვრება ძლიერისა და სუსტის ბრძოლაა. ძლიერი მუდამ იმარჯვებს, თავისუფლება დამახინჯებულია. არც ცოდნა ფასობს აქ. ნამდვილი მკოდნე უარყოფილია, უცხოა და გარიყული საზოგადოებისაგან.

ტყეში (ბუნებაში) კი სრულიად საწინააღმდეგო სურათია. აქ ვერ შეხვდები ვერც მწყემსსა და ვერც ჯოგს. ტყის (ბუნების) ცხოვრება არ იცნობს დარდას და მღელვარებას, ზრუნვასა და უზრუნველობას, არც ამქვეყნიურ რელიგიასა და ურწმუნობას; არ არსებობს ცოდვები, რომლებსაც სჩადიან და რომლისთვისაც ისჯებიან; არაა მასში ძლიერისა და სუსტის დაპირისპირება; არ არსებობს ცოდნა და უფიცობა, სიკვდილი და საფლავები.

ამქვეყნად ყველაფერი წარმავალია, ყველაფერი დროებითია. მარადიული და უკვდავი მხოლოდ სალამური და მისი ტკბილი მელოდიაა.

„პროცესების“ ერთ-ერთ ლექსში ჯებრანი ეხება სულისა და სხეულის ურთიერთდამოკიდებულებას, აიგივებს და ვერ ხედავს მათ შორის განსხვავებას:

ვერ ვპოვე ტყეში განსხვავება
 სულსა და სხეულს შორის.
 პაერი წყალია, რომელიც ლივლივებს,
 ნამი კი წყალია უძრავი.
 სურნელება ყვავილია, რომელიც დიდხანს რჩება,
 მიწა კი ყვავილია გაქვავებული.
 ჩრდილები ალვისა—ალვის ხეა,
 რომელსაც ღამე ეგონა და ჩაეძინა¹⁸.

ადრე დაწერილ ლექსში „ჩემო თავო!“ კი გვასწავლის, რომ სხეული სულისთვის დროებითი სამყოფელია, რომ სული სხეულთან ერთად არ კვდება და განავრძობს არსებობას მარადიულად:

ო, თავო, თუ თქვას უვიცმა:
 სული სხეულის მსგავსად ქრება
 და ის, რაც ქრება, არ დაბრუნდებაო;
 უთხარი, რომ თუმცა ყვავილები
 კვდებიან, მაგრამ თესლი
 რჩება, ეს არის მათი მარადიულობა¹⁹.

ხომ არ გვაქვს აქ წინააღმდეგობასთან საქმე? საფიქრებელია, მან „პროცესიებში“ სხეული და სული შეგნებულად გააიგივა. ამ კრებულში იგი ხომ ყოველი გაორების მოწინააღმდეგეა: მითუმეტეს ეს ხდება ლექსის მეორე ნაწილში, სადაც დახატულია ბუნებისეული ცხოვრება, სადაც ყველაფერი პარმონიულია და წინააღმდეგობები და გაორებები გამორიცხულია. შეიძლება ეს მიეწერიოს უილიამ ბლეიკის გავლენას, რასაც შესაძლებლად მიიჩნევენ აბს აპსანი და ნაჯმი იუსუფი²⁰.

ამავე აზრს სულისა და სხეულის ერთიანობის შესახებ გამოთქვამს ჯებრანი თავის ერთ-ერთ ფილოსოფიური ხასიათის პიესაში „სვეტებიანი ირამი“²¹.

ჯებრანი აიდეალებს ბუნების (ამ შემთხვევაში ტყის) უბრალო მარტივ ცხოვრებას, მოუწოდებს ხალხს მისკენ, მაგრამ „პროცესიების“ დასასრულს ექვს გამოთქვამს მისი აღსრულების შესაძლებლობაზე. გრძნობს მარცხს და

¹⁸ იქვე, გვ. 361.

¹⁹ იქვე, გვ. 598.

²⁰ აბს აპსანი და ნაჯმი იუსუფი, დასახ. წიგნი, გვ. 44.

²¹ ჯებრან ხალილ ჯებრანი, დასახ. კრებული, გვ. 584.

იძულებულია აღიაროს, რომ ადამიანი ისე მძლავრადაა დაკავშირებული ამ ცხოვრებასთან, ისე მაღალი და მასიუური ზღუდეა აღმართული მასა და ბუნებას შორის, რომ ადამიანს არ ძალუძს მისი გადალახვა:

ცხოვრება ტყეში, თუ ღღეები აიკინძა
ჩემს ხელში, ნამდვილად ტყეში გაიფანტებოდა,
მაგრამ დროს ჩემში აქვს სურვილი,
და ყოველთვის, როდესაც ვისურვებ ტყეს, იწყებს თავის
მართლებას.
განგებებს აქვს გზები, რომელთაც არ ცვლის,
და ხალხს არ ძალუძს განხორციელება თავისი მიზნის²².

თუ „პროცესიებში“ ტყე და სალამური სიმბოლოა ბუნებისა, ლექსში „ზღვა“ მათ ადგილს იკავებს ზღვა და იგი ხდება ჯებრანის მოწოდების საგანი, იგი ხდება ის, რისკენაც ისწრაფის არა მარტო ადამიანი, არამედ ყველაფერი, რომელიც (ზღვა) თამამად აცხადებს: ენერგია — ჩემია... ქარი, მდინარე, ყველაფერი — ჩემია:

ღამის მყუდროებაში, როდესაც მოიკეცება
ადამიანის სიფხიზლე ფარდის იქით,
ძახის ტყე: მე ვარ ენერგია, რომელიც
აღმოაყენა მზემ მიწის გულიდან,
მაგრამ ზღვა ღუმს და
გულში ამბობს: ენერგია — ჩემია.
ამბობს კლდე: ჰემმარიტად დრომ
აღმმართა მე სიმბოლოდ განკითხვის დღემდე,
მაგრამ ზღვა ღუმს და
გულში ამბობს: სიმბოლო—ჩემია.
ამბობს ქარი: რა უცნაური ვარ
გამყოფი ნისლისა და ცისა,
მაგრამ ზღვა ღუმს და
გულში ამბობს: ქარი—ჩემია...
ამბობს ფიჭვი (აზრი, იდეა): მე ვარ მეფე ჰემმარიტად,
არა არს სამყაროში მეფე ჩემ გარდა,
მაგრამ ზღვა ღუმს და
ძილში ამბობს: ყველაფერი—ჩემია²³.

ჯებრანის შემოქმედების ზოგი არაბი მკვლევარი აცხადებს, რომ მან განიცადა შუასაუკუნოებრივი აღმოსავლური ფილოსოფიური მიმდინარეობის — სუფიზმის გავლენა. ზღვილ ნასური უფრო შორსაც მიდის და მას სუფიზმის მიმდევრადაც კი აცხადებს²⁴. მაგრამ ისინი თითქმის არაფერს ამბობენ, თუ როგორ და რაში გამოიხატა ეს, თავს არიდებენ კონკრეტული მაგალითების მოყვანას.

რა შეგვიძლია ვთქვათ ამის შესახებ? თუ დაეუშვებთ, რომ ჯებრანი მიმდევარია სუფიური მოძღვრებებისა, მაშინ მისი ლექსების ციკლში „პროცესიები“ და ლექსში „ზღვა“ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ავტორი ტყით, სალამურითა და ზღვით ბუნებას კი არ გამოხატავს, არამედ სიმბოლურად — ღმერთს, რო-

²² იქვე, გვ. 364.

²³ იქვე, გვ. 606.

²⁴ عادل نصار «الرؤيا الاجتماعية في ادب جبران بين الرومنسية و الصوفية» الطريق

მელიც სუფიების გაგებით წარმოადგენს ადამიანის სიყვარულის, სწრაფვის საგანს, რომ ადამიანის ამქვეყნიური ცხოვრება ესაა მოსამზადებელი ეტაპი, გზა, სადაც იგი თავისი ამქვეყნიური ტბობისა და ნივთიერი სურვილების დათრგუნვით, საკუთარი თავის განწმენდისა და საკუთარი სიციცხლის გაქრობის საშუალებით აღწევს თავის უმაღლეს მიზანს — შეერწყმის ღმერთს. თუნდაც ჯებრანი ბუნებისაკენ მოწოდებაში გულისხმობდეს მოწოდებას ღმერთისაკენ, არ ნიშნავს, რომ ამას აკეთებდეს სუფიზმის გაგლებით. როგორც ცნობილია, დასავლეთის რომანტიკოსების მოწოდება ბუნებისაკენ გაგებული იყო — როგორც მოწოდება მიმართული თანამედროვე ცივილიზაციის, ცრუ კულტურის წინააღმდეგ და კიდევ — როგორც მოწოდება: დაუბრუნდეთ ჩვენს შემქმნელ მამა უფალს.

შეიძლება ითქვას, რომ ჯებრანის ლექსებიდან სუფიზმთან ყველაზე უფრო ახლოს დგას ოთხბეითიანი ლექსი „სუფი“.

მადლობა ღმერთს, რომელიც არაა საკუთრება და არც სიმდიდრე,

არც მეგობარი, არც შვილი და არც ნათესავი,

დავდივართ მიწაზე, ვითარცა მოჩვენება, რომელსაც ვერაინ ვერ ხედავს გარდა

იშისა, ვის თვალბშიც მოჩვენება იფარება.

ჩვენ სული ვართ და თუ გვითხარით „საოცარია!“

მიტყვი: თქვენი მეუფე თქვენს სხეულში საოცრებააჲ.

ჯებრანის პროზაულ ნაწარმოებებში ხშირად შევხვდებით იმ აზრს, რომ ყოველივე არსებული გამოვლენაა ღვთაებრივი არსისა, რომ „იგია (ღმერთი) ყველაფერი ყველაფერში“, რომ ადამიანი ღმერთმა შექმნა. სუფიების ძირითადი ღებულება — სიყვარული ღმერთისადმი — ადამიანს მოეცვლინება (ჯებრანთან) ღმერთის შთაგონებითა და ნებით, მაგრამ — მაინც მწერლის ნაწარმოებების გმირების სიყვარული ადამიანებისადმი მიმართული: ძალიან ძნელია იგულისხმო იქ ღმერთისადმი სიყვარული, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთადერთ შემთხვევას „მოციქულში“, სადაც სიყვარულის საბოლოო მიზანია ადამიანი მიყვანოს ღმერთამდის.

ჯებრანის ნაწარმოებთა ზოგიერთი გმირი უარს ამბობს საზოგადოებაში ცხოვრებაზე, განუდგება მას და არჩევს განმარტოებით ცხოვრებას, მაგრამ ეს არ ხდება ღმერთის სიყვარულით, რომ განმარტოებაში ცხოვრებისეული სიამტკბილობის უარყოფაში და ხორციელი მისწრაფებების დათრგუნვაში პოვოს თავისი უმაღლესი იდეალი, არამედ ეს ხდება თანამედროვე საზოგადოებისადმი პროტესტის ნიშნად.

ჯებრანმა მთელი თავისი ცხოვრების შეგნებული წლები ამერიკის შეერთებულ შტატებში გაატარა, ხოლო ბეირუთის „სიბრძნის“ სკოლაში სწავლისას მისთვის ძნელი იყო დეტალურად გასცნობოდა არაბული ლიტერატურის ისტორიასა და სუფიურ მიმდინარეობას, მისი დიდი წარმომადგენლების შემოქმედებას. მისი სტატიები სუფიების ალ-ფარიდისა და ალ-ლაზალის შესახებ მკირე ზომისაა და ვერავითარ მყარ წარმოდგენას ვერ გვიქმნის ავტორის ცოდნაზე ხსენებული სუფიების შესახებ. ემიგრაციაში კიდევ უფრო ძნელი იქნებოდა საჭირო სიღრმით გაცნობოდა სუფიზმს. ამასთანავე მეტად საყურად-

ლებო და საინტერესოა ჯებრანის მეგობრისა და თანამოკალმის მ. ნუაიმეს ნა-
ამბობი, საიდანაც ირკვევა, რომ მას (ნ. ნუაიმეს) არ ჰქონდა სუფი ჰალაჯას ნა-
წარმოებები წაითხული. აქვე იგი უმატებს, რომ ჩვენ („არ-რაბიტა ალ-კალა-
მისა“ წევრები) საერთოდ არაბულ ლიტერატურასა და ისტორიას ვეცნობო-
დითო შემთხვევით ხელში ჩაეარდნით არაბული წიგნებითა და ნასიბ არიდას
(„არ-რაბიტა ალ-კალამისა“ ერთ-ერთი წევრი), როგორც არაბთა წარსულის
ყველაზე უკეთ მცოდნის, ნაამბობითო²⁶.

ამასთანავე მნიშვნელოვანი ფაქტორია ისიც, რომ სუფიზში, როგორც ფი-
ლოსოფიური მიმდინარეობა, ჩამოყალიბდა და განვითარდა გარკვეულ ისტო-
რიულ პირობებში, გარკვეულ საზოგადოებრივ წყობილების დროს. ხოლო
XX საუკუნის პირველი ნახევარი სულ სხვა ეპოქაა, ცხოვრების სულ სხვა
პირობები, მოთხოვნები და პრობლემები დგას, სულ სხვა საზოგადოებ-
რივ წყობილებასთან გეაქვს საქმე. ამ დროს თუმცა აღმოსავლურ სამყაროში
ჯერ კიდევ არიან სუფიზმის მიმდევარი პოეტები, მაგრამ არა აღმოსავლურ გა-
რემოში მცხოვრები მწერალი საეპეოა იყოს სუფიზმის მიმდევარი. ჩვენ შეგ-
ვიძლია დავეუშვათ, რომ ჯებრანს გარკვეული ზომით განეცადოს სუფიური
ლიტერატურის სტილის ერთგვარი გავლენა. ზოგი რამ გადმოეღო მისგან ან
კიდევ ეს მიბაძვით გაეკეთებინოს, მაგრამ მისი მსოფლმხედველობის სუფი-
ურად, ხოლო თვითონ მისი სუფიად მიჩნევა გადაჭარბებულად გვეჩვენება.

М. В. КУТЕЛИА

«ПРОЦЕССИИ» ДЖЕБРАНА ХАЛИЛА ДЖЕБРАНА

Резюме

В цикле стихотворений под общим названием «Процессии» Джеб-
ран Халил Джебран реальную жизнь сопоставляет с природой. Отда-
вая предпочтение последней, он символически выражает свою идею —
возврат к природе.

В одном из стихотворений этого цикла Джебран отождествляет
тело с душой, не находит между ними разницы, тогда как в стихо-
творении «Душа моя» он считает, что тело есть временное обиталище
души и признает ее бессмертие. Мы считаем, что здесь автор созна-
тельно допускает отождествление души с телом, может быть, под влия-
нием Уильяма Блейка.

Часть арабских исследователей творчества Джебрана считает его
последователем суфизма, но не приводит соответствующих доказа-
тельств. По нашему мнению, не исключено, что стиль суфийской лите-
ратуры оказал определенное влияние на творчество писателя, однако
было бы несправедливо считать его суфием.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სემიოლოგიის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა
კ. წერეთელმა

عبد الكريم الاشر «انثر المهجرى» كتاب الرابطة القلمية» ج ١ قاهرة ١٩٦٠ ص ٥٥

აკოლონ სილაბაძე

არაბული ბიითის აბეჯულეზისათვის

ცნობილია, რომ ე. წ. 'ილალის გადახრათა წესების მოქმედება კლასიკურ არაბულ ლექსში რეგულარული და აუცილებელი ხასიათისაა განსხვავებით ზი-ჰაჰაის წესებისაგან, რომელთა გამოყენება ფაყულტატურია¹. ეს იმას ნაშნავს, რომ არაბული და დარბი — ბეითის პირველი და მეორე ნახევარხანების ბოლო ტერფები — ერთი უცვლელი ვარიანტებით უნდა იქნეს წარმოდგენილი მთელი ლექსის მანძილზე. ზოგიერთი თანამედროვე არაბი ვერსიფიკატორი ამ წესს ავრცელებს მოდერნისტულ ლექსზეც².

ცნობილია ისიც, რომ კლასიკურ პოეზიაში აღნიშნული სიტუაცია ყოველთვის არ არის ზუსტად დაცული. ამრიგად, საკითხი დამატებით შესწავლას მოითხოვს. გასაანალიზებლად ავირჩიეთ ე. ალვარდტის მიერ გამოცემული ისლამამდელი პოეტური ნიმუშები³.

აღინიშნება ორი ერთმანეთის საწინააღმდეგო ფაქტი: 1. ლექსების ერთ ნაწილში, გარდა დარბისა და არუდისა, უცვლელად მეორდება თითოეული ნახევარხანის ბოლოსწინა (დარბის- და არუდისწინა) ტერფები. ასეთ ტერფებს პირობითად ვუწოდებთ დამატებით დარბსა და დამატებით არუდს. 2. ლექსების მეორე ნაწილში საერთოდ არა გვაქვს უცვლელი დარბი და უცვლელი არუდი. ამ ორივე წესის გამოყენების სფერო ზუსტად ფიქსირდება. პირველი ფაქტი დასტურდება 5 შემთხვევაში: ა) სარი'ში, როდესაც იგი არის mustaf'ilun mustaf'ilun fa'ilun სქემის წარმომადგენელი; კრებულში სარი' გვხვდება ოთხჯერ, აქედან ჩვენთვის საინტერესო ტიპი — ერთხელ; ლექსი ხუთ-სტრიქონიანია, ხუთსავე შემთხვევაში გვაქვს დამატებითი დარბი და დამატებითი არუდი. ბ) რაჯაზის მეორე ნახევარხანაში, როდესაც იგი mustaf'ilun mustaf'ilun mus ფორმითაა წარმოდგენილი. კრებულში რაჯაზი ოთხჯერაა მოცემული, ხსენებული ფორმა — ორჯერ; ამ ტიპის სტრიქონთა რაოდენობა რვაა, დამატებითი დარბის გამოჩენის სიხშირე უდრის 100%. გ) მუთაკარბში, თუ მას აქვს ან fa'ṣlun fa'ṣlun fa'ṣlun fa'ṣlun, ან fa'ṣlun fa'ṣlun fa'ṣlun fa'ṣlun სახე. სულ გვხვდება ცხრა მუთაკარბი, ცხრავე მოცემულ სქემებს ემთხვევა. სტრიქონთა რაოდენობა 103-ია. დამატებითი დარბისა და დამატებითი არუდის ხმარების სიხშირე — 100%. დ) მადილში, როდესაც იგი fa'ilatun fa'ilun fa'ilun ტიპისაა. წარმოდგენილი ორივე მადილი ამ სახისაა. სტრიქონთა რაოდენობა 35-ია, დამატებითი დარბისა და არუდის ხმა-

¹ G. Weil, 'Arūd, EI, vol. I, London, 1960, გვ. 671.

² Nāzik al-Malā'ika, Qadāya-š-šir al-mu'āšir, Bayrūt, 1967, გვ. 73—74.

³ The Divans of the Six Ancient Arabic Poets, ed. by W. Ahlwardt, London, 1870.

რების სიხშირე—100%. ე) ბასიტში, თუ იგი მოცემულია mustaf'ilun fa'ilun mustaf'ilun fa'ilun ან mustaf'ilun fa'ilun mustaf'ilun maf'ul დორმებით. გვაქვს 22 ბასიტი; ერთის გამოკლებით, ყველა ლექსი მოცემულ სქემებს ემთხვევა. ამ ტიპის სტრიქონთა რაოდენობა უდრის 329-ს, დამატებითი დარბისა და დამატებითა არუდის ზმარების სიხშირე — დაახლოებით 97,3% („არასწორ“ სტრიქონთა რაოდენობაა ცხრა).

მეორე ფაქტი, ე. ი. დარბისა და არუდის პოზიციაში უცვლელი ტერფის უქონლობა, დასტურდება რაჯაზის (13 სტრიქონი), ბასიტის (17 სტრიქონი), რამალის (65 სტრიქონი), ქამილის (274 სტრიქონი) ზოგიერთ სახეობაში. დანარჩენ შემთხვევებში გვაქვს ტრადიციული დარბი და არუდი (სარი'ი—3 სტრიქონი, მუნსარიჰი—9, ქამილი—97, ვაჭირი—386, ტაული—1318).

დამატებითი დარბისა და დამატებითი არუდის არსებობის გამო გასაანალიზებელ სეგმენტად ავირჩიეთ არა თითოეული ნახევარხანის ბოლო ტერფი, არამედ ნახევარხანათა აბსოლუტურ ბოლოში მყოფი სეგმენტი, რომელიც ტრადიციული დაშლით ორ ტერფს უდრის (იხ. ტაბულა).

	მ ე ტ რ ი	I ნახევარხანა	II ნახევარხანა
I	ბასიტი	— — — / — — —	— — — / — — —
	ბასიტი	— — — / — — —	— — — / — — —
	მადლი	— — — / — — —	— — — / — — —
	მუთაკარიზი	— — — / — — —	— — — / — — —
	მუთაკარიზი	— — — / — — —	— — — / — — —
	სარი'ი	— — — / — — —	— — — / — — —
	რაჯაზი	— — — / —	— — — / —
II	ტაული	— — — / — — —	— — — / — — —
	ტაული	— — — / — — —	— — — / — — —
	ტაული	— — — / — — —	— — — / — — —
	მუნსარიჰი	— — — / — — —	— — — / — — —
	სარი'ი	— — — / — — —	— — — / — — —
	ვაჭირი	— — — / — — —	— — — / — — —
	ქამილი	— — — / — — —	— — — / — — —
	ქამილი	— — — / — — —	— — — / — — —
III	ბასიტი		— — — / — — —
	რამალი	— — — / — — —	— — — / — — —
	რაჯაზი	— — — / — — —	— — — / — — —
	რაჯაზი		— — — / — — —
	რაჯაზი		— — — / — — —
	ქამილი	— — — / — — —	— — — / — — —
	ქამილი	— — — / — — —	— — — / — — —

ამრიგად, ძველი არაბული ლექსის თითოეული ნახევარხანის აბსოლუტურ ბოლოში უცვლელი სახით მეორდება არა ტრადიციული ტერფი (არუდი და დარბი), არამედ სეგმენტი, რომელშიც აუცილებლად შედის ორი გრძელი მარცვალი.

ეს წესი ადვილად ხსნის, ერთი მხრივ, დამატებითი დარბისა და დამატებითი არუდის არსებობას ლექსების ერთ ნაწილში, ხოლო, მეორე მხრივ — ზოგიერთ ლექსში ბოლო ტერფების უცვლლობას დარღვევის ფაქტებს. იმ შემთხვევაში, როდესაც ბოლო ტერფი შეიცავს მხოლოდ ერთ გრძელ მარცვალს, უცვლელი სახით გვევლინება წინამავალი ტერფის ბოლო გრძელი მარცვალი, რათა მივიღოთ ორი გრძელი მარცვლისაგან შემდგარი ბოლო სეგმენტი (იხ. ქამილის ზოგიერთი ტიპი ტაბულაში); შესაძლებელია ეს წესი ვანზოვადდეს და მთელმა წინამავალმა ტერფმა დაიკვას ერთი ფორმა — ვიღებთ დამატებით უცვლელ ტერფებს (იხ. ბასიტისა და მაიდიდის მაგალითები). იმ შემთხვევებში, როდესაც ბოლო ტერფი შეიცავს 3 გრძელ მარცვალს, ბოლოდან მესამე გრძელს შეიძლება შეენაცვლოს მოკლე, რადგანაც ზემოთ მოცემულის მიხედვით ბოლო უცვლელი სეგმენტისათვის აუცილებელია მხოლოდ 2 გრძელი მარცვალი (იხ. რაჯაზის, რამალისა და ქამილის მაგალითები).

იმაღლება კითხვა: რა ვანაპირობებს კლასიკურ არაბულ ლექსში ბოლო უცვლელი სეგმენტის წესის არსებობას?

ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად საჭიროა გადავხედოთ აღნიშნული სეგმენტის დამახასიათებელ გრძელ მარცვალთა შედგენილობას. ირკვევა, რომ ამ საკითხშიც დასტურდება მკაცრად გატარებული კანონი — მთელი ლექსის მანძილზე იდენტური შედგენილობისაა არა მარტო ბოლო მარცვლები (რითმა), არამედ ბოლოდან მეორე გრძელი მარცვლებიც (ჩვენი უცვლელი სეგმენტის პირველი დამახასიათებელი კომპონენტი; იგი შეიძლება იყოს ბოლოდან მეორე, ან ბოლოდან მესამე, ან ბოლოდან მეოთხე მარცვლის ადგილზე) შემდეგი წესის მიხედვით: ა) თუ პირველ სტრიქონში ეს მარცვალი დახურულია, ყველა მომდევნო სტრიქონშიც იგი დახურულია; ბ) თუ პირველი სტრიქონის შესაბამის ადგილზე გვაქვს ა, ყველა დანარჩენ სტრიქონშიც უნდა გვქონდეს ა; გ) ი და ი აღნიშნულ პოზიციაში ერთმანეთს ენაცვლება (აღნიშნული კანონზომიერებების არსებობა ცნობილია სამეცნიერო ლიტერატურაში)⁶.

პირველი წესის ილუსტრაციას წარმოადგენს, მაგალითად, იმრუ⁷ ალ-კაასის ცნობილი qifā nabki, აქ აღნიშნულ პოზიციაში შემდეგი სიტყვებია: fahawmali, wašam'ali, tağammali, faranquli და ა. შ. მეორე წესის მაგალითად მოვიყვანთ მისივე ლექსის da' 'anhā nahban შემდეგ სეგმენტებს: rawāhili, qawā'ili, 'awā'ili muqātili და ა. შ. ამ წესების რელევანტობის ილუსტრაციას წარმოადგენს ის გარემოებაც, რომ, მაგალითად, ტავილის — — — ბოლო სეგმენტში იდენტური შედგენილობისაა მხოლოდ ორა ბოლო გრძელი მარცვალი, ხოლო ბოლოდან მესამე⁸ არაერთგვაროვანია (ნაწილი — დახურული, ნაწილი — ა ხმოვანი, ნაწილი — ი და I ხმოვანიან). მოცემული წესების გამონაკლისები უმნიშვნელო რაოდენობისაა და უმთავრესად ეხება იმ შემთხვევებს, როდესაც ორ გრძელ მარცვალს შორის მანძილი უდრის ორ მოკლე მარცვალს.

⁶ W. Wright, A Grammar of the Arabic Language, vol. II, Cambridge, 1933, გვ. 353.

4. შ ა ც ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1977, № 2

დარბისა და არუდის პოზიციებში ტერფების სტრუქტურა, ჩვენი მნიშვნელოვნადაა დამოკიდებული რითმაზე. ამაზე მრავალი ფაქტი მეტყველებს:

ა) კლასიკურ არაბულ ლექსში არუდის ტერფის აგებულება განპირობებულია იმით, ერთმება იგი დარბის პოზიციაში მყოფ სეგმენტს, თუ არა. იმ შემთხვევაში, როდესაც გართიმვა დასტურდება, ტერფს აქვს ერთი გარკვეული, დარბთან იდენტური სახე, ხოლო საწინააღმდეგო შემთხვევაში — განსხვავებული სახე. გართიმვა ხდება არა მარტო პირველ ბეითში (აქ იგი თითქმის სავალდებულოა), არამედ ნებისმიერად — ზოგ სხვა ბეითშიც.

ბ) არაბული ლექსის იმ ნიმუშებში, რომლებშიც უარყოფილია მონორითმა, რითმის ცვლასთან ერთად იცვლება დარბის სტრუქტურაც. ასეთი ვითარებაა არა მარტო მეუფაშაჰებში, არამედ სტროფული ლექსის ისეთ სახეობებშიც, როგორცაა მუხამასი⁷ და სხვ. იგივე ვითარებაა თანამედროვე ლექსში, იქნება იგი ე. წ. ემიგრაციის პოეზიის რეპრეზენტანტი, თუ საკუთრივ არაბულ სამყაროში შექმნილი. სანიმუშოდ შეიძლება დავასახელოთ ილიას აბუ შაბაქას ლექსი *šuf-ratu-l-mawti*⁸. პირველ სტროფში, რომლის სტრიქონებსაც ერთი საერთო რითმა აქვთ, დარბის სტრუქტურაა — $\cup\cup\cup$, ხოლო მეორე სტროფში, რომელსაც პირველისგან განსხვავებული გართიმვა აქვს, დარბადაა — \cup —; ერთმანეთს ერთმება პირველი ნახევარხანებიც და აქაც საგულისხმო სიტუაციაა: მეორე სტროფში არუდს დარბისგან განსხვავებული აგებულება აქვს — $\cup\cup$ —. მსგავს მაგალითს გვაძლევს 30-იანი წლების ერაყელი პოეზიის ერთ-ერთი ნიმუში⁹. სტროფის გართიმვის სქემაა abab; a რითმას შეესაბამება დარბის ერთი ვარიანტი, b-ს — მეორე (პირველ სტრიქონში, მაგალითად, a-სთან — \cup — სტრუქტურაა, b-სთან $\cup\cup$ —).

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, საკითხი იმის შესახებ, თუ რატომ არსებობს კლასიკურ არაბულ ლექსში ბოლო უცვლელი სეგმენტი (და, შესაბამისად, 'ილალის წესის სპეციფიკურობა), ასე უნდა გადაწყდეს: პოზიცია, რომელშიც ეს სეგმენტი გვხვდება, არის რითმის პოზიცია; მასში მარცვლების ერთი გარკვეული წესით განლაგება და მთელი ლექსის მანძილზე გრძელ მარცვალთა ერთნაირი შედგენილობის დაცვა არის არაბული რითმის სტრუქტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი კომპონენტი (ამ მხრივ მეტად საგულისხმოა ან-ნაბილას ლექსი *'ašitu manāzilan*, რომელშიც გარდა ამისა, რომ მოცემულ პოზიციაში ბოლოდან მეორე ყველა გრძელი მარცვალი დახურულია, გაკეთებულია უფრო მეტიც: თითოეული მათგანი ერთნაირი აგებულებისაა — თანხმოვანი პლუს in ან an კომპლექსი; ეს მარცვლი მომდევნოსთან ერთად ქმნის ერთ რითმას -*innī /-anni: mubinni, murinni, mu'anni, tazanni...*), ყოველ შემთხვევაში აშკარაა, რომ სტრიქონთა ბოლო უცვლელი სეგმენტების სისტემა მჭიდრო კავშირშია არაბული ლექსის მონორითმულობასთან.

⁷ ნიმუში იხ., მაგ. A. R. Nykl, *Hispano-Arabic Poetry and its Relations with the Old Provençal Troubadours*, Baltimore, 1946, გვ. 120.

⁸ იხ. A. A. R b e r r y, *Modern Arabic Poetry*, London, 1950, გვ. 58.

⁹ იხ. J ū s ū i 'Izz ad-Dīn, *Fi-l-'adab al-'arabī al-ḥadīṯ, Baġdād*, 1967, გვ. 269.

А. А. СИЛАГАДЗЕ

О ПОСТРОЕНИИ АРАБСКОГО БЕЙТА

Резюме

В статье анализируются составные элементы последних стоп полустиший классического арабского бейта. На материале доисламских поэтических образцов уточняется поле действия правил 'илал; выделяются три возможных варианта. С целью определения фактора неизменяемости последних сегментов бейта рассматриваются составные компоненты арабской рифмы. Факт неизменяемости последних стоп связывается с монорифмичностью арабского стиха.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სემიოლოგიის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა კ. წერეთელმა

შეშანა ფუტაკარამი

ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება ზალვა დადიანის
თხზულებებში

შ. დადიანის ნაწარმოებთა ენის შესწავლა ცხადყოფს, რომ მწერალი სტილისტიკური ფუნქციით იყენებდა დიალექტიზმებს. დიალექტური ფორმების დიდი ნაწილი ფონეტიკური პროცესების ამსახველია. ფონეტიკური მოვლენებით უმეტესად მდიდარია პერსონაჟთა მეტყველება, თუმცა ისინი ავტორის რემარკებშიც საგრძნობი რაოდენობით შეინიშნება.

1. ბ გ ერ ის და კ ა რ გ ვ ა. ქართულში ბგერის დაკარგვა მეტად გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა¹. ამჟამად იგი გვხვდება როგორც სალიტერატურო ქართულში, ისე დიალექტებში. იკარგება ხმოვნები და ვ, რ, ლ, მ, ნ, გ, ხ, ზ, ს, ჰ, თანხმოვნები. ეს პროცესი ვრცელდება ფუძისეულ და აფიქსისეულ ბგერებზე.

ა) **თანხოვანთა დაკარგვა.** „გ“ ბგერა შედარებით იშვიათად იკარგება, ისიც უმეტესად ნაცვალსახელურ ფუძეებში. მაგ., „მ ა ი რ ა თ გ ინ და!“; „ნ ა პ ე რ წ კ.“; 28; „რ ა ვ ა რ ი ა ე ს?“; „ნ ა პ ე რ წ კ.“; 9. „მაგრამ“ კავშირში „გ“-სთან ერთად იკარგება „მ“-ც; „მ ა რ ა შე მო გ ვ ის წ რ გ ს“; IV, 9. ასეთი ფორმები დამახასიათებელია ქართული დიალექტებისათვის².

სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში დონის დაყრუბება-დაკარგვის შემთხვევები განსაკუთრებით ხშირია. უმთავრესად იკარგება ვითარებითი ბრუნვის ნიშნისეული „ღ“ ზმნიზედებში. ეს მოვლენა დასტურდება ავტორის, უფრო ხშირად კი პერსონაჟის მეტყველებაში. ავტორის მეტყველება: „მიუგო წ ყ ნ ა რ ა“; 1, 7; „ბ ლ ო მ ა ხ ა ლ ხ ი ი ყ ო“; V, 175; მ ა გ რ ა წ ა ა ვ ლ ო ხ ე ლ ი“; II, 114. პერსონაჟის მეტყველება: „ს წ ო რ ე გ ი თ ხ რ ა“; IV, 174; „თ ლ ა მ უ ნ ჯ ი ა“; IV, 386; „ს წ ო რ ა ა ნ ვ ა რ ი შ ო ბ ს“; IV, 393; „ი ც ნ ო ბ დ ი ა“; II, 124. დიდად → დიად → დია. ამ ზმნიზედში დონის დაკარგვა ცნობილია საშუალი ქართულიდან³. პერსონაჟთა მეტყველებაში „ღ“-ს დაკარგვა ხდება მიმართებით ზმნიზედში „სადაც“. მაგ., „ს ა ც ა უ ნ და თ...“; IV, 8; „ს ა ც ა ი წ ე რ ს“; IV, 170. დონი შეიძლება დაიკარგოს მაშინაც, როცა იგი მოქცეულია ხმოვანთა შორის: „ღ ი ო ფ ა ლ ი ხ ე ა შ ა ქ ი ა ღ ა რ ა გ ე წ ყ ა ლ ო ბ ს?“; II, 63; „შ ზ ა დ ა რ ის... დ ი ო ფ ა ლ ო“; II, 198. ეს სიტყვა გვხვდება ისტორიულ რომანში „გიორგი რუსი“ და სტილურ-რი კომპონენტის როლს ასრულებს.

1 ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 24.

2 გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 203; ა. მ ა რ ტ ი რ ო თ ვ ი, გ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956, გვ. 61; შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970, გვ. 70.

3 ი. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე, ქართული ენის ისტორიისათვის, XII — XVIII სს. I, თბ., 1964, გვ. 112.

„ვ“ ქართულში არ არის მყარი ბგერა. იგი ხშირად იკარგება თითქმის ყველა კილო-თქმაში ბაგისმიერთა მეზობლობაში, თუ სხვა ფონეტიკურ გარემოში. სამეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ „ვ“-ს დაკარგვაში გარკვეული წილი უნდა ედოს ფუძისეულ ლაბიალურ ბგერებს, რომლებიც თითქოს ხელს უწყობენ მის შთანთქმას, მისი არტიკულაციის გაუჩინარებას⁴. ამ პროცესის შედეგი უნდა იყოს დიალექტებში „ვ“-ს დაკარგვა სიტყვაში „ბავშვი“. შ. დადიანი პერსონაჟის მეტყველებაში იყენებს აღნიშნული სიტყვის დიალექტურ ვარიანტს „ბავში“: „ბ ა ვ შ ი ვ ი ა ვ“: I, 50. შეგვხვდა ასეთი ფორმაც „ბოვში“: „ანგელოზი ბოვში ა სწორედ“: IV, 9. აქ „ვ“ ბგერამ იმოქმედა ა-ზე და გადაქცია ო-დ. ბაგისმიერ თანხმოვანთა ხმოვნებზე გავლენის შემთხვევები საკმაოდ გავრცელებულია კილოებში, განსაკუთრებით კი ქანურ-მეგრულში⁵.

შეგვხვდა „ვ“-ს სხვადასხვა პოზიციაში დაკარგვის შემთხვევები. „ვ“ ვერ ძღვება ხმოვნებს შორის. მაგ., „ცეცხლი გააღვიე“: I, 246; „ნეტა ისულაც არ ამოგერჩიათ“: IV, 7; „ჩემი სხიოსანი იმედი“: „ნაპერწყა“. 147. „ვ“ იკარგება ხმოვნებთან მეზობლობაში. „ჩინო იცეგებზე კი არ ვამბობ;“ III, 177; „ქიდე უტქერის“: IV, 7. „ვ“ შეიძლება დაიკარგოს სონორებთან და ბაგისმიერთანაც: „მომხიბლელი იყო“: V, 131; „დაუკვირებლობის გამო დამიწუნა“: V, 169; გაგვიჭირებდა საქმეს“: V, 184; „ორი დღე დამაყოფნებდა“: IV, 364.

იშვიათად იკარგება თემისნიშნისეული ვინიც: „დავანახეთ მთავრობას“: III, 175; „გულის ფეთქის შესაწყვეტად“: I, 115. შეიძლება დაიკარგოს შუალაბით კონტაქტში სუფიქსისეული „ვ“. მაგ., „დაპირებამ გაგვაბედინა“: V, 207; „ერთი ათასი დავაბექდინე“: IV, 193.

საანალიზო მასალაში სპირანტი „ზ“ იშვიათად იკარგება. მავალითები გვხვდება იმ პერსონაჟთა მეტყველებაში, რომლებიც მწერალს აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრად ჰყავს ნაგულისხმევი. „ზრდ კომპლექსში ხდება რედუქცია (ზ→ჰ→0) და დაკარგვა⁶. მაგ., „ეგრე, ჩემო გარდილო“: I, 366. „ზ“ იკარგება ხმოვანთა შორისაც. „როგორ თუ წაურთმევიათ“ — ლამაზათ“: IV, 250.

პერსონაჟთა მეტყველებაში ზმნიზედა „ძალიან“ ზოგჯერ გვევლინება შემოკლებული ფორმით „ძაან“, „ი“ ხმოვანთან ერთად დაკარგულია ლასიც-ანალოგიური მავალითები შენიშნულია აგრეთვე XIX საუკუნის ზოგიერთი მწერლის ენაშიც⁷. მაგ. „ძაან კაცია თურმე“: IV, 16. ზმნიზედა „სულ“ ხანდახან გვხვდება ლასის გარეშე: „სუ დამაბნიეს“: IV, 85; „სუერთიან არ

4 ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.

„ბავში“ გავრცელებული ფორმა იყო მე-19 საუკუნის სალიტერატურო ენაში: ამ ფორმას ვხვდებით ი. ჰაევაძის, ა. წერეთლის, ა. ყაზბეგის, შ. არაგვისბერძელის ე. ნინოშვილის ნაწერებში (იხ. თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, თბ., 1970, გვ. 12).

5 ი. ჭავჭავაძის, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937, გვ. 184; ს. ქლენტო, ქანურ-მეგრული ფონეტიკა, თბ., 1953, გვ. 129; ს. ქლენტო, ქართული ენის ფონეტიკა, თბ., 1956, გვ. 218.

6 ვ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218; ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120; ლ. იორდანიშვილი, რ. ერისთავის თხზულებათა ენის თავისებურება „მაცნე“ 1965, 4, გვ. 184; გ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, I, თბ., 1974, გვ. 140.

7 გ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტიზმები XIX საუკუნის მწერალთა ნაწერებში, ივე, XVI, 1968, გვ. 82.

დაულუბივართ?!: IV, 266. თანხმონებს შორის „ლ“ იკარგება უპირატესად სონორებთან მეზობლობაში: ლმ—მ: „უნდათ ხ ე მ წ ი ფ ე ჩამოაგდონ“: III, 122; „ჩემი რჯულის მ ა დ მ ა“: III, 107.

მანის დაკარგვა ნიშანდობლივია ქართული დიალექტებისათვის⁸. შ. დადიანის თხზულებებში „მ“ იკარგება როგორც ავტორისეულ, ისე პერსონაჟთა მეტყველებაში. „მ“-ს დაკარგვა ხშირია სიბილანტ-აფრიკატებთან და გუტურალებთან მეზობლობაში: მჟ, მც, მღ: „ქადი გატყდება“: I, 153; „მზის ცხუნვარებით გადაუღვია“: I, 82; „მოლიმარი განაგრძობდა“: II, 12.

ქართული ენის ბევრი დიალექტის მსგავსად მწერლის თხზულებებში „რომ“ და „რატომ“ სიტყვებში დაკარგულია „მ“: „რო დაეპატიო“: IV, 256; „რატო სამსახურში არ ხარ?“, „ბარათაშ“, 88.

სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში „მ“ იკარგება უშუალოდ ხმოვნის მომდევნოდაც და თანხმოვნის შემდეგაც. „...თორე ამათ დამაზნიეს“: IV, 85; „რადასა იქს“: II, 82.

პერსონაჟთა მეტყველებაში „ნ“ იკარგება სახელებშიც და ზმნებშიც: „პაღური ამას“: III, 48; „შენ იცი, ნაჩალიკო“: IV, 38; „საცაა გაჩადევა“: IV, 10. გვხვდება შუალობითი კონტაქტის სუფიქსისეული წარის დაკარგვის მაგალითებიც: „სადილს გაგამართვიებს“: IV, 23; „ხელს დაეკარებებიებს“: IV, 23; „უსამართლობას ჩაევაღენიებს“: „ბარათაშ“, 20; „ლამეს ათევიებს“: IV, 301.

„ებრ“ თანდებული იშვიათად გამოყენებულია რაეს გარეშე: „იყო შეთხზული ყურთმაჯასებ“: V, 259. „რ“ იკარგება „ბრძ“, „ბრტყ“ ძირებში: „მიბძანეთ“: I, 129; „შემეძლოს... მივაპტყელებდი“: IV, 86. ბრტყ—ბტყ ჯერ დაიკარგა „რ“, შემდეგ „ბტყ“ კომპლექსში ნაწილობრივი კონტაქტური ასიმილაციის შედეგად „ბ“ იქცა „პ“ ყრუ ბგერად. პერსონაჟთა მეტყველებაში სიტყვა „ვარსკვლავი“ ხშირად რაეს გარეშეა: „მასკვლავს ვეძახით“: I, 390.

სანი ზოგჯერ არ გვხვდება მსაზღვრელად გამოყენებულ ჩვენებით ნაცვალსახელებთან: „ცხოვრობს იაკი“: I, 122; „ამევიდა ე ხალხი“: IV, 21. მსგავსი ვითარებაა სხვა მწერალთა ნაწარმოებებშიაც⁹. „ს“ დისიმილაციით იკარგება „სხ“ კომპლექსში. ამიტომ „მას“ და „ვის“ ნაცვალსახელები „ზე“ თანდებულის დართვისას კარგავენ მიცემითი ბრუნვის ნიშანს. მაგ. „არაეიზე არ არის“: V, 239; „მაზედ უფროსი იყო“: V, 89.

აღმოსავლეთ საქართველოს წარმომადგენლებად ნაგულისხმევ პერსონაჟთა მეტყველებაში მიცემით-ნათესაობითის ბრუნვის ნიშნისეული „ს“ თანხმოვანფუძიან სახელებთან იკარგება: „ნუ გეშვადლევი“: V, 303; „ქედლი გაზეთებში არი“: IV, 251; „თითი ტოლა ბავშვი“... IV, 265. ეს მოვლენა ფართოდაა გავრცელებული კახურში¹⁰. ამავე პერსონაჟთა მეტყველებაში შეინიშნე-

⁸ ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54; გ. იმნაიშვილი, ბორჯომის ხეობის ქართლურის თავისებურებანი, იკე, VIII, 1956, გვ. 93; ბ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, იკე, VIII, 1956, გვ. 22; ქ. ძოწენიძე, ქვემოიმერულის უხუთური მეტყველება, ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, VIII, 1948, გვ. 43.

⁹ ი. ქავთარაძე, ილიას ქართლური, საიუბილეო კრებული, 1957, გვ. 209, 217; ე. კოსორიძე, ვასილ ბარნოვის ენა ისტორიული რომანების მიხედვით, თბ., 1966, გვ. 57.

¹⁰ ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.

ბა სანის დაკარგვა სიტყვის თავშიც: „ტ ა ქ ა ნ ლ ე ნ ო ზ ე .. არ იმღერებს?“¹¹ მ. 265.

„ცხყ“ კომპლექსი მარტივდება „ხ“-ს დაკარგვით. ეს მოვლენა დასტურდება ძველ ქართულშიც¹¹. შ. დადიანის თხზულებებში მაგალითები თანაბრად გვხვდება ავტორისა და პერსონაჟის მეტყველებაში. „ის არ შეურაცუყოფს“: II, 227; „ვინ ბედავს ჩემს შეურაცუყოფას“: I, 54. „ხ“ იკარგება მაშინაც, როცა ფუძეში თავს იყრის ორი „ხ“. მაგ., „ნუ სწუხარ, ბებია“: I, 103.

ირობი ობიექტის III პირის ნიშნად ხმარებული „ჰ“ ხშირად დაკარგულია: „სოფელი შეჯერებული ყავს“: IV, 10; „ჰაერი აღარ ყოფნიდა“: II, 28; „მაგას ქონდა“: II, 213; „არ გაედა“: II, 263.

პერსონაჟთა მეტყველებაში გვხვდება ცალკეული სიტყვებისაგან ბგერის, ზოგჯერ მთელი მარცვლის მოკვეცის შემთხვევები. სპეციალურ ლიტერატურაში ეს პროცესი ცნობილია ჰიპოლოგიის სახელწოდებით¹². „მარა ვუყოით“: 259. (მაშ—მა); „რა იყო, ქა“: IV, 249 (ქალო—ქა); „მინდა, ჰო წერა-კითხვა ვიცოდე“: „ნაბერჭკ.“ 9 (ბიჭო—ჭო); „წიგნი დასწერე, გო! : II, 189 (გო—გო).

ბ) ხმოვანთა დაკარგვა. „ა“ მოკვეცილია რთულ ზმნისწინში „გარდა“, როცა მას მოსდევს ქცევის ან გვარის პრეფიქსი: „გარდეშალა“: I, 121; ყოველივე გარდიელის“: IV, 232. „ა“ დაკარგულია კითხვით ზმნიზედაში „სად“: „სიღან მოდიხართ?“ I, 14.

იკარგება „ვე“ ნაწილაკისეული „ე“: „ახლავ გამოგზავნი“: II, 190; „იქავ ლოცულობს, იქავ სწავლობს“: I, 70. ანალოგიური მაგალითები ჰარბად გვხვდება ხევსურულში¹³.

მოკვეცილია „ოდე“ ნაწილაკის დასაწყისი ხმოვანი. ამ ნაწილას ძველად „ნ“ ჰქონდა ბოლოში. საანალიზო მასალაში გვხვდება ძველი ფორმითაც: „ჩვენ დენი ჰყავს“: IV, 8; „მარტოდენ უსმენდა“: II, 120; „მართოდენ დავიწინდები“: II, 99; „მომილოცნია... ეს დენ დაგვირგვინება“: I, 163. ესოდენ—ესოდენ—ესდენ. მოვლენა ცნობილია ძველი ქართულიდან¹⁴.

გ) ხმოვანთა რედუქციის თავისებურება. რედუქცია ქართულში საკმაოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა. ცნობილია, რომ ხმოვანთა რედუქცია უფრო გავრცელებული და ძლიერი უნდა ყოფილიყო ძველად ქართველური ენების ერთობის ხანაში. ახალ ქართულში კი ეს მოვლენა საკმაოდ შენელებულია, რაც ახსნილია მახვილის შესუსტებით¹⁵. მოქმედ დინამიურ მახვილს აღარ აქვს ხმოვნის სინკოპირების ის ძალა, რომელიც წინაზე ისტორიულ ქართულში გააჩნდა¹⁶. რედუქცია ამჟამად არ არის ერთნაირად გავრცელებული ქართული ენის დიალექტებში. „ცოცხალი კილოებიდან რედუქცია უფრო

11 ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1957, გვ. 92.

12 გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

13 ა. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960, გვ. 92.

14 ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

15 გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216, 250.

16 არნ. ჩიქობავა, მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში, სმამ, III, № 2, 1942,

ცხოველია აღმოსავლურ ჯგუფში, ხოლო დასავლურში უფრო მეტად არის შესუსტებული¹⁷.

შ. დადიანის ენაში გვხვდება საკმაო რაოდენობის საპირისპირო მაგალითები. როცა ერთი და იგივე სიტყვა ხან ექვემდებარება რედუქციას, ხან არა. ფორმათა მსგავსი სიჭრელე შეინიშნება არა მარტო დღევანდელი ქართულის დიალექტური ჯგუფების შედარებისას, არამედ ძველ ქართულშიც და ისიც ერთსა და იმავე ძეგლში¹⁸. ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ თანამედროვე ქართულის რედუქციაში ფორმები ურედუქციოა ძველ ქართულში ან ზოგჯერ პირუქუ¹⁹. მაგალითები ტექსტიდან: „გადავწყვიტოთ ჯვრის წერა“: II, 87; „გამოცხადა ჯვარის წერა“: II, 162; „შაქარა მხეველის ძმაა“: II, 245; „გავიგე მხეველის სახელი“: II, 245; „სულთნის შვილები არიან“: II, 79; „სულთანის წარმომადგენელია“: II, 212; „დეწია გამრეკელის წინამძღოლობით“: II, 304; „ისვენებდნენ მხედრები გამრეკელის სპისა“: II, 302.

შ. დადიანი თავის თხზულებებში რედუქციის მხრივ ძირითადად თანამედროვე სალიტერატურო ენის ნორმებს იცავს, მაგრამ ავტორისა და პერსონაჟის მეტყველებაში ხშირად ვხვდებით უკუმშველ ფორმებსაც. ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ მწერლის ენა განიცდის დასავლური დიალექტების გავლენას, სადაც რედუქცია საკმაოდ შესუსტებულია²⁰.

შეუკუმშავია „ა“: „მიკიტანის ქვრივთან აქ საქმე“: IV, 269; „წყვალის მაცქერალი“: IV, 87; „მოყვარულად იხლართება“: IV, 181; „ჩოგანით ბურთაობს“: II, 160; „დაუნახავს ამ მხარიდანაც“: II, 205; „არ ზოგავდა ხანის შეუფერებლობას“: II, 176; „არ უნდოდა მწყემსმთავარის შეწუხება“: II, 167.

შეუკუმშავია „ე“: „ადმაშენებელის ტახტი“: II, 32; „ფერვა საკურველისა“: II, 149; „სარქველის მოხდის დროს“: II, 146; „მოვირთვებოდით სამოსელით“: IV, 137; „მტვერის ყლაპვა“: IV, 187.

„ე“-ზე დამთავრებული ზოგი კვეცადი სახელი ბოლოციდურ „ე“-ს ინარჩუნებს. ეს მოვლენა ცნობილია კახური დიალექტიდან და დადასტურებულია საერო მწერლობის ძეგლებშიც²¹. „საკაცეთი გადაწყავდათ გიორგი“: II, 112.

შეგვხვდა „უ“ ხმოვნის რედუქციის — ხმოვნიანობის დეარგვის რამდენიმე შემთხვევა. „უ“ ხმოვნიანობას კარგავს მომდევნო „ა“ და „ე“ ხმოვნებთან მეზობლობაში; უა→ეა, უე→ეე²². მაგ., „საშვალებას მოგვეცეს“: IV, 385; „ვეზდის ქალაქში წავიდა“: IV, 17.

2. ბგერათა განვითარება. ქართულ ენაში გარკვეულ ფონეტიკ-

¹⁷ ა. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის, იხ. ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1957, გვ. 316.

¹⁸ ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის XII—XVIII სს. I, თბ., 1964, გვ. 152.

¹⁹ ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, იკვ, I, 1946, გვ. 70.

²⁰ შ. ძიძიგური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154; ქ. ძოწენიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44; ქ. კულაშვილი, ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში, ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. 19, 1959, გვ. 264; ი. ქავთარაძე, ეგ. ნინოშვილის ენის ძირითადი საკითხები, „მნათობი“, 1959, 6, გვ. 163.

²¹ ა. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, იკვ, VI, 1954, გვ. 129.

²² ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76, 107.

კურ პოზიციაში კანონზომიერად ჩნდება ბგერა. ბგერის გაჩენას ქართულში გულისხმობს თანხმომავნა პარამონიული კომპლექსების წარმოქმნა²³, რაც ერთ-ერთი მიზეზია ენისათვის დამახასიათებელი თანხმომავნაყოფიერებისა²⁴. ეს პროცესი ნიშანდობლივია ქართული კილოებისათვის, სადაც შეინიშნება ბგერათა ჩართვის ტენდენცია²⁵. ბგერათა განვითარება დასავლურ კილოებში გამოკვეთილი ფონეტიკური მოვლენაა²⁶. შ. დადიანის ენაში საკმაო რაოდენობით გვხვდება ამ პროცესის გამოხატველი ფორმები.

„ვ“ ვითარდება იმავე ფონეტიკურ პირობებში, რომელშიაც ხდება იმის დაკარგვა²⁷. ოო→ოვო: „ხომ საუცხოვაჲ“: II, 214; „მშვენიერი დარი იყოვო“: I, 39; „უნდა სიტყვა მოვახსენოვო“: IV, 23. ოე→ოვე: „ყოველი მხრით შეავიწროვეს“: II, 123; აე→ავე: „ესენი ხომ ხატაველე ბიაჲ“: II, 213. ფიქრობენ, რომ აღნიშნულ პოზიციებში „ვ“ გაჩენილია თავმოყრილ ხმოვანთა ვასაყარად²⁸. „ვ“ შემორჩენილია სხვა შემთხვევაშიც. „სახე გაბრწყინებულ იშემოგება“: II, 174; „ცოლვა მიმიძღვოდა“: IV, 321; „ზოგჯერ მძოვრსაც მიირთმევენ“: II, 130; „ოვსეთის მთავრის შვილები ვართ“: II, 79, „ოვსი“ იხმარებოდა ძველ ქართულში. ამ ფორმით შემორჩენილია იგი ხევსურულში²⁹.

ცალკე შეიძლება გამოვყოთ „ვ“-ს ჩართვის შემთხვევები სიბილანტ-აფრიკატბთან და უკანანისმიერ ხშულებთან. მაგ., „შაშვინ გამოგჩითებათ“: IV, 12; „ჩუბა ეცვა შვინდისფერი“: II, 46; „ჩაუქვრეს ლამპარი“: I, 47; „გაეცვენე მამაჩემს“: V, 102.

„მ“ უმეტესად ჩნდება წინანისმიერ ხშულთა და აფრიკატთა თავკიდურში, იშვიათად უკანანისმიერ ხშულთა და სპირანტთა წინ, ზოგჯერ სიბილანტთა მეზობლობაში. „მ“-ს გაჩენა სიტყვის თავში დამახასიათებელია აღმოსავლური კილოებისათვის³⁰. მაგ., „გვეყოფა მდევები“: I, 186; „დაიძრა დროშის წამძღოლით“: II, 211; „მოცვიე მწვეტიანი ქვები“: I, 43.

„ნ“, „რ“ ბგერების ჩართვა იშვიათად გვხვდება, ისიც მხოლოდ პერსონათა მეტყველებაში: „აზრი ინასკვენბოდა“: II, 164; „რა მოგწონათ იმ ნემენცის“: IV, 44; „ინსტიანქტურად თავს იყრუებს“: IV, 15; „შავეტრუხსა გოგო ჰვეიდა“: III, 108; „რატომ იმწუთხრე“: III, 141.

3. სუბსტიტუცია. სუბსტიტუციის დროს სიტყვაში ხდება საერთოდ ცვლილება ყოველგვარი ფონეტიკური განპირობებულობის გარეშე. ესაა ბგერის ერთბაში სპონტანური ცვლილება³¹. შ. დადიანის თხზულებათა ენაში სუბ-

23 შ. ძიძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960, გვ. 118.

24 არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართულურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 129.

25 ს. ელენტი, ქართული ენის ფონეტიკა, თბ., 1956, გვ. 246.

26 შ. ძიძიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154; ქ. ძოწენიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოაქარული დიალექტი, ბათუმი, 1961, გვ. 58—60.

27 ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწ. II, თბ., 1971, გვ. 35.

28 ა. მარტიოშვილი, გ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.

29 ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, იხ. ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1957, გვ. 13.

30 გ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, I, თბ., 1974, გვ. 31, 116.

31 გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 225; მისივე, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, თბ., 1956, გვ. 179.

სტიტიკის ნიმუში უხვადაა წარმოდგენილი პერსონაჟთა მეტყველებაში.

ს-რ: „ს ჯ უ ლ ი გავეიმტკიცდა“: I, 266; „მოაქვს სასთავი მატყლი“: I, 275. მსგავსი ფორმები შეიმჩნევა სხვა მწერალთა ენაშიც³². ლ-რ, მ, ნ, ბგერების ურთიერთმანაცვლება ფართოდ არის გავრცელებული საშუალო და ახალ ქართულში³³. შესაბამისი მაგალითები დამახასიათებელია პერსონაჟთა მეტყველებისათვის. ლ-რ: „ხელში კარანჩხა ეჭირა“: III, 110, (შდრ. მეგ. კალანჩხა). რ-ლ: „აღხეინად დაბრძანები“: „ბარათაშ“: 88; მ-ნ: „თორენა მოვკლავდი“... IV, 250; „სანახსოვროთ მოგიტანეთ“: „ბარათაშ“: 96. „მეერევით რუს ხენწიფეს“: V, 94, ვ-მ „მასკელავებს ეთამაშები“: I, 366; „გაუმსიათ კოოპერატივი“: IV, 252. გვხვდება ზმნის თემის-ნიშნისეულ ვმ თანხმოვანთა მონაცვლეობაც: „ცოტა ეჩიქლამდა“: „ბარათაშ“: 38; „უკრამენ თავსა“: „ბარათაშ“: 30 ვ-ნ: „კიდენ მომცეს“: I, 367; „კიდენა მაგას უკჭირო“: IV, 249; „მიეცვიინდიოთ“: I, 273; ვ-ფ: „სიღარიბეს დეეფსოს თვალი“: II, 134. ასეთი მონაცვლეობა იშვიათად გვხვდება.

საანალიზო მასალაში იძებნება უკანაენისმიერთა და ფარინგალთა მონაცვლეობის მაგალითები. ერთმანეთს ენაცვლება: გლ, ხლ, ყლ, ყ/კ. ასეთი მონაცვლეობა ცნობილია ძველ და საშუალო ქართულში³⁴. გ-დ: „ღუბერნატორთან ემსახურობდი“: IV, 87. ხ-დ: „ფონი ერთგან აღრჩობს“: IV, 178; „უხალსრობა დამჩაგვრელია“: I, 503. ყ-ხ: „ყალხე შედგა“: I, 92. ყ-კ: „ორმა კაძახმა შეგაშინა“: III, 417.

ზმოვანთა სუბსტიტუცია თანამედროვე ქართულში იშვიათად გვხვდება: „ეს აიხსნება ალბათ იმით, რომ ყოველ ენაში ზმოვანთა რიცხვი გაცილებით ნაკლებია თანხმოვანთა რიცხვზე და ამასთანავე ხმოვნები მეტად არიან განსხვავებულნი ერთმანეთისაგან აკუსტიკურად“³⁵. ზმოვანთა მონაცვლეობა ცნობილი ფონეტიკური მოვლენაა როგორც ძველ, ისე საშუალო ქართულში. ზმოვანთა ცვლებადობის ფაქტები საშუალო ქართულში ბევრად მრავალფეროვანი იყო, ვიდრე თანამედროვე ყველა ქართულ დიალექტში ერთად³⁶. ზმოვანთა მონაცვლეობა არის პერსონაჟთა მეტყველებაში, ი-ე „ეხტიბარს არ იტეხდა“: II, 242. ე-ი: „სოფლის მოიდან არის“: IV, 284, უ-ო: „გამოვიდა ახალოხის ამარა“: III, 183. ო-უ: „ინდოეთის უკიანემდე არის“: II, 129. სიტყვა „უკიანე“ ძველ ქართულში იხმარებოდა. „ო“სა და „უ“ს მონაცვლეობას. საერთოდ, ძველ ქართულში ფართო ხასიათი აქვს³⁷.

4. **ასიმილაცია**. თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში ასიმილაცია ნაკლებად ხდება. „ქართულის ერთი ფონეტიკური თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მას შეუძლია ერთად მდგომი სხვადასხვა რიგის ბგერები ისე გამოთქვას, რომ მათ შორის ასიმილაცია არ მოახდინოს“³⁸. ქარ-

32 ე. კოშორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

33 გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 228; ა. მარტოროსოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111—112; ს. ჯღენტე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 238—239.

34 ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, XII—XVIII სს., I, თბ., 1964, გვ. 220—224; ი. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130—133.

35 გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, თბ., 1956, გვ. 181—182.

36 ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 247.

37 მამთა ცხორებანი ი. იმნაიშვილის რედაქციით, თბ., 1975, გვ. 381.

38 ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, 1973, გვ. 23.

თული ენის დიალექტებში კი ასიმილაცია საკმაოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა³⁹.

ა) **თანხმოვანთა ასიმილაცია.** შ. დადიანის ნაწარმოებთა ენაში უმეტესად შეინიშნება თანხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის მაგალითები. სრული ასიმილაციისა მხოლოდ ორიოდ შემთხვევა შეგვხვდა; „ც“ სრულად იმსგავსეს „ძ“ ბგერას, მაგ., „გამცარცუელე ბს ეხმარებოდა“: III 352; „მოგაშორე ის მცარცელი“: IV, 387.

თანხმოვანთა რეგრესული კონტაქტური ასიმილაციის მაგალითები შეიძლება შეგვხედეს როგორც ავტორის, ისე პერსონაჟის მეტყველებაში. მეტყველები „გ“ და „ღ“ ბგერების ასიმილატორული მოქმედება წინანუნისმიერ „ს“ ბგერაზე და მისი „ზ“ და ქცევა გამჟღავნების შედეგად ფართოდ ცნობილია ქართული დიალექტებიდან. აქედანაა ისინი შესული მწერლის ენაშიც. სდ→ზდ: „შეშმარიტება აღზდგება“: I, 285; „შეგვემნა მზგავსად“: I, 15; „რა უმზგავსობაა“: IV, 337. თგ→დგ: „გ“ მეტყველი თანხმოვნის ასიმილატორული მოქმედება წინამავალ ყრუ ფშვინიერ „თ“ ზე და მისი გამჟღავნება დამახასიათებელია ძველი და საშუალო ქართული სიტყვისა. ამ რიგის ფაქტები თავს იჩენს X საუკუნიდან⁴⁰ და პროცესი ვრცელდება XIV—XV საუკუნეებში⁴¹. მსგავსი მაგალითები უმთავრესად გვხვდება ისტორიულ თემაზე შექმნილი ნაწარმოებების პერსონაჟთა მეტყველებაში. მაგ., „გააქეთ ტფილისიდან“: II, 126; „საიდან აქეს?“: II, 191; „ვინაიდან მოგვივლინე“: II, 229; „დიდი ნაერდგულევი კაცი ხარ“: I, 82, იშვიათად შეინიშნება ავტორის მეტყველებაშიც. „რა გამოვა აქედგან“: II, 167; თავიდანვე მოხიბლა“: I, 308.

თანხმოვანთა რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია უნდა გვექონდეს სიტყვებში, სადაც ყრუ ფშვინიერი „ფ“, „თ“ ფუძისეული ბგერები გამოდიან ასიმილატორის როლში, წინა მარცვლისეულ თანხმოვანს იმსგავსებენ გვარობის მიხედვით. მაგ., „ქართოფილს ობი ჰქონდა“: IV, 262; „ნაქეთები აღარ ირჩევა“: II, 319. იშვიათად გვხვდება აგრეთვე თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ქართული ენისათვის თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია ისე დამახასიათებელი არაა, როგორც რეგრესული⁴². მაგალითები ტექსტიდან: კდ→კტ: „გავისკტათ მიწა“: IV, 25; თბ→თფ: „მე არას ვამბობ თუთფერზე“: II, 138; კვდ→კვტ: „შენ არ მომიკეტე“: IV, 7; ხვდ→ხეთ: „რა ცხები შეხვთა სამემკვიდრო“: I, 152.

ბ) **ხმოვანთა ასიმილაცია.** როგორც ცნობილია, პრევერბისეულ ხმოვნებთან შედარებით, ფუძისეული ხმოვნების ასიმილაცია ნაკლებად ხდება. შ. დადიანის თხზულებებში შიშობევა როგორც ფუძისეული, ასევე პრევერბისეული ხმოვნების ასიმილაციის მაგალითები. ხმოვანთა სრული ასიმილაციის შემთხვევები გვხვდება არა მარტო პერსონაჟის, არამედ ზოგჯერ ავტორის მეტ-

³⁹ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართულურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 171.

⁴⁰ ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

⁴¹ ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 270.

⁴² ი. ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში, ტფი., 1919, გვ. 6—8; ბ. ფოჩხუა, თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია დასავლურ კლონებში, თსუ შრ., X, გვ. 187—192; ე. კუბლაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 255.

ყველბაშიც. ნაცვალსახელებში ფუძისეული „ა“ ხმოვანი ასიმილირდება მომ-
 დევნო მრ. რიცხვის „ებ“ სუფიქსის „ე“-სთან. პერსონაჟის მეტყველება: „მე-
 უბნები მაგეებსა?“: „ბარათაშ“, 40; „გავლენა არა აქვს იმეებსა“: I, 94;
 „რად არ უფიქრია ამეებზე“: II, 193; „რეებს ლაპარაკობ?“: II, 110.
 ავტორის მეტყველებაში: „ამისთანეების იმღვრეოდა“: II, 262; „ჩვერ-
 და რადეებსაც“: V, 15; „რეებს უქადაგებს“: II, 153; „ამეებს შიკო-
 ილებდა გასამრჯელოს“: V, 32.

ასიმილაციური ცვლილება განსაკუთრებით ხშირია ზმნისწინისეულ ხმოვ-
 ნებში. ასიმილაციურად გვევლინება ზმნისწინის მომდევნო ხმოვანი. უმეტესად
 ფუძისეული „ე“ ახდენს გავლენას ზმნისწინისეულ „ა“ და „ო“ ხმოვნებზე და
 სრულად იმსგავსებს. ზმნისწინთა ასეთი ცვლილება დადასტურებულია ქარ-
 თული ენის თითქმის ყველა კოლოში⁴³ და საშუალო ქართულში⁴⁴, ძველ ქარ-
 თულში კი არ გვხვდება⁴⁵. ასიმილაციური ცვლილებების მაგალითები უმთავ-
 რესად პერსონაჟთა მეტყველებაშია.

აე→ეე: „შენც გვერიე“: „ნაპერწყ“, 16; „ისე დეესახლა“: „ნაპერ-
 წკ“, 27; დეეხსენ მაგეებს: I, 325; „ამბავი გეეგო“: IV, 17; „ჩვენთვის
 დეეტოვებია“: IV, 8.

ოე→ეე: „არ მეესვლება“: „ბარათაშ“, 16; „არ შემეეტევა“: IV,
 85; „ბოლო არ მეედო“: IV, 346.

საზოგადოდ, ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში ხმოვანთა ასიმი-
 ლაცია უმთავრესად კონტაქტური ხასიათისაა და ძირითადად პრევერტებში
 მოქმედებს⁴⁶. მწერლის ენაში იშვიათად დისტანციური სრული ასიმილაციის
 შემთხვევებიც გვაქვს. „ე“ ხმოვანი თავის მასიმილირებელ ძალას არც მაშინ
 კარგავს, როცა ზმნისწინისაგან გაიშუღლია ფუძისეული ან პირისწინისეული
 თანხმოვნით. მაგ., „ამევედი ასე“: I, 223; „რაზე მევედი თაქ“: IV, 30;
 „ვერ გევეტარებოდი“: IV, 15.

სრული ასიმილაციის მაგალითები იშვიათად შეინიშნება ავტორის მეტყვე-
 ლებაშიც. მაგ., „ლაქებში ჩეერევა“: IV, 297.

ხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის მაგალითები დასტურდება მარტო-
 ოდენ პერსონაჟის მეტყველებაში. ხშირად ფუძისეული „ი“ და „უ“ ხმოვნები
 ნაწილობრივ იმსგავსებს ზმნისწინისეულ „ა“, „ე“ და „ო“ ხმოვნებს როგორც
 უშუალო, ისე შორეული მეზობლობის შემთხვევაში. აი→ეი: „საცა წეი-
 ღონა“: IV, 8; „ქუდი დეიხურე“: IV, 9; „არ დეიარება“: IV, 10; „გეი-
 გონა“: „ნაპერწყ“, 14; „ოდა დეიდგა“: „ნაპერწყ“, 26. „არ დეიჯერა“:
 IV, 7; „აგერ გადეიბინა“: IV, 386; „თავი გედეიკალით“: IV, 16.

ოი→ეი: „ძალიან მეიფონა“: IV, II; „უნდა შამეილიროს“: IV, 10;
 „რავარც მეიქეცს“: IV, 7.

აუ→ოუ: „პერანგი ჩოუცვამს“: IV, 9; „ეინ რას გოუგონებს“:
 IV, 10; „არ დოუტოვეს“: „ნაპერწყ“, 23. ფუძისეული „ი“ ხმოვანი ზმნის-
 წინისეულ „ა“ და „ო“ ხმოვნებს იმსგავსებს მაშინაც, როცა ზმნისწინისაგან მას

⁴³ ვ. თოფურია, ქართული, „არილი“, 1925, გვ. 131; არნ. ჩიქობავა, ფერეიდ-
 ნულის მთავარი თავისებურებანი, ტუმ, 7, 1927, გვ. 207; შ. ძიძიგუერი, დასახ. ნაშრომი,
 გვ. 154.

⁴⁴ ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 289.

⁴⁵ ი. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

⁴⁶ თ. გამყრელიძე, გრ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 171.

თიშავს პირის ნიშანი ან ფუძისეული თანხმოვანი: „უნდა გევიდე?“, IV, 392; „მევიდე“, IV, 26.

5. **დისიმილაცია**. ბგერათა განმსგავსება ანუ დისიმილაცია საკმაოდ დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენაა როგორც ძველი, ისე თანამედროვე ქართულისა და მისი დიალექტებისათვის. დისიმილაციას განიცდის ხმოვნებიცა და თანხმოვნებიც, თუმცა ისტორიულად ენაში უფრო ხშირია თანხმოვანთა დისიმილაცია⁴⁷. თანხმოვანთაგან დისიმილაციის შემთხვევები უმთავრესად „რ“ ბგერაზე მოდის ჩვეულებრივ, სიტყვაში ორი „რ“ ვერ ძლებს და ერთი მათგანი დისიმილრდება, „ლ“-დ გადაიქცევა. დისიმილაციური ცვლილებები დასტურდება პერსონაჟთა მეტყველებაში: რ+რ→რ+ლ: „ბევერჯელ მივსულვარ“: IV, 71; „რავალი ქალი მიმყავს“: I, 122 (რა გუარი →რა ვარი→რა ვალი). დისიმილაციას განიცდიან სხვა სონორებიც: ნ+ნ→ლ+ნ ან ნ+ნ→ნ+ლ: „ნიქილერთან თუ შეიძლება?“: I, 215; „ახლანდელი კალონის... გაიგე“: I, 203; „ლემენცია, ვგონებ“: IV, 161, ლ+ლ→რ+ლ: „წრეულს მოდის“: IV, 36.

საანალიზო ტექსტებში ხმოვანთა დისიმილაციის შემთხვევები შედარებით ნაკლებია. დისიმილაცია ხდება ხმოვანთა უშუალო მეზობლობაშიც და სხვადასხვა მარცვალშიც. უფრო ხშირია დისტანციური დისიმილაცია, ვიდრე კონტაქტური. მიმართულების მიხედვით არის პროგრესულიც და რეგრესულიც. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ საერთოდ ქართულში უპირატესია რეგრესული ასიმილაცია და პროგრესული დისიმილაცია⁴⁸. ხმოვანთა რეგრესული კონტაქტური დისიმილაციის ნიმუშს წარმოადგენს ზმნებში „ეა“ კომპლექსის „ია“-დ ცვლა „ე“ ხმოვანი მომდევნო „ა“-ს განმსგავსება სიციფროვის მიხედვით და იქცევა „ი“ ხმოვნად. ეს მოვლენა დამახასიათებელია კილოებისათვის და აგრეთვე დადასტურებულია ქართული ენის საერო მწერლობის ძეგლებშიც⁴⁹. ფაქტები გვხვდება როგორც ავტორის, ასევე პერსონაჟის მეტყველებაში. მაგ., „არიამა მანქანის დანახვა“: II, 236; „ზანქანი და გვეორქი იახლენ“: II, 172; „იახელ, ნებართვა რად გინდა“: II, 147. გვხვდება რეგრესული დისტანციური დისიმილაციის შემთხვევებიც: „ქერახსებთ სეამენ“: I, 160 (ქარახსი→ქერახსი); „ტანბიკონით დამოლილი იყოს: II, 225, (ტიბიკონი→ტიბიკონი); „რა დროს კენაფია?“: IV, 320, (კენაფი→კენაფი). პროგრესული დისტანციური დისიმილაციაა მომხდარი შემდეგ მაგალითებში: „მარასანემლი“: I, 219. „ამბობს აარიკოს“: „ნაბერწყ“, 14; „ოპერატკაში გამოვდიოდი“: IV, 309.

ქართულ ენას ძველთაგანვე ახასიათებდა დისიმილაციური გამკლერება⁵⁰. შ. დადიანის თხზულებებში გვხვდება ამ მოვლენის ერთეული შემთხვევები. მაგ., „მოუხვდი სანკტ-ბეტერბურგში“: V, 321; „იყო ზადიკობა“: V, 69. შეიძინევა ყრუ ფშვინეიერ „თ“ ბგერის გამკლერების შემთხვევები. „დ“-

47 ი. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

48 ი. ყიფშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

49 შ. ძიძიგური, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში, ივე, I, 1946, გვ. 26; ა. მარტიროსოვი, დიალექტიზმები XV—XVIII სს. კახურ ისტორიულ საბუთ., ივე, IV, 1954, გვ. 249; მისივე, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, ივე, VI, გვ. 101.

50 ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 324; შ. ძიძიგური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79; ი. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

ნიშნის ვითარებითი ბრუნვის ფორმათა ანალოგიით ზმნისათებში „თ“-ს ნაცვლად ხშირად იხმარება „დ“: „გარედ გაუშვა“: II, 22; „ზემო და ცეხსენე“: V, 202; „ესრედ მეტყვიან“: II, 123; „უკედ მოგვხსენებთ“: II, 127.

6. **ბგერის დაყრუება**. როგორც ცნობილია, სიტყვის ბოლოში მყლერი თანხმოვანი ვერ ძღვბს. ბოლოკიდურ პოზიციასში მყლერის დაყრუება გამოწვეულია ყრუ ფშვინიერი დამართვით, მყლერთბის შემცირებისაკენ მიდრეკილებით. მართლაც, შ. დადიანის ნაწარმოებებში ხშირია მყლერი ბგერის დაყრუება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში. განსაკუთრებით ყრუდებდა ვითარებითში ბრუნვის ნიშნისული „დ“ მაგ., ავტორის მეტყველება: „მძღა ვერათ წარმოთქვა“: II, 112; „იცვლება თთახი ტყეთ“: V, 309; „სახტათ არის“: V, 72.

ვერსონაჟის მეტყველება: „ტყეთთა ვყავარ“: „ბარათაშ.“, 13; „უთუთთარ დაჰკარავს“: „ბარათაშ.“, 15; „მოენეთ ვარ“: II, 119.

ბგერის დაყრუება გვხვდება სხვა შემთხვევაშიც: „ვექყოფ“: I, 251; „გაგზავნას დეიწყეფ“: I, 224; „მთერალია ოჯახამო ბუქულო“: IV, 270. მყლერი ხშულები შეიძლება გამკვეთრდეს: მაგ., „პაპა მევითმენდი?“: IV, 343, „პარახოტზე მუშაობს“; „ნაპერწყ“, 15; „ათასი ეკზე მძლარი დავაბეჭდინე“: IV, 193.

7. **მეტათეზისი**. მეტათეზისი უმთავრესად მოუღის სონორულ თანხმოვნებს—რ, ლ, მ, ნ-ს და აგრეთვე „ვ“-ს, რომელიც საკმაოდ ახლოსაა სონორობით პირველებთან. გვაქვს ჩქამიერ თანხმოვანთა მეტათეზისის შემთხვევებიც. ასეთია, მაგალითად: „ბლარტი<ბყარტი<ბარტყი. ამ სიტყვაში ჯერ მოხდა „ჲ“-ს გადასმა, შემდეგ „ლ“-დ ქცევა „ბ“-სთან მეზობლობაში ასიმილაციით⁵¹. „რა ბენდიერება მოსვლია შენს ბლარტს“: II, 13. მეტათეზისის მაგალითებია: „ზღრუბლთან იჯდა“: II, 116; „რა ყოფილხარ, სურვილო“: IV, 398; „უქებენ ძრიელ“: „ბარათ.“, 14; „რად ირღვენები ცრემლებად?“: I, 334. მეტათეზისთან ერთად ამ სიტყვაში ხდება „ნ“ ბგერის ჩართვა.

8. **აფრიკატიზაცია**. დადგენილია, რომ სპირანტი ბგერები აფრიკატიზაციის დროს გადადიან შესაბამის აფრიკატიზებში. შ. დადიანის თხზულებათა ენაში სპორადულად გვხვდება სპირანტთა აფრიკატიზაცია: ზ—ძ: „თავს ნუ ივღლებ, კაძახო!“: IV, 28; ე—ჯ: „რა დეიჯინე ეს სულის კუნჭული?“: VI, 380; „ინჯილერი უნდა იყვეს“: I, 366. ს—ც: „ის ცოციალისტიია“: IV, 8; „აქტრიცია... არიცი“: I, 370. მსგავსი მაგალითები ცნობილია ქართული კილოებიდან⁵².

გვაქვს „წ“ ბგერის დეზაფრიკატიზაცია, როდესაც მას უსწრებს სპირანტი „ს“. მაგ., „ვერც ამ სასტავლებლის გადაწყვიტა რამე“: IV, 7; „ნასტავლი კაცი დავყვენებია“: IV, 7.

9. **კომპლექსთა ცვლილება**. ქართული ენის აღმოსავლურ დია-

⁵¹ ე. თოფურია, ფონეტიკური დავირებანი ქართულურ ენებში, ტფმ, X, 1930, გვ. 293.

⁵² არნ. ჩიქობავა, ვარე-ახეთი დიალექტოლოგიურად, „არლი“, 1925, გვ. 70; გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 228; ს. ედენტი, დასახ. ნაშრომი; ა. კინკარაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24; შ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

ლექტებში საკმაოდ გავრცელებულია „ვე“ კომპლექსის „ო“-დ ცვლა⁵³. მწერალი ამოსავლეთ საქართველოს წარმომადგენლად ნაგულისხმევ პერსონაჟთა მეტყველებებაში ხშირად იყენებს ამ დიალექტიზმს როგორც მოქმედი პირის დახასიათების ერთ-ერთ ხერხს. მაგ., „მე ცოდო არა ვარ?“ II, 148; „გინდოდა რაღაც გეთქო“: „ბარათაშ“; 43; „ქალბატონმა ჩამაცო“: IV, 105; „არ გამამიშო“: IV, 267; „შალიყო წაგართო“: IV, 269; „ფული დაიწოს“: II, 236; „ცდილობს, რომ გაუშოს“: ბარათაშ“; 119.

შევგვხვდა „ვე“ კომპლექსის „ო“-დ ცვლის გამომხატველი მაგალითებიც. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ „ვე“-ს გავლენით „ე“ ამ შემთხვევაში ლაბიალიზებული ხდება და „ო“-დ იქცევა⁵⁴. მაგ., „დივიეწყე ყოლი ფერი“: IV, 395; „რას შობით, თქვენ?“: V, 91.

„ე“ ბგერა იმსგავსებს წინამავალ „ე“-ს ხმოვანს სიტყვაში „კიდევ“ და აქცევს „ო“-დ. შემდეგ საფეხურზე ასიმილაციის გამოწვევები ბგერა იკარგება: კიდევ→კიდოვ→კიდო⁵⁵. მაგ., „კიდო ამხედ-დამხედა“: V, 112. გეოგრაფიული სახელი „დილომი“ გვხვდება „დიღამის“ თავდაპირველი სახით, „დიღეამის მისადევარი ქალაქად ქუეულოყო“: II, 217. ცნობილია, რომ „ე“ ბგერამ ამ ამ სიტყვაში დიამსგავსა „ა“, აქცია „ო“-დ, შემდეგ კი „ე“ დაიკარგა; დიღეამი→დიღეომი→დილომი. შევგვხვდა „ო“ ხმოვნის დაშლის შემთხვევებიც: ო→ვე. მაგ., „ელიბო იხრჩვება“: I, 224; „ლეინოში იხრჩებით“: IV, 52. ზოგიერთ მაგალითში „ო“ ხმოვანი „ა“-სთან მესობლობაში ვიწროვდება და იქცევა „უ“-დ, ე. ი. ოა→უა. „სინათლე შემუაშუქებს“: I, 224. ეს პროცესი მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია ქართული კილოებისათვის⁵⁶.

ელიზია, როგორც ცნობილია, გულისხმობს ხმოვნის მოკვეთას ორი ისეთი სიტყვის შეხვედრისას, როცა პირველი ხმოვნით ბოლოვდება და მომდევნოც ხმოვნით იწყება. საენათმეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ელიზიისებური მოვლენები ქართულში ძველად უფრო მეტად უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. „საშუალო ქართულის მასალების შესწავლა გვარწმუნებს, რომ იგი ფუნქციონირებული ყოფილა ქართულ დიალექტებში, მაგრამ სალიტერატურო წარმოთქმის ძლიერ მათნიფიცირებელ გავლენას ის ბევრ დიალექტში მოუსპია“⁵⁷. შემორჩენილია მხოლოდ ზოგიერთ კილოში. კერძოდ: ფერეიდნულში, გურულში, ზემოქართლში, გუდამაყრულში, იმერულში და სხვაგან გვხვდება ქართველურ ენებშიც⁵⁸. საანალიზო მასალაში დაიძებნება ელიზიის

53 არნ. ჩიქობავა, მთიულურის თავისებურება, ენიმკის მოამბე, II, 1931, გვ. 45; ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი დასახ. ნაშრომი, გვ. 51; ა. ჭინჭარაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17—22.

54 ს. ქლენტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 220.

55 ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 278; მისივე, ილიას ქართლური, საიუბილეო კრებული — ი. ჰეპვაძე, თბ., 1957, გვ. 202.

56 არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, თსუ მოამბე, ტ. 7, თბ., 1927, გვ. 202; მისივე; მთიულურის თავისებურებანი, ენიმკის მოამბე, ტ. II, ტფ., 1937, გვ. 47; ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50; შ. ძიძიგური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25—26; გ. იმნაიშვილი, ბორჯომის ხეობის ქართლურის თავისებურებანი, იყ., VIII, 1956, გვ. 87; ს. ქლენტი, გურული კილო, თბ., 1936, გვ. 57; ქ. ძოწენიძე, ზემოიერული კილოავი, თბ., 1973, გვ. 75.

57 ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 370.

58 არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1939, გვ. 30; მ. ქალაძე, ელიზია სვანურში, იყ., V, 1953, გვ. 193—202.

გამომხატველი ერთეული შემთხვევები. მაგ., „რას მასწავლი... აბდალი კარ ვარ“: „ნაპერწყა“, 70 (კი არ >კ' არ).

შ. დადიანის თხზულებათა ანალიზი გვიჩვენებს, რომ მწერლის ენაში შეინიშნება ის ფონეტიკური თავისებურებანი, რაც დამახასიათებელია ქართული დიალექტებისათვის. ნაწარმოებთა პერსონაჟები სხვადასხვა მხარის წარმომადგენლები არიან. მწერალი კლასური კოლორიტის შენარჩუნების მიზნით მათს მეტყველებაში ზომიერად ხმარობს დიალექტიზმებს და მეტ ბუნებრიობასა და დამაჯერებლობას ანიჭებს მხატვრულ თხრობას. დიალექტური ფორმები სტილური კომპონენტის როლს ასრულებენ. ავტორი მათ იყენებს როგორც გარემომცველი სინამდვილის ჩვენების, სახეთა შექმნის, პერსონაჟის ინდივიდუალიზაციისა და ტიპიზაციის გარკვეულ მხატვრულ-სტილისტიკურ ხერხს.

ხალხური მეტყველების ცოდნა და სიყვარული საფუძველს უქმნიდა შალვა დადიანის მხატვრულ სიტყვას, რომ მკითხველისათვის ახლობელი გაეხადა შორეულ ეპოქებში თუ მხარეებში მომხდარი მოვლენები. მშობლიური ენის ნოყიერ ნიადაგში ედგა მის შემოქმედებას მაგარი ფესვები და იქიდან მომდინარე დიდი სითბოთი ძერწავდა თავის ქმნილებებს. სწორედ ეს აძლევდა დასაბამს მწერლის გამარჯვებას.

Ш. Х. ПУТКАРАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЧИНЕНИЙ Ш. ДАДИАНИ

Резюме

Фонетические особенности произведений Ш. Дадиани главным образом проявляются в речи персонажей, хотя наблюдаются и в авторских ремарках.

Диалектные формы, отражающие фонетические процессы и встречающиеся в речи персонажей, происходят из грузинских говоров.

В статье проанализированы случаи исчезновения и появления звуков, их оглушения, субституции, ассимиляции, диссимиляции, метатезиса, аффрикатизации, изменения комплексов и элизий.

Герои произведений Ш. Дадиани — представители разных уголков Грузии. Сохраняя провинциальный колорит их речи, писатель умеренно пользуется диалектизмами и этим придает большую естественность и убежденность художественному повествованию. Выполняя роль стилистического компонента, диалектизмы употребляются автором как определенный художественно-стилистический способ изображения окружающей среды, создания образов, индивидуализации и типизации персонажей.

Язык персонажей используется писателем как одно из средств характеристики героев. По тому, как говорит персонаж, у нас создается представление о его характере, духовных стремлениях и культурном уровне. Употребление диалектных форм в речи персонажей логически соответствует их образованию. Благодаря использованию таких слов создается типичная среда, определенный провинциальный колорит и лепятся типичные характеры.

შ. რუსთაველის სახელობის ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ჭიქიამ

ნონა დარსაველიძე

შხამსაწინააღმდეგო ჰვამის აღმნიშვნელი ქართული ტერმინების
 წარმოგავლობისათვის

1. შ ა მ ო რ ა

ქვა სამკურნალო საშუალებად გამოიყენებოდა უძველესი დროიდან. ამგვარი ქვები მოიპოვებოდა როგორც ადამიანისა და ცხოველის ორგანიზმში, ისე ბუნებაში. მათ შესახებ ცნობები გვხვდება სხვადასხვა წყაროში: ქართულ და უცხოურ წერილობით ძეგლებში, ქართულ სამკურნალო წიგნებსა და კარაბადინებში. ეს საკითხი შესწავლილია მედიცინის ისტორიაში და ქართულ ლექსიკოლოგიურ ლიტერატურაში.

გარდა საყოველთაოდ ცნობილი შხამსაწინააღმდეგო ქვის ორი სახელწოდებისა „ფაზარი“ და „ხუთო“¹ „ხვითო“, აღსანიშნავია, რომ „ყისაჲ ამირ ჰამზას“¹ ქართული თარგმანის ხელნაწერ ტექსტში ამ მნიშვნელობით გვხვდება სიტყვა „შ ა მ ო რ ა“, რომელიც სხვა ქართულ გამოქვეყნებულ ორიგინალურ და თარგმნილ ძეგლებში და სალიტერატურო ქართულისა და დიალექტურ ლექსიკონებში არ გვხვდება.

„ყისაჲ ამირ ჰამზას“ ოქსფორდისეულ ქართულ ხელნაწერ ტექსტში ვკითხულობთ:

1. „ერთის ჯამით შარბათი გააკეთა აბუზარჯამელმა და მისცა ამარამზას დალივეო. ამარამზამ დალივა ის ჯამი, ძილი მოუვიდა და დაიძინა, ერთს რუბს უკან მუღბილ მოიყვანა, ამარამზას გულზედ პერანგი გარდაჰხადა, სამართებელი ამოიღო, გულის კოვზზედ გადაატყავა ორი შ ა მ ო რ ა, ხორცსა და ტყავს შუა ჩაუღო და გაკერა. ერთი ზეთი წაუსვა და გაამრთელა. მუღბილს ყური დაუჭირა და უთხრა: მე შენთვის მითქვამს ამზას ორ მისხალ ნახევარს საწამლავს მისცემენ, ბაბა ამარ ერთს აქიმი მოიყვანს. ის აქიმი შ ა მ ო რ ა ს დაიწყებს თხოვნას. მანამ ბაბა ასე არ შეაწუხო, რომ სამი ოთხი არ დაჰკრა. მანამდინ ამ შ ა მ ო რ ა ს ნუ ასწავლიო“ (გვ. 71, 72).

2. „იყლიმ მივიდა, ამარამზა გაატიტელა და ნახა, რომ სულ მთლად გამავებულა და ერთის ჯელის დადება გულის კოვზთან თეთრი არის. იყლიმს დიდად გაუყვირდა და ბაბა ამარს უთხრა: შ ა მ ო რ ა ს თუ იშოვნით, მორჩებაო. ბაბამ ჰკითხა: სად იშოვებო. იყლიმმა უთხრა: ნუსრეენ კემშიფესა აქესო“ (გვ. 101).

¹ „ყისაჲ ამირ ჰამზას“ ქართული ვერსიის ხელნაწერთა მოკლე დახასიათება იხილეთ ჩვენი წერილის შესავალში: „რამდენიმე შენიშვნა „ყისაჲ ამირ ჰამზას“ ქართული ვერსიის აღმოსავლური ლექსიკის შესახებ“, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, 2, გვ. 88—100.

3. „მუღბილმა ბაბას უთხრა: ნუ წახვალ, შამორა ამარამზას გულში აქვს დატანებულიო. იყლიმს ბაბამ ეს ამბავი უამბო, იყლიმმა... თქვა: რადგან ამარამზას გულში შამორა უდევს, მამ აქამდინ იმიტომ იცოცხლო, იყლიმ შევიდა და გულის კოვზთან გაუჭრა და ორი შამორა ნახა, ერთი მავთული მოაბა ამ შამორას და პირველათ ტუჩებზედ მოუსო და ჩაყო რძეში, მერე პირში ჩაუყო და ჩადვა რძეში, ბაბა ამარ და ფალავნები უყურებდნენ და ჰხედავდნენ, რომ სითეთრე შედის. ეს შამორა გადიდდა და გაშავდა, ქვასავით გამაგრდა. იყლიმ მალმალ პირში ჩაუყოფდა, ამოიღებდა და რძეში ჩასდებდა. ამარამზას სიშავე მისდიოდა და თეთრდებოდა, თავის ფერზედ მოდიოდა. მას უკან მუცელში ჩაუყო პირიდან ეს შამორა და ამოიღო რძეში ჩაყო, მერე დაჰხურა და თქვა: ხვალ თვალს გაახელს და კიდევაც ილაპარაკებსო. მეორეს დღეს შევიდა იყლიმი და ფალავნები და ამარამზამ თვალი გაახილა და თქვა: ღმერთო, შენ მიშველე რამეო, ბაბა ამარ მივიდა და ამარამზას თავს შემოეწლო, ამზამ ისევ თვალები დახუჭა. იყლიმმა წამალი გააქეთა და პირში ჩაასხა... მეორე დღეს კიდევ იმ დროს შევიდნენ და თვალი გაახილა... (გვ. 102).

4. „იმან რამლი ყარა და მითხრა, რომ შამორამ მარან მთავედ იშოვებო, მარამ მარან მთის არავინ არა იცის, რაო. რომ სად არისო“ (გვ. 481).

5. „ამ კელმწიფემ უთხრა (ბაბას) წადი ის გველთ კელმწიფე, რომ მოჰკალ იმისი თავი გახეთქეო, და იმის თავის ჩანახში არის შამორაო, ბაბა წავიდა ის თავი გახეთქა და შამორა ამოიღო, ამ ჰემწიფესთან მოიტანა, ამ გველთ კელმწიფემ ბაბას უთხრა ეგ შამორა შენ შეინახე სხვას ნურავის მისცემო, შენ დიდათ გამოვადგებო (გვ. 482).

გ. ლეონიდის სახელობის ლიტერატურულ მუზეუმში დაცულ „ყისაიე ჰამზას“ 12923—ხ ხელნაწერ ტექსტში შესაბამის ადგილზე: რამდენჯერმე ნახმარია ფორმა „შამოსერა“. ერთ შემთხვევაში გვხვდება აგრეთვე „შამურა“, ხოლო ყველა სხვა შემთხვევაში არის „შამორა“.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ტექსტში, საიდანაც 12923—ხ: ხელნაწერია გადაწერილი, იყო: „...ორი შამოსერა (ე. ი. დასერა—ნ. დ.) და შამორა ხორცსა და ტყავს შუა ჩაუღო...“ (გვ. 139). გადაწერმა ეს სიტყვები გააიგივა და „შამოსერა“ დატოვა, ხოლო „შამორა“ ამოიღო, შემდეგ ამ წინადადებების გავლენით ხანდახან იგი შამორას ნაცვლად „შამოსერას“ ხმარობს.

თეირანში ორ ტომად გამოცემულ „ყისაიე ამირ ჰამზას“ სპარსულ ვერსიაში სათანადო ადგილზე სწერია: „...ბრძენმა ბოზორჯიმპრმა ამირ ჰამზას მკლავი გაუქვეთა (გაუჭრა) და შამპ-მოჰრე ჩადო [ჭრილობაში]...“²

...შემდეგ აყლიმუნს ბრძენმა ამირ ჰამზას შეხედა და თქვა... ამირ ჰამზა ცოცხალია, თუ შამპ-მოჰრე იქნებოდა, ამირი გამოკეთდებოდა. მოყაბელმა უთხრა... ხოჯამ ერთი მოჰრე ამირს მკლავში ჩააქერა, გასინჯეთ (დააკვირდით). შესაძლოა, რომ სწორედ ის შამპ-მოჰრე არის“⁴.

² გვ. 121, ۱۳۴۷ جلد اول، (حمزه - حمزه) قاصه حمزه

³ „აყლიმუნია“, ჩვენ ვფიქრობთ, მომდინარეობს ბერძნული სახელიდან Κλημενς ლათ. Clemens. ძველი კლასიკური ხანის ავტორებთან სხვადასხვა პირნია. ერთ-ერთი ვამარტება: ექიმი, ein Arzt. Dr. W. Pape, Wörterbuch, ie der Griechischen Eigenamen, Braunschweig, 1884.

⁴ გვ. 147. جلد اول، تهران، قاصه حمزه (حمزه - هامه)

„შამორა“ — „შაპ-მოპრე“ სპარსული წარმოშობის სიტყვაა.

იგელო და ჯონსონი მიუთითებენ, რომ „შაპ-მოპრე“ ძვირფასი ქვაა, ხოლო ჯონსონი დამატებით აღნიშნავს — ეს ქვა მოიპოვება გველის პირში ან ურჩხულის (დრაკონის) თავში. ვულერსის მიხედვით **مهره شاه** (შაპ-მოპრე) იგივეა, რაც **مهره مار** (შარ-მოპრე); ხოლო „შარ-მოპრეს“ შესახებ ნათქვამია: **مهره مار** — ქვა, რომელიც მოიპოვება გველის კეფაში... 2. იგივეა, რაც **مهره مار** (ფაზარ)⁶.

რადგანაც ლექსიკოლოგები მიუთითებენ, რომ „შაპ-მოპრე“ იგივე მარ-მოპრეა, აქვე მოვიყვანთ ცნობებს ამ უკანასკნელზე.

ბორჰანე ყათე'ს მიხედვით: **مهره مار** (შარ-მოპრე) — არის ქვა, რომელსაც გველის კეფიდან იღებენ. ის მწვანე ფერისაა და ნაცრისფერსაც იღებს. მას ფაზარსაც უწოდებენ⁷.

ხოლო მოპრე-ჯანდარუს განმარტებისას იქვე ნათქვამია **مهره خاندارو** (მოპრე-ჯანდარუ) მნიშვნელობით მარ-მოპრეა, რომელიც ფაზარია და არა-ბები (**حجر التمسك**) — თხის ქვას უწოდებენ⁸.

ვულერსი დამატებით შენიშნავს... იგივეა, რაც **مهره خاندارو** (მოპრე-ჯანდარუ), **مهره مار** (შარ-მოპრე) იგივეა, რაც **مهره مار** (მოპრე-შარ) — გველის ქვა, შხამსაწინააღმდეგო ქვა, ოპიუმი, ბეზოარის ქვა. **مهره ترسناك** (მოპრე-თერინაქ), იგივეა, რაც **مهره زهر** (შარ-მოპრე) — შხამსაწინააღმდეგო საშუალება, შხამის განწმენი⁹.

მარ-მოპრე იმავე მნიშვნელობით ნახსენებია თურქულში და ნათქვამია, რომ ის გველის კეფაში მოიპოვება.

მარ-მოპრეს მნიშვნელობის მოყვანამ გააღრმავა ცნობები შაპ-მოპრეს რაობის შესახებ.

შაპ-მოპრე ორი სიტყვისაგან შედგენილი კომპოზიტია: **شاه** (შაპ) და **مهره** (მოპრე).

გავეცნოთ თითოეული მათგანის იმ მნიშვნელობას, რომელიც ჩვენთვის ამ შემთხვევაშია საინტერესო.

ყველა სპარსულ განმარტებით თუ თარგმნით ლექსიკონებში შაპი ახსნილია, როგორც: „მეფე, სამეფო, მთავარი, ძირითადი, საუკეთესო“...

სპარსულში არის სიტყვა: **شاه دارو** (შაპ-დარუ) ლექსიკონების მიხედვით ეს არის: „სამეფო წამალი, წამალთაგან საუკეთესო, ძირითადი წამალი, ღვინო“...

შაპ-ი ძირითადის, მთავრის, საუკეთესოს... მნიშვნელობით არაერთი რთული სიტყვის პირველ ნაწილშია. **شاه جادو** (შაპ-ჯადე) და **شاه راه** (შაპ-რაჰ)

(ქართ. შარა) — მთავარი გზა, დიდი გზა... **شاه بيت** (შაპ-ბეით) — საუკეთესო ბეითი.

شاه تير (შაპ-თირ) — ძირითადი, მთავარი კოჭი. **شاه كاس** (შაპ-ქასე) — დიდი ჯამი, ბადია... და სხვ.

⁵ Ioanis Augusti Vullers, Lexicon. Persico-Latinum Etimo logicum, Bonnae and Bhenum, Tomus II, 1864, გვ. 1116.

⁶ ბორჰანე ყათე', აღწერილობითი ლექსიკონი, 1873, ნაწ. II, გვ. 234.

⁷ იქვე, გვ. 262.

⁸ Vullers, ტ. II, გვ. 1241.

და თუ შაჰს ამ შემთხვევაში ზემოთ დასახელებული მნიშვნელობით გავიგებთ, მაშინ შაჰ-მოჰრე იქნება: „ძირითადი ქვა, საუკეთესო ქვა, სამეფო ქვა“ (ის ხომ მხოლოდ მეფეთა კუთვნილებას წარმოადგენდა და მოიპოვებოდა გველთა მეფის თავში (ამის შესახებ ქვევით ვიმსჯელებთ).

გარდა ჩვენ მიერ მოყვანილი განმარტებისა, ზოგი ლექსიკოლოგი შაჰს-ს შემდეგნაირად განსაზღვრავს. ჯონსონის და იაველოს განმარტებით:

شاه (შაჰ)—ცხოველის სახელწოდება...⁹

ხოლო ბორჰანე ყათე¹⁰ს და ვულერის მიხედვით:

شاه (შაჰ)—სახელი რომელიდაც ცხოველისა ინდუსტანში¹⁰... ბორჰანე ყათე¹⁰ ამ განმარტებასთან ერთად დამატებით მიუთითებს, რომ „შაჰს არაბულ ენაზე ცხვარს უწოდებენ“¹¹

მეორე ელემენტი კომპოზიციისა არის **ჰოჰ** (მოჰრე) — ქვა ან ქვის მსგავსი საგანი...¹¹ მოჰრე ქვის მნიშვნელობით შესულია თურქულშიც. კერძოდ, ბუდაგოვს მოცემული აქვს განსაზღვრება „მრგვალი ქვა“.

საინტერესოა, რომ ზოგი ლექსიკოლოგი დამოუკიდებლად მოჰრეს განსაზღვრავს, როგორც: გველის ქვა, შხამსაწინააღმდეგო ქვა... მაგ., ჯონსონის თანახმად **ჰოჰ** (მოჰრე)—ქვა, რომელიც შოიპოვება გველის თავში..., მეჰრა არის ბეზოარის ქვა¹².

ცენკერის ლექსიკონის მიხედვითაც: მოჰრე—გველის ქვა, სერპენტინი, ბეზოარი. იგივე **ჰოჰ** مار (მარ-მოჰრე)—შხამსაწინააღმდეგო **ჰრ** زس (ფაზარ)¹³.

უძველესი ფორმით ეს სიტყვა დაცულია ძვ. ინდურში. შეად. სანსკრიტ. mudrā, ურდუ **ჰო** (მოჰრ). **ჰრა** (მოჰრა) „მძივი, თვალი, ბეჭედი, ფული, მონეტა, საყურე, ნიჟარა, ქვა...“

საინტერესოა, რომ **ჰოჰ** (მოჰრე) რთული სიტყვის მეორე ელემენტად გვხვდება სხვა მსგავსი მნიშვნელობის სიტყვებშიც, მაგ., **ჰოჰ** **ჰრ** ز (ზაჰარ-მოჰრე)—„შხამსაწინააღმდეგო ქვა“, **ჰოჰ** ას (ბად-მოჰრე) — „გველის ქვა“, **ჰოჰ** **ჰრ** (ჰხარ-მოჰრე)—„პატარა ქვა“... „იდი თეთრი ან ცისფერი მძივები ან ნიჟარები, რომელსაც ყელზე ჰკიდებენ სისაპალნე ცხოველებს“, და სხვა.

ქართულში გადმოსვლისას სიტყვა შაჰ-მოჰრეს ორივე ნაწილში „ჰ“ ბგერა დაიკარგა. ანალოგიური შემთხვევა სიტყვებში: შაჰ-რაჰი, შაჰ-მაჰი..., რომლებმაც ქართულში მოგვცეს: შარა, შამაია, ანდა როდესაც რთული სიტყვის პირველ ნაწილ შაჰ-ში „ჰ“ ბგერა დაკარგულია ქართულში: შაჰ-მათი, შაჰ-რაგანდი, ქართული შამათი, შარაგანდი და სხვა.

ცნობილია, რომ უცხო ენებიდან შემოსულ სიტყვებში ქართულში „ჰ“ იკარგვის, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა¹⁴.

⁹ И. Д. Ягелло, гл. 830; Jonson, гл. 735.

¹⁰ ბორჰანე ყათე¹⁰, ნაწ. II, გვ. 55; Vullers, ტ. II, გვ. 392, 393.

¹¹ Vullers, ტ. II, გვ. 1241.

¹² Jonson, გვ. 1280.

¹³ Julius Theodor Zenker, Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch, zweiter Band, Leipzig, 1876 გვ. 897.

¹⁴ „ჰ“ ბგერის დაკარგვის შესახებ ქართულში იხილეთ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1955, გვ. 15. შ. ძიძიგური, საენათმეცნიერო საუბრები, თბ., 1975, გვ. 40, 44. შ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან ტ. I, თბ., 1966, გვ. 214, 215; ახალი სპარსული ბგერების გადმოცემისათვის ქართულში, გ. ახვლედიანისდმი მიძღვნილი კრებული, თბ., 1969, გვ. 358—359.

საყურადღებოა აგრეთვე ლექსიკოლოგების ვართუდი, რომ შაჰ-ი უნდა აღნიშნავდეს რაღაც ცხოველს. ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული, რომ კომპოზიტში შაჰ-მოჰრე შაჰ აღნიშნავდეს შაჰმარანს, ე. ი. გველთა მეფეს. გასათვალისწინებელია, რომ სპარსულში დასტურდება სიტყვები: **شاه** (შაჰ-ფილ) — სპილთა წინამძღოლი, **شاه** (შაჰ-შაჰი) — სამეფო თევზი (ქართ. შაშია), **شاه** (შაჰ-ბაჰ) — შეყარდენი... აზერბაიჯანულში: **Шахмат** შახმათი გველია.

აქ გაეჩხენოთ „ყისაჲე ჰამზადან“ ჩვენს მიერ მოყვანილი მაგალითი, რომ შამორა გველთ ხელმწიფის თავშია, ბაბამ მართლაც სწორედ გველთ ხელმწიფის თავიდან ამოიღო იგი.

მნიშვნელოვანი საბუთია ისიც, რომ ჩვენი საკვლევი ტექსტის მიხედვით, რამლის ყრის დროს ვაირკვა, რომ შამორა მხოლოდ მარან—ე. ი. გველთა მთაზეა. აქ არის სპ. **شاه** (შარ) — გველი, მრ. რიცხვის ფორმით. მართლაც შამორას მამიებელნი იმ მთაზე, რომ მივიდნენ ნახეს გველთა ორი სოფელი, ეს იყო საკუთრივ გველთა სამფლობელო.

ზევით სპარსული ლექსიკონების მიხედვით უკვე გავეცანით აგრეთვე, რომ შაჰ-მოჰრე გველის კეფაში (ან პირში) არსებული ქვაა (ჯონსონი, ვულერსი), ვულერსი შაჰ-მოჰრეს შესახებ მიუთითებს აგრეთვე, რომ იგივე მარ-მოჰრეა, ე. ი. გველის ქვა.

შაჰის მნიშვნელობის გარკვევის თვალსაზრისით ჩვენს ყურადღებას იქცევს სახელწოდება „შაჰ-მოჰრე-ანი“, რომელიც გველთა მეფეს აღნიშნავს ერთ ლაზურ ზღაპარში¹⁵. მოვიყვანოთ ჩვენთვის საინტერესო ეპიზოდი ამ ზღაპრიდან.

იმ ქვეყნის მეფეს, სადაც ეს შაჰმერანი ცხოვრობს გაუჩნდა ჩირქიანი წყლულები. ექიმებმა ამოიკითხეს და უთხრეს, რომ მას მხოლოდ შაჰმერანის წყალი (წაბლი) უშველისო და მისი ადგილ-სამყოფელი მხოლოდ მავანმა კაცმა იცისო. ეს კაცი ადრე ამ გველთა მეფემ სიკვდილს გადაარჩინა და უთხრა, მისი სადგომი არავისთვის ესწავლებინა. კაცი იძულებით მისაწავლის გზას შაჰმერანთან. მიუხედავად ამისა, გველთა მეფე კეთილია და ამ კაცს ასწავლის; მე თავი უნდა მომიკვეთონ და მოხარშონ. მისგან სამნაირ ნახარშ წყალს (სამ შუშას) მიიღებენ. პირველ შუშაში ნაღველაა. ის ექიმებს დააღვეინეო. მეორე შუშაში რაც იქნება, ის ყველასათვის სასარგებლოა და შენ დალიეო, მესამე ფადიშაჰს დაასხიო. ეს კაცი მართლაც ასე მოიქცა. მეფე განიკურნა, ექიმები ყოვლის მცოდნენი და გამგებელნი გახდნენ. თვითონ გარეთ რომ გამოვიდა, ირგვლივ ყველაფერი ამეტყველებული იყო. მას ესმოდა ფოთლების, ბალახების, ხეების, ჩიტების, ცხოველთა ენა. ბალახები და ხეები ასწავლიდნენ, თუ რის სამკურნალოდ იყენენ ვარჯისი. (საინტერესო პარალელია ვაჟა-ფშაველას „გველის მკამელთან“).

როგორც ვხედავთ, „ყისაჲე ჰამზადან“ ჩვენ მიერ მოყვანილი მაგალითის და ამ ზღაპრის თანახმად, სამკურნალო ნივთიერებათა მფლობელი ყოველი გველი კი არ არის, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ გველთა მეფე და ეს ნივთიერებები მოიპოვება მხოლოდ მის თავში. ამის საფუძველზე საფიქრებელია, რომ შაჰ-მოჰრეში პირველი ნაწილი შაჰ-ი სწორედ შაჰ-მარანი იყოს (გველთა მეფე), ე. ი. რაღაც განსაკუთრებული გველი.

¹⁵ ს. ე. ლ. ე. ნ. ტი, ჰანური ტექსტები, არქაბული კოლოკავი, ტფ., 1938, ტექსტი 52, გვ. 78—79; აჭარულ ზღაპარში გველთ ხელმწიფეს შამერანი ჰქვია. ჯ. ნ. ო. ლ. ი. დ. ე. ლ. ი., ნარკვევები და ჩანაწერები, II, ბათუმი, 1972, გვ. 106, 107, 108.

ამასთან დაკავშირებით ჩვენს ინტერესს იწვევს ის გარემოება, რომ: „სომხურ ხალხურ რწმენაში, ისე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ხალხთა რწმენაში (სპარსელებთან, ქურთებთან, თურქებთან, არაბებთან და სხვა) ფართოდ არის გავრცელებული წარმოდგენა შ ა ჰ მ ა რ ი ს — „გველთა მეფის“ შესახებ, რომელიც თავზე ატარებს მოელვარ ძვირფას ქვას“¹⁶. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აღმოსავლეთის ხალხთა რწმენაში გველთა მეფის თავზე არსებული ძვირფასი ქვა და შხამსაწინააღმდეგო ქვა შამორა ერთი და იგივეა.

ჩვენს ვარაუდს ისიც უჭერს მხარს, რომ შამორას სინონიმი ფაზარი ქართულში დასტურდება ორივე მნიშვნელობით: როგორც შხამსაწინააღმდეგო საშუალება, ისე ძვირფასი ქვა. ასევე ორივე მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე ტერმინი ხუთოღვივით — ნატვრის თვალი და „ქვა გესლთ მკურნალი“.

სპარსულ ზღაპრებშიც გველი წარმოდგენილია როგორც სოლომონის ბეჭდის მფლობელი, რომელიც ქართული ნატვრის თვალის ანალოგიური თვისებების მქონეა. ასე მაგალითად: ზღაპარ *وريله* — „მეწვერილმანის“ თანახმად ზღაპრის გმირი მის მიერ გაწეული სიყვითის სანაცვლოდ მოიპოვებს *مارگ (ها) مارگ* (გველთა მეფისაგან (გველთა უფროსისაგან) სოლომონის ბეჭედს, რომელიც ამ უკანასკნელს შთამომავლობით აქვს მიღებული. ასევეა ზღაპარში *شاهزاده و مار* — „უფლისწული და გველი“. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ზღაპარ „მეწვერილმანში“ მოხსენიებული „გველთა მეფე“ იგივეა, რაც „ყისაყე-ჰამზას“ გველთა ხელმწიფე, ლაზური ზღაპრის გველთა მეფე ანუ შ ა ჰ მ ე რ ა ნ ი. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ეს ბეჭედი ზღაპრის მიხედვით შთამომავლობით გადადის.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ლაზურ ზღაპარში მოხსენიებული შაჰ-მერანი განსაკუთრებული გველია.

გველის ქვის მფლობელ გველთა განსაკუთრებულობაზე მიუთითებს აგრეთვე ხორეზმელი სწავლული აბუ-რ-რაიჰან მუჰამედ იბნ აჰმედ ბირუნი (973—1048). ბირუნი იძლევა გველის ქვის დახასიათებას: „არაბულ ჰაჯარ-ალ-ჰადათ-ის სპარსულად მარ-მუჰრა (გველის ქვა) ეწოდება ორი მიზეზით. ერთი იმიტომ, რომ ის შეელის გველის ნაკბენს, თუ მას რძეში ან ღვინოში გაქნი და დალევ. „წიგნში ძვირფასი ქვების შესახებ“ (ქითაბულ-ჯავაჰირ) ნათქვამია, რომ გველის ქვას სარგებელი მოაქვს დაკბენილისათვის, თუ მას კისერზე დაიკიდებთ... [გველის ქვის სახელწოდების] მეორე მიზეზი იმაშია, რომ ის ჩნდება გველის სხეულში და იქიდან მოიპოვება. მას ინახადნენ ხოსროვთა დროს სხვა სამკურნალო საშუალებებთან ერთად“¹⁷.

აქ წიაღსვლის სახით გველს შეენიშნათ, რომ ბირუნის ამ უკანასკნელ ცნობას მხარს უჭერს „ყისაყე ჰამზადან“ ჩვენ მიერ შამორაზე მსჯელობისას მოყვანილი მეორე მაგალითი. იყლიმმა მოწამლული ამზასთვის მხოლოდ და მხოლოდ შამორა ითხოვა. ბაბას შეკითხვაზე შამორა სად იშოვებო, უპასუხა: „ნუშრევან კელმწიფესა აქვს“. ბაბა იყლიმს ჰკითხავს, რა მანძილია ნუშრევან ხელმწიფემდე. იგი მიუგებს, რომ ერთი წლის სავალია. ხოლო ბაბას შეკითხვა-

¹⁶ С. В. Арутюнян, Мифологический образ солнца в загадке о лампаде, «Историко-филологический журнал», I, 1976, гл. 238.

¹⁷ Абу-р-райхан Мухамед ибн Ахмед ал-Бируни, Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), 1963, гл. 194.

ზე იკლიმისავე პასუხის მიხედვით ამა უწამლოდ ორმოც დღეს იცოცლებდა. ბაბა ამარი მიინც მიდის შამორას მოსატანად. ცხადია, ხელმწიფის გარდა არავის გააჩნდა შამორა და ბაბა იძულებულია, ასეთ შორ მანძილზე წავიდეს.

„ყისაჲ ჰამზას“ მიხედვით, შამორა ყველა ხელმწიფესაც კი არ ჰქონდა. ჯინ ხელმწიფე შეიტყო, რომ ფერიათა ხელმწიფეს ასმაი ფერიას ხაზინაში შამორა აქვს, თუმცა მისი ქვეყანა ფერიათა ქვეყანაზე დიდი იყო და მას შამორა არ გააჩნდა. იგი თავის ვეზირ ყაისან მელიქისაგან დაჯინებით მოითხოვს შამორას შოვნას, წინააღმდეგ შემთხვევაში სატუსალოში დაღობით ემუქრება. შამორა იმდენად ძნელი საშოვნელი იყო, რომ ვეზირი ამბობს „მე შევიღ წელიწადი ყელზედ ჯაჲე მობმული ქალაქებში ვიარე, რომ ეგებ შამორა მეშოვნა, ვერ ვიშოვნეო“ (გვ. 481)“...

მანვე ბაბას გამოსახსნელად 400 ოქრო გადაიხადა, რადგან რამლის ყრის დროს ასმაი ფერიას ვეზირმა ხოჯა აბდულ რამანმა, მას უთხრა, რომ შამორას მხოლოდ ბაბა ამირი იშოვნდა. გარდა ამისა ჩვენ საკვლევ ტექსტში ნათქვამია, რომ გველთა კლდეზე ერთი ქვა იდო და მასზე ეწერა, რომ ამ ხეობაში მხოლოდ საპყარანი შეძლებდა ჩასვლას და მისთვის მითითებული იყო როგორ უნდა ჩასულიყო. მამასადამე შამორა მხოლოდ საპყარანს შეეძლო მოვპოვებინა და მხოლოდ რჩეულ მეფეთა ხაზინაში იყო.

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ბირუნი თხის ქვის შესახებაც იძლევა ანალოგიური ხასიათის ცნობას. თხის ქვასაც ინახადენენ მეფის საგანძურში. ასევეა სამკურნალო საშუალება ნუშდარუც, „ყისაჲ ჰამზადან“ გამომდინარე, მხოლოდ მეფეს ჰქონდა ხაზინაში.

საგულისხმოა ბირუნის ცნობა გველის ქვის შესახებ. „გველის შემლოცველები ნადირობენ საზარელ შხამიან გველებზე, რომლებიც სხვა გველებს ჰამენ. ამ ქვას მის ქვედაში ნახულობენ. ის თეთრია, მარგალიტის ელფერიით. ხანდახან ის სითეთრე ნარევი შავი ფერისაა. ქვის წარმოქმნა მხოლოდ მას შემდეგ ხდება, როდესაც ეს გველი 400 გველს შეჭამს. ეს ნიუთიერება მასში რომ შედგედება, მაშინ შუბლს უჭერენ რკინის ორი საღტით. შემდეგ გველის კანს კვეთავენ სკალპელით, ამ ნიუთიერებას გამოწურავენ და აგრძობენ. ის რბილია, ჰერის მოქმედებით მაგრდება და ქვეადება“¹⁸.

უნდა გავიხსენოთ, რომ იგივე თვისება მოცემულია „ყისაჲ ჰამზადან“ ჩვენს მიერ მოყვანილ მეორე მაგალითში. აქ ნათქვამია: „...ამ იკლიმა ეს შამორა ამარამზას პირველად ტუჩებზედ მოუსო და ჩაყო რძეში; მერე პირში ჩაუყო და ჩადეა რძეში...“ ეს შამორა გადიდდა და გაშავდა. ქვასავით გამაგრდა“ (გვ. 102).

აქვე ბირუნი გადმოგვცემს, რომ გველების შემლოცველ კაცს ჰყავდა ერთი ამგვარი გველი. მას გულმოდგინედ უვლიდა, ღამ-ღამობით კალათით საზურავეზე აპყავდა სუფთა ჰაერზე. ეს კაცი მის გამოსაკვებად იჭერდა გველებს. რათა მათი ჰამის შედეგად ამ გველში მარ-მოპრე წარმოქმნილიყო. გველთა შემლოცველი კაცის გველებზე სანადიროდ წასვლის დროს მისი გველი დიდლუბა. ხსენებული გველი გაჭრეს და თავში მართლაც აღმოაჩნდა ორი ქვა.

გველის ქვის შესახებ საინტერესო ცნობები მოვპოვება აგრეთვე X—XI სს. შუა აზიელ ექიმსა და ფილოსოფოსს აბულ-ალი-იბნ-სინას (ავიციენას). იგი ამბობს: „გველის ქვა, როგორც ამბობენ, შველის გველის ნაკბენს, თუ მას

(კისერზე) ჩამოკიდებენ¹⁹. იქვე ლაბარაკია აგრეთვე გველის ზორცის სამკურნალო თვისებებსა და დანიშნულებაზე. ყურადსაღებია, რომ თურმე: „გველს ქრიან და ადებენ გველის ნაკბენ ადგილზე. ეს აწყნარებს ტკივილს“.

ქართულ მეცნიერულ, თუ მხატვრულ ლიტერატურაში იხმარება ტერმინები: გველის რქა, გველის თვალი|თვალი, უზამსის თვალი, გველის აღმასი, ასპიტის ქვა, ნატვრისთვალი, გველის ბეჭედი, გველის მაგიდა და სხვა.

თ. რაზიკაშვილს ვახუთ „ივერიაში“ (1900) მოცემული აქვს მთელი რიგი ქართული სიტყვები სათაურით: „ქართული ენის საუნჯის მასალად“, მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო „გველის რქა“. მისი განმარტებით გველის რქა—ხუთო, გაპლესენ წყალში და გველისგან ნაკბენს წაუხსენ, ან დააღეუენებენ. (№ 161).

ხოლო ბროლს იგი „გველის ნალოკ ქვას“ უწოდებს.

ამ წყაროზე დაყრდნობით ეს მასალა შეტანილი აქვს ი. ჭყონიას „სიტყვის კონაში“ (1910, გვ. 13).

გველის თვალი|თვალი ექიმ ა. იაშვილის გადმოცემით: „...ძალიან იშვიათი, ძვირფასი ქვაა, მრგვალი ფორმის, გამჭვირვალე. ხალხის რწმენით ამ ქვას ფლობს განსაკუთრებული, იშვიათი ჯიშის გველი... (როგორც ზემოთ მიუთითეთ ამის შესახებ.—ნ. დ.) შემდეგ გადმოცემულია, რომ გველი გამოდის ველზე მზიან ამინდში და ამ ქვას ათამაშებს. „ამ ქვას მისი მფლობელისათვის ბედნიერება მოაქვს. ქვა სამკურნალოდ გამოიყენება გველისა და შხამიანი მწერების ნაკბენის წინააღმდეგ. ამ მიზნით „თ(პ)ვალს“ ლესავენ წყალში ჭურჭლის კედლებზე და მაშინ წყალი მოიპოვებს სამკურნალო თვისებას. ამ წყლით მობანენ ნაკბენ ადგილს და მას ასმევენ კიდევ“²⁰.

გურიაში დასტურდება აგრეთვე ტერმინი „გველის აღმასი“, რომელიც მნიშვნელობით იგივეა, რაც გველის თვალი|გველის ქვა. თ. მამალაძე ამის შესახებ გადმოგვცემს: „საქართველოში არის თქმულება, რომ თითქოს არსებობენ აღმასის მფლობელი გველები. ამ გველებს თავთან აქვთ განსაკუთრებული გამობერილი (გამობურცული) ლაყუჩის მსგავსი, რომელშიც ისინი აღმასს ინახავენ“. „ამ გამობერილით შეიძლება ცნობა, აღმასის მფლობელი გველისა“...

„გველის აღმასით იყურება გველის დაკბენილი... აღმასს გაქნიან წყალში და ამ წყალს ასმევენ დაკბენილს“. გურიაში „ხალხის რწმენით, იყო შემთხვევები, როდესაც ხალხი აღმასით ძალიან გამდიდრდა“²¹.

¹⁹ Абу-Али Ибн-Сина (Авиценна), Канон врачебной науки, книга II, Ташкент, 1956, გვ. 294.

გავითვალისწინოთ, რომ სპარსულში არის შხამსაწინააღმდეგო მეცნარეების სახელწოდებები: **گیا مار** (შარ-გიშ) და **مار چوبه** (მეზ-ჩუბე) — ლექსიკოლოგები მიუთითებენ, რომ ეს ერთი და იგივეა, ქართულად სატაკური. ბორჰანე ყათუ' ამ სიტყვებს განმარტავს: „შველის ცხოველთა, გველის და მორიელის ნაკბენის შხამს“. იქნება ამ ტერმინებში შემავალი პირველი სიტყვა **مار** (შარ) შემთხვევით არ არის გველის სახელწოდება, მთ უმეტეს ეს სიტყვები სამკურნალო, კერძოდ შხამსაწინააღმდეგო, საშუალებას გამოხატავენ. ამ რთული სიტყვების მეორე წევრის მნიშვნელობაა ერთ შემთხვევაში **گیا** (გიშ) — ბალახი, მცენარე..., ხოლო **چوبه** (ჩუბე) — ჯობი ან საბონა (მცენარე), ე. ი. მათი სიტყვასიტყვითი თარგმანია გველის მცენარე, ბალახი და შეიძლება აგრეთვე გველის ჯობი.

²⁰ А. О. Яшвили, Народные медицина в Закавказском крае, Тифлис, 1904, გველის თვალი, თვალი, გვ. 41.

²¹ Т. Мамаладзе, Народные обычаи и поверья гურიцев, СМОМПК, выпуск XVII, отд. II, Тифлиси, 1893, გვ. 117, 118.

დ. შენგელია წერილში „ვაშა“ მსჯელობს, რა გველის შესახებ, წერს: „გველი მთელ საქართველოში ბარაქის მომნიჭებელ არსებად იყო ცნობილი და მისი ეზოში მოკვლა არასგზით არ შეიძლებოდა. ის, რომ მართლაც ბარაქის ცხოველად იყო მიჩნეული, ამას თვით ნატერის თვალისა ანუ ხეითოს ზღაპარიც ამტკიცებს: ზოგ მოხუცს ახლაც სწამს, რომ გველებს ხეითო ან ნატერის თვალი აქვთ და ეს თვალი დოვლათის წყაროა“²².

ქართულ სამყურნალო ლიტერატურაში იხმარება ტერმინი ასპიტის ქვა. გვხვდება საბასთან, ნ. და დ. ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში, მაგრამ მითითებული არ არის, თუ რისთვის გამოიყენება იგი და აქვს თუ არა მას სამყურნალო მნიშვნელობა. XIII საუკ. ძეგლში „წიგნი სააქიმოა“ დადასტურებულია თერიაყი ასპიტისა, ე. ი. ასპიტის შხამსაწინააღმდეგო ქვა. აქ დასახელებულია დაავადება ჯოდმი (არაბ. جَدْم — ჯოდამ — კეთრი, უკურნებელი სენი) და მის განსაკურნებლად სხვა საშუალებათა შორის მითითებულია: „მეცნიერთა და წინამძღვართა და აქიმთა ესრეთ უთქვამენ, რომელ ასპიტისა თერიაყი და ხორცი, მისი ხასიათთა ამას მანკსა ერგების“²³ იქვე სხვა შემთხვევაშიც სამყურნალო დასახელებულია თერიაყი ასპიტისა.

სულხან-საბა ორბელიანის არაკში „მტერობით განკურნებული“ გადმოცემულია: ერთმა ავადმყოფმა, რომლის მყურნალობაზე ექიმებმა ხელი აიღეს, შემთხვევით გველის ამონათვევი შეჭამა, ოფლმა დაასხა და განიკურნა. ექიმი ავადმყოფის ნახვითანავე მიხვდა, რომ იგი ასპიტის ნათხევით მორჩა.

ქართულ ლიტერატურაში დასტურდება აგრეთვე „უხამსის თვალი“ (ე. ი. გველის თვალი). გ. ერისთავის კომედიაში „ძუნწი“ რაჭველი მსახური ბიჭი ივანეკა, თავის ბატონ კარაპეტას შესახებ ამბობს: „ამოიღებს პარკს ფულით და რაევც უხამსის თვალს ისთე ათამაშებს ფულს“. შემდეგ შეკითხვაზე — როგორ უხამსის? — იგი პასუხობს: „გველი რომ არის... დიდი უხამსი არს ერთი, საყურიანი, უნობენ, აბა იმას მუცელშიდ თვალი აქვს, ღამე ათამაშებს... თვით მე ვნახე... ისდენ ნათელობს, რაევც ცეცხლი. აბა ვინც მას იწოვებს, რაც უნდა ის ეუხდება“²⁴. „გველის თვალი“ გვხვდება აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოებებში „ცრუპენტელა აღმზღელი“ და „სოფლის სურათები“ ფშაურ ლექსში „ჯორი“ და სხვა.

ქართულ ზღაპრებში ლაპარაკია ნატერის თვალზე, რომელსაც გველი ფლობს. ზღაპარში „გველი და გლეხი“ გადმოცემულია: ერთმა ღარიბმა გლეხმა, რომელსაც ძროხის მეტი არაფერი გააჩნდა, ერთხელ გველის სოროსთან გაიარა. იცოდა რა გველს რძე უყვარს, გამიეტა და სარძევით სოროსთან რძე დაუდგა. გველი ამოვიდა, რძე, დალია სარძევეში თუმინიანი ჩააგდო და გაბრუნდა. ასე გრძელდებოდა ყოველდღე. ეს კაცი ძალიან გამდიდრდა. ერთხელ ამ კაცს ერთი კვირით სხვაგან მოუხდა წასვლა. იმის შიშით, რომ გველი არ დაეკარგა, ეს საიდუმლოება შეიღს გაანდო და დააბრია. როგორ მოქცეულიყო. ბიჭი ასე იქცეოდა. ერთხელ ბიჭმა თქვა: „ნეტაც ამ გველს ამოდენი ოქ“

22 დ. შენგელია, თხზულებანი ოთხ ტომად, ტ. IV, თბ., 1972, „ვაშა“, გვ. 258—259.

23 „წიგნი სააქიმოა“—ლ. კოტეტიშვილი, მედიცინა ძველ საქართველოში, XIII საუკ., ლექსიკონი შედგენილია იუსტ. აბულაძის მიერ, ტფილისი, 1936, გვ. 269-18.

24 ჩენი საუნჯე, ტ. IV, თბ., 1960; გ. ერისთავი, „ძუნწი“, გვ. 294.

როს ფული ვინ მისცა, ალბათ ნატერის თვალი აქვს, მოდი გველს მოკვლავ და ნატერის თვალი მე დამრჩებაო²⁵.

მეორე ქართულ ზღაპარში „ნატერის თვალი“²⁶ იგივე აზრია ვატარებული და შინაარსითაც ბევრი რამ საერთო აქვს სპარსულ ზღაპარ „მეწვრილმანესთან“. აქაც ბიჭი დაწვას გადაარჩენს გველს, მის გამოსახსნელად იხდის უკანასკნელ თანხას. მადლიერი გველი სანაცვლოს მისაგებლად ბიჭს თავის მშობლებთან წაიყვანს და დაარიგებს, რომ მისი მშობლები შვილის გადარჩენისათვის მას ბევრ ოქრო-ვერცხლს შეაძლევინ, მაგრამ „მხოლოდ წითელთვლიანი ბეჭედი გამოართვი, ის ბეჭედი ნატერის თვალია და ყველა სურვილი შეგისრულდებაო“. ბიჭი მართლაც ასე მოიქცევა. ასევეა ზღაპარ „მეწვრილმანეშიც“. ოღონდ იქ არის სოლომონის ბეჭედი, რომელიც იგივე ქართული ნატერის თვალია ორივე ზღაპარში მისი მფლობელი გველია. განსხვავება ის არის, რომ სპარსულში ამ ბეჭედს გველთა მეფე ფლოზს, ქართულში კი ამზუე არაფერია ნათქვამი. მსოფლიოს ხალხთა სხვა მრავალ ზღაპარში, გველთა მეფე (ხან უბრალოდ გველი) ფლოზს ბეჭედს, ნატერის თვალს, ნატერის მაგიდას და სხვ.

ჩვენ ზევით უკვე მოვიყვანეთ ბორჰანე ყათეს ცნობა იმის შესახებ, რომ არაბულად თხას, ცხვარს შაჰ-ს უწოდებენ. იქნებ აშ-ში არაბული თხა იგულისხმება და მის აღსანიშნავად გამოყენებულია სიტყვა აშ და არა تيس როგორც ეს მარ-მოჰრეს განმარტებისას იყო მითითებული, რომ ის არაბულად თხის ქვაა حجر التيس.

მოვიხმოთ არაბული ლექსიკონის მასალები:

شَا (შეთენ) მრ. شَا (შა') ან شَا (შეშ თენ) — ცხვარი, თხა,²⁷. ۵ ე წ.

თამარ ბუტა არაბული დიალექტებში ჰ-თაც გამოითქმის (პალზალურ გამოთქმებში „ათ“ ისმის როგორც „აჰ“).

ბორჰანე თავე —მოჰრეყე ჯანდარუს“ განმარტებისას შენიშნავს, რომ ეს იგივე მარ-მოჰრეა, რომელიც მნიშვნელობით ფაზარია და არაბები თხის ქვას (حجر التيس) უწოდებენ. ასევე აქვს ვულერს. ფაზარზე რუბინიყის რედაქციით შედგენილი ლექსიკონი მოუთითებს, რომ ეს თხის ნაღვლის ბუშტში არსებული ქვაა. ასევე ხსნიან ფაზარს ზოგიერთ ქართულ გამოცემათა ლექსიკონის შემდგენელნი: ა. შანიძის „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკონში (1957), იუსტ. აბულაძის განმარტება — „შაჰ-ნამე“, ტ. 1, (1916).

შეიძლება აქ გვეკონდეს სპარსულ ნიადაგზე შექმნილი ჰიბრიდული კომპოზიტი: არაბ. შაჰ და სპარს. მოჰრე.

ბირუნის ცალკე აქვს გამოყოფილი თხის ქვა, სადაც ნათქვამია: „ეს ქვა მოიპოვება თხის შინაგანი ორგანოებიდან, მაგრამ მას პოულობენ შემთხვევით და იშვიათად. მას თხის ქვას უწოდებენ, უკავშირებენ რა თხას... ხანდახან ამ ქვას ცხვრის ბეზოარს უწოდებენ, რათა მოაშორონ დამცინავი სახელოდება, რომელიც დაკავშირებულია თხასთან და მისცენ მას ცხვართან დაკავშირებული

²⁵ ხალხური სიბრძნე; ქართული ზღაპრები, II, შედგენილი ა. ლ. ლ. ო. ტ. ის მიერ, თბ., 1964, „გველი და გლეხი“, გვ. 37.

²⁶ იქვე, „ნატერის თვალი“, გვ. 62—72.

²⁷ გ. წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951, გვ. 113.

საპატიო სახელწოდება. ყველაზე სწორია მისი სპარსული სახელწოდება —
თრ-აქი...

ამბობენ, რომ მთის თხები ჰამენ გველებს, ფურ-ირემის მსგავსად, შემდეგ ძოვენ ბალახს. ეს ნივთიერება მათ ნაწლავებში დედდება, იქ გადაგორდება და მრგვალ ფორმას იღებს. ეს საუკეთესო ბუნებრივი შხამსაწინააღმდეგო საშუალებაა შხამიანი გველების ნაკბენის სამკურნალოდ. ამ ნივთიერებას კამის წყალში ხსნიან, ზელენ დაკბენილ (დასუთქულ) ადგილს, ტკივილი სწრაფად უსრდება და აღსდება კანის პირვანდელი ფერი. მას ინახავდნენ მეფის საგანძურში, ის ძალიან ძვირად ფასობდა და მის გამო მეტოქეობდნენ. ...ზოგიერთი ხალხი ამტკიცებს, რომ სპარსულ თრიაქს პოულობენ მთის თხის ნაღვლის ბუშტში, როგორც პოულობენ ჯაიზანს ხარის ნაღვლის ბუშტში²⁸.

აქ ჩვენთვის საინტერესოა, რომ თხა, რომლის შიგნეულობაში წარმოიქმნება შხამსაწინააღმდეგო ნივთიერება, ჰამს გველებს, ხოლო ზევით ნათქვამი იყო, რომ მარ-მოპრეს წარმოქმნილი გველებიც ჰამენ გველებს... საინტერესოა აგრეთვე ბირუნის შენიშვნა თხის ქვის შესახებ, სადაც მიუთითებს: „სომხურად ამ ქვას ეწოდება „მაკულ ჰაიათ“. ეს არის დამახინჯებული არაბული გამოთქმა „გველთა შემსასწავლელი“²⁹.

სპარსულში გარეული თხისა და ცხვრის გამოხსახატავად არის ტერმინი მარ-ხორი, რაც ნიშნავს გველის მჭამელს. ამ სიტყვის ვრცელ განმარტებას იძლევა ბორჰანე ყათე' მარ-ხორს „...გარეულ ხარს, კამეჩს, ძროხას, ირემს უწოდებენ. ამბობენ იგი გველს იჭერს და ჰამს, ზოგის აზრით, გარეული ცხვრის ერთ-ერთი სახეობაა. იგი, როდესაც გველის სოროს ნახავს, მას ცხვირპირს დაადებს და ჩაუბერავს (ჩაასუნთქებს). გველი სულიერის სუნის შეყვონისთანავე სოროდან გამოდის და თხა (ცხვარი) მას ჰამს. თუ ამ ცხვრის ტყაცს გველის სოროს შესასვლელთა დასწვავენ, გველი, როგორც კი კვამლის სუნს იგრძნობს, აღგზნებული სოროდან ამოვა. ამბობენ რომ ამ ცხვრის დორბლი ფაზარია“³⁰.

სხვა ლექსიკოლოგები მიუთითებენ, რომ მარ-ხორი გარეულ თხის ჯიშია — გარეული ხარი, ცხვარი, კამეჩი, ბიზონი. ვულერსის თანახმად, მარ-ხორი იგივე ირემია, სხვაგვარად გარეული ცხვრის ჯიშია (گوسفند كوهي).

ეს სიტყვა შესულია თურქულშიც ბუდაგოვი შენიშნავს: მარ-ხორი არის გველის მჭამელი, გარეული თხის ჯიში ქაბულისტანში.

ამგვარად შეიძლება დავასკვნათ, რომ შ ა მ-მოპრეს პირველი ელემენტის ასახსნელად შესაძლებელია სამი ვარაუდი: 1. შ ა მ ნიშნავს: „მეფე, სამეფო, მთავარი...“. 2. შ ა მ ნიშნავს შ ა მ-მარანს — „გველთა მეფეს“ და მის აღსანიშნავარ იხმარება ელიფსურად. შ დ რ. მარ-მოპრე და მოპრე-ერთი და იმავე მნიშვნელობით (ცენკერი, ჯონსონი) (იხილეთ ზემოთ მოპრესთან).

3. შ ა მ-არაბული თხის აღმნიშვნელი სიტყვაა. შ ა მ-მოპრე „თხის ქვა“ იგივეა რაც ფაზარი, არაბული حجر التيس.

არ არის გამორიცხული აგრეთვე, რომ აქ ადგილი ჰქონდეს კონტამინაციას და ერთმანეთს დაემთხვა ორი დამოუკიდებელი სიტყვა — შ ა მ-ო პ რ ე „თხის ქვა“ და შ ა მ-ო პ რ ე „გველის ქვა“ — ფორმისა და შინაარსის მსგავსების გამო.

²⁸ Бирунн, там же, гл. 190—191.
²⁹ Там же, гл. 468.
³⁰ Борхане ყათე' ნაწ. II, გვ. 234.

სპარსულში, შაპ-მოპრეს და მარ-მოპრეს გარდა, შხამსაწინაღმდეგე შუალებათა აღმნიშვნელად დამკვიდრებულია მთელი რიგი სიტყვები, აქვე მოგვყავს შხამსაწინაღმდეგე ქვების (უმეტესად ცხოველური წარმოშობის) სხვა არაბულ-სპარსული ტერმინები: **مهره زهر** (შაპრ-მოპრე), **كشهره زهر** (შაპრ-ქაშ), **دارو زهر** (შაპრ-დარუ), **زهر یاد** (ფედ-ზაპრ) || **زهر پا** (ფდ-ზაპრ), || **زهر یاد** (ბედ-ზაპრ), **مهره یاد** (ბედ-მოპრე), **زهر گاو** (გავ-ზაპრ) **تریاق** (თერიყ) || **تریاق** (თერიყ). **مهره حاندارو** (მოპრე-ჯანდარუ), **نوشدارو** (ნუშ-დარუ) და სხვ.

ამგვარად—„ყისაჲ ამირ ჰამზას“ ქართულ თარგმანში ნახმარ „შ ა მ რ ა“-ს იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც ქართულში უკვე ცნობილ ხეითოსა და ფაზარს იღონდ ფაზარს უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს და ყოველგვარი ცხოველური წარმოშობის ქვის აღსანიშნავად იხმარება. ამოსავალი სპარსული ფორმა შამორასათვის არის **مهره شاه** რაც გველის, ან უკვე გველთა მეფის (შაპ-მარ-ან), ქვას უნდა აღნიშნავდეს. არ არის გამორიცხული მეორე შესაძლებლობა შამორა (შაპ-მოპრე) აღნიშნავდეს ე. წ. „თხის ქვას“.

Н. С. ДАРСАВЕЛИДЗЕ

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ГРУЗИНСКОГО ТЕРМИНА, ОБОЗНАЧАЮЩЕГО ПРОТИВЯОДНЫЙ КАМЕНЬ

Резюме

В статье рассматривается грузинское наименование противоядного камня *šatoga*. Оно восходит к персидскому **شاه مهره** (*šāh-mohre*), встречается лишь в грузинской рукописной версии „Кисане-Амир Хамзы“. По мнению лексикологов, оно означает то же, что и персидское **مار مهره** (*mār-mohre*)—змеиный камень.

Мы полагаем, что первый элемент *šāh* композита *šāh-mohre* является:

1. Персидским словом **شاه** (*šāh*)—царь, царский, главный, основной (ср. **شاه دارو** (*šāh-daru*) — царское или основное лекарство). Значит, **شاه مهره** (*šāh-mohre*) — царский, основной, главный камень;

2. Эллиптическим употреблением выражения: **شاه ماران** (*šāh-mārān*) — царь змей, обладающий драгоценным камнем. (ср. **شاه پیل** (*šāh-pīl*), **شاه ماهی** (*šāh-māhi*), **شاه باز** (*šāh-baz*). Тогда **شاه مهره** (*šāh-mohre*)—змеиный камень.

شش (*šāh* (t)up) является арабским словом, обозначающим козу, овцу. Второй элемент композита **مهره** (*mohre*) обозначает камень, шарик, бусину. Таким образом, **شاه مهره** (*šāh-mohre*)—козлий (овечий) камень.

Подобные значения подтверждаются этнографическим и фольклорным материалом грузинского и других восточных языков.

Не исключена также возможность, что здесь имеет место контаминация двух терминов для обозначения противоядного камня: *šāh-mohre*—змеиный камень и *šāh-mohre*—овечий камень, которые совпали и го форме.

В грузинской форме *šatoga* имеет место характерное выгадение звука *h* в обоих членах композита.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ირანული ფილოლოგიის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა კ. წერეთელმა

მირაზ ბერიძე

ტოკონიმი „ვარძიის“ ეტიმოლოგიისათვის¹

ვ ა რ ძ ი ა სამია საქართველოში: თვით ციხე-ქალაქი ზედა ვარძია, იქვე, ჯავახეთში, „დიდშენი“, მონასტრით დამშვენებული, და იმერეთის ვარძია, მდებარე იმავე სახელწოდების წყალზე, რომელიც ჩხირიშელას უერთდება².

იმერეთის ვარძია ჯავახეთის ვარძიის დუბლიკატი ტოპონიმი. ჯავახეთიდან წასულთ დაუარსებიათ იგი³.

ვ ა რ ძ ი ა ს მშენებლობა დაიწყო გიორგი მესამემ და სრულყო თამარმა. ისტორიკოსი წერს: „ესევითარი ნიჭი და პატივი მომადლა მის მიერ შეყვარებულმან ღმერთმან თამარსა, გარნა არცა ის უღებ იქნა მოქმედებად საქმეთა სათნოთა ღმრთისათა. ჯელ-ყო აღშენებად საყოფელსა გამმარჯუებელსა ზეშთაკურთხელსა ვარძიისა ღმრთისშობელსა, ზ ე მ ი ვ ა რ ძ ი ა ს ა ქ ე ვ მ ო ვ ა რ ძ ი ა მ ი ც ვ ა ლ ე ბ ი თ ა, რ ო მ ე ლ ი კ ლ დ ის ა გ ა ნ გ ა მ ო ა ჰ ე უ თ ა. ესე ვარძია პირველად დაეწყო სანატრელსა მამასა გიორგის“⁴. ე. ი. თამარმა ზემო ვარძიის ნაცვლად გამოკვეთა ქვემო ვარძია. მართალია, ისტორიულ წყაროებში ვარძია მონასტრის აშენებამდე არ იხსენიება, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ტოპონიმი მანამდე არ არსებობდა. ვ ა რ ძ ი ა (ქვემო ვარძია) სოფელი იქნებოდა ისევე, როგორც ბოლო დრომდე სოფელი იყო ზედა ვარძია.

დიდიან აშენებისა, ვარძია დიდ როლს ასრულებდა საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაში.

ვ ა რ ძ ი ა ს სახელწოდებას ხალხური ლეგენდა თამარს უკავშირებს: თითქოს მას ზნა აბნევიდა და ბიძისთვის დაუძახია, აქა ვარო.

„ხალხურ ეტიმოლოგიას (ვარ ძია, ე. ი. ძია ვარ) რომ თავი დაეანებოთ, სახელწოდება „ვარძია“, რასაკვირველია, შეიძლება განმარტებულ იქნეს „ვარდ“ ან „ვარძ“-ის ნიადაგზე, რომლითაც ცნობილი არიან ისტორიული პირები ბიზანტიისა და სომხეთის წარსულიდან: „ვარდ“ სკლეროსი, „ვარდ“ პატრიკა, ერთი მხრივ, და „ვარძ“ resp „ვარძაჲ“ კამსარაკანი, მეორე მხრივ. მაგრამ სიტყვის წარმოება „ვარდციხე“→„ვარძია“, ანდა „ვარძ-ციხე“→„ვარძია“ ყოვლად შეუძლებელია. ყოვლად შეუძლებელია აგრეთვე, რომ „ვარძიას“ რაიმე კავშირი ჰქონდეს „ვარდციხესთან“ როდოპოლისის გაგებით. მაშასადამე, ჩვენ ვვარჩება ერთადერთი გამოსავალი „ვარძიის“ ახსნა-განმარტება რომელიმე ტომობრივ სახელწოდებაში ვეძიოთ“⁵.

1 ნაშრომი წაითხებლია მოხსენებად თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის მუდმივმოქმედ სემინარის „საენათმეცნიერო საუბრების“ სხდომაზე 1975 წლის 26 დეკემბერს.

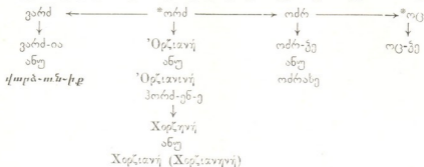
2 ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი, ტოპონიმიკური შტუდიები, ზუნანისისა და ვარძიის სახელწოდებათა ეტიმოლოგიისათვის, „მარქსისტული ენათმეცნიერება“, 1934, გვ. 160.

3 ლ. მ ე ნ ა ბ დ ე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, I, გვ. 504.

4 ისტორიანი და აზმანი შარაენდელთანი, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 91.

5 ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160.

ლ. მელიქსეთ-ბეგის ვარაუდით, ვარძია ეტიმოლოგიურად უკავშირდება ხორძენეს, მას სამცხის სახელწოდებად თვლის მკვლევარი, იმოწმებს სტრაბონს, რომლის ცნობით II საუკუნეში სომხებმა მეზობელ ივერებს წაართვეს „მთიანეთ-ხორძენე, პარიადრესი და გოგარენე. პარიადრესი თითქოს პარხალი იყოს, გოგარენე — გუგუარქი (გუგარეთი — გუჯარეთი), ხორძენე კი თითქოს მთიანეთი პარხალსა და გუგარქს შორის, ე. ი. სამცხე, მერმინდელი სამცხე-საათაბაგო, ანუ მესხეთი, ჯავახეთითა და ტაო კლარჯეთითურთ“⁶. თავის ეტიმოლოგიურ ძიებას ლ. მელიქსეთ-ბეგი ასეთი სქემით ამთავრებს:

ორძიადან ვარძია მივიღეთ ოს-ს „კანონზომიერი“ გაშლით, თვით „ვარძია“ ისეთივე წარმოშობისაა, როგორც „ივერ-ია“, „ალბან-ია“, „არმენ-ია“, „გურ-ია“... ე. ი. ბერძნულ-ლათინური დაბოლოება -ია-ს მეშვეობით⁷.

თვით ვარძ-ორძ ფუძის დაშლით მკვლევარი მიღის დასკვნამდე, რომ „ჩვენ გვრჩება ერთადერთი გამოსავალი, რომ „ხორძიანე“ — ხორძენე — „ვარძია“ — ოძრქე“ — *nomen gentile*-დ აღვიაროთ „ვარ“ — „ვერ“ „მარ“ — „მერ“-ის საფუძველზე, უკეთ „ბერ-ძენ“-ის, ე. ი. „ივერ-ჰანის“ (ხორძიანე — ხორძია[ნენ] — ვარძენ — ბერძენ (იბერძენ)-ის საფუძველზე“⁸.

1. ხორძენე რომ სამცხე არ არის და, მით უმეტეს, „სამცხე-საათაბაგო, ანუ მესხეთი, ჯავახეთითა და ტაო კლარჯეთითურთ“, ცხადი ხდება ი. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიიდან“. მკვლევარი სტრაბონის იმავე ცნობას იმოწმებს და ხორძენეს სამცხის პროვინციად თვლის: „იგივე ავტორი (სტრაბონი — მ. ბ.) მოგვითხრობს, რომ იბერიას თავდაპირველად მეტი ადგილი სჭერია: პარიადრის მთები, ხორძენა და გუგარქიც მას ჰუთუნებია. მერე ეს სამივე მარა იბერებს სომხებმა წაართვეს და თავიანთი ენა გაავრცელესო... ხორძენა კი სომხებს შერჩათ და VII ს. სომეხი გეოგრაფის სიტყვით, მეოთხე სომხეთის ერთ-ერთ მარად ითვლებოდა...“

იბერიასა და სომხეთს ვარდა იყო აგრეთვე მესხეთი ანუ სამცხე, მაგრამ უკვე პირველს საუკუნეს ქ. წ. მათი მიწა-წყალი, სტრაბონის სიტყვით, რამდენიმე ნაწილად იყო გაყოფილი: ერთი კოლხებს, ჰქონდათ დაპყრობილი, მეორე იბერებს, მესამე კიდე სომხებს⁹. „სტრაბონი ამბობს, მტკვარს სათავე სომხეთში აქვსო, მაგრამ ეს სწორედ ის ადგილია სადაც მტკვრის სათავე იყო. იქ-

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, გვ. 160.

⁸ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, 1948, გვ. 423.

ნებ ეს ადგილი სამცხის იმ ნაწილს ეკუთვნოდეს, რომელიც სტრახონის სიტყვით, სომეხებმა დაიპყრეს¹⁰. მოყვანილი ციტატი ი. ჯავახიშვილი აზუსტებს ხორძინას ადგილსამოყვანელს სამცხეში, სახელდობრ: ხორძინა||ხორძენე მდებარეობდა მტკვრის სათავეში და სამცხის ერთ-ერთ პროვინციას შეადგენდა.

2. ლ. მელიქსეთ-ბეგის აზრით, ოძრ-ისაგან მიღებულია ოძრ-მეტათე-ზისის გზით¹¹. თუ ეს ასეა, გაუგებარია, საიდან მივიღეთ იმავე ოძრ-ის მეორე ვარიანტი: ვარძენ. ოძრ-ს ამ შემთხვევაში უნდა მოეცა ვა (ო-ს გაშლით) +ძ+რ, რაც მოგვეცემდა ვაძრ-ს.

ამდენად, ერთი და იგივე არ არის, საერთო ფუძედ ავიღებთ ოძრ-ს თუ ოძრ-ს, რადგან პირველ შემთხვევაში (მეტათეზისამდე) შეუძლებელია იგულისხმებოდეს ის ვარ ელემენტი, რომელიც ზემომოყვანილ ავტორისეულ ციტატაშია დასახელებული, რადგან ო-ს გაშლით შეიძლებოდა მიღება ვა და არა ვერ ან ვარ...

3. როდესაც 1862 წელს ვარდანის ისტორიის გამომცემელი სომეხი ეთნოგრაფი და მ. ლალაიანი იხსენიებენ ვარძიას ვარძენიქ ფორმით, სადაც უნიქალდურ-სომხური სუფიქსია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ია-ც უეჭველად სუფიქსია, რომელიც სომეხებმა ამის გამო თარგმნეს, მით უმეტეს, რომ „სომართთელ რომ ეთქვათ, ორს შემთხვევაში, როდესაც ვარძია იხსენიება ძველ სომხურ მწერლობაში, იგი წარმოდგენილია ჩვეულებრივი სახელწოდებით და არა ვარძენიქად¹².

ვარძენიქ ფორმით ვარძია სომხურ ფოლკლორშიცაა ცნობილი¹³ და, ვფიქრობთ, იმავე მიზეზის გამო, ია სუფიქსად იქნა გაგებული.

4. ხორძია||ხორძენე-ში ხ-ანი არ არის არაპრეფიქსული წინნართი¹⁴, იგი ფუძისეული ბგერაა (იხ. შემდგომ).

5. ვარძია რომ ისეთი ლოკალობის ტოპონიმი ყოფილიყო, როგორც ოძრკე (შდრ. ლენტი მროველი, სადაც ოძრკე უფლოსთან და ჯავახოსთან ერთად მცხეთისის შეილადაა გამოცხადებული), სამცხე ან თუნდაც ხორძენე, ე. ი. ტერმინი გამოყენებულიყო არა მხოლოდ დასახლებული პუნქტის, არამედ მთელი პროვინციის, „მაზრის“ აღსანიშნავად, ის უეჭველად იქნებოდა მოხსენიებული ქართულ წყაროებში. ვარძია კი ჩვენი ისტორიისათვის ცნობილი ხდება მაშინ, როდესაც იქ ციხე-ქალაქის მშენებლობა იწყება.

არსებითად იგივე აზრი აქვს გამოთქმული ვარძიის ეტიმოლოგიაზე ი. მაისურაძესაც. მისი აზრით, ძირითადი ნაწილი ამ სიტყვისა არის სახელის ორ ნაწილად გაყოფის შედეგად მიღებული ვარძ-ლ. მელიქსეთ-ბეგისაგან განსხვავებით ვარძ-ი მაისურაძესთან ძირეულ ნაწილადაა მიჩნეული: „თუ დროზე გავემიჯნებით იმ ხალხურ გააზრებას (იგულისხმება ვარძია — ბავშვობისას წამოძახებული სიტყვები თამარისა. — მ. ბ.) და მოვისურვებთ ამ სიტყვის მეცნიერულ ახსნას, პირველყოფლისა მის ძირეულ ნაწილს ვარძ-ს უნდა დავუკვირდეთ“¹⁵. ვარძ-ძირეული ნაწილის ანალიზის შედეგად ასეთი დასკვნამდე მიღის მკვლევარი: „წარმოდგენილი მიმოხილვა საშუალებას გვაძლევს ორ-

10 იქვე, გვ. 424.

11 ლ. მელიქსეთ-ბეგის, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161.

12 იქვე.

13 იქვე, გვ. 162.

14 იქვე, გვ. 164.

15 ი. მაისურაძე, ვარძიის ეტიმოლოგიისათვის, ვახ. „ბორჯომი“, 1967, № 4.

ოდე მოსაზრება გამოვთქვავთ ვარძიის წარმომავლობაზე. იგი ვარძ-ძირიდან -ია სუფიქსის დართვით მიღებული მამაკაცის სახელი უნდა იყოს (მსგავსი წარმომავლობისაა სხვა სახელები: მამია, ვაჟია, დათია, ვეფხია, კაცია). თავისი შინაარსით (მამრობითი-ობის ცნებაზე მითითებით) „ვარძია“ ყურადღებას უნდა ამახვილებდეს იმ ფაქტზე, რომ ამ მონასტერში სასულიერო მამათა სამშობლო იყო დასადგურებელი... მაგრამ ისიც შესაძლოა, რომ ვარძ-ძირი ვერძთან იყოს პირდაპირ კავშირში და ამ სახელის სახელდება წინაქრისტიანული რელიგიური ცნებით ვერძის საკულტო დანიშნულებით იყოს განსაზღვრული¹⁶.

ია სუფიქსი, მართალია, გეოგრაფიულ სახელებს აფორმებს, მაგრამ საქართველოს ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით ოდენ დაბოლოებით გაფორმებული არც ერთი პუნქტის ისეთი სახელწოდება არა გვაქვს, რომ ამოსავლად აღაშინათ საკუთარი სახელი ედოს. ერთადერთი გამონაკლისია ცხაკაია, რაც ჰერ ერთი, ახალია, ასეც რომ არ იყოს, აქ -ია ტოპოდაბოლება არ არის. ის გვარის დაბოლოებაა. ამ ტიპის ტოპონიმები სხვაგვარადაა ნაწარმოები (მდრ. ს. აბუთბაიო — ვალის რ., საშამუგიო — ვალის რ., სახარბედიო — ცხაკაიას რ. და სხვ). მართებული ჩანს ი. მაისურაძის ვარაუდი, რომ ვარძ-კომპონენტი დასტურდება გვარებში: ვარძელაშვილი, ვარძელაშვილი, ვარძელაშვილი¹⁷, მაგრამ აქაც ცალკე უნდა იქნეს განხილული ვარძელაშვილი, რომელიც მართლაც ტოპონიმიდან უნდა მოდიოდეს -ელ წარმომავლობის სუფიქსის დართვით, ისევე როგორც, მაგალითად, ბანძელაშვილი, კახელაშვილი.

საეკვია ვარძიის, მამათა მონასტრის, გადამწყვეტი როლის თამაში მისი სახელწოდების შინაარსის განსაზღვრისას და, ამდენად, ტოპონიმის სემანტიკის მამაკაცთან დაკავშირება, რადგან ვარძიას აშენდა მამათა მონასტერი და არა თვითონ ვარძია. წინააღმდეგ შემთხვევაში რამდენი მამათა მონასტერია, იმდენი ვარძია უნდა გვექონდეს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დროთა განმავლობაში ვარძია გამოქვაბულთა სინონიმად იქცა. სოფ. ნაჭალაქევისაკენ ხერთვისიდან მიმავალ გზისპირა კლდეს, რომელშიც ქვაბთა თხრის კვალი ამჩნევია (როგორც ჩანს, დაუწყიათ და მიუტოვებიათ): ჰქვია ნავარძიები. მთქმელმა ასეთი განმარტება მომავლად: „აქ ვარძია უშენებიათ, მაგარი ყოფილა და დაუგდიათ, მერე გადასულან ვარძიას“.

ტოპონიმი ვარძია რომ აშკარად კომპოზიტივი წარმომავლობისაა, ამას მოწმობს შემდეგი გეოგრაფიული სახელების ფორმობრივი ანალიზი:

ვარძია
 ტანძია
 ალანძია
 ტორნაძია|ტრანძია
 ხორძია
 ხურძია

ამ გეოგრაფიული სახელების შედარების საფუძველზე გამოიყოფა საერთო ნაწილი ძია, რომლის გამოკლებით ყოველ მთავანს საქართველოს გეოგრაფიულ

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე.

ნომენკლატურაში მოეპოება პარალელები: ტ ა ნ-ძ ი ა ს — ტ ა ნ ა (მდინარე, გო-
რის რ.), ა ლ ა ნ-ძ ი ა ს — ა ლ ა ნ-თ ა (სოფელი, ბორჯომის რ.).

მართალია, ი. ჯავახიშვილი წერს, რომ ჯავახეთის ერთ-ერთ მთას ტ ო რ ნ ა-
ძ ი ა (თუ ტ რ ა ძ ი ა) ეწოდება¹⁸, მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ ისინი (ტ ო რ ნ ა-
ძ ი ა, ტ რ ა ძ ი ა) სხვადასხვა გეოგრაფიული სახელებია. ტ ო რ ნ ა-ძ ი ა-ში
კომპოზიტის ერთ-ერთ კომპონენტად ტ ო რ ნ ა-ს გამოყოფას მხარს უჭერს შემ-
დეგი გარემოება: «ქციას თავის მხრივ შემდინარეები ერთვის, რომელთაგან
ზოგი მოზრდილია. ამ შემდინარეთაგან მოხსენებულია 1. „ზურტაყეტი ანუ,
როგორც მას მერე ეძახდნენ, ზურტაყეტი, ტ ო რ ნ-ის ჯევი, რომელიც, ვახუშტის
სიტყვით, „ირავის ხეობის მდინარეა“ „და ერთვის ქციას“»¹⁹.

რაც შეეხება ტ რ ა ძ ი ა ს, ის დღევანდელი ტ რ ა ნ ძ ა უნდა იყოს (ტ რ ა ნ-
ძ ა ნასოფლარ რეკეთში მთას ჰქვია). ამის შესახებ შემდეგ ვეექნება საუბარი.

ძ ი ა გამოიყოფა, აგრეთვე, სახელში ხ ო რ ძ ი ა ნ ე ე ო რ ძ ე ნ ე, სა-
დაც -ე ნ ე გამოცხადებულია არაქართულ სუფიქსად²⁰. ხ ო რ ძ ი ა-ნ ე -ში
პირველი ნ-არი მრავლობითობის გამომხატველია, მაგრამ არაქართული აფიქსის
დართვამ ხელი შეუწყო მის, როგორც -ი ა ნ დაბოლოების, თანხმოვნად გაგე-
ზას, ამიტომ ამოუარდა იგი პარალელური ხ ო რ ძ ე ნ ე ფორმაში, ხ ო რ-ძ ი ა-
ში ხ ო რ- ელემენტის ცალკე გამოყოფას ადასტურებს შემდეგი ტოპონიმების
ფუძეთა ჩვენება: ხ ო რ-ე თ-ი (სოფელი, ლანჩხუთის რ.), ხ ო რ-ი თ-ი (სოფე-
ლი, ორჯონიკიძის რ.). შეიძლება ამავე რიგში ჩადგეს ხ ო რ-ე ნ-ი ა (სოფელი,
ახალქალაქის რ.).

ხ უ რ ძ ი ა სამოვარს ჰქვია ორჯონიკიძის რაიონის სოფელ უბისაში²¹. ამ
შემთხვევაში ხ უ რ-ის ცალკე გამოყოფა გვაფიქრებინა შემდეგმა სახელებმა:
ხ უ რ-ი (სოფელი, ზანურის რ.), ხ უ რ-ი თ-ა (სოფელი, ცხინვალის რ.), ხ უ რ-ი
თ-ი (სოფელი, ზანურის რ.).

ამრიგად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ -ძ ი ა ვ ა რ ძ ი ა-ში ცალკე კომ-
პონენტი ისევე, როგორც ტოპონიმებში: ტ ა ნ-ძ ი ა, ა ლ ა ნ-ძ ი ა, ტ ო რ ნ ა-
ძ ი ა, ხ ო რ-ძ ი ა, ხ უ რ-ძ ი ა.

თავის მხრივ, ვ ა რ- კომპონენტის ტოპონიმებიც საკმაოდ ბევრია საქარ-
თველოს ტერიტორიაზე: ვ ა რ ჩ ა (სოფელი, გულრიფშის რ.), ვ ა რ ხ უ ნ ო
(სოფელი, თეთრი წყაროს რ.), ვ ა რ გ ა ვ ი (სოფელი, ასპინძის რ.), ვ ა რ ხ ა-
ნ ი (სოფელი, ადიგენის რ.), ვ ა რ ნ ე თ ი (ნასოფლარი, ასპინძის რ.), ვ ა რ ე ვ ა-
ნ ი (სოფელი, ახალქალაქის რ.), ვ ა რ ი ა ნ ი (გორის რ.),

ზემოჩამოთვლილი ტოპონიმებიდან ვ ა რ კომპონენტის გამოყოფას მხარს
უჭერს სხვა გეოგრაფიული სახელები, რომლებშიც კომპოზიტის მეორე ნაწი-
ლი იგივეა, რაც ვ ა რ ნაწილიან კომპოზიტებში, ოღონდ პირველი ნაწილი ვ ა რ
შეცვლილია სხვა სიტყვით: მაგალითად, ვ ა რ ჩ ა-ში ვ ა რ ნაწილის გამოყოფას
შესაძლებელს ხდის ტოპონიმების შემდეგი ჯგუფი: ტ ო ნ ჩ ა (სოფელი, ზნაუ-
რის რ.), ვ ა რ ჩ ა (სოფელი, გულრიფშის რ.), ხ უ რ ჩ ა (სოფელი, ზუგდიფის
რ.), მ უ ხ უ რ ჩ ა (სოფელი, გეგეპკორის რ.).

ტ ო ნ კომპონენტი დამოუკიდებლად შედის ტოპონიმში ტ ო ნ ტ ო ბ ე თ ი
(სოფელი, ჯავის რ.). აქ ტ ო ნ-ის სემანტიკა უცნობია, მაგრამ ტ ო ბ-ათ-ი (ლან-

18 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, 1948, გვ. 15.

19 იქვე, გვ. 22—23.

20 მ. შელიძის თაბეჯი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161, 164.

21 ტოპონიმი მოგვაწოდა ტოპონიმიკის ლაბორატორიის თანამშრომელმა ი. ბაქრაძემ.

ჩხუთის რ.) და, საერთოდ, ტობ ფუძე ტოპონიმებში²² შესაძლებლობას იძლევა ამ კომპოზიტის დაშლისა, როგორც ტონტობეთი.

ხურჩა-ში დადასტურებული ხურ-ზემოთ უკვე გამოიყო ხურ-ძიასთან დაკავშირებით შემდეგ სახელებში: ხური, ხურიოთა, ხურიოთი. ასევე გამოიყოფა მუხურამუხურჩა-დან (შდრ. მუხურჩი ცხაკაისა, ჩხოროწყუს გალის რაიონები).

ამრიგად, ზემოჩამოთვლილ ტოპონიმების რიგში ჩადგება ვარჩა-ც, რომელშიც სხვა ტოპონიმებთან საერთო ჩაწილის ჩამოშორების შემდეგ გვრჩება ჩვენთვის საინტერესო ვარ.

ამავე გზით გამოიყოფა ვარ-კომპონენტი ვარხუნო-ში, ოღონდ ეს სახელი სხვებისაგან განსხვავდება ო-ხმოვანი დაბოლოებით (ა და ო ხშირად ენაცვლება ერთმანეთს): ხოსპია — ხოსპიო, გოკია — გოკიო, ტორია — ტორიო (ყველა სოფელი ახალქალაქის რაიონში).

ეს რომ, მართლაც ასეა და არც ვარხუნოში, არც სხვაგან ო ფუძისეული არ არის, ადასტურებს ამ ტოპონიმებიდან ნაწარმოები წარმოშობითი სახელები: ხოსპიო — ხოსპიელი (და არა ხოსპიოელი) გოკიო — გოკიელი (შდრ. გვარი გოკიელი), ტორიო — ტორიელი (და არა ტორიოელი), ვარხუნო — ვარხუნელი, ე. ი. ვარხუნოში მხოლოდ ვარხუნო-არის ფუძისეული, ხოლო ო დაბოლოებაა. თავისი მხრით ვარხუნო-შიც გამოიყოფა ორი კომპონენტი: ვარ და ხუნ. ეს უკანასკნელი დადასტურებულია ტოპონიმებში: ხუნ-ე-ვი (სოფელი, ორჯონიკიძის რ.), ხუნ-ნა-ნი-ს-ი (რომელიც ქართულ საისტორიო წყაროებში მტუე-რის ციხედაც იხსენიება. აქაც იგივე ხუნ-ფუძეა, ხოლო ა-ნ მრავლობითობის მაწარმოებელი აფიქსი)²³.

რაც შეეხება ვარ-ელემენტთან სხვა ტოპონიმებს, ვარ — გამოიყოფა ვარ ვა-ვ-ში (შდრ. ვავეთი. პირველი ასპინძის რაიონის სოფელია, ხოლო მეორე იმავე რაიონის ნასოფლარი.), ვარხან-ში (სოფელი, ასპინძის რ. შდრ. ხანი მაიაკოვსკის რ.).

სამცხე-საათაბაგოს „საჩინო“ ადგილთა აღწერისას ვახუშტი ამბობს: „ასპინძის კევის შესართავს ზეით მოერთვის მტკვარს ვარენთისკევი. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის დასავლეთად. ვარენთას არს ციხე მაგარი კლდესა ზედა შენი. ამ კევის შესართავს ზეით მოერთვის კოხტისკევი, გამოსდის ჭავახეთის მთას კოდინასა და მოდის დასავლეთად“²⁴.

მოყვანილი ვარენთა და ვარენთის კევი დღევანდელი ვარნეთია. იგი ასპინძის ზევსა (დღევანდელი ოთის წყალი) და კოხტის ზევს (დღევანდელი ტამლის წყალი) შორის მდებარეობს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ვარენთის (ან ვარნეთის) ზევი მტკვრის მარცხენა შენაკადია. ვარნეთში 1944 წლამდე ცხოვრობდნენ გათათრებული ქართველები, ახლა ნასოფლარია, სადაც დღესაცაა „ციხე მაგარი კლდესა ზედა შენი“. ე. ი. ვარენთა (-ენთა ორმაგი მაწარმოებელია მრავლობითობის) — ვარნეთი. უკანასკნელი ფორმა მეტათეზისის შედეგია, რომელმაც, თავის მხრით, ხელი შეუწყო ვარნეთში -ე თელემენტის ტოპონიმურ სუფიქსად ჩათვლას.

²² ბ. ჯორბენაძე, ტ. III ტომი ფუძე ქართულ ტოპონიმებში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 79, № 2, 1975, გვ. 505—408.

²³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.

²⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 667.

ვ ა რ ე ვ ა ნ-ში -ე ვ-ა ნ-ი მრავლობითობის ორმაგი მაწარმოებელია. ვფიქრობთ, ასეთივე წარმოება უნდა გვექონდეს შედეგ ტოპონიმებში: ვ ა რ დ ე ვ ა ნი (სოფელი, ბორჯომის რ.), რ ა ტ ვ ე ა ნი (სოფელი, ბორჯომის რ.), -იან სუფიქსით იწარმოება ტოპონიმი ვ ა რ-ი ა ნ ი.

ამრიგად, ტოპონიმი ვ ა რ ძ ი ა კომპოზიტიური წარმომავლობისა უნდა იყოს და ვ ა რ, ძ ი ა ელემენტებად უნდა იშლებოდეს.

მათი სემანტიკური მნიშვნელობის განსაზღვრას არ შევუძლებთ. აღნიშნულ ტოპონიმებში ძ ი ა კომპონენტის გამოყოფა მნიშვნელოვანია მესხეთის ისტორიული ტოპონიმიკისათვის, რადგან შესაძლებელი ხდება ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელის სიძველის დაახლოებითი განსაზღვრა. ძ ი ა ორგანულად მესხური უნდა იყოს. ეს შეიძლება იმასაც ნიშნავდეს, რომ იგი (ძია) თავისი სემანტიკით საერთოქართველურ, ყოველ შემთხვევაში, ქართულ-კოლხურ დონეზე უნდა იქნეს განხილული.

ზოგ შემთხვევაში ძ ი ა კომპონენტმა შეიძლება ძ ა მოგვეცეს. ეს გვაფიქრებინა ნასოფლარის სახელმა ახალქალაქის რაიონში — ვ ა რ ძ ა | ვ ა რ ზ ა (შდრ. ვეარი ვ ა რ ძ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, სადაც აგრეთვე ვ ა რ ძ ა ფორმაა, წინააღმდეგ შემთხვევაში იქნებოდა ვ ა რ ძ ი ე ლ ა შ ვ ი ლ ი (ასე ხმარობს ფსევდონიმს გაზეთ „ასპინძის“ ერთ-ერთი კორესპონდენტი). იგივე ვ ა რ ძ ა ფორმაა ი. ჯავახიშვილის მიერ დამოწმებული ვ ა რ ძ ა გ ა რ ა-ში²⁵.

მართალია, ნასოფლარს ასპინძის რაიონში ა ლ ა ნ ძ ი ა ჰქვია, მაგრამ მის მიკროტოპონიმიაში არის სახელები, რაც მიგვანიშნებს ძ ი ა ს ძ-ად ქცევის ფაქტებს: ა ლ ა ნ ძ ი ს წყალი (და არა ა ლ ა ნ ძ ი ს წყალი), ა ლ ა ნ ძ ი ხევი, ა ლ ა ნ ძ ე ლ ი კაცი. ეფიქრობთ, იმავე რიგში უნდა ჩადგეს ტოპონიმი ტ რ ა ნ-ძ ა, თუ ის ი. ჯავახიშვილის მიერ დამოწმებული ტ რ ა ძ ი ა არის.

მართლაც, საქართველოს ტერიტორიაზე არის ტოპონიმები, რომელთა დაბოლოებად, თუ კომპოზიტურ ნაწილად აქვთ ძ ა: ბ რ ე ძ ა (სოფელი, ქარელის რ.), ბ ა ნ ძ ა (სოფელი, გეგეპკორის რ.), წ ყ ო რ ძ ა (სოფელი, ახალციხის რ.), ა ს პ ი ნ ძ ა (რაიონული ცენტრი), გ ა ნ ძ ა (სოფელი, ბოგდანოვკის რ.).

ამთვან, წ ყ ო რ ძ ა-ში -ძ ა გამოყოფილია. „წყორძა-საყორადღებო გეოგრაფიული სახელია. წყორძა- იგი კომპოზიტია. წ ყ ო რ-ძა- ანუ წ ყ ო რ-ძ(გ)ა სამეგრელოს ტოპონიმებში ვხვდებით მსგავს კომპოზიტებს: ღ ა ლ-ძ გ ა, ბ ა ნ-ძ ა -ბ ა ნ-ძ(გ)ა (გეგეპკორის რ.)“²⁶.

ჩვენ არ შევუძლებთ აღნიშნულ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობას. აღნიშნავთ, რომ ბ ა ნ-ძ ა ს შემთხვევაში -ძ ა კომპონენტის გამოყოფას ხელს უწყობს ტოპონიმები: ბ ა ნ ი (ქარელის რ.) და ბ ა ნ ა.

ა ს პ ი ნ ძ ი ს ეტიმოლოგია ცნობილია. იგი უცხო სიტყვაა დამკვიდრებული ქართულში²⁷. არაქართულადაა მიჩნეული ვანძა²⁸.

ტოპონიმი ბ რ ე თ ი გვაფიქრებინებს ბ რ ე ძ ა-ში -ძ ა-ს გამოყოფას.

შეიძლება მართლაც -ძ ა მიღებული იყოს ძ-(გ)ა-საგან, მაგრამ ამას ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს. მნიშვნელოვანია თვით ფაქტი, არსებობა -ძ ა-

25 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი 1, 1930, გვ. 55.

26 ნ. ნ ო რ ა კ ი ძ ე, ზანიშნები სამცხის გეოგრაფიულ სახელებში, „მნათობი“, 1971, № 4, გვ. 139.

27 ბ. ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, გვ. 18—19.

28 იქვე, გვ. 18.

-სი, როგორც დამოუკიდებელი ნაწილისა სახელში და შესაძლებლობა ძა და ძიას ერთნაირი წარმომავლობისად ჩათვლისა. შეიძლება მათი ტოპოგენეზისი ერთნაირი არ იყოს, მაგრამ ახლო იდგეს როგორც სემანტიკით, ისე სტრუქტურით.

М. И. БЕРИДЗЕ

К ЭТИМОЛОГИИ ТОПОНИМА «ВАРДЗИА»

Резюме

Строительство Вардзийского пещерного комплекса начал царь Георгий III, а совершенствовала его царица Тамара.

Народное предание увязывает название «Вардзиа» с царицей Тамарой, которая, потеряв дорогу, якобы окликнула дядю: «ვარ, ძია!» var. zia! «я здесь, дядя!»).

В специальной литературе существует несколько мнений по этимологии Вардзиа. По мнению Л. Меликсет-бека, основой следует считать $varz \leftarrow varz, -ia$ же является «греческо-латинским» окончанием. Образование этого топонима уподобляется образованию $ivez-ia, alban-ia, guez-ia$ и т. п. Примерно такого же мнения И. Майсурадзе.

Настоящая интерпретация основывается на формальном анализе топонима.

Вардзиа, на наш взгляд, явно композитного состава. Об этом свидетельствует повторяющийся элемент $-zia$, который в грузинском языке не выступает в качестве форманта. zia встречается в ряде топонимов: ვარძია $varz\dot{z}ia$, ტანძია $\dot{t}anz\dot{z}ia$, ალანძია $alanz\dot{z}ia$, ტორნაძია $\dot{t}ornadz\dot{z}ia$ // ტრანძია $\dot{t}ranz\dot{z}ia$, ხორძია $xorz\dot{z}ia$, ხურძია $xurz\dot{z}ia$.

Первый элемент перечисленных топонимов имеет параллели в географической номенклатуре Грузии: $\dot{t}an-z\dot{z}ia - \dot{t}an-a; alan-z\dot{z}ia - alan-ta$ и др.

В свою очередь, топонимов с компонентом ვარ- ($var-$) достаточно много на территории Грузии: ვარჩა $var\dot{c}a$, ვარხუნო $var-xuno$, ვარგავი $var-gavi$, ვარხანი $var-xani$, ვარნეთი $var-neti$, ვარეკანი $var-evani$, ვარიანი $var-iani$.

Таким образом, в топониме Вардзиа следует выделить компоненты $var-z\dot{z}ia$, хотя семантика обоих компонентов не установлена.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი ქართული ენის კათედრასთან არსებული ტოპონიმის ლაბორატორია

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა

გიორგი ხუხუნი

ფორმისა და მნიშვნელობის საკითხი ა. პეშკოვსკის კონცეფციაში

ფორმისა და მნიშვნელობის ურთიერთმიმართების საკითხი ყოველთვის ითვლებოდა გრამატიკული თეორიის ერთ-ერთ ძირითად საკითხად. მასზე არსებითად დამოკიდებულია როგორც გრამატიკულ ცნებათა სისტემა მთლიანად, ისევე ამა თუ იმ კონკრეტული ენობრივი ფაქტის გაშუქება.

დიდი ხნის განმავლობაში, დაწყებული ანტიკური ხანიდან, გრამატიკოსები ხელმძღვანელობდნენ, ჯერ ერთი, ლოგიკურ-სემანტიკური პრინციპით, როცა ძირითადი გრამატიკული კატეგორიები გამოიყოფოდა „შინაარსის“ მიხედვით (თანაც ენობრივი და ლოგიკური მნიშვნელობა არ განიჩიეოდა), და, მეორეც, მასთან დაკავშირებული უნივერსალიზმის პრინციპით, რომლის მიხედვით სხვადასხვა ენის გრამატიკები აიგებოდა კლასიკური ბერძნული და ლათინური გრამატიკების ყაიდაზე.

ორივე ეს პრინციპი შენარჩუნებულ იქნა XIX საუკუნეშიც, მაგრამ ამ პერიოდში წარმოიშვა ძველ ლოგიკურ სქემათა გადაღახვისა და გრამატიკული თეორიის აგების ახალ გზათა ძიების სწრაფვა.

რუსულ ენათმეცნიერებაში ეს პროცესი ორი გზით მიმდინარეობდა. პირველი წარმოდგენილია ა. პოტებნიას სკოლაში, მეორე კი — ფ. ფორტუნატოვის მოსკოვის სკოლაში.

აღსანიშნავია, რომ ა. პოტებნიაცა და ფ. ფორტუნატოვიც ხშირად ლაპარაკობდნენ ფორმის შესახებ (რითაც ნაწილობრივ აიხსნება ის გარემოება, რომ ტერმინი „ფორმალური მიმართულება“ ხშირად გამოიყენებოდა როგორც ხარკოველი ლინგვისტის, ასევე მისი მოსკოველი კოლეგის შეხედულებათა მიმართ). მაგრამ თუ ა. პოტებნიას მიხედვით „ფორმა არის მნიშვნელობა“, ფ. ფორტუნატოვთან საქმის ვითარება სხვაგვარადაა წარმოდგენილი.

ფ. ფორტუნატოვიც ფორმის გაგებაში საბოლოო ჯამში ეყრდნობა მნიშვნელობას. ფორმაში ის გულისხმობს სიტყვის უნარს დაიშალოს ძირითად და ფორმალურ ნაწილებად. ე. ი. საგნობრივი მნიშვნელობისა და ფორმალური მნიშვნელობის მქონე ნაწილებად. ფორმის არსებობის გადაწყვეტ ნიშნად მას მიაჩნია სიტყვათა ორი რიგის არსებობა: ერთნაირი საგნობრივი და ერთნაირი ფორმალური ნაწილებით; მათ გარეშე სიტყვა უფორმოა. სიტყვათა კლასიფიკაცია და ძირითადი გრამატიკული ცნებების (მეტყველების ნაწილთა) გამოყოფა უნდა აიგოს მხოლოდ და მხოლოდ ფორმალურ საფუძველზე დაყრდნობით: ჯერ ყველა სიტყვა იყოფა ფორმის მქონე და უფორმო სიტყვებად (სიტყვათა დასახლების ფორმებითა და მათ გარეშე), შემდეგ ფორმათა ტიპებიდან ამოსვლით ხდება ბრუნვადი და უღლებადი სიტყვების გამოყოფა და ა. შ. ეს კლასიფიკაცია უპირისპირდებოდა მეტყველების ნაწილთა ტრადიციულ სისტემას, რომელიც ფ. ფორტუნატოვმა და მისმა მოწაფეებმა მკაცრად გააკრიტიკეს¹.

¹ იხ. Ф. Ф. Фортунатов, Сравнительное языковедение, წიგნში: Ф. Ф. Фортунатов, Избранные труды, т. I, М., 1956.

თუ ა. პოტენია განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა სინტაქსს, ფორტუნატოვის სკოლაში ძირითადი ყურადღება ეთმობოდა მორფოლოგიას. სინტაქსში ფ. ფორტუნატოვის მიმდევრებმა თავიანთი მასწავლებლის კვალდაკვალ წამოაყენეს შესიტყვების ფორმის ცნება (სწორედ შესიტყვება განიხილებოდა მათ მიერ როგორც სინტაქსის ძირითადი საგანი), რომელიც გულისხმობდა „მოცემული შესიტყვების უნარს თავისი შემადგენლობიდან გამოყოფის ჩვენს ცნობიერებაში ისეთი ნიშანი („принадлежность“), რომელსაც აქვს ფორმალური მნიშვნელობა“.

თვით ა. პეშკოვსკი, როგორც ცნობილია, ფ. ფორტუნატოვის მიმართულებას ეკუთვნოდა, მაგრამ სამეცნიერო მოღვაწეობის დასაწყისიდანვე მისი ინტერესების მთავარი სფერო იყო სინტაქსი — სფერო, რომელშიც განსაკუთრებულად წარმატებით მუშაობდა ა. პოტენია. ამ უკანასკნელის თეორია, რომელიც აგრეთვე უპირისპირდებოდა ლოგიციზმს და გამსჭვალული იყო ფსიქოლოგიზმით, ძლიერ განსხვავდებოდა ფ. ფორტუნატოვის თეორიისაგან. ოციან წლებში ა. პეშკოვსკი თვითონ აღნიშნავდა მათ შორის „მაჟორ კონტრასტულობას“². მაგრამ მიუხედავად ამისა „რუსული სინტაქსის“ პირველი ევრიანტის შექმნისას მან მიზნად დაისახა „გადაემუშავებინა პოტენიას სისტემა (და მასთან მჭიდროდ დაკავშირებული დ. ნ. ოგსიანიკო-კულიკოვსკის პოპულარიზაცია)... ისეთი მიმართულებით, რომ ის... არ ყოფილიყო წინააღმდეგობაში... ფორტუნატოვის სკოლის ძირითად დებულებებთან“⁴.

მკვლევართა დიდი ნაწილი ამგვარ ცდაში ხელდაედა ა. პეშკოვსკის საბედისწერო შეცდომას, რომელიც მოწმობდა მის ეკლექტიზმს და განაპირობებდა მთელი მისი შემოქმედების წარუმატებლობას. ყველაზე უფრო მკაცრი ფორმით ეს თვალსაზრისი გამოთქვა ვ. ვინოგრადოვმა⁵. ს. ბერნშტეინი იმასაც კი ამბობდა, რომ ძნელი გასაგებია, როგორ ვერ შეამჩნია მან (ე. ი. პეშკოვსკიმ. — გ. ხ.) ფორტუნატოვისა და პოტენიას მოძღვრებებს შორის პოლარული დაპირისპირება (ამასთან თვითონ იგი ცდილობდა აეხსნა ეს ფაქტი იმით, რომ ა. პეშკოვსკის წიგნის შექმნის პერიოდში „მცირე მსგავსება“ ამ კონცეფციებს შორის „უფრო შესამჩნევი იყო, ვიდრე ის უფსკრული, რომელიც მათ განასხვავებდა“)⁶. რამდენადმე უფრო რბილ ფორმებში ლაპარაკობს ა. პეშკოვსკის თვალსაზრისების წინააღმდეგობრივ ხასიათზე ს. აბაკუმოვი⁷, განსაკუთრებით კი ა. ბელოვი⁸, თუმცა ისინიც (ისევე როგორც ზოგი სხვა ავტორი) საბოლოოდ მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ ა. პეშკოვსკის ცდა განწირული იყო მარცხისათვის.

² В. К. Поржезинский, Введение в языковедение, М., 1916, гл. 157.

³ А. М. Пешковский, Вопросы изучения языка в семилетке, წიგნი: А. М. Пешковский, Избранные труды, М., 1959, гл. 228.

⁴ А. М. Пешковский, Синтаксис в школе, წიგნი: А. М. Пешковский, Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика, М., 1925, гл. 79.

⁵ В. В. Виноградов, Современный русский язык, вып. 1-й, М., 1938; Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского ее эклектизм и внутренние противоречия, წიგნი: В. В. Виноградов, Избранные труды, Исследования по русской грамматике, М., 1975.

⁶ С. И. Бернштейн, Основные понятия грамматики в освещении А. М. Пешковского, წიგნი: А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. VI, М., 1938, гл. 13—14.

⁷ С. И. Абакумов, Современный русский язык, М., 1942.

⁸ А. И. Белов, А. М. Пешковский как лингвист и методист, М., 1958.

მაგრამ ამასთან დაკავშირებით სხვა თვალსაზრისიც იყო გამოთქმული. ასე, თვით ფ. ფორტუნატოვმა (უნდა ვიფიქროთ, რომ ის ხედავდა განსხვავებას თავის თეორიასა და ა. პოტებნიას კონცეფციას შორის) შეძლო, დ. უშაკოვის ცნობით, სიკვდილის წინ „გაცნობოდა პეშკოვსკის წიგნს და დიდად შეეჭო იგი“⁹. მაღალი შეფასება მისცეს ა. პეშკოვსკის ნაშრომს ფ. ფორტუნატოვის ერთგულმა მოწაფეებმა და გამგრძელებლებმა — ვ. პორეზინსკიმ და დ. უშაკოვმა. ბოლოს, უკვე 20-იანი წლების მეორე ნახევარში, ს. კარცევსკიმ (რომელიც საკმაოდ კრიტიკულად იყო განწყობილი ფორმალურ-გრამატიკული მიმართულებისადმი საერთოდ და „რუსული სინტაქსის“ პირველი გამოცემის მიმართ კერძოდ) მიუთითა, რომ „მისმა ავტორმა საკმაოდ კარგად მოახდინა პოტებნიასა და ფორტუნატოვის მოძღვრებათა ზოგიერთი მხარის სინთეზი“¹⁰.

ყურადღებას იქცევს შემდეგი ფაქტი: ა. პეშკოვსკის ერთ-ერთი ყველაზე მძაფრი მოწინააღმდეგე მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველ წლებში იყო ე. ბუდე, რომელმაც გამოაქვეყნა უარყოფითი რეცენზია ა. პეშკოვსკის წიგნზე. აღსანიშნავია, რომ მასში (ისევე როგორც ზოგიერთ მომდევნო ნაშრომშიც), აკრიტიკებდა რა პეშკოვსკის წიგნს მკაცრად ფორმალური პრინციპის დაცვების გამო (თითქოს და ულტრაფორტუნატოვისეული პოზიციებიდან), ე. ბუდე გახაზავდა, რომ „ჩვენი მეცნიერული სინტაქსი თავისი საწყისით მომდინარეობს უკუდავი ა. პოტებნიასაგან“¹¹.

ჩვენი აზრით, ყოველივე ეს მოწმობს შემდეგს: ვინაიდან რუსულ ლინგვისტიკაში არსებობდა ორი თეორია, რომელთაგან ერთი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ენის შინაგან მხარეს, მეორე კი გარეგანს, ერთი მეტ ყურადღებას აქცევდა მორფოლოგიას, მეორე კი სინტაქსს, ამდენად რუსულ ლინგვისტებს გაუჩნდათ აზრი მოეხდინათ ამ ორი ტრადიციის სინთეზი. შეექმნათ ისეთი კონცეფცია, რომელიც გაერთიანებდა მოსკოვისა და ხარკოვის თეორიების ძლიერ მხარეებს და ამავე დროს თავისუფალი იქნებოდა მათი ნაკლოვანებებისაგან. სწორედ ეს ტენდენცია ასახა თავის ადრინდელ ნაშრომში ა. პეშკოვსკიმ და მისი ცდა ნეგატიურადაც რომ შეფასდეს, სინთეზი წარუმატებლობადაც რომ ჩაითვალოს, ხოლო მიღებული კონცეფცია — ეკლექტიკურად (როგორც ზემოთ დავინახეთ, ამ საკითხის შესახებ არსებობს სრულიად სხვადასხვა თვალსაზრისი), არ შეიძლება არ ვაღიაროთ, რომ ა. პეშკოვსკის შრომა ასახავდა რუსულ გრამატიკაში ობიექტურად მომწიფებულ მოთხოვნილებას და ისტორიულად სავსებით გამართლებული იყო თუნდაც იმიტომ, რომ ს. ბერნშტეინის სიტყვებით, ფორტუნატოვისა და პოტებნიას თეორიებს შორის არსებული განსხვავებები „გახდნენ აქტუალური მხოლოდ პეშკოვსკის წიგნის გამოსვლის შემდეგ და მნიშვნელოვანწილად მისი გამოსვლის წყალობით“¹².

ჩვენი აზრით, ა. პეშკოვსკის მიერ ა. პოტებნიას ტრადიციების გამოყენება უკავშირდებოდა ფ. ფორტუნატოვის მოწაფეებს შორის იმ დიფერენციაციას, რაც გამოწვეული იყო ფორმისა და მნიშვნელობის არა ადეკვატური გავებით

⁹ მოგვეყვას წიგნიდან: А. И. Белов, А. М. Пешковский..., გვ. 18.

¹⁰ С. И. Карцевский, Рецензия на «Синтаксис русского языка» А. А. Шахматова. „Slavia“, Ročník. VI, Sešit I, Praha, 1927, გვ. 146.

¹¹ Е. Ф. Будде. Рецензия на книгу А. М. Пешковского, ЖМНП, 1914, № 12, გვ. 344.

¹² С. И. Бернштейн, Основные понятия грамматики..., გვ. 14.

მოსკოვის ლინგვისტებს შორის. მათი ერთი ნაწილისათვის (რომელმაც შემდეგ მიიღო „ულტრაფორმალისტების“ სახელწოდება) ფორტუნატოვის თეორია ფორმის შესახებ, სადაც, როგორც ვნახეთ, მთავარი როლი მნიშვნელობას ენიჭებოდა, ვადაიქცა არსებითად გარეგანი (ბგერითი) გამოხატულებების შესახებ მოძღვრებად (ე. ბუდე იმასაც კი შეეცადა, რომ მოეხდინა ამ თვალსაზრისით ა. პოტებნიას ტრადიციის ინტერპრეტაცია). ამასთან იყო დაკავშირებული ცდა, მოეცათ სიტყვათა ულტრაფორმალური კლასიფიკაცია (ცოტა მოგვიანებით, 20-იან წლებში, მსგავსი კლასიფიკაციის კრიტიკისას ლ. შჩერბამ აღნიშნა, რომ მის „კატეგორიებს არა აქვთ მნიშვნელობა და ამიტომ ენაში არ არსებობენ, თუმცა ლოგიკური თვალსაზრისით საკმაოდ კეთილსინდისიერად არიან მოგონილი“)¹³.

„რუსული სინტაქსის“ პირველი გამოცემის შესავალში ა. პეშკოვსკიც გახაზავს, რომ წიგნში „გადმოცემის საფუძველს წარმოადგენს ენის გარეგანი. ბგერითი მხარე“¹⁴. მაგრამ „ულტრაფორმალისმის“ გზა მისთვის პრინციპულად მიუღებელი იყო, რის შესახებაც მან გარკვევით განაცხადა ე. ბუდეს მიმართ თავის პასუხში: „პატივცემული რეცენზენტი, — წერს ა. პეშკოვსკი, — განიხილავს სიტყვის ფორმას წმინდა გარეგნული, მხოლოდ მისი ბგერითი მხარის თვალსაზრისით, ხოლო შესიტყვების ფორმას — როგორც ცალკეულ სიტყვათა ფორმების მექანიკურ კონგლომერატს. ჩემთვის სიტყვის ფორმა არის სიტყვის გარკვეული ბგერითი ფორმალური კუთვნილების გადაკეთის წერტილი მისსავე გარკვეულ ფორმალურ მნიშვნელობასთან, შესიტყვების ფორმა კი — მისი გარკვეული გარეგანი აგებულების (რომელშიც შედიან მის შემადგენელ ცალკეულ სიტყვათა ფორმებიც) გადაკეთის წერტილი მთელი შესიტყვების გარკვეულ ფორმალურ მნიშვნელობასთან. ამასთანავე ცალკეულ სიტყვათა სინტაქსური ფორმალური მნიშვნელობები არსებობენ მხოლოდ მთელი შესიტყვების მნიშვნელობაში და მხოლოდ შესიტყვებისაგან ამოსვლით შეიძლება მათი გაგება და მეღრმად ვარდარწმუნებული, რომ თუ შესიტყვების ფორმის მნიშვნელობაზე ვიტყვი უარს, მაშინ არა მხოლოდ სინტაქსი ვადაიქცევა მორფოლოგიად, არამედ თვით მორფოლოგიაც გარდაიქმნება ფონეტიკად, და ფონეტიკადაც კი არა (ვინაიდან ისიც არ შეიძლება მოეწყვიტოს გრამატიკას, ე. ი. ფორმალურ მნიშვნელობებს). არამედ მეტყველების ბგერების ფიზიოლოგიად“¹⁵.

სინამდვილეში ა. პეშკოვსკის კვლევის საგანს წარმოადგენდა სწორედ სიტყვათა და შესიტყვებათა ფორმალური მნიშვნელობები და მათი გამოხატვის ხერხები თანამედროვე რუსულ ენაში. მის მიერ შემოთავაზებული მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაცია (ზმნა, არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, მამლობა, ზმნოვნა, აბოლუტივი, ინფინიტივი) ფორმალურია, მაგრამ პეშკოვსკის წიგნში ყურადღება ექცევა არა მარტო ფორმის ამა თუ იმ გარეგანი ნიშნის არსებობას, არამედ მის შინაგან მხარესაც. სპეციალურ თავში „მეტყველების ნაწილთა ფორმების მნიშვნელობანი“ არა მარტო აღნიშნულია, რომ ყოველ

¹³ Л. В. Щерба, О частях речи в русском языке, წიგნში: Л. В. Щерба, Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974, გვ. 80.

¹⁴ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. I, М., 1914, გვ. 1.

¹⁵ А. М. Пешковский, Ответ на рецензию Е. Ф. Булде, ЖМНП, 1915, № 4, 33. 415.

მეტყველების ნაწილს აქვს მისთვის დამახასიათებელი მნიშვნელობა (ზმნას — საგნის მოქმედებით შექმნილი ნიშანი, ზედსართავს — საგნის ბუნებაში მყოფი ნიშანი და ა. შ.), არამედ საგულდაგულოდ ვაანალიზებულა ის შემთხვევები, როდესაც ფორმალური მნიშვნელობა ეწინააღმდეგება საგნობრივს (მაგ., ЛЕНИУСЬ — „ვზარამცობ“ ზმნის საგნობრივი მნიშვნელობა „არაფერას არ ვაკეთებ“, ხოლო ფორმალური — „რაღაცას ვაკეთებ“). ა. პეშკოვსკის აზრით, ენის შინაგან მხარეს კიდევ უფრო მეტი ყურადღება უნდა ექცეოდეს საკუთრივ სინტაქსური კვლევის დროს, რადგანაც „თუ კი გრამატიკოსი მოწყდება ენის შინაგან მხარეს ზოგადად და კერძოდ ფორმათა შინაგან მხარეს, იგი აღმოჩნდება უპაერო სივრცეში“¹⁶.

წინადადების წევრთა კლასიფიკაციისა და მათი ტიპების განხილვისას აგრეთვე სინტაქსური კავშირების ტიპების კვლევისას სისტემატურად მხედველობაში მიიღება ეს შინაგანი „აზრობრივი“ მხარე, ვინაიდან, როგორც აღნიშნავს ა. პეშკოვსკი, „რის მიხედვით უნდა დამყარდეს მიმართებები მეტყველებაში, თუ არა აზრის მიხედვით?“¹⁷ ანუ რ. იაკობსონის სიტყვებით რომ ვთქვათ, პეშკოვსკის დამახასიათებელი სწრაფვა „მხარი დაუქიროს გრამატიკულ ფორმათა სემანტიკურ დახასიათებას“¹⁸ მკაფიოდ ვლინდება მის პირველსავე ნაშრომში.

წინადადების წევრების ფორმალურ მნიშვნელობათა კვლევამ და მათმა შეპირისპირებამ მეტყველების ნაწილთა ფორმალურ მნიშვნელობებთან საშუალება მისცა ა. პეშკოვსკის მკაცრ შესატყვისობაში მოეყვანა ერთმანეთთან ეს ორი კლასიფიკაცია. მართალია, მთელი რიგი მიზეზების გამო ის ჭერჭერობით აუცილებლად თვლიდა ამ ორი კლასიფიკაციის პარალელურ არსებობას, აქცია რა პირველი წმინდა მორფოლოგიურ, ხოლო მეორე წმინდა სინტაქსურ კლასიფიკაციად (ამასთანავე ე. ბუდესთან კამათში ა. პეშკოვსკი ამტკიცებს თავის უფლებას წინადადების წევრთა ძველ ლოგიკურ ტერმინებში ჩადოს ახალი გრამატიკული მნიშვნელობები). თუმცა, ჩვენი აზრით, უკვე ამ პერიოდში იყო მომზადებული ნიადაგი „რუსული სინტაქსის“ მესამე გამოცემაში წამოყენებულ იდისათვის შემოფარგლულიყო მხოლოდ მეტყველების ნაწილთა ცნებებით, რის შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ა. პეშკოვსკის თავდაპირველი კონცეფციის ზერევე მიმოხილვაც კი გვიჩვენებს, რომ არ შეიძლება მას ბრალი დავდოთ მნიშვნელობის უგულვებელყოფაში. ამიტომ კრიტიკულ ლიტერატურაში მისი თეორიის ძირითად ნაკლად ითვლება მნიშვნელობისაგან ფორმის მოწყვეტა. თანაც, ს. ბერნშტეინის აზრით, „პეშკოვსკის პირველად კონცეფციაში ეს მოწყვეტა გამოიშვლებულია იმით, რომ „ფორმის“ მიხედვით სიტყვათა კლასიფიკაცია (სიტყვათა გრამატიკული კლასები) და „მნიშვნელობის“ მიხედვით სიტყვათა კლასიფიკაცია გამოყოფილია ერთმანეთისაგან“¹⁹. ამვე ნაკლს ა. პეშკოვსკის სისტემაში ხედავენ სხვა კრიტიკოსებიც. მაგ., ე. პეტროვა, რომლის აზრითაც, პეშკოვსკის ძირითად-

¹⁶ იქვე, გვ. 416.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ R. Jakobson, Beiträge zur allgemeine Kasuslehre, Gesamtbedeutungen der russischen Kasus, წიგნში: R. Jakobson, Selected Writings, vol. II, Mouton, The Hague-Paris, გვ. 24.

¹⁹ С. И. Бернштейн, Основные понятия грамматики ..., გვ. 40.

დი თვალსაზრისითა „ფორმალნიზმი, ენის მოწყვეტა აზროვნებისაგან, ფორმის მოწყვეტა შინაარსისაგან“²⁰, ვ. ვინოგრადოვი და სხვ.

მოყვანილ ბრალდებას საფუძვლად უდევს ის შეხედულება, რომ თითქოს ფ. ფორტუნატოვის კლასიფიკაციის ძირითადი პრინციპი — ფორმის არსებობა — წარმოადგენდეს შინაარსისაგან ფორმის მოწყვეტის გამოვლინებას. მაგრამ ასეთი შეხედულება არ უნდა იყოს მართებული, ვინაიდან გრამატიკის სპეციფიკა მდგომარეობს სწორედ ენის ფორმების შესწავლაში. გარდა ამისა თვით ა. პეშკოვსკი ყოველთვის გახაზავს ენის შინაგან და გარეგან ერთიანობას (როგორც თვით ს. ბერნშტეინი აღნიშნავს, ფორმალური გრამატიკა „ყოველთვის ლაპარაკობს მნიშვნელობის შესახებ, თვით სიტყვის ფორმის განსაზღვრის დროსაც კი პეშკოვსკისთან“)²¹.

ეუბრუნდებით რა ა. პეშკოვსკის პირველადი სისტემის დახასიათებას, აუცილებლად მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ის მოიცავდა თავის თავში განვითარების სხვადასხვა შესაძლებლობას. პეშკოვსკი წავიდა არა თავისი სინტაქსური თეორიის ფორმალური საწყისების გაძლიერების გზით, არამედ ფორმალური და სემანტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური მომენტების ერთიანობის შემდგომი გაძლიერების გზით²².

ახალი ნაშრომების შექმნისას ა. პეშკოვსკი ხელმძღვანელობდა „რუსული სინტაქსის“ პირველი გამოცემის შემდეგ გამოქვეყნებული შრომებით. იგი ეყრდნობოდა თავისი კოლეგების მიღწევებს ან ემიჯნებოდა იმას, რაც მიუღებლად მიაჩნდა. პირველ რიგში აქ უნდა მოვიხსენიოთ 20-იანი წლების პირველ ნახევარში გამოსული მ. პეტერსონის წიგნი „რუსული სინტაქსის ნარკვევი“²³ და ს. ბერნშტეინის სტატია „სინტაქსის ძირითადი საკითხები ა. შახმატოვის გაშუქებით“²⁴. უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ა. შახმატოვი, ისევე მ. პეტერსონიც თავიანთი სინტაქსური სისტემების აგებისას ითვალისწინებდნენ (დადებითი და უარყოფითი თვალსაზრისით) ა. პეშკოვსკის აღრინდელი შრომების გამოცდილებას. ორივე დასახელებული მეცნიერი ფ. ფორტუნატოვის მოწაფეა. თუმცა ისინი სრულიად სხვადასხვაგვარი გზით წავიდნენ.

მ. პეტერსონი ცდილობდა შეექმნა სინტაქსი წმინდა ფორტუნატოვისეულ ფორმალურ საფუძველზე. ე. ბუდესაგან განსხვავებით ის თვლიდა, რომ „პოტენცია არ იძლევა საფუძველს, რომლიდანაც ამოსვლით შესაძლებელი იქნებოდა საერთოდ სინტაქსის და კერძოდ კი რუსული სინტაქსის აგება“²⁵. უნდა აღინიშნოს, რომ ფ. ფორტუნატოვის მსგავსად მ. პეტერსონი მიუთითებს, რომ არ შეიძლება დაეიყვანოთ ფორმა ბგერათ სხვაობამდე, რადგანაც მისი ერთერთი ელემენტი არის მნიშვნელობა. მაგრამ ა. პეშკოვსკიმ პეტერსონის წიგნის

²⁰ Е. Н. Петрова, Грамматика в средней школе. М.—Л., 1936, стр. 35.

²¹ С. И. Бернштейн, Основные понятия грамматики..., стр. 40.

²² ს. ბერნშტეინმა, რომელიც თვლიდა, რომ ფორმისა და მნიშვნელობის გათიფა შენარჩუნებულ იქნა პეშკოვსკის მთელი მოღვაწეობის განმავლობაში, ჩათვალა აუცილებლად აღვნიშნა, რომ „პეშკოვსკის ახალ კონცეფციაში ეს უფსკრული შენიღბულია ფორმისა და მნიშვნელობის განუყრელობის შესახებ მუდმივი შესხენებებით“. (იხ. С. И. Бернштейн. Основные понятия грамматики..., стр. 40.

²³ М. Н. Петерсон, Очерк синтаксиса русского языка, М.—Пг., 1923.

²⁴ С. И. Бернштейн, Основные вопросы синтаксиса в освещении А. А. Шахматова, ИОРЯС, т. XXV, 1920, Пг., 1922.

²⁵ М. Н. Петерсон, Очерк синтаксиса русского языка, стр. 14.

რეცენზირებისას მის მთავარ ნაკლად ის მიიჩნია, რომ აქ „შესიტყვებები განიხილება მხოლოდ სიტყვათა ერთმანეთთან ურთიერთობის თვალსაზრისით და შეგნებულად არ ექცევა ყურადღება მათ მიმართებას აზრთან“²⁶. ამასთან დაკავშირებით ის მივიდა დასკვნამდე, რომ „მეთოდოლოგიურად წიგნი უაღრესად სასარგებლოა თავისი უარყოფითი მხრით“²⁷. ოციან წლებში მ. პეტერსონი იყო ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი „ულტრაფორმალისმისა“ — მიმართულებისა, რომლის მომხრეებსაც ა. პეშკოვსკი ეკამათებოდა სიცოცხლის ბოლომდე.

სხვაგვარი ვითარება გვაქვს ა. შახმატოვთან. როგორც ფ. ფორტუნატოვის ყველაზე ცნობილმა მოწაფემ და მოსკოვის სკოლის ერთ-ერთმა ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელთაგანმა, ა. შახმატოვმა დაიწყო ფორტუნატოვის სისტემის შესწავლით. გადავიდა რა მის კრიტიკაზე, ს. ბერნშტეინის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ის ბოლოს მივიდა სისტემის აგებამდე, რომელიც პოლარულად განსხვავდებოდა ფორტუნატოვის მოძღვრებისაგან“²⁸, რითაც პოტენციას შეხედულებებს დაუახლოვდა.

დაეუბრუნდეთ კვლავ პეშკოვსკის. პირველი, რამაც მიიპყრო ჩვენი ყურადღება 20—30-იანი წლების მის შრომებში და რასაც აღნიშნავდა ს. ბერნშტეინი, ეს არის ფორმისა და შინაარსის უწყვეტი კავშირის შესახებ თეზისის გულმოდგინე გახაზვა, პოლემიკა „ბგერათეორიკობასთან“, რომლის არსებობას აღიარებს ის თავის ადრინდელ შრომებში (განსაკუთრებით — სასკოლო სახელმძღვანელოში „ჩვენი ენა“).

„მეტყველების შინაარსობრივი მხარის არათუ გაძევება არ შეიძლება გრამატიკიდან, არამედ, პირიქით, ის სწორედ მის არსს შეადგენს“²⁹, — წერს პეშკოვსკი თავის სტატიაში — ფორმალური გრამატიკის არსის შესახებ (რომელშიც ავითარებს და აღრმავებს დებულებას საგნობრივი და ფორმალური მნიშვნელობის გარჩევის აუცილებლობის შესახებ). „სიტყვები მეტყველების შინაარსობრივი ელემენტებია, მისი შინაგანი, არასმენითი ანალიზის შედეგია,“³⁰, — ვკითხულობთ სხვა ნაშრომში.

„ფორმას“ ხშირად უპირისპირებენ „შინაარსს“, „იდეას“, ე. ი. ის გაიგება ანდა უკიდურეს შემთხვევაში გამოიხატება როგორც რაღაც წმინდა საგნობრივი, ბგერითი. თეორიული თვალსაზრისით ეს, რა თქმა უნდა, უსაფუძვლოა, აღნიშნავს ა. პეშკოვსკი 20-იანი წლების დასასრულს (ამასთანავე ის მიუთითებს, რომ „არ არის იშვიათი არც ფორმის საპირისპირო ახსნა მხოლოდ მისი მნიშვნელობის მხრიდან“, რაც აგრეთვე არ უნდა იყოს გამართლებული)³¹. ეს თეზისი ფორმისა და მნიშვნელობის ერთიანობის შესახებ გატარებულია ა. პეშკოვსკის მიერ 20-იან წლებში ჩამოყალიბებულ და პარალელურად განვითარებულ ორივე კონცეფციაში.

26 А. М. Пешковский. Рецензия на книгу М. Н. Петерсона. «Печать и революция», кн. 2, 1924, гл. 243.

27 იქვე, გვ. 245.

28 С. И. Бернштейн, Основные вопросы синтаксиса..., гл. 232.

29 А. М. Пешковский, В чем же наконец сущность формальной грамматики? წიგნში: А. М. Пешковский, Избранные труды, гл. 94.

30 А. М. Пешковский, Стихи и проза с лингвистической точки зрения, წიგნში: А. М. Пешковский, Методика родного языка..., гл. 156.

31 А. М. Пешковский, Научные достижения русской учебной литературы в области общих вопросов синтаксиса, Прага, 1931, гл. 3—4.

პირველმა კონცეფციამ განსახიერება პოვა „რუსული სინტაქსის“ მკვლევარმა აქ დაუტოლა ფორმის ფორტუნატოვისეული განსაზღვრა და გრამატიკულ ერთეულთა აგების ზოგადი პრინციპი მარტივიდან რთულისაკენ, მაგრამ „ძირითადი გრამატიკული კატეგორიები, რომლებსაც ეყრდნობა მთელი წიგნი — მეტყველების ნაწილები — დგინდება არა კლასიფიკაციის გზით, არამედ ბერნშტეინის სტატიის მიერ დასახული გზით“³² (ე. ი. შახმატოვის თეორიის ანალოგიურად).

თვით გრამატიკული კატეგორიის (ანუ სხვაგვარად — ფორმალური კატეგორიის) ცნება განისაზღვრება პეშკოვსკის მიერ როგორც „მნიშვნელობის თვალსაზრისით გაერთიანებულ ფორმათა რიგი, რომელსაც აქვს თუნდაც მის შემადგენელ ნაწილში საკუთარი ბგერითი დახასიათება“³³. ასეთ კატეგორიას წარმოადგენს, მაგალითად, საგნობრიობა, რომელსაც ა. პეშკოვსკი განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას უთმობდა. ის თვლიდა, „რომ მთელი მორფოლოგია და მთელი სინტაქსი შეიძლება ადვილად დაეფუძნოს გრამატიკული საგნის (= არსებითი სახელის) ცნებას. არსებითი სახელზე, როგორც საგნის სახელწოდებაზე, დაყრდნობით ჩვენ ადვილად ავხსნით ზედსართავეებს, როგორც სიტყვებს, რომლებიც აღნიშნავენ, თუ როგორი არიან საგნები, ზმნებს — როგორც სიტყვებს, რომლებიც აღნიშნავენ, თუ რას აკეთებენ საგნები და რამოსდით მათ, ქვემდებარეს — როგორც მთავარი საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას, მართულ არსებით სახელს (დამატებას) — როგორც მეორეხარისხოვანი საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას და ა. შ.“³⁴. საყურადღებოა, რომ საგნობრიობის კატეგორიის წამოყენება პეშკოვსკის მიერ განიმარტება არა როგორც ფორმალური მიმართულებასთან კავშირის გაწყვეტა, არამედ როგორც მისი ტრადიციების შემდგომი განვითარება. საბუთად მას მოჰყავს, ჯერ ერთი, თავისი „რუსული სინტაქსის“ პირველი ვარიანტი, სადაც ნათქვამია, რომ „სწორედ საგნობრიობა არის არსებითი სახელის ფორმის ძირითადი ელფერი“ და მეორე ფ. ფორტუნატოვის კურსი, სადაც არსებითი სახელები მოხსენებულია როგორც სიტყვები, რომლებიც აღნიშნავენ „აზრის დამოუკიდებელ საგნებს, სახელდობრ, ნივთებს, საგნებს — როგორც ნიშან-თვისებათა სათავესოს (თუნდაც ამ საგნებს, როგორც ნიშან-თვისებათა სათავესოს—წარმოადგენდნენ თვით თვისებები საგანთა და ნივთთაგან განყენებულად“³⁵. ეს დებულება, ა. პეშკოვსკის აზრით, უდავოდ ამტკიცებს, რომ „ფორტუნატოვი ვარკვევით აღიარებდა საგნობრიობას“³⁶.

ამრიგად, მეტყველების ნაწილთა განსაზღვრისას ა. პეშკოვსკი აძლიერებს სემანტიკურ-სინტაქსურ პრინციპს, ე. ი. გამოყოფს მათ, ჯერ ერთი, მათი გრამატიკული მნიშვნელობის საფუძველზე, და მეორეც — იმ შესიტყვებათა საფუძველზე, რომლებშიაც ისინი შეიძლება შედიოდნენ. კერძოდ, ამაზე მეტყველებს მისი შემდეგი მსჯელობა არსებითი სახელის შესახებ: „არსებითი სახელი

³² А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, Изд. VII, М., 1956, гл. 9.

³³ იქვე, გვ. 27.

³⁴ А. М. Пешковский, Как вести занятия по синтаксису и стилистике в школе для взрослых, წიგნი: А. М. Пешковский, Избранные труды, гл. 169.

³⁵ იგივე ციტატა მოგვეყვას სტატიიდან: А. М. Пешковский, как вести занятия..., გვ. 169—170.

³⁶ А. М. Пешковский, Вопросы изучения языка в семилетке, гл. 227.

წარმოადგენს სიტყვათა ფორმებისა და შესიტყვებათა ფორმების კატეგორიას, რომელსაც აქვს საგნობრიობის ფორმალური მნიშვნელობა. სიტყვას შეიძლება არ ჰქონდეს ამგვარი მნიშვნელობის საკუთარი ფორმა, მაგრამ თუ მას შესიტყვებებში ყოველთვის აქვს ეს მნიშვნელობა ამგვარ შესიტყვებათა საერთო ფორმის წყალობით, მაშინ ის, რა თქმა უნდა, არსებითი სახელია³⁷. ავტორი კვლავინდებურად განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ფორმალურ და საგნობრივ მნიშვნელობათა შორის სხვაობას (მაგ., სიტყვაში чернота „სიბუნელე“ საგნის თვისება წარმოდგენილია როგორც საგანი) და ასევე: „არსებითი სახელები ჩვენთვის იქნება ის სიტყვები, რომლებიც თავიანთი აფიქსების (და არა მთელი სიტყვების) მნიშვნელობის ან მათ შემცველ შესიტყვებათა ფორმების მნიშვნელობის მიხედვით, განეკუთვნებიან საგნობრიობის კატეგორიას“³⁸. ავტორი გამოყოფს ოთხ ძირითად კატეგორიას (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა, ზმნიზედა), დაწვრილებით განიხილავს აღრევას და გარდამავალ შემთხვევებს ამ სფეროში, აღნიშნავს ძირითადი კატეგორიების გვერდით ნარევ კატეგორიათა არსებობას (მიმღეობა, ინფინიტივი, გერუნდივი).

ა. პეშკოვსკი ცდილობს დაუკავშიროს ენა აზროვნებას და გამოავლინოს აღნიშნულ კატეგორიათა შინაგანი მხარე. ამასთან დაკავშირებით ის ვახაზავს, რომ მეტყველების ნაწილები „აზროვნების ძირითადი კატეგორიებია მათ პრიმიტიულ საერთო-სახალხო განვითარების სტადიაში“³⁹, და ცდილობს ახსნას მათი წარმოშობა პირველყოფილ ადამიანთა მსოფლმხედველობის თავისებურებათა საფუძველზე. ამჟამად არ ვეხებით საკითხს, თუ რამდენად მართებულია მის მიერ ჩამოყალიბებული ჰიპოთეზები, მხოლოდ აღვნიშნავთ რომ კრიტიკულ ლიტერატურაში პეშკოვსკის ბრალი დასდეს ორი თვალსაზრისით: ერთი მხრივ, ვ. ვინოგრადოვი ა. პეშკოვსკის მთელი კონცეფციის ნაკლად თვლიდა იმას, რომ იგი შეისწავლიდა „თანამედროვე რუსული ენის მოვლენებს, როგორც სამეტყველო გამოსახვის თვითემარ სფეროს... თიშავდა ენას ზოგჯერ აზრისაგან და თითქმის ყოველთვის რეალური ცხოვრებისაგან“⁴⁰. ხოლო, მეორე მხრივ, — ღ. ლურნოვი აშკარა უკმაყოფილებით აღნიშნავდა, რომ ა. პეშკოვსკი „ხშირად მიმართავს გლოტოგონიურ ახსნებს, რომელთა მეშვეობით თანამედროვე გრამატიკული წყობის ესა თუ ის თვისება შექმნილია პირველყოფილ ადამიანთა ანიმისტური აზროვნებიდან“, მაშინ როცა ამგვარი ახსნები სინამდვილეში „არაფერს არ ხსნიან ენობრივ სისტემაში, პირიქით, მათ შეუძლიათ მხოლოდ ენის ვაგების დაჩრდილვა“⁴¹.

„რუსული სინტაქსის“ მესამე გამოცემაში წარმოდგენილი კონცეფციის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო თავისებურებათაგანი არის ის, რომ წიგნში არ გვხვდება წინადადების მეორეხარისხოვან წევრთა ტრადიციული ცნებები (დამატება, განსაზღვრება, გარემოება).

უნდა აღინიშნოს, რომ ორი კლასიფიკაციის (წინადადების წევრთა და მეტყველების ნაწილთა) დაახლოებისაკენ მისწრაფებას და შესაბამისად საბოლოოდ

37 А. М. Пешковский, Русский синтаксис, изд. VII, гл. 68—69.

38 იქვე, გვ. 72.

39 იქვე, გვ. 74.

40 В. В. Виноградов, Идеалистические основы..., гл. 483.

41 N. Durnovo, რეცენზია წიგნზე: А. Peškovskij, Русский синтаксис в научном освещении. Zeitschrift für Slavische Philologie, Separatabdruck aus Band IX, Heft 1/2, 1932. Leipzig, гл. 274.

ცნებათა ერთიანი სისტემის შექმნის ცდას საკმაოდ დიდი ტრადიცია აქვს რუსულ გრამატიკულ ლიტერატურაში. როგორც რიგი მკვლევარი აღნიშნავს, ჯერ კიდევ ა. პოტებნია არსებითად აიგივებდა წინადადების წევრებს და მეტყველების ნაწილებს⁴², თუმცა, ტრადიციის მიხედვით, მას შენარჩუნებული აქვს ორგვარი ტერმინოლოგია, ა. დობიაშის სინტაქსური თეორიის შესახებ მსჯელობისას ვ. ვინოგრადოვი მიუთითებს „დობიაშის მისწრაფებაზე საქმე მოაგვაროს „წინადადების წევრთა“ ცნების გარეშე, მხოლოდ „მეტყველების ნაწილების“ მეშვეობით“⁴³. ორნაირი კლასიფიკაციის საპირობებას უარყოფდა დ. კულრაივსკიც (თუმცა ის იხრებოდა სწორედ წინადადების წევრთა ცნებისაკენ).

ა. პეშკოვსკის კონცეფციაში წინადადების წევრთა ელიმინაციის მიზეზებს სხვადასხვა მკვლევარი სხვადასხვაგვარად გადმოგვცემს. ს. ბერნშტეინი თვლის, რომ ა. პეშკოვსკი პოტებნიას მსგავსად აიგივებდა წინადადების წევრებსა და მეტყველების ნაწილებს. ა. ბელოვი უარყოფს ამ დებულებას. მისი აზრით, პეშკოვსკის ეს თავისებურება აიხსნება ტერმინთა უნიფიკაციისაკენ მისწრაფებით. ამ საკითხზე დაწვრილებით აღარ შევჩერდებით, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ორსავე მიზეზს შეეძლო თავისი გარკვეული როლი ეთამაშა, მაგრამ მთავარი ალბათ ის არის, რომ პეშკოვსკიმ „რუსული სინტაქსის“ ჯერ კიდევ პირველ რედაქციაში დაადგინა თანმიმდევრული შესაბამისობა მეტყველების ნაწილთა და წინადადების წევრთა შორის, ხოლო მესამე გამოცემაში იგი გამოყოფდა მეტყველების ნაწილებს სემანტიკურ-სინტაქსური ნიშნის მიხედვით, რაც, მისი აზრით, ზედმეტს ხდიდა წინადადების მეორეხარისხოვან წევრთა სპეციალურ აღნიშვნას. რაც შეეხება მთავარ წევრებს, ა. პეშკოვსკიმ შეინარჩუნა შემასმენლობის ცნება, ვინაიდან, მიუხედავად ზმნურობასთან მისი სიახლოვისა, ამ ორ ცნებას შორის არაა სრული პარალელიზმი⁴⁴. ტერმინ „ქვემდებარეობა“ ა. პეშკოვსკი ალბათ შესატყვისობისათვის ხმარობს. მის მიერ ჩატარებული რეფორმის გამო პეშკოვსკი აღნიშნავდა, რომ თუ „რუსული სინტაქსის“ პირველ გამოცემაში ის იზიარებდა შეხედულებას, რომ ეს ორმაგი ტერმინოლოგია კი არაა, არამედ ერთი და იმავე ფაქტებისადმი ორი სხვადასხვაგვარი მიდგომა, ორი სხვადასხვა თვალსაზრისით... მესამე გამოცემაში იგი უკვე მიიჩნევს ამ სხვაობას მხოლოდ ტერმინოლოგიურად და მეტწილ შემთხვევებში უარყოფს მას“⁴⁵. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ა. პეშკოვსკისთან მოკამათე მ. პეტერსონი თვლიდა, რომ ფორმალურ სინტაქსში საერთოდ „გამორიცხულია მარტივი წინადადების დაყოფა მთავარ და მეორეხარისხოვან წევრებად“⁴⁶, მაშინ როდესაც პეშკოვსკის წიგნში ლაპარაკია მართული მეორეხარისხოვანი წევრებისა, „შეთანხმებული მეორეხარისხოვანი წევრებისა“ და „მირთული მეორეხარისხოვანი წევრების“ შესახებ.

⁴² იხ. შავ., თ. ბერენინის აზრი, რომლის მიხედვით, ა. პოტებნია „მათივე ასხავეებს წინადადების წევრებს და მეტყველების ნაწილებს“. იხ.; Ф. М. Березин. История лингвистических учений, М., 1975, გვ. 93.

⁴³ В. В. Виноградов, Синтаксические взгляды проф. А. В. Добиаша. წიგნში: В. В. Виноградов, Избранные труды, Исследования по русской грамматике, М., 1975, გვ. 336.

⁴⁴ А. М. Пешковский, Русский синтаксис, изд. VII, გვ. 167.

⁴⁵ А. М. Пешковский, О грамматическом разборе, წიგნში: А. М. Пешковский, Избранные труды, გვ. 237—238.

⁴⁶ М. Н. Петерсон, Очерк синтаксиса русского языка, გვ. 33.

რადგანაც მეტწილ მკვლევართა შრომებში (ვ. ვინოგრადოვი, ს. ბერნშტეინი, ა. ბელოვი) არაერთხელ იყო აღნიშნული პეშკოვსკის მიერ ორი კლასიფიკაციის გაერთიანების მიუღებლობა, ამის გამო ჩვენ აღარ შევჩერდებით მის კრიტიკაზე.

ვინაიდან მესამე გამოცემაში შენარჩუნებულია ფორტუნატოვის სკოლის ორი ძირეული ცნება: სიტყვის ფორმა და შესიტყვების ფორმა, ამდენად შენარჩუნებულია აგრეთვე დებულება იმის შესახებ, რომ სინტაქსის შესწავლის საგანი — შესიტყვების ფორმებია. მაგრამ ყველა, ვინც პეშკოვსკის შესახებ წერდა, მიუთითებდა, რომ წიგნის ეგრეთ წოდებულ „სპეციალურ ნაწილში“ განხილულია წინადადების ტიპები (და არა შესიტყვებები). ამ ფაქტს მკვლევრები ახასიათებდნენ როგორც პეშკოვსკის კონცეფციის წინააღმდეგობას და სხვადასხვაგვარ შეფასებას აძლევდნენ მას. მაგ., ს. ბერნშტეინის აზრით, „უდავოდ მართალნი არიან ის კრიტიკოსები, რომლებიც ამტყუნებენ პეშკოვსკის იმას, რომ მან სინტაქსის წინაშე მის მიერვე დასმული ამოცანა სხვა ამოცანით შეცვალა“, მაგრამ ამისდა მიუხედავად ეს „ლოგიკური ნახტომი“ გამართლებულია, ვინაიდან „ააგო რა სინტაქსი როგორც წინადადების შესახებ მოძღვრება სინტაქსის თავისი განსაზღვრის საწინააღმდეგოდ, ამით პეშკოვსკიმ დაარღვია თავისი სისტემის ლოგიკური აღნაგობა, მაგრამ სამაგიეროდ გაათავისუფლა იგი ფორმალისმის ერთი ძირითადი მანქანაგან“⁴⁷. ვ. ვინოგრადოვი კი თვლიდა, რომ პეშკოვსკი უბრალოდ „ურევს შესიტყვების ცნებას არა მარტო წინადადების ცნებასთან, არამედ სინტაგმის, ანუ მისი ტერმინოლოგიით, ფრაზის, როგორც ინტონაციურ-აზრობრივი ერთიანობის ცნებასთან“⁴⁸.

ამ შენიშვნასთან დაკავშირებით მიზანშეწონილად მიგვაჩნია მოკლედ შევეხოთ მეტყველების რიტმულ-მელოდიკურ საკითხებს ა. პეშკოვსკის შრომებში. ცნობილია, რომ ა. პეშკოვსკი არსებითად იყო პირველი რუსი ლინგვისტი, რომელმაც სცადა რიტმო-მელოდიკისა და სინტაქსთან მისი მიმართების შესწავლა. ის გახაზავდა, რომ „ინტონაციისა და რიტმის გავლენას... ადგილი აქვს... ყოველგვარ გამოთქმაში საერთოდ“⁴⁹. ჯერ კიდევ „რუსული სინტაქსის“ პირველ გამოცემაში ა. პეშკოვსკი ფართოდ განიხილავდა ინტონაციის პრობლემებს. ამასთანავე ის ცდილობდა (განსაკუთრებით შემდგომ შრომებში) გამოეკვლინებინა მეტყველების ინტონაციური მხარის თავისებურება და ყველა სხვა საშუალებისაგან მისი განსხვავებულობა; ის მიუთითებდა, რომ „ინტონაციური გრამატიკა — ეს თითქმის განსაკუთრებული მეცნიერებაა, ყოველ შემთხვევაში გრამატიკის განსაკუთრებული დარგია“⁵⁰. ამასთან დაკავშირებით საკუთრივ ფორმალურ და რიტმულ-მელოდიკურ საშუალებათა განხილვისას ა. პეშკოვსკი ასკვნის: „უდავოა, რომ თავიანთი ბუნების ეს საშუალებები სრულიად განსხვავებულნი არიან და რომ მეტყველების პროცესი თავისთავად წარმოადგენს

⁴⁷ С. И. Бернштейн, Основные понятия грамматики..., გვ. 29.

⁴⁸ В. В. Виноградов, Идеалистические основы..., გვ. 447.

⁴⁹ А. М. Пешковский, Русский синтаксис, изд. VII, გვ. 43 (აქ უაღვილო არ იქნებოდა აღვნიშნა, რომ უკვე მრავალი წლის შემდეგ, 50-იანი წლების შუაში პ. გლისონი აღნიშნავდა იმ გარემოებას, რომ თანამედროვე ენათმეცნიერებაში „განოკლებები ინტონაციისა და მსგავს მოვლენათა სფეროში თითქმის სრულიად არ არსებობს“. იხ.: Г. Глиссон, Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, გვ. 452.

⁵⁰ А. М. Пешковский, Интонация и грамматика. წიგნში: А. М. Пешковский, Избранные труды, გვ. 191.

ორივე მათგანის ურთულეს გადახლართვას. სინტაქსის უახლოეს ამოცანას, ჩვენ აზრით, წარმოადგენს სწორედ ამ გადახლართვის ყველა დეტალის შესწავლა⁵¹. ა. პეშკოვსკიმ შეამჩნია, რომ „ფრაზისა და წინადადების, როგორც ინტონაციური-სინტაქსური და საკუთრივ-სინტაქსური ერთიანობის, ცნებები აღმონდებიან ხოლმე ერთმანეთის მიმართ საკმაოდ რთულსა და დახლართულ მიმართებაში“⁵². სწორედ ამის გამო ის ცდილობდა გაემიჯნა ეს ცნებები ერთმანეთისაგან და დაემყარებინა მათ შორის შესატყვისობები. „თუ ჩვენ შევთანხმდებით დასრულებული აზრის გამომხატველ ყოველგვარ რიტმულ-მელოდიკურ ერთიანობას ეუწოდოთ „ფრაზა“, თანაც ამ ცნებაში არ შევიყვანოთ არავითარ საკუთრივ ფორმალურ თვისებებს, ხოლო, მეორე მხრივ, დასრულებული აზრის გამომხატველ ყოველ საკუთრივ ფორმალურ ერთიანობას ეუწოდებთ წინადადებას, ისე რომ არ გავაერთიანებთ მასში აბსოლუტურად არავითარ რიტმულ-მელოდიკურ თვისებებს, მაშინ ამ ცნებებს შორის დამყარდება საოცრად მარტივი და ნათელი თანაფარდობა: ეგრეთ წოდებული „მარტივი წინადადება“ წარმოვედგება როგორც „ერთშემადგენლიანი ფრაზა“, ხოლო ეგრეთ წოდებული „რთული წინადადება“ — როგორც „ორშემადგენლიანი“ ან მრავალშემადგენლიანი ფრაზა“; ამასთანავე ცალკეულ „შემადგენელში“ ნაგულისხმევი იქნება ის, რასაც ზევით ეწოდება „წინადადება“⁵³.

ლიტერატურაში მიღებულია შეხედულება (ს. ბერნშტეინი), რომლის მიხედვითაც ა. პეშკოვსკის ორივე კონცეფცია (რომლებიც „რუსული სინტაქსის“ პირველსა და მესამე გამოცემებშია წარმოდგენილი) ემყარება მარტივიდან რთულისაკენ გადასვლის პრინციპს. მოღვაწეობის ბოლოს ა. პეშკოვსკი „მიიხვდა თავის შეცდომას“, რის შედეგსაც წარმოადგენს შემდეგი განაცხადი: „ენის მთელი ეს კონცეფცია (სხვათა შორის საოცრად დამახასიათებელი ისევე ფ. ფორტუნატოვისათვის) წარმომიდგება მე, როგორც ისეთი, რომელიც თავდაყირა აყენებს შესასწავლი საგნის ბუნებას. ენა ელემენტებისაგან კი არ შედგება, არამედ ნაწევრდება ელემენტებად. ცხოვრების პირველად ფაქტებს წარმოადგენს არა ყველაზე მარტივი, არამედ ყველაზე რთული ფაქტები, არა ბგერები, არამედ ფრაზები. ფრაზები კი იყოფა შესიტყვეებად, შესიტყვეებები (სულ უფრო და უფრო მცირე ერთეულებად მათი თანდათანობითი დაყოფის შედეგად) სიტყვებად, სიტყვები მორფემებად... სწორედ ამიტომ არ შეიძლება განესაზღვროთ სიტყვა როგორც მორფემების ერთობლიობა, შესიტყვეება როგორც სიტყვათა ერთობლიობა, ხოლო ფრაზა — როგორც შესიტყვეებათა ერთობლიობა. ყველა განსაზღვრა უნდა იყოს ჩამოყალიბებული შებრუნებული რიგით. თუკი რიგი მიზეზების გამო ეს არ ხდება (თვითონ ჩემთანაც კი შესიტყვეება განსაზღვრულია სიტყვის ბაზაზე, შესიტყვეების ფორმა კი — სიტყვის ფორმის ბაზაზე) იდეალში ეს ოდესმე უნდა გაკეთდეს და თანამედროვე განსაზღვრებებს უნდა შევხედოთ როგორც დროებითს, როგორც *Notbehelf*-ს, როგორც „სამუშაო“ განსაზღვრას და არამცდარაიმც არ უნდა გამოვიტანოთ მათგან ...ფართო თეორიული დასკვნები“⁵⁴.

51 А. М. Пешковский, Научные достижения..., гл. 8.

52 А. М. Пешковский, Русский синтаксис, изд. VII, гл. 411.

53 А. М. Пешковский, Научные достижения, гл. 7.

54 А. М. Пешковский, Еще к вопросу о предмете синтаксиса, «Русский язык в советской школе», 1929, № 2, гл. 52—53.

როგორც ხედავთ, ეს გამონათქვამი გვაძლევს საბაბს ზემომოყვანილად შეხედულებისათვის. მაგრამ აუცილებელია ვიქონიოთ მხედველობაში ის, რომ მსგავს აზრებს ავითარებდა ა. პეშკოვსკი 20-იანი წლების პირველ ნახევარშიც, ე. ი. „რუსული სინტაქსის“ ვადამუშავებულ გამოცემაში. აქ პოტენზიასა და შესმატოვის მოძღვრებათა გარდა ა. პეშკოვსკიმ გამოიყენა ფ. დე სოსიურის ზოგიერთი იდეა, კერძოდ კი მისი მოძღვრება სინტაგმატური და ასოციაციური (პარადიგმატული) კავშირების შესახებ, რომელიც „ზოგადი ლინგვისტიკის კურსში“ დაუპირისპირდა გრამატიკის ტრადიციულ დაყოფას სინტაქსურად და მორფოლოგიურად. განსაკუთრებით მკაფიოდ აისახა მსგავსი აზრები პეშკოვსკის სტატიაში „ცალკე აღებული სიტყვის ცნება“ (1924—1925 წ.), სადაც, ჯერ ერთი, გატარებულია სიტყვა-წევრისა და სიტყვა-ტიპის (ლექსემის) ცნებათა შორის განსხვავება, რომელიც, როგორც აღნიშნავდა ვ. ვინოგრადოვი, შესაბამებელია „სოსიურის თეორიას ენაში სინტაგმატურ (ე. ი. ერთმანეთის მომდევნო ელემენტთა შორის კავშირზე დაფუძნებულ) და ასოციაციურ მიმართებათა შესახებ“⁵⁵, მეორეც, ს. კარცევსკის „რუსული გრამატიკის განმეორებითი კურსის“ გამოსვლამდე რამდენიმე წლით ადრე დამუშავდა რუსული ენისათვის მოძღვრება სინტაგმის შესახებ (ა. პეშკოვსკი მიუთითებს, რომ ჩვეულებრივი გაგებისაგან რამდენადმე განსხვავებით სინტაგმები განისაზღვრება მის მიერ როგორც მნიშვნელობის მქონე ნაწილები — ფრაზა, წინადადება, სიტყვა, ძირი ან აფიქსი); მესამე მხრივ, იმ საკითხის ახსნისას, თუ რა თანამიმდევრობით უნდა განისაზღვროს სინტაგმები — კლებადი თუ მზარდი სირთულთ — ის მიღის შემდეგ დასკვნამდე: „ვინაიდან სინტაგმები მნიშვნელობის მქონე წევრებია, მაშასადამე, განსაზღვრის თანამიმდევრობა უნდა შეესაბამებოდეს მეტყველება-აზრის შინაგანი დაყოფის თანამიმდევრობას. ვინაიდან ჩვენ ვთვლით, რომ მეტყველების გარეგანი დაყოფა არ არის წარმოდგენათა შეჭამების შედეგი, არამედ პირაქუ წარმოადგენს თავდაპირველად ერთიანი აზრის დანაწევრების შედეგს, ჩვენ ალბათ განსაზღვრებები უნდა ვაწარმოოთ კლებადი სირთულის თანამიმდევრობით. აქედან გამომდინარე, „სიტყვა“ უნდა განისაზღვროს წინადადებიდან ან ფრაზიდან“⁵⁶. ის ყურადღებას აქცევს რიტმულ-მელოდიურ მხარესაც და მიუთითებს, რომ სიტყვა „მისი საკუთარი მნიშვნელობით არის ნამდვილად უდიდესი ზღვარი, სადაც აზრი წყვეტს კავშირს რიტმთან“⁵⁷.

საკითხს, თუ რატომ ამუშავებდა ა. პეშკოვსკი ერთსა და იმავე პერიოდში ორ საკმაოდ განსხვავებულ კონცეფციას, რა თქმა უნდა, ვერ ექნება ცალსახა პასუხი. შესაძლოა, რომ პეშკოვსკი თეორიულად მართებულად და პერსპექტიულად თვლიდა ზღას რთულიდან მარტივისაკენ, მაგრამ „რუსული სინტაქსის“ ვადამუშავებისას კი მიიჩნია ის უფრო რთულად პედაგოგიური და პოპულარიზატორული თვალსაზრისით, მხედველობაში მიიღო რა მისი სუსტი დამუშავებულობა.

სოსიურის თეორიის მიმართ ა. პეშკოვსკის დამოკიდებულების განხილვისას აუცილებელია აღვნიშნოთ, რომ თავის საპროგრამო დებულებათა შესაბამისად მან პირველ ყოვლისა გამოყო სოსიურის ის აზრები, რომლებშიც ენის შინაგანი და გარეგანი მხარეების საგულდაგულო ანალიზის მნიშვნელობა მტკი-

⁵⁵ В. В. Виноградов, Современный русский язык, гл. 69—70.

⁵⁶ А. М. Пешковский, Понятие отдельного слова. წიგნში: А. М. Пешковский, Методика родного языка..., гл. 136.

⁵⁷ А. М. Пешковский, Понятие отдельного слова, гл. 137.

ცდება. ა. პეშკოვსკი განაზავდა იმას, რომ თვით ნიშანი სოსიურის მიერ გაგებულია სწორედ როგორც ბგერისა და მნიშვნელობის ერთიანობა. ის სავანებო ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ მსგავს ერთიანობას „დე-სოსიური ფრიად უხალისოდ აღნიშნავს ტრადიციული ტერმინით ნიშანი (Signe) და შენიშნავს ამ ტერმინის უხერხულობას მისი მიდრეკილობის გამო მოვლენის გარეგანი მხარისაკენ“⁵⁸. (იმავე მოსაზრებათა გამო ა. პეშკოვსკიმ საერთოდ დადებითად შეაფასა შესატყვისობათა ორმაგი სისტემის შახმატოვისეული პრინციპი, რომელიც ს. ბერნშტეინის სტატიაშია მოყვანილი და რომლის მიხედვითაც „ფორმის მეშვეობით ამა თუ იმ მნიშვნელობის, კატეგორიის დადგენის შემდეგ მკვლევარმა უნდა შეასრულოს შებრუნებული გზა და აღმოჩენილი კატეგორიის თვალსაზრისით ხელახლა უნდა გადასინჯოს ენაში გარეგანი აზრის გამოვლენის მთელი მასალა“. მართალია, ა. პეშკოვსკი აქვე დასძინს, რომ „შახმატოვ-ბერნშტეინის თვალსაზრისში გაურკვეველი რჩება, სახელდობრ, აზრის რა პროცესით ვ უჭევედებ ბარბთ ახალ ფაქტებს ერთხელ დადგენილ კატეგორიას“⁵⁹.

თავის აზრები ლინგვისტური კვლევის პროცესში ფორმისა და მნიშვნელობის ერთიანობის შესახებ ა. პეშკოვსკიმ შეაჯამა შემდეგი სიტყვებით: „თურმე ჩვენ არასოდეს არ აღმოვაჩინეთ მნიშვნელობებს ბგერებს შორი და არასოდეს არ ვეძებთ ბგერებს მნიშვნელობებს ისათვის ეს შეუძლებელიც კი იქნებოდა ბგერისა და მნიშვნელობის ერთიანობისას, რომელიც ღრმად გააანალიზა დე სოსიურმა. ენაიდან ბგერა მნიშვნელობის გარეშე ენაში არ არსებობს (ცალკეული ბგერაც კი ხომ ფონემაა, ე. ი. მნიშვნელობის დიფერენციალური მატარებელი), მაშ, როგორღა უნდა ამოვიღეთ ბგერიდან ან ამოვიღეთ მნიშვნელობიდან? როგორ შეიძლება ამოვიღეთ იმიდან, რაც როგორც ცალკეული სიდიდე ენაში არ არსებობს და რაც როგორც ცალკეული სიდიდე არც შეიძლება წარმოვიდგინოთ? ვასკვირია ის, რომ ზოგიერთი მეცნიერი, მთლიანად დე სოსიურის პოზიციაზე მდგომი, მაინც მოითხოვს იმას, რომ ბგერიდან უნდა წაივადეთ მნიშვნელობისაკენ, ხოლო მეორენი კი, იმავე პოზიციაზე მდგომი, მოითხოვენ საწინააღმდეგოს. აღწერითს ენათმეცნიერებაში ჩვენ შევისწავლით მხოლოდ ბგერათმნიშვნელობებს და მათ ურთიერთმიმართებებს“⁶⁰.

მოკლედ შევაჯამოთ ზემოთქმული. როგორც ფ. ფორტუნატოვის მოწაფემ პეშკოვსკიმ გაიზიარა მისი მოძღვრება ფორმის შესახებ და უკვე „რუსული სინტაქსის“ პირველ გამოცემაში გამოიჩინა დიდი ინტერესი ენის შინაგანი მხარის მიმართ, რამაც მიიყვანა იგი მისწრაფებისაკენ შეეთავსებინა თავისი მასწავლებლის იდეები ა. პოტენნიას თვალსაზრისებთან. შემდგომში ა. პეშკოვსკის ინტერესი მნიშვნელობისადმი უფრო ღრმავდება. ერთი მხრივ, მან შეინარჩუნა ფორტუნატოვის მოძღვრება ფორმის შესახებ და „რუსული სინტაქსის“ მესამე გამოცემაში უარი თქვა ძირითადი გრამატიკული ცნებების გამოყოფაზე კლასიფიკაციურ-მორფოლოგიური პრინციპის მიხედვით, რომელიც სემანტიკურ-სინტაქსური პრინციპით შეცვალა. ხოლო, მეორე მხრივ, პეშკოვსკი ცდილობდა

⁵⁸ А. М. Пешковский, Проблемы взаимоотношения методологии и методики языковедения. წიგნში: А. М. Пешковский, Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики, М., 1930, გვ. 87.

⁵⁹ А. М. Пешковский, Проблемы взаимоотношения, გვ. 86.

⁶⁰ იქვე, გვ. 88.

შექმნა ისეთი კონცეფცია, რომელიც ენის შინაგან მხარეზე თანმიმდევრობითი დაყრდნობით მისცემდა საშუალებას განეხორციელებინა ამ ცნებათა გამოყოფის პროცედურა რთულიდან მარტივისაკენ.

თავისი კონცეფციის დამუშავებისას პეშკოვსკი ეკამათებოდა „ულტრა-ფორმალისტებს“, რომლებიც, მისი აზრით, არამართებულად ამცირებდნენ მნიშვნელობის როლს. თუმცა თვლიდა, რომ „კამათი „ფორმალისტებსა“ და „ულტრაფორმალისტებს“ შორის არის „შინაური“, წმინდა რუსული კამათი“, რომელიც „აიხსნება მხოლოდ ადგილობრივი ისტორიული პირობებით“⁶¹, მაგრამ თვით ამ კამათის საგანი — ლინგვისტურ კვლევაში მნიშვნელობის როლი — არსებითია ნებისმიერი ზოგადენათმეცნიერული ან გრამატიკული თეორიისათვის და დღემდე ინარჩუნებს თავის აქტუალობას.

Г. Т. ХУХУНИ

ФОРМА И ЗНАЧЕНИЕ В КОНЦЕПЦИИ А. М. ПЕШКОВСКОГО

Резюме

В статье рассматриваются проблемы, связанные с центральным пунктом грамматической теории видного русского языковеда А. М. Пешковского — пониманием им соотношения между внешней и внутренней сторонами языка. Подчеркивается, что положение о неразрывной связи между формой и значением всегда было краеугольным камнем его лингвистического мировоззрения. Будучи учеником основателя так называемого формального направления — Ф. Ф. Фортунатова и высоко цenia идеи своего учителя, Пешковский, вместе с тем, решительно выступал против «ультраформалистов», усматривая в их взглядах пренебрежение значимой стороной языка. В соответствии с этим строится в его трудах система основных грамматических понятий — частей речи. В первом издании «Русского синтаксиса в научном освещении» представлена морфологическая классификация, в третьем — семантико-синтаксическая, в связи с чем элиминированы понятия членов предложения. Вместе с тем в ряде статей, написанных в 20-е годы, Пешковский развивает идеи Соссюра о синтагматических и парадигматических отношениях в языке.

⁶¹ А. М. Пешковский, Вопросы изучения языка в семилетке, гл. 227.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა თ. შარაძენიმეშ

Г. И. ЧАНТЛАДЗЕ

О НАЗВАНИЯХ ЛИЦА ЧЕЛОВЕКА В БАСКСКОМ И ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ДИАЛЕКТОВ)

Для обозначения лица человека в баскских диалектах используется главным образом слово *agregi* (B, G)*, также *aurregi* (BN, G), *aurregi* (S). Кроме того, распространено *begitarte* (AN, G, R, B, BN L), имеются также малораспространенные слова или обозначения: *bisai* (< фр. *visage*), *begi-litarte*, *beteriz*, *betertz* и другие.

Многим словарям¹ известно также слово *musu*, или *mosu* (B, BN, G, L) в том же значении — «лицо» человека.

В том же словаре Аскуэ под *agregi* относительно этих слов читаем: «Хотя это слово (*agregi*) обозначает «лицо» человека только переносно, по расширению значения, однако, оно более употребительно, чем собственное обозначение лица *mosu* и *musu*» (подчеркнуто нами. — Г. Ч.). Как видно из этого замечания, по мнению Аскуэ, слово *mosu*, *musu* ранее было основным обозначением лица человека, на смену которому, согласно Аскуэ, пришло *agregi*, *aurregi*, ставшее таким обозначением в расширенном или переносном значении. Во втором томе своего словаря под *mosu* Аскуэ² добавляет, что в Бискайе и Гипускоа, где *mosu* есть в значении «лицо», не говорится, однако, *musuko miña* «болезнь лица», или *mosuko miña*, а только *agregiko miña* в этом значении; в связи с предыдущим вполне можно понимать это и так, что в указанных областях (Бискайя и Гипускоа) уже не говорится *mosuko miña*, поскольку это выражение уже заменено выражением *agregiko miña*. Возможно также, что Аскуэ как носитель языка лишь ощущал архаизм *musu* рядом с *agregi* и соответственно заключал о замене одного слова другим (на основании интуиции, а не анализа). С другой стороны не исключено, что (независимо от любых оснований), Аскуэ учитывал и то, что указанные формы безусловно содержат, как это считают и многие другие баскологи и баски, компонент *begi* «глаз» (в композитах *regi*), ср. в ронкальском *aurregi* — «глаза», «зрение». Это верно, конечно, и с нашей точки зрения.

Однако что означает в этом случае элемент *ag*, *aur* в *agregi*, *aurregi*? Каково этимологическое значение этих форм? И в связи с этим (вновь тот же вопрос, что и выше): если указанный тезис Аскуэ о расширении или переносе значения этих форм правилен, то каково же все-таки их значение до этого переноса (не этимологическое)? Наконец, каково их отношение к ронкальскому *aurregi* — «зрение», «глаза»?

* B — Бискайя, G — Гипускоа, BN — Нижняя Наварра, L — Лабур, R — Ронкаль, AN — Верхняя Наварра, S — Суль (сокращения, принятые в классификации баскских диалектов и в словаре Р. М. де Аскуэ — см. ниже).

Показывая, что форма *auregi* является более древней, чем *aregi* и приводя кроме указанных форм еще *harregi* (Пувро, XVII в.), *ahoregi* для AN (Ойнарт, XVII в.)*, Л. Мичелена³ знакомит нас, между прочим, и с одним старым, но очень интересным предположением К. Боуда (впоследствии к этому предположению присоединился и Э. Леви)⁴. По этому предположению второй компонент в *auregi* — это *begi* «глаз», а первый (*aur*) связан с баск. *aho* «рот», что в целом дает буквально «рот-глаз» (первичное значение «лицо»). Ронкальское *auregi* «глаза» К. Боуда в этой связи специально рассмотрению, видимо, не подвергает.

По другой белло высказанной мысли, принадлежащей самому Л. Мичелена, первый элемент (*aur*) в этом слове связан, возможно, с баскским *aurre* «впереди», «вперед», «перед». Тогда все целое должно, видимо, означать нечто вроде английского *foresight*, нем. *Forsicht*, т. е. «впередсмотрящее» или же как бы «передняя часть, фасад с глазами» (копулятивный композит: «фасад и глаза»). Возражение Л. Мичелена против указанной этимологии К. Боуда состоит в том, что в *aregi* «лицо» есть элемент (*r*), который отсутствует в *aho* «рот». Кроме того, между (*r*) и (*p*) в *auregi* был, согласно Л. Мичелена, атрибутирующий элемент (*t*), обычный для баскских композитов на стыке их компонентов, а как можно объяснить это (*t*), если видеть в *aregi* не «глаз», принадлежащий *aur'u*, а «рот-глаз»? Отношение к ронкальскому *auregi* «глаза» в том и в другом случае не рассматривается.

Показательно, что ни К. Боуда, ни Л. Мичелена не стремятся этимологизировать *aur* как формант (что, очевидно, исключено), но лишь как первый лексический по происхождению компонент сложного слова.

С нашей точки зрения, положение о связи *aur* (в *auregi*) с баск. *aurre*, как бы ни соблазнительно оно было со стороны формы, вряд ли может быть принято по соображениям семантики. Другие композиты с этим *aurre* совершенно ясны: ср. *aurre-alde* «фасад» букв. «передняя сторона», т. е. «передняя сторона». Данный же композит *aur-aregi* «лицо», если он содержит именно *aur* «перед», в любом случае остается семантически совершенно неясным. Что это за «впередсмотрящее» в конкретном смысле, т. е. как «лицо» (не в смысле «предвидение»)? Такое построение искусственно и слишком сложно, чтобы быть истинным. То же надо сказать и о «фасаде с глазами»; кроме того, нельзя одновременно видеть в *auregi* копулятивный композит и допускать в прошлом атрибутирующий элемент (*t*); отсюда выводы: компонент *aur* здесь если и связан с *aurre* «перед, передний», то все же при образовании данного композита такого значения не имел.

Этимология К. Боуда кажется нам в отличие от этого совершенно ясной и логичной, а возражения против нее Л. Мичелена⁵ (при всем нашем громадном уважении к этому выдающемуся ученому, первому баскологу нашего времени) кажутся нам неосновательными. В самом деле, в *aur* есть (*r*), в *aho* «рот» этого (*r*) нет. Но в *aho* «рот» этот звук мог пасть в конечном положении (*aho* < **ahor*), как это часто бывает в баскском языке и как это показано самим Л. Мичелена в одном из его ценнейших трудов⁶. Далее, если *aur-aregi* < **aur-t-begi* (*begi*, принадлежащий *aur'u*), то первый компонент, конечно, не может здесь значить «рот» (*aho*). Но почему надо обязательно видеть за *auregi* форму **aur-t-begi*? Потому, что на месте *begi* имеем в *auregi* второй компонент с глухим (*p*)? Однако в баскском

* Ср. у Аскуэ сулетинское *ahurregi id.*

известны случаи оглушения (b) в соответствующей позиции, не обусловленные предыдущими глухими, позднее исчезнувшими. Поэтому *aurpēgi* может быть и копулятивным композитом <*a-hog + *begi*, «рот» + «глаз», где никогда никакого (t) не было. Не исключено как будто и то, что сулетинское *ahurpēgi*, а также старые формы Пувро и Ойснарта *harpēgi*, *ahorpēgi* сохраняют в себе то самое (h), которое содержится в *aho* «рот».

Уже у Аскуэ, как мы видели, история *arpēgi*, *aurpēgi* каким-то образом связывается с историей баск. *mosu*, *musu*. Последнее означает или означало не только «лицо», но в тех же диалектах, для которых Аскуэ дает его в этом значении, оно имеет и значение «рот», «губа» (см. также Аскуэ под *mosu*, *musu*), кроме того, «поцелуй в лицо» (AN. B, G, L) — в отличие от *mup* «поцелуй в руку». В этом значении «поцелуй в лицо» *musu* как раз и свойственно больше всего современным баскским диалектам.

В гипускоанском *musu* также означает «нос». Наиболее древнее звучание этого слова содержится, по нашему мнению, в баск. *mustu-pil* «черты лица, образ» от *mustu* (ср. *musu*) и *pil*, *bil* «круг», «круглый», в целом как бы «круглый *mustu*» или «овал, образуемый *mutsu*» (ср. русское «об-раз»), а также в баск. *mutur* «морда», «губа», исп. *hocico* (<**mustur*?). Как исходная для *musu*, *mosu* на основании этого должна быть, видимо, принята таким образом форма **mustu*, что же касается исходного значения для *musu* или *mustu*, то, очевидно, за него не может быть принято «поцелуй в лицо» — как значение явно вторичное. Что же касается остальных значений: «нос», *hocico* («морда», «губы вместе с носом»), «рот», «лицо», то на основании того, чем мы здесь располагаем, ни одно из этих значений принять за исходное для *musu*, **mustu* мы, очевидно, пока не можем. Нам важно здесь, впрочем, не столько искать это исходное значение, сколько отметить тот очень показательный для дальнейшего факт, что в баск. *musu*, *mosu*, **mustu*, так или иначе совмещаются: с одной стороны более узкое, конкретное значение «нос» (или «рот») и с другой стороны — более широкое значение «лицо». Об отношении к этому значению исп. *hocico* мы пока высказаться не можем.

Другое баскское обозначение *ao*, *aho* «рот» в некоторых выражениях выступает как синоним лица: например, говорится (см. Мухика под словом *saŋa*) *aotik-aoga* «лицом к лицу», буквально «от рта ко рту», ср. с этим *bekoz-beko* «лоб ко лбу», *bediz-begi* (<*begiz-begi*) «с глазу на глаз», *aurgez-aurre* букв. «передом к переду» и т. д.; «упасть вниз лицом» говорится *eroti aurrez*, т. е. буквально «упасть ртом вниз» (здесь *re/be* «низ» в обстоятельном падеже). В этой связи обращает на себя внимание, что вне подобных выражений само по себе баскское слово *aho* «рот» означает также «лезвие» (видимо, от линии смыкания губ).

Как известно, грузинское *riŋi* «рот» также означает «лезвие», «край», «кайма»; в латинском языке, правда, слово *os*, *oris* «рот», «уста» тоже означало «край», «кайма», (откуда и «берег»), однако в значении «лезвие ножа» оно не употреблялось и, насколько мы знаем, такое употребление слова, обозначающего «рот», является редким, возможно даже, что оно характерно только для картвельских и баскского языков. Еще более показательным является употребление слова «рот» в значении «лицо»; в индоевропейских языках мы такого употребления не знаем, в грузинском же и в других картвельских языках

оно обычно. Ср. *pir-saxosi* «полотенце», букв. «лица» (-*pir*) «очиститель» (-*saxosi*) — причастие от *hosva* «чистить» с показателем причастия *sa-* и *-i* именительного падежа; далее *pir-is-pir* «лицом к лицу», где последнее *pir* стоит в неформальном падеже, а *is* представляет собой показатель родительного падежа, далее *pir-da-pir* «прямо, напротив» с тем же этимологическим значением *pir* «лицо», далее *pir-tavi* «лицо и голова» в выражении «лицо и голову закрыть» (например, платком), далее такие свободные сочетания, как *piris-dabana* «лицо умывать» и т. д.

В значении «рот» *piri* также отразилось в некоторых композитах, например *pir-mqali* «зловысочный», букв. «рот зловонный» с причастием *m-qr-al-i* «зловонный»; далее *pir-sqali* «тошнота» < др. груз. *pir-is-bqal-i* *id.* букв. «изо рта вода», где *bqali* «вода», *a-is-* имеет значение элатива и др. Груз. *pir-saxe* «лицо», (где *saxe* «образ, лицо») мы рассматриваем как копулятивный композит, содержащий вновь *piri* «лицо». В целом это, следовательно, синонимическая редупликация: «лицо» и «лицо» «образ», ср. для таких удвоенных груз. имя собственное *Mze-ta-mze* (букв. «солнце и солнце» и т. п.).

Как и в случае *musu* (см. выше), здесь вновь, следовательно, совмещается более обширное значение «лицо» и более узкое «рот».

Подобно тому, как «рот» употребляется в баскском в значении «лицо», так же употребляется и баскское *begi* «глаз» в некоторых выражениях: *begi argi*, *begi argiko* «с веселым лицом», т. е. «со светлыми глазами», *begi ilun* «с печальным лицом», т. е. «темные, сумрачные глаза» (см. Мухика под *semblante* и здесь же загадочное *orig-argi* «с веселым лицом»).

Выдвигая свое отмеченное выше предположение относительно баск. *aurregi*, уже К. Боуда, вероятно, учитывал при этом какие-то кавказские аналоги.

Поиски аналогий того же слова на Кавказе продолжил затем Ю. В. Зыцарь⁷. В своем докладе на VII международном конгрессе антропологических и этнографических наук (МКАЭН), он сравнивал баск. *aurregi* с аварским *berkal* «лицо» (последнее состоит из аварского *ber* «глаз» и *kal* «рот» т. е. означает «глаз» + «рот»).

Ю. В. Зыцарь независимо от К. Боуда вновь высказал при этом то предположение, что элемент *ag* в баскском слове также означает «рот» (в этом слове видит Ю. В. Зыцарь утрату прежнего начального *h*, т. е. возводит его к праформе **hag*, которую и сравнивает с аварским *kal* «рот»).

Продолжая эти сравнения, мы можем указать на то, что и в грузинском языке имеются композиты соответствующего состава: прежде всего, грузинская форма хевсурского диалекта⁸ *tol-piri*, которая состоит из *tol* «глаз» (груз. лит. *tvali*) и *piri* «рот», буквально «глаз-рот» (на эту хевсурскую форму в данной связи любезно указывает нам польский ученый Ян Браун). Как видим, материально этот композит ничего общего не имеет с баскским словом, но по своей семантической структуре это слово построено совершенно так же, как аварское и баскское слова, что в частности вновь говорит в пользу этимологии К. Боуда: баск. *aurregi* < *aur* «рот» + *begi* «глаз».

Не меньший интерес представляет грузинское *cxviri-piri* «лицо», состоящее из *cxviri* «нос» + *piri* «рот», имеющее пренебрежительно-комический оттенок. Наличие подобных композитов для нас очень важно потому, что они нам показывают все то семантическое направление, в котором складываются в баскском и картвельских языках названия лица и которое оказывается в языке басков общим с картвельскими языками, а не только с аварским и с другими горскими языками.

В той же работе Ю. В. Зыцаря отмечено, что материальная общность композитов вообще является очень показательной для родства двух языков, потому что в этом случае у данных языков оказывается общим целый комплекс, «сгусток» материала и структуры: два материальных компонента, входящие в композит, и само их сочетание в определенном порядке и с определенным значением всего композита.

Присоединяясь к этому, считаем нужным добавить, что, по нашему мнению, избирательная структурно-этимологическая общность двух композитов в наших языках (хевсурский диалект грузинского языка *tol-piri* и баск. *augregi*) также может считаться очень показательной, поскольку она свидетельствует об общих тенденциях в развитии и о едином исходном пункте этого развития. Еще более показательны соответствующие общности развития в целых узлах баскской и картвельской лексики (см. выше *musu*, *ao*, *begi* с одной стороны, *piri* — с другой стороны).

В заключение отметим, что с баскской стороны дальнейшее этимологическое изучение указанного круга слов должно, как нам кажется, дать более точный ответ, в частности, на вопрос об отношении в баскском языке элемента *aug*, *ag* к элементу *augre*. Как мы знаем, в баскском языке есть также слово *begitarte*, которое состоит из *begi* + *tarte*, где также имеется *begi* и элемент *arte*, стоящий в этом слове уже на втором месте. Каково отношение этого слова к *augregi*, *augregi*? Является ли элемент (*i*) в *begi-t-arte* формантом родительного падежа, или остатком от союза *eta* «и»? Все эти вопросы, на наш взгляд, также важны для дальнейших исследований в этой области.

Краткие выводы: 1. некоторые слова, обозначающие «рот», «глаз», «нос» в баскском языке означают также «лицо»; слово, обозначающее «рот», в грузинском также обозначает «лицо»; 2. в композитах, обозначающих «лицо», в баскском используется название глаза *i*, по всей вероятности, *rta*; в грузинском в аналогичных случаях используется название глаза, рта, носа; 3. «рот», «глаз», «нос» в связи с «лицом» так или иначе фигурируют (в композитах или вне их) как в грузинском, так и в баскском языках*. Вне нашего рассмотрения осталось *ronk*, *augregi* «глаза».

* Когда в этой связи фигурирует «нос», то соответствующие обозначения (баск. *musu* груз. *cxviri*) имеют особый экспрессивный (уничижительно-комический) оттенок.

1. R. Mugika Berrondo. Dictionario castellano-Vasco. Bilbao, 1973; R. M. de Azkue. Dictionario Vasco-español-francés. Bilbao, 1905; Lopes Mendisabal. Dictionario Vasco-castelano. San Sebastian. 1972; A. Turnier. R. Lafitte Lexique francais-basque. Bagon. 1954.
2. Azkue. op. cit., musu.
3. L. Michelena. Fonetika historika Vasca. San Sebastian, 1961. გვ. 95.
4. E. Lewy. Studi Etruscii. 8 1934. გვ. 172.
5. L. Michelena. op. cit.
6. Ibid.
7. Зыцарь Ю. В., Баск., илარги «луна», Труды VII МКАЕН*, т. V, 1971, стр. 506.
 8 სულხან-საბა ორბელიანი, „სიტყვის კონაი, თბილისი, 1949; ვ. თოფურია, ივ. ჭავთარაძე, ივ. გიგინეიშვილი, ქართული დიალექტოლოგია, თბილისი 1961, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1964.

Кафедра нового грузинского языка Тбилисского государственного университета

Представил академик АН Грузинской ССР Ш. В. Дзидзигური

Ю. В. ЗЫЦАРЬ

О ТАК НАЗЫВАЕМОМ ЭРГАТИВНОМ ПАССИВЕ

1. Современное исследование таких глубоких, фундаментальных проблем общей грамматики, как проблема залога, требует обязательного привлечения материала самых разнообразных, так сказать «неэвклидовых» языков. Поэтому естественно наше обращение к этим языкам, в частности — попытка понять своеобразие тех конструкций, которые напоминают в данных языках классический пассив и другие близкие к нему залоговые формы более изученных «номинативных» и других языков.

2. Одна из таких «непонятных» своеобразных конструкций имеется в языке басков: баск. *ikusi* означает «видеть, увиденный», *ikusi det* «я его увидел», отсюда *ikusi paiz* букв. «увиденный я есть», что переводится «я увиден, меня видно, меня увидели, я сам себя увидел» (например, в зеркале)¹. Эту конструкцию баскологи условно называют «эргативным пассивом»², хотя сущность ее, насколько нам известно, пока не вскрыта. Эта конструкция (или очень близкая к ней) встречается и в других языках эргативного строя и, возможно, является его фреквенталией³.

3. Как видно уже из самого названия, баскские грамматисты ощущают и подчеркивают наибольшую близость к данной конструкции «номинативного» пассива без агентивного дополнения типа «хлеб съеден», «дом сожжен», «дверь открыта» и т. п. Если говорить, однако, о грамматическом значении этой конструкции (а не только о технике ее деривации), то оно, напротив, не совпадает со значением пассива и имеет нечто общее только со значением залоговых форм типа англ. *the door opens* (ср. *I open the door*), *the paper burns* (*I burn the paper*), кит. *чжй мў сянь ф́а* «прямое дерево первым рубится» (ср. *жёнъ сянь ф́а чжй мў* «человек первым рубит прямое дерево»), русск. «дверь открылась, столб сломался» и т. п. В свою очередь, однако, сами эти залоговые формы, как и указанный «эргативный пассив», по-разному трактуются исследователями. Е. С. Яхонтов, например, указанный английский аналог вообще выводит за рамки залоговых явлений, ставит вне залога⁴. В. С. Храковский на примере из лакского языка прямо отождествляет эргативный пассив, морфологически не маркированный, с пассивом без агентивного дополнения языков номинативного строя (в его классификации разновидность б III)⁵; всякий морфологически маркированный эргативный пассив, хотя и с оговорками, он тоже, в общем, расценивает как пассив (действительный, а не условный); указанный китайский аналог также отождествляется им с пассивом «номинативных» языков (разновидность б I); в то же время в русских конструкциях типа «столб сломался, белье хорошо стирается» он видит не пассив, а какой-то другой залог⁶.

4. В настоящем сообщении делается попытка разобраться в данном круге явлений. Высказываемая при этом точка зрения сводится к следующему: а) конструкции типа «*the door opens*//столб сломался» образуют особый автотивный залог ряда языков номинативного строя; б) так называемый эргативный пассив в действительности является эргативным автотивом (независимо от наличия или отсутствия морфологических маркеров); в) эргативный автотив как по технике деривации,

так и по грамматическому значению близок к автотиву языков номинативного строя; г) в их значениях, однако, есть различия, вытекающие из различных исходных конструкций; д) в китайском также есть автотив, но вопрос о его статусе (т. е. является ли он эргативным или номинативным) мы оставим открытым.

5. Начнем с англ. *the door opens*. По технике — это очевидный результат преобразования исходной активной конструкции (номинативной), которое состоит в элиминации объекта с вытекающим «закрыванием» действия на другом (остающемся) актанте — субъекте: *the door opens the way (to.) > the door opens; they (women) wash these things beautifully > they (things, linen) wash and dry beautifully*. Является ли это преобразование и его результат залоговыми? Чтобы ответить на этот вопрос, надо учесть два момента:

а) вследствие этого преобразования мы получаем иную диатезу с иным количеством актантов;

б) это преобразование носит в английском языке достаточно **обобщенный** грамматический характер (в отличие от него преобразование *je suis sorti > je l'ai sorti* во французском языке, например, не носит такого характера, является достаточно эпизодическим, и это одна из причин, по которым оно не оказывается залоговым, а его результат *sortir* «вынимать» < *sortir* «выходить» остается в рамках лексической семантики).

Отсюда следует, что, если указанное преобразование и не дает нам в своем результате (*the door opens*) такой явной залоговой формы, какая была бы при наличии специального морфологического маркера, то, во всяком случае, мы имеем в ней — на уровне синтаксиса — нечто совершенно равнозначное такой залоговой форме. Спрашивается, о каком же залоговом значении может идти в данном случае речь? С внешней стороны англ. *the door opens* напоминает вторичную безобъектную конструкцию языков номинативного типа: ср. русск. «я покати́л (на тракторе)» — «я покати́л колесо» (считая первичной безобъектной конструкцией «трактор поехал», «колесо побегало» и т. п.). Однако внутренне, со стороны значения, залоговая форма *the door opens* не равняется этой вторичной безобъектности, приближаясь скорее к значению пассива («дверь открыта»), но не будучи идентичной и ему. Мы определяем эту конструкцию как автотив, т. е. залоговую форму, показывающую самостоятельность действия, выполняемого субъектом. Конструктивно это подтверждается не только «закрыванием» действия на субъекте, но и тем фактом, что в качестве субъекта данной конструкции обычно выступает имя, обозначающее предмет, а не лицо. Поэтому, показывая деривацию, мы обычно вынуждены бываем «менять» имя субъекта: *I open the door*, но *the door opens*, *I burn the paper*, но *the paper burns*, хотя ср. в этом последнем случае и *I burn with rage*; всего этого не происходит, естественно, при показе деривации других конструкций: «его видно» <> «его видят» и др. Независимо от этого на наш взгляд очевидно, что и русская конструкция типа «дверь открылась, белье стирается хорошо» также имеет статус и грамматическое значение конструкции автотивного залога⁷, который отличается как от соответствующего актива (ср. «она открыла дверь» и «дверь открылась»), так благодаря отсутствию агентивного дополнения и от своего пассива: «палка ломается мной» (пассив) — «палка ломается легко» (автотив). Если в плане той же техники деривации мы можем считать, что данный русский автотив производится от пассива, то нужно отметить, что это происходит так же легко и просто, как в английском при образовании указанного автотива: вся разница в том, что в

одном случае элиминируется объект, в другом — семантический субъект (агентивное дополнение).

6. Принято думать что актанты эргативной конструкции те же что и номинативной, и что различие этих конструкций состоит лишь в их разных диатезах — в разном соотношении одних и тех же актантов. Иначе, кажется, и быть не может (ср. впрочем, положение И. М. Дьяконова⁸ о двусубъектности эргативной конструкции и близкую ему точку зрения М. М. Гухман⁹). Между тем, универсальность семантических актантов номинативной конструкции никем не доказана, а сами понятия об этих актантах, выработанные некогда на материале языков номинативного строя, были впоследствии чисто механически перенесены на эргативные языки из «номинативной лингвистики». С этим связано, видимо, и то обстоятельство, что эргативисты, отправляясь от данных понятий, в своих попытках общей интерпретации эргативной конструкции пока приходят лишь к прямо противоположным взаимоисключающим теориям. Все это заставляет нас отказаться от обычных представлений об актантах исходной эргативной конструкции и попытаться выдвинуть на их место несколько иные актанты, иную схему*:

I zakurga jotzen du gizonak (собаку бьет человек) эрг. субъект — адъект,

сравним: II. I zakurga dabil (собака бежит) эрг. субъект—адъекта нет** откуда, в частности, видно, что исходная эргативная конструкция (I) характеризуется в первую очередь наличием семантического адъекта (имя в эргативном надеже, resp. субъект номинативной конструкции), а соотношенная с ней синтагма (II, соответствует номинативной синтагме с переходным глаголом) отличается своей безадъектностью. Эта последняя синтагма (II) может быть обозначена как первичная безадъектная конструкция эргативных языков.

7. В так называемой исходной эргативной конструкции с эксплицитным адъектом (I) последний может быть устранен (с высвобождением остающегося ядра высказывания), и тогда мы получаем либо вторичную безадъектную конструкцию (вроде русск. «трактор покати»), либо интересующий нас эргативный пассив: лак.: Юсуплуд ква дарваг кувкуну машин ловсун бур «Юсуп дешево купил два мешка» > ква дарваг кувкуну ловсун бур «два мешка куплены дешево»¹⁰, ср. также авар. стакан бекана дос «стакан разбил он» > стакан бекана «стакан разбился»¹¹. Здесь, как видим, морфологических маркеров эргативного пассива нет, и он образуется только за счет элиминации адъекта. Впрочем, из приводившихся уже выше баскских примеров видно, что такая элиминация может сопровождаться и морфологическими преобразованиями: zakurga jotzen du gizonak «собаку бьет человек»; zakurga jotzen da «собака избивается, собаку бьют», ogia jan du zitak «хлеб съел отец» > ogia jan da «хлеб съеден, хлеб съели». Главным в этих преобразованиях всегда остается, однако, сама элиминация адъекта. Отсюда (и поскольку последний не входит к тому же в ядро эргативного высказывания) вновь возникает впечатление той легкости и простоты конверсии, как бы даже ее автоматичности, которая уже отмечалась выше в отношении способа образования английского автотива (элиминация объекта). Здесь имеется также большое сходство с механизмом образования русского автотива (если выводить его из пассива), т. к. в этом случае внешне подобны и сами исходные кон-

* Последняя специально обосновывается нами в параллельно подготавливаемой статье по эргативу.

** Примеры из языка басков.

струкции: «палка ломается отцом > палка (легко) ломается». *makila austen du aitak > makila austen (ongi) da*. Не менее велико это сходство, естественно, и с механизмом образования русского пассива без агентивного дополнения (из полного пассива): хлеб съеден отцом > хлеб съеден, *ogia jan du aitak > ogia jan da*.

По этому признаку эргативный пассив, следовательно, мог бы быть одинаково приравнен как к указанному автотиву, так и к пассиву (без агентивного дополнения). Поскольку, однако, сам автотивный залог до сих пор не установлен и не детерминирован, то всякие аналогии и тождества эргативному пассиву до сих пор отыскивались только в пассиве без агентивного дополнения номинативной конструкции, а не в ее автотиве.

8. Такая аналогия (или такое тождество) по той же причине усматривается не только в механизме образования, но и в грамматическом, залоговом значении пассива и эргативного пассива. Между тем, как уже говорилось выше (пункт 3), в грамматическом значении этих залогов ничего общего нет, и известную близость эргативному пассиву можно найти только в значении автотива номинативной конструкции. Действительно, в формах пассива без агентивного дополнения, как таковых, всегда содержится имплицитное указание на то, что действие совершено кем-то. Это указание может выступать в разной степени отчетливости — в зависимости от семантики глагола, его перфектности и наличия параллельного автотива, но оно всегда присутствует, как значение именно **залога**: «хлеб съеден», «дом сожжен», «гриб сорван» — конечно, кем-то (указание на источник действия отчетливое; автотивы «хлеб съелся», «дом сжегся», «гриб сорвался» отсутствуют или необычны), «дверь открыта», «столб сломан» и т. д. — также, возможно, кем-то (указание на источник действия менее отчетливое, ср. автотивы «дверь открылась», «столб сломался»). В отличие от этого формы эргативного пассива не содержат сами по себе никакого указания на соответствующий актанта: от *erre du* «он его сжег» имеем в баскском языке *erre da* «он сгорел» (а не «сожжен кем-то») ¹², баск. *iriki da* не значит «он открыт кем-то», а скорее «сам по себе открылся, его открыли» и т. п. Если же в той или иной форме эргативного пассива и содержится указание на источник ситуации (или, точнее, на какой-то эргативный аналог ему), то это указание в данном случае заключается уже исключительно в семантике глагола (его перфектности и т. д.), а не в его залоговом значении: за *ogia jan da* «хлеб съеден» может стоять какое-то представление о едоке благодаря не залоговому значению этой формы, а лишь потому, что хлеб обычно съедают, тогда как дверь может открыться сама, столб сломаться под ветром или по тысяче других причин. Здесь (не говоря о контексте) заключается и ответ на вопрос, как можно ориентироваться относительно источника ситуации, не имея указания на него в залоговом значении.

9. Итак, то, что принято называть эргативным пассивом — это, в действительности, скорее эргативный **автотив**. Однако, будучи автотивом, как и указанный русский, английский и т. д. эргативный автотив является прямым порождением **эргативной**, а не номинативной конструкции, и не может не нести на себе ее отпечатка, не объединяться с ней неким общим семантическим принципом, отличным от того, который объединяет исходную номинативную конструкцию с ее автотивом. Каков же этот принцип? В чем внутреннее отличие эргативного автотива от номинативного? Оно состоит, по нашему мнению, в следующем. Если автотив номинативной конструкции показывает самостоятельность осуществления ситуации высказывания ее актанта,

то эргативный автотив показывает самостоятельность самой ситуации, складывающейся относительно ее актанта, как бы стихийность ее возникновения и т. п. (иными словами, разница здесь не столько в степени самостоятельности или стихийности чего-либо, сколько в том, к чему относится или как распределяется эта самостоятельность между актантом и ситуацией). Кроме того, еще важнее иметь в виду следующее. В исходной номинативной конструкции, базовой для образования номинативного автотива, показывается осуществление ситуации ее актантом («я открываю дверь» или «дверь открывается мной»), но нет никакого акцента на самостоятельность осуществления этой ситуации этим актантом; в производном же номинативном автотиве с одной стороны сохраняется само осуществление ситуации актантом, с другой — появляется именно указанный акцент на самостоятельность ее осуществления им. В отличие от всего этого в исходной эргативной конструкции, базовой для образования эргативного автотива, уже присутствует (на уровне грамматического значения) указание на самостоятельность ситуации, складывающейся относительно актанта (при этом именно того актанта, который останется и в автотиве), уже есть указание на стихийность возникновения ситуации и т. д.; в производном же эргативном автотиве это указание на самостоятельность или стихийность возникновения ситуации не только сохраняется, но и усиливается, высвобождаясь от эргативного члена (наличие которого, впрочем, не очень-то и ограничивает или ослабляет такое указание). Отсюда ясно, между прочим, что эргативный автотив гораздо ближе по значению к своей исходной конструкции, чем номинативный автотив — к своей; отсюда ясно и то, что если эргативная конструкция предложения и способна органически порождать какой-либо залог, то им является в первую очередь автотив: ни один другой залог, во всяком случае, не может быть порожден указанной конструкцией так же естественно и просто и так независимо от наличия или отсутствия морфологических маркеров. Это, в свою очередь, дает нам ключ и к пониманию такого значительного факта, как исключительная широта распространения автотива в языках эргативного строя по сравнению с языками номинативного типа.

10. Статус всякой залоговой конструкции с ее значением и т. д. может быть, конечно, выяснен и определен только на фоне общей мозаики залогов и исходных конструкций данного языка. Не имея этого общего фона, из самой, например, бацбийской залоговой формы *sepeh diq sur ocialı* «в этом году много молока надоило» <эрг. *sepeh diq sur ocı squs* «в этом году много молока надоил он», или из эскимосской формы *k'ikmik' pıyutg'* — *ı'ak'* «собака привязана», *pana ayaq'ıg'n'ak* «копье прислонено»¹³ трудно вывести вполне точное заключение об их статусе. Однако все сказанное о близости автотива и эргатива, об органической порождаемости первого вторым, о широте распространения автотива в языках эргативного строя и т. д. позволяет нам с большой уверенностью предположить, что автотив мы имеем, в частности, и в иллюстрированных бацбийской и эскимосской формах, произведенных от эргативной конструкции. С другой стороны, то, что эти формы не пассивные, с очевидностью следует из факта отсутствия при них агентивного дополнения — из невозможности присоединить его к ним.

11. В китайском языке, по нашему предварительному обследованию, имеется как номинативная конструкция, легко порождающая классический пассив (жень ша ху «человек убивает тигра» > жень ша юй ху «человек убит тигром») ¹⁴, так и нечто, похожее на эргативную

конструкцию: тамынь лайла кежень «к ним пришли гости» — тамынь лайла Мосыкэ «они приехали в Москву»¹⁵. Наконец, имеется в этом языке и залоговая конструкция, внешне идентичная английскому автотиву: чжй мў сянь фá (ср. the door opens) «прямое дерево первым рубится», ср. жён сянь фá чжй мў (he opens the door) «человек первым рубит прямое дерево»¹⁶. Наличие в одном языке на равных правах такого количества конструкций в принципе не удивительно (т. к. на залоговом уровне не менее их имеется хотя бы в русском языке). Вопрос заключается, однако, в том, чём порождается этот китайский автотив и (в зависимости от этого) является ли он эргативным или «номинативным». Дело осложняется еще и тем, что в языках Дальнего Востока вторичные залоговые и исходные основные конструкции обычно тесно переплетены с механизмами актуализации¹⁷. Поэтому исследование указанных конструкций в данных языках, и в частности, китайского автотива, составляет особую проблему.

Примечания

1. R. Lafon, Ergatif et passif en basque et en georgien, „Bulletin de la Société Linguistique de Paris“, 66 (1971), fasc. 1, стр. 327, 343.
2. P. Lafitte, Grammaire basque, Bayonne, 1962, стр. 342; López-Mendizabal, I. La lengua vasca, Buenos Aires, 1943, стр. 28, Lafon, R. op. cit.
3. О термине фреквенталия см. Г. А. Климов, Очерк общей теории эргативности, М., 1974 (с ссылкой на Б. А. Серебренникова) и др.
4. С. Е. Яхонтов, Формальное определение залога, сб. «Типология пассивных конструкций», Л., 1974, стр. 46—54.
5. В. С. Храковский, Пассивные конструкции, сб. «Типология пассивных конструкций», стр. 5—46.
6. Там же, стр. 46.
7. Ю. В. Зыцарь, С. Ф. Пудовкина, Из наблюдений над употреблением некоторых глаголов «общего ряда» в английском языке, сб. «Структурно-семантические исследования на материале западных языков», Куйбышев, 1974, стр. 93.
8. И. М. Дьяконов, Эргативная конструкция и субъектно-объектные отношения, сб. «Эргативная конструкция предложения в языках различных типов», Л., 1967, стр. 95.
9. М. М. Гухман, Позиции подлежащего в языках разных типов, сб. «Члены предложения в языках различных типов», Л., 1972, стр. 19—35.
10. Пример взят из указанной работы В. С. Храковского.
11. Пример взят из работы И. О. Гецадзе: «К типологии членов предложения в абхазо-адыгских языках» (цит. ЧПЯРТ, стр. 101).
12. Именно так переводит на русский язык эту форму такой замечательный лингвист, как проф. Л. Мичелена, для которого баскский язык является родным (причем этот перевод делается им специально по нашей просьбе — с целью помочь нам уяснить залоговое значение указанной формы).
13. Примеры из цит. работы В. С. Храковского (эскимосский взят им у Г. А. Меновщикова).
14. С. Е. Яхонтов, цит. раб., В. С. Храковский, цит. раб.
15. И. В. Солнцева, В. М. Солнцев, Взаимодействие частей речи и членов предложения (цит. ЧПЯРТ, стр. 82).
16. С. Е. Яхонтов, цит. раб.
17. В. З. Паифилов, Языковые универсалии и типология предложения, ВТЯ, 1976, № 5, стр. 3—16.

Кафедра нового грузинского языка Тбилисского государственного университета

Представил академик АН Грузинской ССР Ш. В. Дзидзигури

Н. И. РОБАКИДЗЕ

ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ ГЛАСНОГО В ТРУДАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРАБСКИХ ЯЗЫКОВЕДОВ

Палатализация гласного — одно из проявлений ассимиляции звуков, которой в арабском языке подвержены как гласные, так и согласные. Для обозначения ассимиляции гласного арабскими языковедами средних веков использовался термин 'имāла.

'Имāла (в переводе — отклонение) предполагает палатализацию гласного, которая свойственна только долговому и краткому а (ā и а). По мнению средневековых арабских языковедов в арабском имеет место палатализация только долгого а (ā). При этом, как писал один из видных средневековых арабских филологов Замахшари, происходит отклонение ā к краткому или долговому и (ī и і). Указанное явление отмечено в тех позициях, в которых перед долгим а (ā) или после него налицо долгий или краткий и (ī и і), напр. 'ālim šimlāl, или когда долгий а (ā) рассматривается как результат стяжения комплексов aja uaǰ, напр. gamā (می) ḥā'ia'.

По утверждению арабских языковедов 'имāла была свойственна речи некоторых арабских племен, в частности племени Тамим, которое в отличие от жителей Хиджаза произносило ā как ī. Ввиду того, что в речи хиджазцев 'имāла не была распространенным фонетическим явлением, то в языке Корана она встречается редко².

Т. Нольдеке в качестве примера 'имāла приводит слово ṭaba, которое произносилось как ṭēba. «Арабские племена по-разному применяли 'имāла, — отмечает Т. Нольдеке, — именно поэтому различаются между собой данные арабской орфоэпии у арабских грамматиков и чтецов Корана»³. В противоположность этому М. Грюмерт утверждает, что палатализация «а» не диалектное свойство какого-либо арабского племени, а обычный элемент классического языка, который существует в нем и используется им⁴.

Образцы 'имāла засвидетельствованы в вавилонских и коптских папирусах, в текстах, открытых в Куфе⁵. В нашем распоряжении имеется лишь скудный материал, по которому можно было бы судить о

¹ Zamahšari Maḥmūd b. 'omar', al-mufaṣṣal, Kairo, 1905, стр. 335.

² К. Vollers, Volkssprache und Schriftsprache in alten Arabien, St. Petersburg, 1906, стр. 15.

³ A. Fischer, Ursemitische e, ZDMG LIX, стр. 649.

⁴ M. Th. Grünert, Die Imāla, der Umlaut in Arabischen, Sb. WA, Pāil.-hist., Klasse, LXXXI, стр. 449.

⁵ J. Carabacek, Zur Kenntnis des Un'āutes in Arabischen, M. I. I., n. d. Sam. ml. d. Pap. Erz. Rainer, V, стр. 59.

палатализации, как характерном для классического арабского явления. Возможно, в этом повинна и арабская орфография того времени. Мы согласны с мнением Ж. Кантино, который считает, что «если 'имāла — древнее явление, то оно должно встречаться и в греческих транскрипциях арабских имен и, если оно все-таки древнее явление, это — еще не свидетельство того, что оно было общераспространенным»⁶

У средневековых арабских языковедов мы находим детальное описание случаев применения 'имāла. При этом ими не оставлены без внимания также причины, препятствующие реализации этого фонетического явления. Соответствующие высказывания арабских филологов можно сформулировать в виде следующих положений:

Палатализация ā обусловлена:

- а) кратким или долгим и (i, ī), предшествующим долгому а (ā), напр. 'imād, šajbān;
- б) кратким или долгим и (i, ī), следующим за долгим а (ā), напр. 'ālim;
- в) комплексами aja или ai, которые в дальнейшем перешли в долгий а (ā), напр. ḥāfa;
- г) прогрессивной полной ассимиляцией гласного, напр. ra'ajtu 'imā-dān;

Палатализация отмечена в частицах с гласным окончанием, напр. bīā. Кроме того, палатализация гласного ā исключается в соседстве с эмфатическими согласными š, ṭ, ḍ, z, увулярным q и поствелярными ġ, ḥ, напр. ḍamin.

Сибавайхи и Замахшари указывают на примеры 'имāла в тех случаях, когда долгий а (ā) стоит в конце или в середине слова. При этом считается, что этот долгий а (ā) получен от ع или و. В случае, когда он происходит от йот, 'имāла допускается, напр. raḥān, fatān. Если же он восходит к вав, то 'имāла — нормальное, но менее приемлемое явление. В словах 'aḏā, da'ā мы произносим палатализованное „ā“ по той причине, что в производных формах du'ija, ġuzija, а также 'ad'ajtu и 'aġzajtu является i. В именах 'имāла допускается в случаях, когда первый слог является закрытым, напр. maḡmān. В противоположность этому палатализация отсутствует в словах с открытым первым слогом, напр. 'aṣān.

Долгий а (ā) может восходить к йот или вав также и в середине слова. Если он происходит от йот, то 'имāла — явление обычное, напр. bāta. Если же он восходит к вав, то палатализация может осуществиться в перфективе глагола, когда второй корневой согласный имеет гласный «и», напр., ḥāfa (ḥawīfa), а когда второй корневой имеет фатху, 'имāла не происходит.

Говоря о палатализации гласного, нельзя не упомянуть о роли гласного г. В тех случаях, когда в слове за г следует фатха или дамма, 'имāла отсутствует. Но если за ним непосредственно следует кесра, палатализация осуществляется, напр. rāsid, но ṭārid.

В связи с палатализацией следует рассмотреть ларингальный гласный h. Сибавайхи и Замахшари приводят следующие примеры:

⁶ J. Cantineau. Études de Linguistique arabe. Paris, 1960, стр. 98.

jaḡribahā и dirhamān. Сибавайхи отмечает, что нет никакой разницы произнесешь ли jaḡribahā или jaḡribā⁷. При произношении ларингального h язык не задерживается, он легко принимает палатальное положение, и вследствие этого возникает 'имāла. Сибавайхи приводит случай, когда слово jaḡribahā встречается в ваффе — здесь появляется умлаут в предшествующем слоге. Препятствие для 'имāла может возникнуть из-за велярного согласного. Однако, как отмечает А. Шаде, «особое место ваффа объясняется тем, что велярные согласные не могут препятствовать 'имāла»⁸.

Замахшари и Ибн Я'ниш первыми отметили отклонение краткого а. Палатализация фатхи происходит часто, если она в соседстве со слогом gi, напр. mīna-l-kibāri.

В довершение к сказанному следует остановиться на факторах, препятствующих палатализации гласного. Все филологи перечисляют семь согласных: эмфатические ṣ, ṭ, ḏ, ḏ, увулярный q и поствелярные ġ, ḥ, которые «мешают» 'имāла. Исключением из этого правила являются следующие два случая:

1. когда перечисленные согласные имеют кесру и предшествуют алифу, напр. ṣi'āb;

2. когда эти согласные не имеют гласного и находятся между кесрой и алифом, напр. miṣlāḥ.

Вообще же перечисленные выше согласные, если они стоят в конце слова, больше препятствуют этому процессу, чем тогда, когда они стоят в начале или середине слова. Факт, что палатализация гласного в конце слова встречается чаще, чем в середине его, был отмечен еще древними арабскими филологами. Но интересно отметить, что это явление особенно распространено в современных арабских диалектах.

Из сказанного выше следует:

Несмотря на то, что арабскими филологами отмечены не все случаи палатализации гласного в арабском языке, все-таки они с достаточной полнотой описали как внешние, так и внутренние причины этого явления. Изучение взглядов арабских грамматистов относительно 'имāла указывает на то, что распространенный в европейской научной литературе тезис о спонтанности 'имāла требует уточнения⁹.

Наконец, возникает вопрос: является ли 'имāла обязательным и, как говорит М. Грюнерт, «обычным элементом»¹⁰ классического арабского? Мы склонны дать отрицательный ответ. Крупнейшие арабские филологи не считают палатализацию гласного нормой для классического арабского языка. Такого же мнения придерживается и большинство чтецов Корана¹¹.

⁷ Sibawaihi, Kitāb, Bagdad, reimpression Bulaq Press 1316 a. H. vol. 2, стр. 262.

⁸ A. Schaade, Sibawaihi's Lautlehre, Leiden 1911, стр. 57.

⁹ I. Cantineau, указ. соч. стр. 98.

¹⁰ M. Grüner, указ. соч., стр. 449.

¹¹ Там же, стр. 460.

Отдел семитологии Института востоковедения АН Грузинской ССР им. академика Г. В. Церетели

Представил Институт востоковедения АН Грузинской ССР им. академика Г. В. Церетели

И. С. СЕНОК

К ВОПРОСУ ВАЛЕНТНОСТИ НЕКОТОРЫХ ИНТРАНЗИТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

В настоящее время в связи с развитием теории валентности значительно возрос интерес к целому комплексу проблем, связанных с установлением структурного тождества и различий конститутивных единиц и отношений между ними в сравниваемых родственных языках¹.

Наше исследование основывается на материале двух родственных языков — английского и немецкого. Известно, что в процессе развития двух или нескольких генетически сходных языков нередко наблюдается параллелизм. Поскольку генетическое сходство английского и немецкого предполагает некоторую, но не абсолютную структурную общность, особый интерес представляет рассмотрение таких конструкций, существование которых предполагается наличием в соответствующих языках определенных эквивалентных категорий.

Поставленная задача решается на материале глагольных словосочетаний, как одном из аспектов структурно-семантической типологии. Все исследуемые глаголы этимологически эквивалентны и семантически равнозначны в синхронном аспекте.

Структурно-семантическая классификация интранзитивных глаголов представляет одну из наименее исследованных областей теории валентности. Автор полагает, что выделение интранзитивных глаголов как определенного типа находит четкое структурное обоснование в оппозиции транзитивность — интранзитивность, если глаголам с препозиционным правым актантом противопоставить глаголы, исключющие препозиционный правый актант в качестве единственного релевантного заполнения этой позиции. Подобное различие действительно не только для английского и немецкого языков, но является, насколько нам известно, свойством универсальным.

В противоположность традиционному различению транзитивных и интранзитивных глаголов, представляющему собой оппозицию отмеченных и неотмеченных признаков, когда транзитивному глаголу свойственно обязательное присутствие прямого дополнения, а интранзитивный глагол характеризуется отсутствием указанного свойства, обе стороны нашей оппозиции характеризуются заполненностью правого окружения глагола. При этом интранзитивные глаголы характеризуются определенным набором структурно-семантических признаков, не свойственных группе транзитивных глаголов, и наоборот. Мы полагаем, что говорить о нерегулярности окружения интранзитивных глаго-

¹ В. Н. Ярцева, Типология языков и проблемы универсалий, ВЯ, 1976, № 2. См. также Сравнительно-сопоставительную грамматику германских языков (Пробл. структур. общности), М., 1972; и серию работ по сравнительно-сопоставительной грамматике романских языков М. С. Гуричева и др. 1964, 1966, 1970.

лов, как глаголов, лишенных свойств облигаторного окружения, как и их менее выраженных свойств синтаксической избирательности, неверно, и свидетельствует о недостаточной разработанности теории валентности в отношении интранзитивных глаголов.

Исследование подобранных десяти интранзитивных глаголов *come — kommen, go — gehen, fall — fallen, lie — liegen, kneel — knien, lie — lügen, fast — fasten, sneeze — niesen, hunger — hungern, thirst — dürsten* основывается на пяти выделенных нами моделях, которые, согласно нашему мнению, отражают их наиболее характерные структурные свойства. Модели представлены в терминах грамматических категорий:

1. NVprN — когда правое окружение глагола представлено предложно-именным сочетанием.
2. NVAdv — когда правое окружение глагола представлено адвербом,
3. NVPart — когда правое окружение глагола представлено причастием,
4. NVInf — когда правое окружение глагола представлено инфинитивом,
5. NV \emptyset — когда правое окружение глагола представлено нулем.

Все глаголы условно разделены на две основные группы по принципу их регулярной сочетаемости-несочетаемости с правым актантом. В состав каждой группы входят, таким образом, глаголы, не обязательно объединенные признаком семантического сходства. В то же время одной группе глаголов присуще наиболее общее значение, не сигнализирующее ни направленности действия, ни отсутствию такой направленности, а другой группе глаголов присуща определенная направленность.

Исследуя структурно-семантические свойства глаголов, мы различаем в качестве рабочих терминов глаголы-симплекс и глаголы-комплекс. Глаголы-комплекс представляют собой сочетание глагола с адвербиальной частицей с так называемыми «постпозицией» в английском языке и «отделяемой приставкой» в немецком языке. Большинство работ, посвященных исследованию валентностных свойств глаголов как в английском, так и немецком языках, как правило, обходят молчанием адвербиальные частицы, как составные части глагола или как имеющие отношение к сочетательным свойствам глагола².

В отличие от адверба, представляющего собой полнозначный член предложения, адвербиальная частица представляет собой конструктивно значимый элемент лишь в сочетании с глаголом и лишена, таким образом, статуса члена предложения. Именно поэтому особый интерес представляет собой исследование глаголов-комплекс с позиций теории валентности, которая может быть определена как точка пересечения грамматики и лексики, синтаксиса и семантики³. Исследование глаголов-комплекс особенно важно в силу большой распространенности и продуктивности данных сочетаний в обоих исследуемых языках, представляющих характерное отличие германских языков в сравнении, на-

² Некоторые исследователи отмечают актуальность данного вопроса в связи с валентностью глагола, но ограничиваются, тем не менее, исследованием глаголов-симплекс. См. напр. Н. Romeyke, *Untersuchung zur Valenz der deutschen Verben mit Richtungsbestimmung*, Leipzig, 1970.

³ G. Helbig, *Sprachpflege*, 1971, N 11, стр. 12.

пример, с романскими, где соответствующее значение выражается, как правило, собственно глаголом.

Несмотря на большое расхождение во мнениях в отношении структурно-семантического характера связи глагола с адвербиальной частью, т. е. глагола-комплекс, большинство исследователей отмечает растущую тенденцию адвербиальных элементов к структурному сближению с глаголом. Важно также отметить, что английские «постпозиционные элементы» и немецкие «отделяемые» приставки характеризуются различными позиционными связями по отношению к глаголу, что обуславливает некоторое несоответствие критериев при определении глаголов-комплекс в сопоставляемых языках. Мы полагаем, однако, что это не исключает возможности сопоставительного параллельного исследования глаголов-комплекс, поскольку исследование базируется на одной общей основе, предполагающей не столько структурно-семантические различия, сколько структурно-семантические признаки сходства. Такая предпосылка обосновывается генетическим родством исследуемых языков и наблюдаемой, в частности, общностью тенденции к структурному сближению глагола с адвербиальными элементами. Одной из задач исследования является сопоставительный анализ структурно-семантического окружения глаголов-симплекса и -комплекс с целью определить, как отражается потенциальная сочетаемость глагола-комплекс на валентности глагола, и является ли обоснованным мнение о наличии у глаголов-комплекс своей особой валентности?

Исследование подобранных интранзитивных глаголов (как симплекса, так и комплекса) показало, что реализация выделенных пяти моделей присуща глаголам в различной степени, однако в целом данные модели представляют собой тот набор структурных признаков, который характеризует интранзитивные глаголы в противопоставлении с транзитивными. В результате анализа мы приходим к выводу, что традиционная оппозиция транзитивный-интранзитивный, согласно которой первый член оппозиции характеризовался как глагол, обладающий определенными признаками, а второй — как глагол, лишенный этих признаков, свидетельствует о недостаточной разработанности проблемы окружения интранзитивных глаголов. Наше исследование показало, что, вопреки распространенному мнению, нулевая представленность правого окружения как один из наиболее характерных признаков интранзитивного глагола, свойственна лишь сравнительно ограниченной группе. Регулярность заполненности правого окружения акантами, реализация которых диктуется стремлением к структурно-семантической завершенности, свойственна как транзитивным, так и интранзитивным глаголам. Как один, так и другой класс глаголов стремится как бы к «уравновешиванию» своего окружения, заполненности как левой, так и правой интенций. Когда правое окружение транзитивного глагола оказывается незаполненным, исследователи обычно говорят об «интранзитивном употреблении» транзитивного глагола или о «переходе» транзитивного глагола в интранзитивный. Мы полагаем, что справедливо говорить о нулевой заполненности транзитивных глаголов, как одним из свойств этого класса. Соответственно, мы считаем правомерным говорить также и о нулевой заполненности интранзитивного глагола.

В данной статье мы ограничимся исследованием интранзитивных глаголов направленного действия в пределах модели NVprN, когда правое окружение глагола представлено предложно-именным сочетанием. Результаты анализа позволили нам сделать следующие наблюде-

ния: все пять исследуемых в данной группе глаголов — *come/kommen, go/gehen, fall/fallen, lie/liegen, kneel/knieen* регулярно представлены в пределах данной модели, являющейся самой распространенной формой выражения локативных отношений как в английском, так и немецком языках. Глагол *kneel/knieen* проявляет наибольшую степень дигстигирующей силы, обнаруживая определенную семантическую избирательность в отношении левого актанта, представленного одушевленным лицом, и ограниченность встречаемости в качестве правого актанта абстрактных понятий. При этом характер представленности правого окружения глагола в значительной мере обусловлен его левой представленностью. Такая семантическая дифференциация глагола *kneel/knieen* в пределах общей для всех исследуемых в данной группе глаголов модели NVpR_N может служить предпосылкой для характеристики данного глагола в отношении степени регулярности его употребления в исследуемой модели, ибо известно, что диапазон семантической избирательности глагола, как правило, соответствует частоте его встречаемости. Отсюда, глагол *kneel/knieen* характеризуется ограниченной встречаемостью в пределах модели NVpR_N в сопоставлении с другими исследуемыми глаголами. С другой стороны, несочетаемость с абстрактными понятиями соотносима с относительной конкретностью, специализированностью семантического значения глагола *kneel/knieen*. И хотя известно, что нет прямой соотносительности между структурным и семантическим моделированием, существует ряд закономерностей. Так, конкретность значения глагола оказывает ограничивающее влияние на частоту употребления данного глагола в пределах собственной ему модели, в то время как наименьшая семантическая ограниченность глагола свидетельствует о высокой степени употребляемости данного глагола в этой модели⁴. Материал исследуемых здесь пяти интранзитивных глаголов подтверждает эту закономерность. Так, в пределах модели NVpR_N глаголы *come/kommen, go/gehen, fall/fallen, lie/liegen* допускают образование девяти семантических подтипов, а глагол *kneel/knieen* — лишь два подтипа.

Исследуя структурно-семантическое окружение глагола *kneel/knieen*, лингвисты обычно описывают этот глагол в ряду глаголов положения, покоя. Наши наблюдения показали, однако, что данный глагол может выражать также значение перемещения, движения, завершающегося определенным положением в пространстве:

This sudden talk of marriage bewildered me... In Books men **kneelt** to women, and it would be moonlight. Not at breakfast, not like this. 54 Reb. He **kneelt** towards the eyes and dials, touching and spinning... 93, Sillitoe. Da **kniete** ein Gessenjunge wie ein Kobold auf Jobstens fahrendes Felleisen und ließ sich ...mitfalren. 51, Keller, Nov. Schon den Hals entblößt **knielt** er auf meinen Mantel. 28, Nathan.

При этом, как в английском, так и в немецком единственным показателем специфики передаваемого глаголом значения служит лишь правый актанта глагола (pN). Однако в английском единственно определяющую в этом отношении роль выполняет семантическая представленность предлога в правом окружении глагола — значение направленности к предмету; в немецком же сохраняются морфологические маркеры как средство выражения семантического значения

⁴ И. С. Рахманкулова, О моделях предложений, образуемых одной семантической группой глаголов, ИЯШ, № 6, 1968.

направленности: правое предложно-именное сочетание стоит в аккумулятиве, — тогда морфологическими признаками могут служить, например, артикль в аккумулятиве, или же морфологическая представленность имени, выполняющего функцию атрибута. Семантическое же значение предлога в конструкции не может играть решающей роли. Таким образом, в английском для выражения семантического значения глагола, противопоставляемого его общеденотативному значению⁵, используются, главным образом, семантические средства выражения, в то время как немецкий, благодаря сохранению в системе языка синтактико-морфологических средств выражения, обладает морфологическими возможностями выражения. Тем не менее, как в английском, так и в немецком глагол *kneel/knien* обладает свойством выражать движение лишь при условии обязательной его сочетаемости с правым окружением, выражающим объект направленности действия.

Интересно, что в английском глагол *kneel* может выражать направленное движение и в случаях, когда семантическое значение правого актанта не содержит компонента направленности действия. Тогда глаголу с необходимостью предшествует (реже, следует) другой глагол, который, однако, не обязательно выражает мгновенное действие — сочетаемость глагола с другим глаголом-действием, характеризует исследуемый глагол как глагол движения. При этом агенты, выполняющие эти действия, могут быть различны:

Nancy reloaded and knelt on the floor... 83, Mod. Sh. St. He *sat* on the window-seat, and I *knelt* in front of him. 263, Rebec.

Английский глагол *kneel* выражает направленное движение также в случаях, когда глаголу сопутствует не глагол, выражающий мгновенное, краткое действие, а какое-нибудь другое слово или группа слов с аналогичной семантической нагрузкой:

The second woman would *kneel* on the ground quite *unexpectedly*. 173. Ag. Chr. Mes.

В немецком языке отмеченные факторы играют некоторую роль; определяющими, однако, являются грамматические факторы:

Plötzlich kniet Clara neben ihm... 31, Cl. Schumann.

Другим грамматическим маркером, определяющим немецкий глагол как глагол движения, служит рефлексивный компонент „*sich*“. *Er kniete sich* neben den leblosen Körper. P. Elgers, Die Katze. Поскольку данное сочетание регулярно встречается в пределах модели, где правый актант стоит в аккумулятиве и определяет глагол *knien* как глагол движения, присутствие в модели «*sich*» фактически нерелевантно. Сказанное подтверждается также значительно большей регулярностью употребления глагола *knien* в пределах нашей модели без рефлексивного *sich*, чем в сочетании с последним. Таким образом, мы можем определить глагол *knien* как глагол с необлигаторной (факультативной) рефлексивностью.

На основании сказанного мы приходим к следующим выводам: в немецком глаголу *knien* в большей степени, чем в английском глаголу *kneel* свойственна семантически четкая выраженность значения движе-

⁵ Под общеденотативным значением глагола мы понимаем такое значение, которым глагол обладает за пределами и независимо от собственного ему структурно-семантического окружения; общеденотативному значению противопоставляется приобретенное денотативное значение, присущее глаголу лишь в пределах определенного структурного окружения.

ния, поскольку немецкий обладает четкими морфологическими критериями для оформления глагола в его соответствующем значении, в то время как в английском отсутствие подобных маркеров не является значимым и, таким образом, не может служить определителем семантического значения глагола *kneel*. С другой стороны, система современного английского языка представляет на примере исследуемого глагола яркую демонстрацию того факта, что утеря языком одних формальных средств выражения может явиться предпосылкой развития в этом языке других формальных возможностей для выражения соответствующего явления. Так, английский глагол, не обладая различными структурно-морфологическими показателями, с большей легкостью изменяет свои структурно-семантические свойства, связанные с направленностью-ненаправленностью, в то время как современный немецкий глагол не обладает подобным свойством. Наличие в системе немецкого языка определенных структурно-морфологических показателей обуславливает облигаторность их выражения для определения направленности глагола в каждом частном случае, в то время как отсутствие в системе современного английского аналогичных структурно-морфологических показателей не лишает этого языка возможности определения характера глагола в отношении его направленности-ненаправленности. Однако глагол выражает это значение менее четко, допуская иногда колебания при интерпретации направленного-ненаправленного характера.

Итак, в современном английском глагол *kneel* образует одну общую структурную модель как в качестве глагола положения, так и движения. В современном немецком мы различаем два структурно-семантических подтипа одной общей модели.

Аналогичное исследование другого рассматриваемого в работе интранзитивного глагола *lie/liegen* показало, что, несмотря на общность структурного окружения и большую распространенность этих глаголов в обоих языках, регулярность встречаемости английского глагола в пределах модели *NVprN* в целом ниже, чем в соответствующей модели немецкого глагола *liegen*.

В то время как немецкий глагол *liegen*, опираясь, прежде всего, на морфологические критерии, обозначает, как правило, положение, состояние покоя, английскому глаголу свойственна также и функция выражения направленного действия, при условии соответствующего семантического окружения:

He got back into bed and lay again on his back.—*Er stieg ins Bett zurück und legte sich wieder auf den Rücken.* 145—147, Faulkner. *I put the shovel against the wall and went over to where my bed used to be. By the bright moonlight I could see the markings on the floor where Rexie used to sleep under my bed. I lay on the floor and cried.* Robins H. A. Stone. *He wrapped himself in the blanket and lay on the floor to sleep.* 134, Lady Chat.

Немецкий глагол *liegen* в функции глагола движения не выступает. Для обозначения движения в исследуемых случаях используется транзитивный глагол *legen* с рефлексивным *sich*. В английском, в большинстве данных примеров, семантическое значение глагола *lie* как глагола движения выявляется из контекста. С другой стороны, данный глагол в пределах своего непосредственного сочетания с правым предложным актантом автоматически воспринимается информантом как глагол положения. Поскольку контекст не всегда представляется

надежным критерием, английский глагол *lie* не всегда четко определен в пределах своего окружения как глагол движения, и вызывает колебание слушателя с тенденцией определить его как глагол положения. *I tired to climb out (of the pit), but each time I fell back. At last I lay on the ground too exhausted to move.* 15, Н. Robin, A Stone. Об этом свидетельствует также отсутствие обязательного соответствия в семантическом значении глагола при сравнении параллельных переводов художественной литературы, даже в тех случаях, когда структурные возможности каждого сравниваемого языка допускают такое соответствие:

Und wenn das Badezimmer so ungünstig lag, daß ich ihr vom Bett nicht zusehen konnte, legte ich mich in die Wanne. — And when then the bath-room was so placed that I couldn't watch her from the bed, I lay in the bathtub. 51—43, Böll. Ich lag auf dem Bett und zündete mir eine Zigarette an. — I lay on my bed and lit a cigarette. 41—57, Salinger.

Важно также отметить, что во всех случаях, когда глагол *lie* передает семантическое значение движения, его левый актант с необходимостью выражен одушевленным лицом, как и у соответствующего немецкого сочетания *sich legen*. Таким образом, мы можем утверждать, что английский глагол *lie* может представлять обе стороны оппозиции движение-положение, хотя для обозначения движения более характерным является употребление глагола-комплекс *lie down*, который мы рассмотрим ниже.

Характерно, что в современном английском наблюдается явление смещения форм интранзитивного глагола *lie* и транзитивного глагола *lay*:

...and she fell to the floor and laid there. — und sie fiel auf den Fußboden and lag da. 356—354, Faulkner; в то время как в немецком аналогичное явление не наблюдается. *The wrangle you ordered hasn't come, we washed in the tubs in the kitchen and now it's laying in baskets sopping wet.* 642, Thöse.

Важно также отметить, что обратное явление, когда интранзитивный глагол *lie* выступал бы в функции транзитивного глагола *lay*, в английском не реализуется.

Исследование глагола *fall/fallen* в пределах модели NVprN показало, что данные глаголы можно выделить в две группы согласно регулярности употребления и семантической представленности окружения этих глаголов: в первой группе обще-денотативное значение глагола *fall/fallen* — направленное движение вниз — эксплицитно выражено правым актантом глагола, обозначающим конечный пункт действия. Во второй группе обще-денотативное значение глагола не отражается правым актантом глагола, обозначающим местонахождение субъекта до начала действия, но лишь имплицитно. Закономерна общая регулярность представленности глагола в пределах первой группы.

Глаголы *come/kommen, go/gehen* представляют наиболее широко употребляемые глаголы движения. В пределах рассматриваемой модели данные глаголы обладают неограниченными семантическими возможностями, характеризуются невыразительностью своего обще-денотативного значения и, в силу этого, часто оказываются взаимозаменяемыми, невзирая на противопоставляемость этих глаголов по направленности выражаемого ими движения. Сопоставительный анализ данных

глаголов позволил нам придти к заключению, (которое, впрочем, нуждается еще в подтверждении), что в немецком употребление глаголов *kommen*, *gehen* значительно превышает употребление соответствующих глаголов в английском.

Дальнейшее исследование показало, что все пять рассматриваемых здесь в пределах модели $NVprN$ глаголов немецкого языка образуют, в противоположность глаголам английского, то, что мы называем структурным расширением исследуемой модели посредством четвертого компонента — имени в дативе:

Sie **fielen** ihm abermals zu Füßen. 33, Keller, Nov.

В английском соответствующий компонент представлен притяжательным местоимением в функции определения:

Mir **ging** viel durch den Kopf...—A lot of things **went** through my mind. 51—43, Böll.

Интересно, что немецкая конструкция с дативом при глаголе-смплекс часто передается соответствующей английской конструкцией глаголом-комплекс:

All his great achievement **came** back, to him again.—Alle seine großen Heldentaten **kamen** ihm wieder in den Sinn. 187—51. O. Wilde.

Важно отметить, что в немецком, наряду с дативом, возможно аналогичное сочетание, когда притяжательное местоимение обозначает лицо, являясь логическим объектом воздействия:

Again a smile **came** on Irene's lips, — Wieder **kam** das Lächeln auf Irenes Lippen. 238—329, Galsw.

В английском же образования с дативом, типа *The water **goes** him up to the breast, *It **lies** me in the blood, являются на современном этапе развития языка грамматически неправильными выражениями (правда, они свободно реализовывались еще в средне-английском).

Наблюдения показали, что на примере исследуемых пяти немецких глаголов датив представляет регулярный составной компонент модели $NV(D)prN$, образуемой интранзитивными глаголами и, в противоположность глаголам транзитивным, не образующим подобного сочетания, обладает определенной дистрибутивной силой, являясь, таким образом, некоторым критерием валентностной классификации исследуемых здесь глаголов. Итак, глаголы *kommen*, *gehen*, *fallen*, *liegen*, *knien* допускают в своем непосредственном правом окружении беспредложный объект в дативе при условии присутствия в модели другого дальнего актанта в функции локального определителя субъекта. В связи с вышесказанным возникает проблема определения количественной валентности исследуемых в пределах данной модели немецких и английских глаголов: если мы утверждаем, что немецкий датив в исследуемой модели $NV(D)prN$ образует оппозицию интранзитивный глагол — транзитивный глагол, т. е. $NV(D)prN$, Ich falle ihm zu Füßen противопоставляется $NV(D)\emptyset N$, Ich gebe ihm ein Buch, где транзитивный глагол, несомненно, трехвалентен, то интранзитивный глагол также следует определить как трехвалентный, поскольку в обоих случаях реализация соответствующих непосредственных актанта диктуется стремлением к структурно-семантической завершенности соответствующих глаголов. Тогда реализация нашей оппозиции, вероятно, осуществляется за счет различия в качественной представленности актанта: когда правый непосредственный беспредложный актант в дативе при интранзитивном глаголе реализуется лишь при условии

его сочетаемости с предложным правым актантом (D + Loc), в то время как трехвалентный транзитивный глагол реализуется за счет сочетания беспредложного датива с беспредложным актантом (D + Obj). Таким образом, мы полагаем, что при определении валентности глагола наиболее существенную, примарную роль играет не столько количество допускаемых глаголом актантов, сколько качественное их различие. В частности, это дает нам возможность выделить на основе простейшего структурного признака две структурно различные группы глаголов — глаголы транзитивные и глаголы интранзитивные. Важно отметить, что для определения количественной валентности немецкого глагола мы основываемся на грамматических категориях (традиционные дополнения и обстоятельства, обычно объединяемые немецкими синтаксистами термином *Ergänzung*), образующих наиболее тесную связь с глаголом-предикатом и представляющих правые актанты глагола. В английском соответствующая структурно-семантическая модель представлена предложно-именным правым актантом с местоимением в функции определения, т. е. грамматической категорией, которая, как правило, не образует обязательных актантов глагола, но и не элиминируема в рассматриваемой модели. В результате мы не обладаем однозначным критерием для определения количественной валентности исследуемых здесь английских интранзитивных глаголов в синхронном аспекте.

Итак, исследование пяти интранзитивных глаголов в пределах заданной модели NVprN показало, что все эти глаголы обладают свойством выражения определенной пространственной направленности. При этом для глаголов *come/kommen*, *go/gehen*, *fall/fallen* это свойство представлено уже в их обще-денотативном значении, в то время как для глаголов *lie/liegen*, *kneel/knien* свойство выражения пространственной направленности является приобретенным в пределах модели NVprN. Отсюда, обще-денотативное значение того или иного глагола потенцирует возможность образования этим глаголом одной или нескольких конкретных моделей, но не является той семантической данностью этого глагола, которая могла бы исчерпывающе характеризовать все структурно-семантические потенции данного глагола. Исследование показало также, что обще-денотативное и приобретенное денотативное значения глагола не только не всегда сходны, но (на примере некоторых наших глаголов) нередко противопоставлены друг другу. Именно поэтому решающую роль при определении структурно-семантических потенций глагола играет анализ допускаемого глаголом непосредственного окружения, что, в свою очередь, дает нам возможность наиболее четкой классификации глаголов согласно их валентностным характеристикам. В исследование глаголов-комплекс в сопоставлении с глаголами-симплекс мы, естественно, включаем лишь такие глаголы-комплекс, которые не образуют оппозицию симплекс-комплекс согласно своим предварительным семантическим значениям.

Все пять исследуемых здесь глаголов-симплекс обладают ярко выраженной тенденцией к приобретению в качестве локативных уточнителей адвербиальных частиц, обозначающих направление или местонахождение субъекта:

I won't come round to your hotel, but I'll wait for you outside. 256, *Lady Ch. Mr. Coleman went out on the dig and Mr. Reiter went off to the photographic room.* 40, *Ag. Chr. ...Gugga had fallen down in a fit of rage.* 160, *Mod. Sh. St. She is lying down on the floor again.* 187, *V. Woolf. Marie knelt down by the fire next to Niall.* 111, *Parasites. Sie kommt*

von weit her. 9, Himmcl. Vorigen Abend war ich in den Wald **hinausge-**
gangen. 341, K. A. H. Sogar bei Ektler **liegen** Kriminalroman herum.
 221, Böll. Sie **kniete nieder** und streichelte seine kalte Hand. 433, K. A. H.
 Äpfel **fielen** über die Zäune **heraus.** 218, L. Frank. W.

Наряду с многочисленными примерами параллельного употребле-
 ния английских и немецких глаголов-комплекс, в немецком наблюда-
 ется большее разнообразие адвербиальных частиц в силу двусложности
 их структуры, не свойственной адвербиальным частицам англий-
 ских глаголов-комплекс.

Наблюдения показывают, что оппозиция симплекс — комплекс не
 всегда коммуникативно значима:

So I **went down** to the can and **clewed** the rag with Lim. — ... **ging**
 ich auch in den Waschraum und **schwätzte** mit ihm. 26—39, Selinger.

Данная оппозиция может быть реализована за счет выражения
 аспектуальных отношений и выполняет, в основном, роль уточнителя
 направленности-ненаправленности действия:

Then she **went down** on her knees on the heart rug, 197, Alice. You
knelt up in the temple. 141, Fidzger. This.

Тесная и постоянная взаимосвязь этих двух функций адвербиаль-
 ных частиц приводит к тому, что их элиминация не всегда возможна
 без ущерба семантической стороны сочетания. Регулярность употребле-
 ния адвербиальных частиц, наряду с отмеченными функциональными
 свойствами, свидетельствуют об их структурно-семантической значи-
 мости в сочетании с глаголом как организующей единицы в построении
 сложного целого — сочетания. Вступая в сочетание с глаголом, ад-
 вербиальные частицы создают твердую основу для дальнейшего расши-
 рения этого образования в другое, более сложное образование. Как
 в английском, так и в немецком языках адвербиальная частица служит
 как бы «закрепителем» централизованной роли глагола в предложении.

Наблюдения показывают, что на примере глаголов направленного
 движения оппозиция симплекс — комплекс реализуется исключитель-
 но нерегулярно, и что, как правило, исследуемые глаголы сохраняют
 свое обще-денотативное значение. Несколько иной представляется дан-
 ная оппозиция на примере глаголов lie/liegen, kneel/knien. Представлен-
 ность данных глаголов в качестве глаголов-комплекс в модели обус-
 лавливает возможность выражения этими глаголами семантического
 значения движения, которое, за некоторыми исключениями, регулярно
 противопоставлено обще-денотативному значению соответствующих
 глаголов-симплекс.

Помимо функции уточнения направленности движения и характе-
 ристики действия в видовом отношении, в английском, а также в не-
 мeckом, адвербиальная частица может также служить признаком не-
 формальности речи. При этом семантическое значение адвербиальной
 частицы находится в оппозиции с семантическим значением соответ-
 ствующего глагола: You **knelt up** in the temple and he bent to hear you
 pray. 141, Fidzger. В немецком примеров подобного употребления нам не
 удалось зафиксировать.

Интересно, что непосредственное правое окружение немецкого гла-
 гола-комплекс knien, выражающего направленное движение, регулярно
 представлено предложно-именным актантом, не содержащим мор-
 фологических признаков направленности. Таким образом, значение на-
 правленного движения присуще глаголу-комплекс в пределах рас-

смастриваемого сочетания независимо от структурно-семантической выраженности его правого окружения в исследуемой модели — принцип, осуществляемый в современном английском, лишенном соответствующих морфологических показателей.

Наблюдения показали, что оппозиция симплекс — комплекс одного из сравниваемых языков не обязательно идентична и не всегда соответствует данной оппозиции в другом исследуемом здесь языке. Так, например, немецкому глаголу-комплекс *niederknien* регулярно соответствует английский глагол-симплекс *kneel*. Английский глагол-комплекс *lie down* функции глагола движения не выражается соответствующим интранзитивным глаголом-комплекс в немецком языке.

Then I lay down on my bed...—Dann legte ich mich auf mein Bett. 71—57, Salinger. Оппозиция симплекс—комплекс не всегда реализуема также и в одном языке, поскольку в некоторых случаях невозможно провести четкую различительную линию между адвербиальными частицами и адвербами:

Sherlock Holmes was not very communicative during the long drive lay back in the cab humming tunes...—(er lag zurückgelehnt im Wagen und summte die Melodien...), 90, Sh. Holmes.

Характерно, что английский глагол-комплекс *lie* обладает большей степенью дистинктивной силы, чем соответствующий глагол-симплекс, так как в качестве субъектного актанта здесь регулярно выступает одушевленное лицо. Немецкий эквивалент представлен транзитивным глаголом (*nieder*) *legen* с облигаторной рефлексивностью *sich*.

В английском языке сочетание глагола-комплекс *lie down* с рефлексивным *him (self)*, эквивалентное, казалось бы, немецкому сочетанию *sich niederlegen*, так же, как и сочетание английского глагола-симплекс с рефлексивным *him*, не является более продуктивным образованием и воспринимается как архаизм. Сказанное действительно и для английского глагола *kneel*, не употребляемого в современном английском с рефлексивом ни в качестве глагола-комплекс, ни в качестве глагола-симплекс. В современном немецком глагол-комплекс *sich niederknien* и, в меньшей степени, глагол-симплекс образуют в сопоставлении с общим употреблением данного глагола довольно регулярное сочетание. Подобно соответствующему глаголу-симплекс, английский глагол-комплекс допускает свое замещение глаголом-комплекс *lay down*:

He laid down on my bed, —...legte sich auf mein Bett. 37—51, Salinger. *While he laid off after breakfast to sleep up.—Während wir uns nach dem Frühstück hinlegten um Schlaf aufzuholen.* 278—51, Huckl.

Однако данное употребление глагола *lay down* в функции интранзитивного глагола *lie down* характерно лишь для узкого круга лиц и представляет собой небрежный стиль речи.

Немецкие глаголы-комплекс в пределах модели с дативом представлены, в основном, лишь глаголами *kommen* и *fallen*. Ввиду громоздкости данные сочетания мало распространены в современном немецком. В отличие от адвербиальной конструкции с дативом, данное сочетание представлено, в основном, конкретными понятиями, обозначающими части человеческого тела, а не абстрактными понятиями, которые, как правило, образуют фразеологизмы.

Итак, исследование глаголов-комплекс показало, что аналогично глаголам-симплекс, они регулярно выступают в предложной модели NVprN. При этом важно отметить, что правый предложный актанта исследуемых глаголов-комплекс не обязательно выражен обстоятельством места — наиболее типичным правым заполнителем исследуемых здесь глаголов, но регулярно бывает представлен также и обстоятельством времени. Известно, что обстоятельство времени исследователи, как правило, относят к свободным актантам, т. е. таким, присутствие которых в окружении глагола не является существенным для структурно-семантической характеристики последнего. Мы полагаем, однако, что на примере исследуемых здесь глаголов обстоятельство времени следовало бы рассматривать в качестве структурного и позиционного заместителя обстоятельства места в случаях, когда позиция последнего остается незаполненной. С другой стороны, заполненность позиции правого актанта обстоятельством места, лишает присутствующее в сочетании обстоятельство времени статуса актанта, существенного для характеристики глагола, т. е. не отражающегося на характере структурно-семантической модели.

Таким образом, мы полагаем, что при валентностной характеристике глагола существенно не столько определить статус той или иной грамматической категории в отношении ее облигаторности-факультативности, сколько установить регулярность встречаемости данной категории в качестве единственного заполнителя правого окружения глагола.

Результаты сопоставления моделей глаголов-симплекс и -комплекс в отношении представленности их правого окружения показали, что обстоятельство времени наиболее часто реализуется в модели глагола-комплекс. Это объясняется одной из функций адвербиальной частицы, выполняющей роль семантического конкретизатора направленности-ненаправленности глагола, которая в модели глагола-симплекс реализуется за счет обстоятельства места.

Таким образом, мы приходим в выводу, что для исследуемых в работе интранзитивных глаголов движения и положения адвербиальная частица, являясь позиционно фиксированным и отличающимся большей регулярностью употребления структурно-семантическим компонентом, как бы приобретает свойства, соотносимые с облигаторными актантами интранзитивного глагола. С другой стороны, однако, адвербиальные частицы, как в английском, так и в немецком, образуют с глаголом сочетания, не всегда определяемые как свободные. Нередко решение вопроса находится в зависимости от характера структурно-семантического построения в целом. Тенденция адвербиальных частиц к структурному сближению с глаголом, к двучленности глагола-предиката, фактически исключает данные элементы из числа глагольных актанта.

Исследование показало, что в современном английском и немецком языках критерии соотносительности адвербиальных элементов с глаголом не всегда идентичны. В немецком широкое употребление глаголов-комплекс в большей степени, чем в английском, связано с общими принципами построения немецкого предложения. В английском же сочетание глагола с адвербиальной частицей не рассматривается в качестве организующей оси предложения, как это обычно делается в немецком. В обоих языках распространённость употребления адвер-

биальных частиц в сочетании с глаголами является свидетельством их аналитического развития, поскольку известно, что форма выражения синтаксических связей неизбежно связана с изменениями, происходящими в структуре слова в процессе исторического развития языка⁶.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- V. Woolf — Albee E. d., *Who's Afraid of Virginia Woolf*, N. Y., 1963.
 Alice — Carroll L., *Alice in the Wonderland*, Dent-London, 1965.
 Ag. Chr. Mes. — Christie Ag., *Murder in Mesopotamia*, Fontana Books.
 Böll — Böll H., *Ansichten eines Clowns*, Dt Taschenbuch Vlg., 1967.
 Böll — Böll H., *The Clown*, N.Y. McGraw-Hill Book Company.
 Holmes — Doyle A. Conan, *The Adventures of Sherlock Holmes*, Tauschnitz ed.
 Holmes — Doyle A. Conan, *Abenteuer Doktor Holmes*, Vlg v. R. Lutz.
 Faulk. — Faulkner W., *Light in August*, N. Y., 1959.
 Faulk. — Faulkner W., *Licht im August*, Vlg Volk & Welt, Berlin, 1975.
 Fidzg. — Fitzgerald F. Scott, *This Side of Paradise*, Penguin Books, 1965.
 Frank. — Frank L., *Gesammelte Werke*, Berlin, 1962.
 Galsw. — Galsworthy, *The Forsite Saga*, To Let, vol. 3, M. 1956.
 Galsw. — Galsworthy, *Die Forsite Saga*, *Zu Vermieten*, 3. B. Berlin/Leipzig, 1926.
 Keller, Nov. — Keller G., *Novellen*, Moskau, 1963.
 K. A. H. — Keyserling E., von, *Abendliche Häuser*, Berlin, 1970.
 Lessing — Lessings Werke, *Nathan der Weise*, 2. B, Weimar, 1961.
 Lady Ch. — Lawrence D. H. *Lady Chatterley's Lover*, A signet Book, 1956.
 Parasites — Maurier Daphna du, *The Parasites*, Penguin Books, 1956.
 Rebec. — Maurier Daphna du, *Rebecca*, Penguin Books, 1974.
 Mod. Sh. St. — Modern Short Stories, N. Y., 1964.
 Robins — Robins H., *A Stone for Danny Foscher*, N. Y., 1968.
 Salinger — Salinger J., *The Catcher in the Rye*, Bantam Book, 1964.
 Salinger — Salinger J., *Der Fänger im Roggen*, Köln/Berlin, 1958.
 Sillitoe — Sillitoe A., *The Ragman's Daughter*, Pan Book.
 Those — Stone I., *Those Who Love*, A Signet Book, 1965.
 Huckl. — Twain M., *Adventures of Huckleberry Finn*, Moscow, 1951.
 Huckl. — Twain M., *Huckleberry Finns Abenteuer*, Berlin, 1974.
 O. Wilde — Wilde O., *The Works of*, Collins, 1949.
 O. Wilde — Wilde O., *Die Erzählungen*, Leipzig, 1968.
 Himmel — Wolf Chr., *Der geteilte Himmel*, Leipzig, 1969.

⁶ В. Н. Ярцева, *Исторический синтаксис английского языка*, М., 1961.

Кафедра иностранных языков АН Грузинской ССР

Представил член-корреспондент АН Грузинской ССР Т. С. Шарадзенидзе

ცნობები და შენიშვნები

გურამ შარაძე

წერილი რედაქციას

ი ს ვ ე. წ. რუსთველის უცნობი პორტრეტის ბაიო

„მაცნეს“ ენისა და ლიტერატურის სერიის ა. წ. პირველ ნომერში გამოქვეყნდა ლ. ჭრელაშვილის წერილი „შოთა რუსთაველის მეოთხე პორტრეტი“, რომელსაც ახლავს ჟურნალის სარედაქციო შენიშვნა: „ლ. ჭრელაშვილის წერილის ძირითად დებულებებს რედაქცია არ იზიარებს. ამის თაობაზე იხ. ქვეყანა ლოლაშვილის ნარკვევი „რუსთაველის იკონოგრაფიის ერთი საკითხისათვის“. რედაქცია“¹. ავტორიტეტული სამეცნიერო ორგანოს ასეთი განცხადება, ერთი მხრივ, გვათავისუფლებს ლ. ჭრელაშვილის წერილის ძირითადი დებულებების შეფასებისაგან, მაგრამ, მეორე მხრივ, აღნიშნული წერილისთვის დართული ი. ლოლაშვილის ნარკვევი გვაიძულებს ზოგიერთი განმარტება წარმოვუდგინო რედაქციას. ასეთი განმარტების აუცილებლობა კიდევ უფრო მეტად გახდება ნათელი, თუ წინასწარვე ვიტყვით, რომ ი. ლოლაშვილის კომენტარებში დაშვებულია ისეთი ფაქტობრივი ხასიათის უხეში შეცდომები, რომელთა გამოაშკარავება თავისთავად აყენებს ექვის ქვეშ ამ ნარკვევის ზოგიერთ დებულებას.

ასეთი შეცდომები მით უფრო საწყენია იმ ავტორისაგან, რომელიც სხვებს უსაყვედურებს, და ზოგჯერ სამართლიანადაც, „ზერელე და ნაჩქარევად დასკვნას“, „წყნარი და დაკვირვებული ანალიზის“ უქონლობას და ამგვარი საკითხების შესწავლისას „დიდი სიფრთხილისაკენ“ მოგვიწოდებს, თანაც „ვეფხისტყაოსნის გენიალური შემოქმედის“ უცნობი პორტრეტის“ საიდუმლოების“ ამოხსნას გეპირდება!

ახლა ვნახოთ, თვითონ როგორი „აუჩქარებლობით“, „დაწყნარებული და დაკვირვებული ანალიზით“ და „დიდი სიფრთხილით“ დაწერილი კომენტარი და ე. წ. რუსთველის პორტრეტის „საიდუმლოების“ ამოხსნა შესთავაზა პატრიცემულმა ი. ლოლაშვილმა „მაცნეს“ მკითხველს.

ი. ლოლაშვილის ნარკვევის ერთი მთავარი დებულება ის გახლავთ, რომ სანკტ-პეტერბურგში გამოშვებულ „Иллюстрированная(!) газета“-ში 1872 წლის 20 ივლისს (ტ. XXX, № 28, გვ. 33 — 35) გამოქვეყნებული წერილის „Грузинская литература и ея представители до XVIII столетия“ ავტორი და ამ წერილისთვის დართული ე. წ. შოთა რუსთაველის პორტრეტული გამოსახულების პუბლიკატორი Н. Б. არის ნიკოლოზ ბერძნისვილი: „თვით პუბლიკატორის Н. Б.-ს (ნიკოლოზ ბერძნისვილის) ცნო-

¹ „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1977, № 1, გვ. 151.

ბით“ (გვ. 176). „რუსთაველის იკონოგრაფიის მკვლევართათვის (მათ შორის გ. შარაძისთვისაც) უცნობი იყო ნ. ბერძნიშვილის წერილი...“ (გვ. 179-180; აწყობილია შავით); „ნ. ბერძნიშვილის წერილი და ე. წ. „რუსთაველის პორტრეტი“ მკვლევართათვის ძველიდანვე იმდენად მივიწყებული ყოფილა, რომ 1894 წელს ა. ცაგარლისთვისაც კი უცნობი დარჩენილა“ (გვ. 180, აწყობილია შავით); „1970 წელს ნ. ბერძნიშვილის წერილი და ფოტოსურათის პუბლიკაცია მოიპოვა და შესწავლის საგნად აქცია ლ. ჭრელაშვილმა“ (გვ. 180; თუმცა თვითონ ლ. ჭრელაშვილი აღიარებს თავის წერილში: „მკვლევარებს თ. ჭყონიას და გ. იმედაშვილს Н. Б.-ს სტატია შოთა რუსთაველის პორტრეტით ჩვენამდის უნახავთ“. გვ. 163, შდრ. გვ. 153); „მან [ლ. ჭრელაშვილმა] უკრიტიკოდ გაიზიარა ნ. ბერძნიშვილის მოსაზრება პორტრეტის რუსთაველობის შესახებ“ (გვ. 181); „ნ. ბერძნიშვილი იუწყება“ (გვ. 183); „ვის დაუჯეროთ (!): ნ. ბერძნიშვილსა თუ გ. შარაძეს? ნ. ბერძნიშვილი გრუზინისკისეული პორტრეტის პუბლიკატორია და განა მან მკითხველს ყალბი ცნობა მიაწოდა?“ (გვ. 183); „ნ. ბერძნიშვილი, ლ. ჭრელაშვილი და ბ. კანდელაკი ადვილად გაებნენ ამ ცოფუნების მახეში“ (გვ. 184) და სხვ.

როგორც ვხედავთ, ი. ლოლაშვილი მკითხველს უცილობელ ფაქტად უსახავს Н. Б.-ს ნიკოლოზ ბერძნიშვილად გაშიფრვის შესაძლებლობას, მაშინ, როდესაც სინამდვილეში Н. Б. არის არა XIX ს. მეორე ნახევარის, ი. ლოლაშვილის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, ცნობილი ქართველი მწიგნობარი ნიკოლოზ ბერძნიშვილი, არამედ რუსი ლიტერატორი და ქურნალისტი ნიკოლოზ პეტრეს ძე ბოჩაროვი (Ник. Петр. Бочаров)!!!

Н. Б.-ს ნ. ბერძნიშვილად ი. ლოლაშვილი იმისთვის იყენებს, რომ შეუვალად ცნოს Н. Б.-ს. თითქოსდა იმავე ნ. ბერძნიშვილის, ავტორიტეტი: „ნ. ბერძნიშვილი გრუზინისკისეული პორტრეტის პუბლიკატორია და განა მან მკითხველს ყალბი ცნობა მიაწოდა?“, რომ იგი „არ არის ჯაქნილი (псевдный) ან ვიღაც ყალბისმქნელი“ (გვ. 183). ამით ი. ლოლაშვილს სურს, ერთი მხრივ, გაამაგროს ლ. ჭრელაშვილის მტკიცება, თითქოს „ნ. ბერძნიშვილისთვის შოთა რუსთაველის პორტრეტისა და ხელნაწერის ისტორია საქართველოშივე კარგად იყო ცნობილი“ (იქვე, გვ. 158), ხოლო, მეორე მხრივ, გააბათილოს სარგის ცაიშვილისა და აგრეთვე ჩემი დებულება იმის შესახებ, რომ „Илл. газетა“-ში ვიღაც ყალბისმქნელს რუსთაველად გაუსაღებია შამ-ჰუსეინის პორტრეტი.

აქ ი. ლოლაშვილმა შეიძლება გვითხრას, ჩემამდე სხვებიც, მათ შორის ჩვენც, ხომ Н. Б.-ს ნიკოლოზ ბერძნიშვილად შიფრადენენო (თუმცა ყველა არა, მაგალითად, თ. ჭყონია Н. Б.-ს უწოდებს „უცნობ მკვლევარს“², ხოლო გ. იმედაშვილი საერთოდ გაუშიფრავად ტოვებს მას³). ამ შემთხვევაში, პატრუცემულ კომენტატორს, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, მეტი „სისფრთხილე მართებდა“!

2 თ. ჭყონია, აღ. ცაგარელი და ძველი ქართული ლიტერატურა, „ლიტ. ძიებანი“, IV, თბ., 1948, გვ. 427.

3 გ. იმედაშვილი, რუსთაველოლოგიური ლიტერატურა (1712—1956 წლები), თბ., 1957, გვ. 54.

9. მაკენე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1977, № 2

იქნებ სარწმუნოდ არ ეჩვენოს პატ. ი. ლოლაშვილს, რომ ნ. ბ. ზოტოვის ნაშრომში „ნაჩქარეობას“ ან „წყნარი და დაკვირვებული ანალიზის“ უქონლობას დააბრალოს? მოვეუსმინოთ პროფ. პ. ბერკოვის: «... в столичной прессе 70-х годов можно отметить только в мало влиятельной «Иллюстрированной газете», 1872, статью Н. П. Бочарова «Грузинская литература и ее представители до XVIII ст.» (№ 28, сс. 32—35), где несколько строк уделено и Руставели; автор пользуется уже известным к этому времени материалом и не вносит ничего нового ни в смысле фактическом, ни в отношении трактовки, примыкая к позиции Д. И. Чубинова. Любопытен приложенный к статье портрет Руставели с оригинала, упоминавшегося в работе П. Иоселаниани». აქვე სქოლიოში ასეთი შენიშვნაა: «Статья подписана буквами Н. Б. Принадлежность ее Н. П. Бочарову указана в «Истории всемирной литературы» В. Р. Зотова, I, 356»⁴.

ჯერ ერთი, აქედან ჩანს, რომ ლ. კრელაშვილზე აღრე, თ. ჭყონიასა და გ. იმედაშვილს რომ თავი დაეანებოთ, «Илл. газета»-ში 1872 წელს გამოქვეყნებული ნ. ბ.-ს სტატია ჯერ კიდევ 1938 წელს უკვე ნანახი და მეცნიერული სიზუსტით აღწერილი ჰქონია პროფ. პ. ბერკოვის და პატივცემული კომენტატორი ვალდებული იყო მასზე მიეთითებინა, ყოველ შემთხვევაში, პ. ბერკოვის მიმართ მაინც უმადურობად გაისმის მისი საყვედური: «არაა გასაკვირი, რომ იგივე მასალა მხედველობიდან გამორჩენილად თანამედროვე რუსთველოლოგებს» (გვ. 181). ი. ლოლაშვილს აქაც შეუძლია გეოხრას, პ. ბერკოვზე მითითება ხომ ჩემამდე სხვებსაც გამორჩათო, მაგრამ, კვლავ ვიმეორებთ, პატივცემულ კომენტატორს პირველ რიგში, ვფიქრობთ, სწორედ წინამორბედ ავტორთა ნაკლის გამოსწორება და საკითხის სრული ისტორიის წარმოდგენა ევალებოდა⁵.

მაინც შევამოწმოთ პ. ბერკოვის ცნობა და ჩავიხედოთ ვ. რ. ზოტოვის წიგნში: «История всемирной литературы в общих очерках, биографиях, характеристиках и образцах, составил Владимир Зотов, т. I, Литература Восточных народов и Греции, СПб-Москва, 1877», რომლის 356-ე გვერდზე ვკითხულობთ: «Ник. Петр. Бочаров, с 1868 года по 1872 поместил в «Иллюстрированной газете» ряд статей по истории и литературе Грузии, о царях Вахтанге, Давиде Возобновителе, Тамаре. Ему принадлежит оценка духовных и некоторых других писателей в этом очерке» (იგულისხმება ამ წიგნში 341—356 გვერდებზე დაბეჭდილი ნარკვევი: „Грузинская литература“).

მართლაც, 1868—1872 წლებში „Илл. газета“-ში ნ. ბ.-ს, ვ. ზოტოვის ცნობით, იმავე ნ. ბოჩაროვის, ხელმოწერით დაბეჭდილია შემდეგი წერილები:

⁴ П. Н. Берков, Шота Руставели в русской литературе, კრებულში: „Деятели русской культуры о Шота Руставели“, Тб., 1966, გვ. 282; პირველად დაბეჭდა 1938 წელს, იხ. Известия Академии наук СССР (отд. обществ. наук), № 3, 1938, გვ. 49—80.

⁵ საკითხის ისტორიისათვის ასევე საინტერესოა „დროებაში“ 1876 წელს (№ 58) გამოქვეყნებული ა. ჭ.-ს წერილი „ქართველების მონასტრები უცხო ქვეყნებში“, რომელშიც „Илл. газета“-ში გამოქვეყნებული „რუსთველის სახე“ ჯგრის მონასტრის კედლიდან ვადმოხატულად არის გამოცხადებული (ცნობა მოგვაწოდა ლ. შენაბდემ).

1. „Карталинский царь Вахтанг VI, законодатель и историк“ (ერთვის ვახტანგ VI-ის პორტრეტი, შესრულებული „სახარების“ 1709 წლის გამოცემაში ჩართული ვახტანგ VI-ის პორტრეტის მიხედვით, ოლნდ ფონი შეცვალა; ამოღებულია, აგრეთვე, მამუკა ბარათაშვილის გამოსახულებაც), — „Илл. газета“, т. XXII, № 50, СПб., 1868.

2. „Михетский храм в Грузии“ (ერთვის სურათი: „Внутренность Михетского храма в Грузии“), — „Илл. газета“, т. XXIV, № 26—27, СПб., 1869.

3. „Царь Давид III, Возобновитель“ (ერთვის დავით აღმაშენებლის ფრესკა ველათის მონასტრიდან). — „Илл. газета“, т. XXV, № 7, СПб., 1870.

4. „Грузинская царь-царица Тамара“ (ერთვის თამარის ფრესკული გამოსახულება ბეთანიიდან). — „Илл. газета“, №№ 4, 5, 6, СПб., 1871⁶.

5. „Грузинский писатель Джамбакуриан-Орбелиани“ (ერთვის ალექსანდრე ვახტანგის ძე ვამბაკურ-ორბელიანის პორტრეტი). — „Илл. газета“, т. XXX, № 26, СПб., 1872.

6. „Грузинская литература и ея представители до XVIII столетия“ (ერთვის ე. წ. შოთა რუსთაველის პორტრეტი). — „Илл. газета“, т. XXX, № 28, СПб., 1872⁷.

მაშასადამე, ე. ზოტოვის ცნობა „Илл. газета“-ს მასალებით დასტურდება. აღარაფერს ვამბობთ იმის შესახებ, რომ ე. ზოტოვის წიგნში ქართულ ლიტერატურაზე შესული ნარკვევის ზოგიერთი ადგილი სიტყვასიტყვით ემთხვევა Н. Б.-ს ჩვენთვის საინტერესო სტატიას, რომელიც ე. ზოტოვის ცნობით, ნ. ბოჩაროვს ეკუთვნის. ახლა იმასაც თუ დავუმატებთ, რომ ეს ვლადიმერ რაფაელის ძე ზოტოვი (1821—1896), იმ დროისთვის საკმაოდ ცნობილი რუსი ბელეტრისტი და რედაქტორ-გამომცემელი, ერთ დროს ა. გერცენის თანამშრომელიც⁸, დიდი ხნის მანძილზე, კერძოდ ამ წლებში (1868—72), „Илл. газета“-ს რედაქტორი იყო, მაშინ ცხადი გახდება, რომ რედაქტორს ე. ზოტოვს ყველაზე უკეთ ეცოდინებოდა Н. Б.-ს ვინაობა⁹.

⁶ სხვათა შორის, ლ. კრედიშვილი ნ. ბოჩაროვის ამ წერილსაც ნ. ბერძინოვილს აკუთვნებს (გვ. 158).

⁷ ამას გარდა, „Илл. газета“-ში სხვაც ბევრი საეურადღებო მასალა იმდროინდელი საქართველოს, კერძოდ თბილისის, შესახებ იხ. მავალითად. „Илл. газета“, 1868, №№ 16, 17, 26, 36, 37, 38, 39, 47; 1869, №№ 3, 5, 15, 18; 1870, №№ 5, 49 და სხვ., რომელიც ცალკე შესწავლის საგანია.

⁸ ე. ზოტოვის შესახებ იხ. «Портретная Галерея русских деятелей, изд. Мюнстера, т. II, 1869; Источники словаря русских писателей собрал С. А. Венгеров, т. II, СПб., 1910, გვ. 450; М. М. Клеверенский, Герцен — издатель и его сотрудники, «Лит. наследство», т. 41—42, М., 1941, გვ. 591—592; А. В. Мезьер, Словарный указатель по книговедению, ч. I, М.—Л., 1931, გვ. 490.

⁹ Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг., материалы для русской журналистики, составил и издал Н. М. Лисовский, Петроград, 1915, გვ. 186—187.

¹⁰ მხედველობაში მისაღები „Илл. газета“-ს ზოტოვისეული სარედაქციო პრინციპი: „Иллюстрированная газета не публикует списка своих сотрудников, полагая, что для читателей важнее всего, что напечатано в журнале, а не то, кто напечатал“ (იხ. „Илл. газета“, 1868, № 39, გვ. 10). ალბათ ამით აიხსნება, რომ აქ უმეტესი მასალა ან ზღვარსაღწერელია, ან კიდევ, Н. Б.-ს მსგავსად, ინციდენტებითაა დაბეჭდილი, ამ მხრივ, ჩვენთვის საინტერესოა „Илл. газета“-ში გამოქვეყნებული Т. М.-ს „Корреспонденция из Тифлиса“ (იხვე-

ასე რომ, **Н. Б.**-ს დღეიდან მაინც, ვფიქრობთ, უკვე მი-
 ლარაკინ გაშიფრავს „XIX საუკუნეში კარგად ცნობილ
 პუბლიცისტ ნ. ბერძნიშვილად (ლ. ჭრელაშვილი, გვ. 158),
 ან კიდევ, „ცნობილ მწიგნობარ ნ. ბერძნიშვილად“ (ი. ლოლა-
 შვილი, გვ. 183); **Н. Б.** რუსი ურნალისტი ნიკოლოზ ბოჩაროვი. აქედან
 გამომდინარე, 1872 წელს „Илл. газета“-ში გამოქვეყნებული წერილის ავ-
 ტორისა და ე. წ. შოთა რუსთაველის პორტრეტის პუბლიკატორის მცდარ ინ-
 ტერპრეტაციაზე დამყარებული ი. ლოლაშვილის შორს მიმავალი დასკვნებიც,
 თავისთავად, საფუძველგამოცლილია.

ი. ლოლაშვილის ნარკვევის მეორე მთავარი საკითხი არის რუსთველის
 გრუზინისკისეული პორტრეტის, ანუ „Илл. газета“-ში, გამოქვეყნებუ-
 ლი ე. წ. რუსთველის პორტრეტული გამოსახულების, დედნის ძიება და მისი
 რაობის გარკვევა. ი. ლოლაშვილი წერს: „გრუზინისკისეული პორტრეტი (დე-
 დანი), რომელიც ჯერჯერობით დაკარგულად ითვლება, შესრულებული ყოფი-
 ლა ფერებში მხატვარ „**Р. У.**“-ს მიერ (ეს ინიციალები იკითხება პორტრეტის
 ქვედა მარჯვენა კუთხეში.) (გვ. 184. ხაზი ჩვენია. — გ. შ.), ან კიდევ: „ვინ მო-
 ნათლა შაპი პოეტად, არ ვიცი, მაგრამ ფაქტია, რომ გრუზინისკისეული მინი-
 ატურა, რომლის ფოტორეპროდუქცია დახბეჭდა „Илл. газета“-ში, გად-
 მოხატულია „**Р. У.**“-ს მიერ ნინოწმიდის 1708 წლის სიგლიდან (!) უწარწეროდ
 (ხაზგასმა ავტორისაა, — გ. შ.). ამ სიგელზე გამოსახულნი არიან თეკლა ბატო-
 ნიშვილის პაპა თეიმურაზ მეორე (ჭაბუკი) და მისი სისხლით ნათესავი მეფე-
 ები. ამიტომ მამაკ სავარაუდოა, თეკლამ მათ ისურათებთ ი ფე-
 რებში გადმოაჩხატვიანა მთლიანად მხატვარს თავისი
 ოჯახისთვის (დაყოფა ჩვენია, — გ. შ.)... 1851 წელს, როდესაც აღ. ორ-
 ბელიანს პლ. იოსელიანისთვის მიუტანია „ვეფხისტყაოსნის“ ზაზახეული ხელ-
 ნაწერი, მასში მოთავსებული ყოფილა სხვა სურათი... 1851 წელს პ. იოსელი-
 ანს „ვეფხისტყაოსნის“ ზაზახულ ხელნაწერთან ერთად მ. ვორონცოვისთვის
 მიურთმევია შამ-სულტან ჭუსეინის პორტრეტი (ფერადი მინიატურა, გადმოხა-
 ტული „**Р. У.**“-ს მიერ ნინოწმიდის სიგლიდან) რაკი მან იცოდა, რომ თეკლა
 ბატონიშვილს „აქვდა ძველად ნაწერი ვეფხისტყაოსანი სახით ანუ პორტრე-
 ტითურთ თვით რუსთაველისა“, შამ-ჭუსეინის სურათი შეცდომით მიუჩნევია
 რუსთაველის სახედ. მ. ვორონცოვს ეს „სხვისი სახე“ მხატვრისთვის გადაუხა-
 ტვინებია, ასლი მიუცია ფრანგი მოგზაური ფლერისათვის პარიზში გამოსაცე-
 მად, 1866 წელს კი მისი დედანი („**Р. У.**“-ს ნახატი ასლი), როგორც რუსთა-
 ველის პორტრეტი, პ. იოსელიანს მიურთმევია მოსკოვში ძღვნად დ. გრუზინს-
 კისათვის, ან შეიძლება მან მას მიჰყიდა კიდევ“ (გვ. 188. ხაზგასმა ავტორი-
 საა—გ. შ.). „ის კი მოსალოდნელია, რომ პ. იოსელიანს დ. გრუზინისკისათვის
 მოსკოვში „მიერთმია“ რუსთაველად მიჩნეული სურათი შამ-სულტან ჭუსეი-
 ნისა და მის სანაცვლოდ კარგი თანხაც მიეღო“ (გვ. 189. ხაზგასმა ჩვენია —
 გ. შ.).

პირველ რიგში უნდა გავარკვიოთ, ვინ იყო ეს „მხატვარი **Р. У.**“, თუმცა
 ი. ლოლაშვილს სწორედ ამით უნდა დაეწყო, **Р. У.**-ს ინიციალები და ვინაო-

დებოდა გაგრძელებით: 1868, № 16, 17, 26; 1869, № 3...), ან კიდევ, ხელმოწერადა:
 „Тифлисские виды и типы“ (1869, № 5, ვერეშაგინის ჩანახატებით), „Закавказские типы“
 (1870, № 49) და სხვა.

ბა გაეშიფრა და დასკვნებიც ამის საფუძველზე გაეკეთებინა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ი. ლოლაშვილს (და არც ლ. ჭრელაშვილს) ეს არ უცდია, ეგებ სცადა კიდევ, ოღონდ „აჩქარა“. ამიტომ შედეგმაც არ დააყოვნა „P. V.“-ს ინციტორების გაუშიფრავად, მისი ეინაობის მცდარმა ინციტორპრეტაციამ ცალკე — საკითხის გაბუნდოვანება გამოიწვია და ცალკე — გამოჩენილი ქართული მეცნიერისა და მოღვაწის პ. იოსელიანის სახელს მიაყენა ჩრდილი. აქ ზ. ჭიჭინაძის „საინტერესო ცნობის“ გამოყენებისას ი. ლოლაშვილს „მეტი სიფრთხილე მართებდა“, მაგრამ დავანებოთ ამას თავი და დავუბრუნდეთ „მხატვარ P. V.“-ს ცნობის გარკვევას.

ი. ლოლაშვილს თუ დავუჭერებთ, თეკლა ბატონიშვილმა, ერეკლე II-ის ასულმა (1776—1846) თავისი ოჯახისთვის მხატვარ P. V.-ს მთლიანად ფერებში გადმოახატვინა ნინოწმინდის 1708 წლის სიგელი, რომელზეც „გამოსახულნი არიან თეკლა ბატონიშვილის პაპა თეიმურაზ მეორე (ვახუტი) და მისი სისხლით ნათესავი მეფეები“ (გვ. 188); მათთან ერთად, თურმე ამავე სიგელიდან P. V.-ს უწარწეროდ (ხაზი ავტორისა—გ. შ.) გადმოუხატავს შაჰ-ჰუსეინის „ფერადი მინიატურა“, რომელიც 1872 წელს „Илл. газета“-ში ქართული ასომთავრული და მხედრული წარწერებით „შოთა რუსთაველად“ მონათლა, ოღონდ „ვინ მონათლა შაჰი პოეტად არ ვიცით“ (იქვე, გვ. 188).

თუ გაეიხსენებთ, რომ თეკლა ბატონიშვილი 1846 წელს გარდაიცვალა, მაშინ ი. ლოლაშვილის მსჯელობით ისე გამოდის, რომ მხატვარ P. V.-ს თეკლა ბატონიშვილის თხოვნა მის სიცოცხლეში, ე. ი. 1846 წლამდე შეუძრულებია, ხოლო თეკლას ვაჟს — ალექსანდრე ორბელიანს 1851 წელს იგი პ. იოსელიანისთვის „მიუტანია“, პ. იოსელიანს კი შაჰ-სულტან ჰუსეინის პორტრეტი (ფერადი მინიატურა, გადმოხატული P. V.-ს მიერ ნინოწმინდის სიგელიდან) შეცდომით რუსთველად ჭერ 1851 მ. ვორონცოვისთვის, ხოლო 1869 წელს დ. ბ. გრუზინკისთვის „მიურობევი“ (ბრჭყალეში ჩასმა ავტორს ეკუთვნის. — გ. შ.) და „მოსალოდნელია მის სანაცვლოდ კარგი თანხაც მიეღო“ (გვ. 188, 189).

სამწუხაროდ, მთელი ეს მსჯელობა გაუგებრობათა ჯაჭვზეა აგებული. პატ. ი. ლოლაშვილს უნდა მოეახსენოთ, რომ მხატვარ P. V.-ს თვალთვალ არ უნახავს თეკლა ბატონიშვილი და ამდენად ვერც მის შეკვეთას შეასრულებდა: P. V. გახლავთ „Илл. газета“-ს მხატვარი-გრაფიკორი P[оза] V[троск] (როზა უტროსკი), რომელიც ასრულებდა არა თეკლა ბატონიშვილის „შეკვეთას“ 1846 წლამდე, არამედ „Илл. газета“-ს დავალებას 1872 წელს! P[оза] V[троск]-ს თეკლა ბატონიშვილისთვის არც ერთი „სისხლით ნათესავი მეფე“, ისიც „ფერებში“, არ გადმოუხატავს ნინოწმინდის 1708 წლის სიგელიდან, არამედ P[оза] V[троск]-მა „Илл. газета“-ს 1872 წლის 20 ივლისის ნომრისთვის (№ 28, გვ. 33) პეტერბურგში ამოჭრა, ამოკვეთა მხოლოდ ე. წ. რუსთველის გრუზინკისეული პორტრეტისა და გერბის მოსკოვში გადაღებული ფოტოსურათის ასლი გრავირების წესით, რომელიც ჩვეულებრივ ხეზე ან ლითონზე (ქვაზედაც) ხდებოდა. ამიტომაც თავისი ნახელავის, და არა „ფერადი მინიატურის“, ქვედა მარჯვენა კუთხეში ამოკვეთა

კიდევ თავისი ინიციალგზია „P. Y.“ (ქართული ასომთავრული და მხედრული წარწერების „შოთა რუსთაველის“ შესახებ ქვემოთ).

მოვიგონოთ, რას წერდა ამის თაობაზე Н. Б., ახლა უკვე ჩვენთვის ცნობილი ნ. ბოჩაროვი: „С этого портрета снят был в Москве фотографический снимок, копия с которого вырезана на прилагаемом рисунке“ („Илл. газета“, 1872, № 28, გვ. 35).

ი. ლოლაშვილს (და, რა თქმა უნდა, ვერც ლ. ჭრელაშვილს) ვერ გაურკვევია ამ ცნობის დედაზრი და წერს, თითქოს „ფაქტია რომ გრუზინსკისეული მინიატურა, რომლის ფოტორეპროდუქცია დაიბეჭდა „Илл. газета“-ში, გადმოხატულია „P. Y.“-ს მიერ ნინოწმინდის 1708 წლის სიგლიდან უწარწეროდ“ (გვ. 188. ხახი ავტორისაა, — გ. შ.), „ფოტოსალი გაცხოველებულია რეტუშორის მიერ, რათა მათგან დამზადებული კლიშეებისაგან კარგი სტამბური ანაბეჭდი მიღებულიყო“ (გვ. 184 შდრ. ლ. ჭრელაშვილის სიტყვებს: „როგორც ვხედავთ, Н. Б.-ს გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ 1872 წელს გამოქვეყნებული პორტრეტი ფოტოპირია პლ. იოსელიანის მიერ დ. ბ. გრუზინსკისათვის გაგზავნილი პორტრეტისა“. იქვე, გვ. 154). მაშინ როდესაც Н. Б. გვეუბნება, რომ „Илл. газета“-ში გამოქვეყნებული ე. წ. რუსთველის გრუზინსკისეული პორტრეტი გრავირებული ასლია მოსკოვში გადაღებული ფოტოსურათისაო!

ი. ლოლაშვილი, ალბათ, დაინტერესდება საიდან ვიცით, რომ „P. Y.“ მაინცდამაინც Роза Утгоფ-ია? ამისათვის საკმარისი არ იყო „Илл. газета“-ს მხოლოდ ერთი ნომრის (№ 28, 1872) ხელში აღება, არამედ საჭირო იყო მისი ამომწურავი, ი. ლოლაშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „აუჩქარებელი“, „წყნარი და დაკვირვებული ანალიზი“, მაშინ ავცდებოდით „თეკლა ბატონიშვილის მხატვრული შეკრებების თეორიას“!

როგორც ირკვევა, Роза Утгоფ-ი წერია პროფესიონალი მხატვარი-გრავიორების Утгоფ-ების ოჯახისა, რომლებიც „Илл. газета“-ში თანამშრომლობდნენ. აქ ვხვდებით П. Утгоფ-ის, Ф. Утгоფ-ისა და Р. Утгоფ-ის ნამუშევრებს (იხ. მაგალითად, „Царица Тамара“, რომლის ქვედა მარცხენა კუთხეში გვითხვლობთ: „рис. Ф. Утгоф“, ხოლო მარჯვნივ: „гр. П. Утгоф“, „Илл. газета“, 1871 № 4; ან კიდევ, ალექსანდრე ჯამბაყურ-ორბელიანის პორტრეტი, რომლის მარცხენა ქვედა კუთხეში ვხვდებით: „П. Утгоф“. „Илл. газета“, 1872, № 26).

მაშასადამე, Утгоფ-ები „Илл. газета“-ს თანამშრომლები, მხატვარი-გრავიორები ყოფილან. მათ შორის ჩვენს განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს Роза Утгоფ-ის, იგივე P. Y.-ს ნამუშევრები, რომლებიც გადინტლულია „Илл. газета“-ს სხვადასხვა ნომერში. დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს, რომელთაც მხატვარი-გრავიორი ხან თავის ინიციალებს (P. Y.) უსვამს, ხან კიდევ—მოლიანად წერს სახელსა და გვარს თავისი პროფესიის აღნიშვნით („гр. Роза Утгоф“):

1. Императорская гранильная фабрика в Петергофе, აქვს წარწერა — დამლა: „гр. Роза Утгоф“, Илл. газета“, 1869 № 26, გვ. 5.

2. Внутренность Мцхетскаго храма в Грузии — აქვს ინიციალებიანი დამლა: „P. Y.“; ახლავს Н. Б.-ს, იმავე, ნ. ბოჩაროვის წერაღს: „Мцхетский храм в Грузии“ (Илл. газета“, 1869, № 26, გვ. 1). ამ სურათის შესახებ ნ. ბოჩა-

როვი თავის წერილში ასეთ ცნობას გვაწვდის: „На прилагаемом рисунке, снятом с картины, исполненной даровитым художником А. И. Федотовым с эскиза Чернецова и находящейся ныне в богатом собрании грузинских древностей светлейшего князя Давида Багратовича Грузинскаго, в Москве (картина эта писана в 1856 г. и в прошлом году (т. е. 1868 г., — г. შ.) была на выставке в Петербургской академии художеств)“.

3. Красносельский театр — აქვს წარწერა-დამლა: „Роза Утгофъ“ (Илл. газета“, 1869, № 38).

4. Красноводский залив (კასპიის ზღვის სამხრ.-აღმ. ნაპირი), — აქვს ინიციალებიანი დამლა: „Р. У.“ და ახლავს ცნობა: „Вид Красноводскаго залива, приложенный к этой статье, рисован с натуры М. П. Галкиным“ (Илл. газета“ 1869, № 49).

5. Царь грузинский Давид Возобновитель — აქვს ინიციალებიანი დამლა: „Р. У.“ ახლავს Н. Б.-ს, იმავე ნ. ბოჩაროვის წერილს: „Царь Давид III. Возобновитель“, რომელიც გვაცნობებს: «На прилагаемом рисунке изображен портрет царя Давида Возобновителя, снятый кн. Гр. Гагаринным, во время его путешествия по Грузии, в сороковых годах и тогда же литографированный в Тифлисе в весьма ограниченном числе экземпляров. Портрет этот написан в Гелатском монастыре на стене храма, построенного самим царем Давидом» («Илл. газета“, 1870, № 7).

6. Закавказские типы — ინიციალებიანი დამლით: „Р. У.“ („Илл. газета“, 1870, № 49).

„Илл. газета“-ში გვხვდება Р. У.-ს, იმავე Роза Утгофъ-ის, დამლით შესრულებული სხვა ნამუშევრებიც: მაგალითად, კოსტრომის მონასტერი (1869, № 29), რკინიგზის სადგური (1869, № 32), სოკოს მძებნელი გოგონა (1869, № 38), მანუფაქტურის გამოფენის შენობა (1870, №2)... ეგებ ეს ენიცთეკლაბატონიშვილის შეკვეთითთაა Р. У.-ს მიერ „ფერებში გადმოღებული“? მაგრამ არა! აქ საქმე გვაქვს ჩვეულებრივ ამბავთან: „Илл. газета“-ს თანამშრომელი Р. У. გაზეთის ამა თუ იმ ნომრის საჭიროებისათვის აკეთებს პორტრეტების, პეიზაჟებისა თუ არქიტექტურულ ნაგებობათა გრაფირებულ ასლებს (მაგალითად, სვეტიცხოვლის შიდა ხედი მას თურმე შეუსრულებია ჩერნეცოვის ესკიზის მიხედვით ა. ი. ფედოტოვის მიერ 1856 წელს დახატული სურათიდან, რომელიც დ. გრუზინსკის კოლექციის კუთვნილება ყოფილა; პეიზაჟი „კრასნოვოდსკის ყურე“ გადმოღებული აქვს მ. პ. გალკინის სურათიდან, ხოლო დავით აღმაშენებლის გელათური ფრესკა გრ. ვაგარინის ლითოგრაფიიდან), მათ შორის „Илл. газета“-ს 1872 წლის 20 ივლისის ნომრისთვის მას შეუსრულებია ე. წ. შოთა რუსთველის გრუზინსკისეული პორტრეტისა და გერბის ასლიც, რომელსაც, სხვა ნამუშევრების მსგავსად, ასევე აქვს მხატვარ-გრაფიორის დამლა: „Р. У.“. ანუ „Роза Утгофъ“.

Н. Б.-ს ანუ Н. Бочаров-ს საერთოდ არ უნახავს არც თეკლასეული ვეფხისტყაოსანი მასში ჩართული რუსთველის ავთენტიკური პორტრეტით (რადგან 1853 წლის 1 სექტემბრიდან ეს ხელნაწერი უკვე მ. ვორონცოვის პირად მფლობელობაში იყო გადასული, ხოლო პორტრეტი მისგან დაშორებული) და

არც ნინოწმიდის 1708 წლის შაჰ-სულთან ჰუსეინის პორტრეტის სიგელიდან რომ ისინი ერთმანეთისთვის შეედარებინა და შაჰი პოეტისაგან გაერჩია! Н. Бочаров-მა „Илл. газета“-ს მხატვარ-გრაფიკოს Р. У.-ს, ანუ Р. У. Утгоф-ს თავისი სტატიისათვის 1872 წელს პეტერბურგში (და არა 1851 წელს თბილისში, როგორც ამას ი. ლოლაშვილი ამტკიცებს) გადასცა დავით გრუზინსკის კოლექციაში მოხვედრილი ვიდეც ყალბისმქნელის მიერ შოთა რუსთველად მონათლული შაჰ-სულთან ჰუსეინის პორტრეტის მოსკოვში გადაღებული ფოტოსურათი, რომლისგანაც დამზადებული გრავირებული ასლი Р. У.-ს, იმავე Роза Утгоф-ის, დამლით დაერთო კიდეც „Илл. газета“-ში 1872 წლის 20 ივლისს (№ 28) გამოქვეყნებულ Н. Б.-ს, იმავე Н. Бочаров-ის, აღნიშნულ წერილს: „Грузинская литература и ее представители до XVIII столетия“. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ის ფაქტიც, რომ Илл. газета“-ში მოთავსებულ Н. Б.-ს (ნ. ბოჩაროვის) სხვა წერილებსაც ახლავს Р. У.-ს (როზა უტგოფის ნამუშევრები (დავით აღმაშენებლის ფრესკა, სვეტიცხოვლის შიდა ხედი).

ასეთია საქმის ნამდვილი ვითარება! სხვა საკითხია საიდან მოხვდა დ. ბ. გრუზინსკის კოლექციაში! შოთა რუსთველის ნაყალბევი პორტრეტი, რომელიც სინამდვილეში ნინოწმიდის სიგელიდან ამოღებულ შაჰის პორტრეტს წარმოადგენს.

ი. ლოლაშვილი ნებსით თუ უნებლიეთ ამ სიყალბის ჩადენას, როგორც ვთქვით, პ. იოსელიანს მიაწერს, თანაც „სანაცვლოდ კარგი თანხაც უნდა მიეღო“ (გვ. 189). ამ უსაფუძვლო მტკიცებების მთავარი საბუთი, რომ პ. იოსელიანი ე. წ. რუსთველის „პორტრეტის გამგზავნია“, ხოლო „ნ. ბერძინშვილი—პუბლიკატორი“ (ი. ლოლაშვილი, გვ. 183) და „ნ. ბერძინშვილისთვის შოთა რუსთველის პორტრეტისა და ხელნაწერის ისტორია საქართველოშივე კარგად იყო ცნობილი“ (ლ. ჭრელაშვილი, გვ. 158), როგორც ზემოთ უკვე დავარწმუნდით, ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. ამასთან ერთად, ხაზი უნდა გაესვას ერთ გარემოებასაც: პ. იოსელიანი „Кавказ“-ში 1870 წელს (№ 13) გამოქვეყნებულ წერილში ლაბარაკობს დ. ბ. გრუზინსკისათვის თეკლასეული ვეფხისტყაოსნის კუთვნილი რუსთველის ავთენტიკური პორტრეტის ასლის მირთმევაზე, „Илл. газета“-ში კი 1872 წელს დაიბეჭდა ე. წ. რუსთველის გერბიანი (ორთავიანი ვვირგვისოსანი არწივი ხმლითა და ფრთის კალმით) პორტრეტი. ძნელი დასაჯერებელია, რომ პ. იოსელიანს ეს ე. წ. რუსთველის საგვარეულო გერბიანი პორტრეტი იქნებოდა მხედველობაში და თავის აღწერილობებში (1852 წ. „მოხილვა“, გვ. 154; 1870 წ. „Кавказ“, № 13) ერთი სიტყვაც არ ეთქვა ამ გერბის შესახებ.

11 დ. ბ. გრუზინსკის კოლექციის ნაწილი დღეს დაცულია სსრკ სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში აქ ვხვდებით, რაც ჩვენთვის ყველაზე მეტად საინტერესოა გრ. გვარინის ალბომში მოთავსებულ (Le Cauc. pitt., Paris, 1847, pl. LVI) ერეკლე II-ისა და გიორგი XIII-ის პორტრეტულ გამოსახულებათა ასლებს (ГИМ. II III 34157, II III 43746). თვითონ ე. წ. რუსთველისა და მისი საგვარეულო გერბის გამოსახულებას ჭერჭერობით ვერ მიაგენით.

მაშასადამე, ი. ლოლაშვილის მტკიცების მეორე მთავარი არგუმენტი, თქმის თეკლა ბატონიშვილისა და მ. ვორონცოვის შეკვეთით¹² ნინოწმინდის 1708 წლის სიგელიდან მხატვარ P. Y.-ს მიერ გადაღებული შაჰ-სულთან მუსლიმის ფერადი მინიატურა პ. იოსელიანმა შეცდომით რუსთაველის სახედ 1851 წელს მ. ვორონცოვს, ხოლო 1869 წელს დ. ბ. გრუზინსკის „მთავარი“, თუ „კარგი თანხით მიჰყიდაო“, ძირშივე მცდარია: მხატვარი P. Y. არის „Илл. Газета“-ს მხატვარი-გრაფიკოსი Роза Утгофн-ი, რომელსაც არავითარი კავშირი არ ჰქონია არც თეკლა ბატონიშვილთან (გარდ. 1846 წ.) და არც მ. ვორონცოვთან (კავკასიის მეფისნაცვალს 1844—1854 წლებში, გარდ. 1856 წ.). სინამდვილეში, მას რუსი ჟურნალისტის Н. Б.-ს, ანუ ნ. ბოჩაროვის, სტატიისთვის პეტერბურგში 1872 წელს დაუმზადებია დ. ბ. გრუზინსკის კოლექციაში მოხვედრილი რუსთველის ნაყალბევი პორტრეტისა და გერბის მოსკოვში გადაღებული ფოტოსურათის გრავირებული ასლი.

ასე რომ, სხვა არის პ. იოსელიანის მიერ აღწერილი თეკლასეული ვეფხისტყაოსნის კუთვნილი რუსთველის ავთენტიკური პორტრეტი და სხვა — დ. ბ. გრუზინსკის კოლექციაში მოხვედრილი ვიღაც ყალბისმქნელის მიერ შოთა რუსთველად მონათლული შაჰის პორტრეტი.

ეს ე. წ. შოთა რუსთველის გერბიანი პორტრეტი დ. ბ. გრუზინსკის სიკვდილის (1888 წ. 24 სექტ.) შემდეგ მართლა საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოსკოვის მთავარ არქივში რომ ყოფილა დაცული, ამას ალ. ცაგარლის აღწერილობის (Сведения, III, СПб., 1894, გვ. 251) გარდა, მოწმობს ამ პორტრეტის უფრო მოგვიანო ზუსტი და დაწვრილებითი მეცნიერული აღწერილობა (დაიბეჭდა 1898 წ.), შედგენილი არქივის თანამშრომლის ა. ა. ალიაბიევის მიერ, რომელსაც ი. ლოლაშვილი (არც ლ. ქრელაშვილი) არ იცნობს: «№ 282. Грузинский поэт XII в. Шота Руставели. Поэт сидит на тахте, поджав по восточному обычаю ноги. В правой руке держит мяч, усыпанный драгоценными камнями; левой рукой опирается на палку. На голове большая шапка с черным и белым пером, окруженная светлым кругом. Под ним двуглавый золотой орел, который держит в красных когтях с одной стороны меч, а с другой лавровую ветвь. Кругом портрета персидский орнамент.

Рисунок XVIII—XIX вв. на бумаге, исполненный разными красками (преимущественно красной) и золотом. 9×4¹/₂; Приобретен Архивом в 1889 г. у Н. П. Ветровой после умершего князя Д. Б. Грузинскаго вместе с другими портретами и рисунками»¹³.

¹² ი. ლოლაშვილი წერს, რომ ჯერ „სავარაუდოა, თეკლამ მათი სურათები ფერებში გადაზღაბინა მთლიანად მხატვარს თავისი ოჯახისთვისო“ (გვ. 188), მერე „მ. ვორონცოვს ეს „სხვისი სახე“ მხატვრისთვის გადაუბატონებია, ასლი მიუცია ფრანგი მოგზაური ფურცლისთვის პარიზში გამოსაცემადო“ (გვ. 188), ხოლო რუსულ რეზიუმეში „შემკვეთად“ მხოლოდ მ. ვორონცოვია გამოყვანილი: „...подлинник публикации Н. Бердzenова скопирован в 1881 году по распоряжению М. С. Воронцова художником Р. У.“ (გვ. 190).

¹³ იხ. Московский главный архив Министерства иностранных дел. Портреты и картины, хранящиеся в нем, вып. 1-й (с 16 фототипическими таблицами). Москва, 1898, გვ. 64, დ. გრუზინსკის კოლექციიდან არქივში შესულ სხვა ქართველ ისტორიულ პორტრეტებთან (ერეკლე II; ზაგრატი, იოანე, დავით ბატონიშვილები, დარჯან დედოფალი, ეკატერინე — ზაგრატი ბატონიშვილის მეუღლე, სოლომონ II იმერთა მეფე) პორტრეტების შე-

როგორც ვხედავთ, ა. ალიაბიევის ხელთ შქონია **Н. Б.-ს** პუბლიკაციის დედანი და გვაძლევს, ალ. ცაგარელთან შედარებით, მის უფრო სრულ მეცნიერულ აღწერილობას. მართალია, რუსი სპეციალისტი პორტრეტის დათარიღებისას XVIII—XIX საუკუნეებს შორის მერყეობს, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში აქედან ცხადად ჩანს მისი „სიახლე“ და არა „სიძველე“, როგორც ამას ზოგიერთი (ლ. ჭრელაშვილი, ბ. კანდელაკი) დაყინებით ამტკიცებს ისე, რომ დედანი არც უნახავს. სამწუხაროდ, ეს დედანი დღემდე არა ჩანს. საბედნიეროდ, ჩვენ უკვე ხელთა გვაქვს მისი ალიაბიევისეული აღწერილობა დათარიღებითურთ, რაც ადრე ალ. ცაგარელს არ უცდია, ხოლო ე. წ. რუსთაველის პორტრეტისა და გერბის ამაზე ძველი დედნის არსებობა (ცხადია, არ გვაიწყებდა ნინოწმინდის სიგელი) არ დასტურდება! ა. ალიაბიევის აღწერილობიდან ისიც ნათლად ჩანს, რომ **Н. Б.-ს** პუბლიკაციის დედანი არ ყოფილა თეკლა ბატონიშვილის, ან კიდევ მ. ვორონცოვის შეკვეთით მხატვარ **P. V.-ს** მიერ 1851 წელს დამზადებული ასლი (ი. ლოლაშვილი), თორემ **P. V.-ს** ინიციალებს, დედანზე რომ ყოფილიყო, იგი სხვებზე არანაკლებად შეამჩნევდა.

აქედან გამომდინარე, უკვე ისიც შეგვიძლია დაბეჯითებით ვთქვათ, რომ **P. V.-მ** უწარწეროდ კი არ გადმოხატა ნინოწმინდის სიგელიდან შაპი, როგორც ამას ი. ლოლაშვილი ფიქრობს, არამედ იგი აკეთებდა ასომთავრულ და მხედრულ წარწერებიანი „შოთა რუსთაველის“ ნაყალბევი პორტრეტის ასლს. წარწერების ავტორი რომ ელემენტარულად ვერ ერკვეოდა ქართულ ასომთავრულში, ჩანს ასო **G.-ს** დაწერილობიდან, რომელიც „შოთა“-ში სხვანაირად უწერია და „რუსთაველში“ კიდევ — სხვანაირად. ჩვენი ეს ვარაუდი უფრო თვალნათლივ დასტურდება „Илл. газета“-ში გამოქვეყნებული თამარის ბეთანიური ფრესკული გამოსახულების ქვეშ (იხ. „Илл. газета“, 1871 № 4) გაკეთებული ასომთავრული წარწერიდან, სადაც „თამარ მეფისა“-ს ნაცვლად „თამარ მეფისა“ იკითხება. ეგებ, ამ უვიცის კალიგრაფიული ვარჯიშობანიც ისეთივე „სკრუპულოზური“ პალეოგრაფიული ანალიზით „დედნისეულ და ძველიდან მომდინარედ“ მიგვეჩინა, როგორც ამას „შოთა რუსთაველის“ მისამართით აკეთებენ (გვ. 164)? მაგრამ, საბედნიეროდ, თამარის ფრესკა და მისი წარწერები ბეთანიამში გადარჩენილია!¹⁴ აი, სანამდე შეუძლია მიგვიყვანოს წინასწარ შემუშავებულმა აზრმა და უსაფუძვლოდ შეთხზულმა „ლოგიკურმა მსჯელობებმა“!

სახებ იხ. იქვე, გვ. IV, 17; აგრეთვე ЦГАДА. ф. 181, оп. 14, л. 145—146, სადაც ჩამოთვლილია არქივში შესული დ. გრუზინისეული ქართული ხელნაწერები, პორტრეტები, მათ შორის „Портрет Шота Руставели“ ფ. 148. გარკვეულ ინტერესს იწვევს ვეფხისტყაოსანის აბიევისეული ნუსხის (ახლ. Н—2074) ერთ-ერთი პორტედი და უცნობი აღწერილობა: Барсова кожа—поэма XIII века на грузинском языке. Писана в (აქაზიელი აღვლია დატუებული, გ. შ.), веке на 259-ти листах тонкой лоснящейся бумаги, с приклеенными полями narrowly бордюров, которые украшены изображениями людей, животных, птиц, цветов и проч., переплетена в кожу с вытиснутыми на ней орнаментами. В тексте рукописи три картины» (ფ. 147. შტრ. სარგის ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, II, თბ., 1970, გვ. 61—63).

14 იხ. Г. В. Алибегашвили, Четыре портрета царицы Тамары, Тб., 1957, გვ. 65. შტრ. Г. Гагарин, Церковь Бетаниа, Кавказ, 1851, № 72; მისივე, Le Cauc. pitt., Paris, 1847, pl XXXIX; შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 283.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ი. ლოლაშვილმა უარყოფილ. კრელაშვილის (მასთან ერთად ბ. კანდელაკის) მტკიცება ე. წ. „რუსთაველის მეოთხე პორტრეტის“ შესახებ და გაიზიარა სარგის ციციშვილისა და ჩემი მთავარი დებულება, რომ „Илл. газета“-ში გამოქვეყნებულ სურათზე გამოსახული არა შოთა რუსთაველი, არამედ — შაჰ-სულთან ჰუსეინი: „დღეს დანამდვილებით შეიძლება ვთქვათ, რომ მასზე გამოსახული პირი არ არის ჩვენი სახელოვანი პოეტი“ (გვ. 184), რომ მასზე „изображен не Ш. Руставели, а повелитель Ирана Шах-Султан Хусейн (1694—1722)“, (რუს. რეზიუმე, გვ. 190).

ი. ლოლაშვილმა ასევე უარყო ლ. კრელაშვილის (მასთან ერთად ბ. კანდელაკის) მტკიცება რუსთაველის ე. წ. საგვარეულო გერბის შესახებ და არსებითად გაიზიარა სარგის ციციშვილისა და ჩემი უარყოფითი დამოკიდებულება ამ გერბის რუსთაველისათვის მიკუთვნების შესახებ: „რაკი მინიატურაზე გამოსახულია შაჰ-სულთან ჰუსეინი, მის ქვეშ ვერ ვიგულებთ რუსთაველის საგვარეულო გერბს, რომელიც შუქს მოჰფენდა პოეტის ჩამომავლობის საკითხს“ (გვ. 187, შდრ. ჩვენს სიტყვებს „...ამდენად ვერც ვერავითარ შუქს ვერ მოჰფენს გენეალოგიური პოეტის ბიოგრაფიას“, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1974, № 11, გვ. 71).

ოღონდ, რუსთაველის ნაყაღბევი პორტრეტისა და გერბის შესახებ გაზიარებული დებულება ი. ლოლაშვილს თურმე მიუღია «На основе сопоставления различных литературных сведений и иконографических материалов о Руставели (რუს. რეზიუმე, გვ. 190), ხოლო თუ როგორია ამ ადრე გამოთქმულ დებულებათა დღეს ხელახლა დასამტკიცებლად ი. ლოლაშვილის მიერ ჩატარებულ „შეპირისპირებათა“ („сопоставления) ობიექტური საფუძველი, ამაში მკითხველი, ვფიქრობ, უკვე საბოლოოდ დარწმუნდა!

ი. ლოლაშვილის ნარკვევში დამუშავებულია სხვა არანაკლებ მძიმე შეცდომები და ფაქტობრივი ხასიათის უზუსტობანიც. დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს:

ნინოწმინდის სიგელზე გამოსახული „დიდი მბრძანებლის“ ვინაობის დადგენასთან დაკავშირებით ი. ლოლაშვილი შენიშნავს: „ამ კითხვაზე ამომწურავ პასუხს იძლევა ხსენებული სიგლის შინაარსისა და მის თავში წამდღვარებული მინიატურების შედარებითი მიმოხილვა, რაც მოდავეთა არც ერთ მხარეს არ უცდია (ხაზი ჩვენია, — გ. შ.). ნინოწმინდის სიგელი გაცემულია კახთა მეფის დავით იმამყულიანის (1705 — (sic!) — 1722 წწ.) მიერ 1708 წელს“ (გვ. 185).

აქ ი. ლოლაშვილი იმეორებს ს. კაკაბაძისა და სხვა წინამორბედ ავტორთა დათარიღებას, რომელთა მიხედვით ნინოწმინდის სიგელი 1708 წელს ყოფილა გაცემული, მაგრამ ი. ლოლაშვილი ხომ რაღაც ისეთ ახალ „შედარებით მიმოხილვას“ გეპირდებოდა, რომელიც „მოდავეთა არც ერთ მხარეს არ უცდია“? ეს დაპირება დაპირებად დარჩა. სინამდვილეში კი ირკვევა, რომ ნინოწმინდის სიგელი საბოლოოდ 1723 წლით უნდა დათარიღდეს!

საქმე ისაა, რომ ნინოწმინდის სიგელი პირველად 1597 წელს გაუცია ალექსანდრე კახთა მეფეს (1574—1605): „დაიწერა მტკიცე ეს და შეუცვალებელი ვუჯარი... ქქსა სვე [1597] თვესა აპრილსა ოცდაათსა“¹⁵, რომელიც 1708

¹⁵ ს. კაკაბაძე, წერილები და მასალები... თბ., 1914, გვ. 6.

წელს განუახლებია დავით ერეკლე I-ის ძეს იმამყულიხანს (1703—1722): „დაიწერა მტკიცე და შეუცვალეხელი სიგელი ესე თებერვლის იზ გასულს ქქსა ტ ქვ [1708]“¹⁶. მაგრამ საქმე ამით არ დამთავრებულა: 1723 წელს გამეფებულ კონსტანტინე ერეკლე I-ის ძეს მამადყულიხანს (1723—1729) კვლავ განუახლებია ნინოწმინდის სიგელი: „დაამტკიცებელი ამისნი ღთონ დაამტკიცოს მრავალმცა არიან წელნი და ჟამნი ცხოვრებისა მეფის კონსტანტინესანი... ქქსა უია [1723]“, რომელსაც ამტკიცებს აგრეთვე „კახეთის ჭანიშინი ბატონიშვილი თეიმურაზ“ (იგულისხმე: თეიმურაზ II) (იქვე, გვ. 10).

მაშასადამე, ნინოწმინდის სიგელის საბოლოოდ 1708 წლით დათარიღება ისევე არ შეიძლება, როგორც 1597 წლით, რადგან 1597 წელს პირველად აღექსანდრე კახთა მეფის მიერ გაცემული სიგელის განახლება მოხდა 1708 წელს დავით იმამყულიხანის მიერ, ხოლო ამ უკანასკნელის გარდაცვალების (1722 წ.) შემდეგ. მისი საბოლოოდ ამტკიცება მომხდარა 1723 წელს კონსტანტინე მამადყულიხანისაგან. ეს რომ ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ ნინოწმინდის სიგელის მეორე მინიატურაზე გამოსახულ ერეკლე I ნაზარალიხანისა და მისი ვაჟების (დავით, კონსტანტინე, თეიმურაზ) მინიატურულ პორტრეტთა წარწერებს შორის, კონსტანტინეს გასწვრივ ივითხება: „მეფე კონსტანტინე“. ცხადია, ეს წარწერა 1708 წელს სიგელზე ვერ გაკეთდებოდა, რადგან კონსტანტინე მამადყულიხანი მაშინ არ იყო მეფე, იგი „ყეენმა მეფედ წარმოავლინა“ 1723 წელს (ვახუშტი)¹⁷. აღარაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ სხვა არის დავით იმამყულიხანის სიგელის მწერალი („დაიწერა... კელითა... მდივან მწიგნობრის თ ლ მნის შვილი ს შოთ შისითა“. გვ. 9). და სხვა კიდევ—კონსტანტინე მამადყულიხანის სიგელისა („დაიწერა... მდივან მწიგნობრის კელით გ უ რ გ ე ნისათა“, გვ. 10). აშკარად სხვადასხვა ჩანს II, III, IV მინიატურებისა და მათზე გაკეთებულ წარწერათა შემსრულებლები!

ასე რომ, რადგან ი. ლოლაშვილმა იკისრა „ნინოწმინდის სიგელის შინაარსისა და მის თავში წამძღვარებული მინიატურების ისეთი შედარებითი მიმოხილვა, რაც მოდავეთა არც ერთ მხარეს არ უცდია“, მაშინ მას მართლაც „ამომწურავად“ უნდა შეესწავლა ნინოწმინდის სიგელი¹⁸ და წინამორბედ ავტორთა მსგავსად იგი კვლავ 1708 წლით არ უნდა დაეთარიღებინა. მაგრამ ეს ცოტაა! ი. ლოლაშვილს ნინოწმინდის სიგელის შინაარსის „ამომწურავი მიმოხილვისას“ დაუშვია ისეთი მძიმე შეცდომა, რომლის მსგავსი „მოდავეთა არც ერთ მხარეს“ აღერ მართლა არ მოხვლია!

16 იქვე, გვ. 9.

17 ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1973, გვ. 619.

18 ი. ლოლაშვილს ეტყობა მხედველობიდან გამორჩენია ის ფაქტიც, რომ ს. კავაბაძე (1914 წ.) აღრე, „ნინოწმინდის სიგელი“ ზელთ ჰქონია ალ. ხანანაშვილს XIX ს. 90-იან წლებში, რომელსაც იგი „Гуджара Давида-Гареджий-кой пустыни“-ს-სწავებს (გალმოტყანით თილისის საეკლესიო მუზეუმში დავით გარეჯის უდაბნოდან) და დატბეკდავს კიდევ ამ სიგელის ორი მინიატურა (ერეკლე I შეილებითურთ და თეიმურაზ I დავით ბატონიშვილთან ერთად), რაც პირველ პუბლიკაციად უნდა ჩაითვალოს: იხ. МАК, вып. VII, Москва, 1898, გვ. 42, ტაბ. III; ამის შესახებ პირველი ცნობა იხ. ა. გაწერელია შაპსელთან ჰუსეინის ერთი პორტრეტის გამო, „დროშა“, 1967 №5 გვ. 19. უფრო აღრე, მისივე, მასალა ვახტანგ IV-ის ბიოგრაფიისათვის, რჩ. ნაწერები, თბ., 1962, გვ. 503.

ი. ლოლაშვილი წერს: „ცნობილია, რომ დავით იმამყულ-
ნი, ნაზარალიხანის უკანონო შვილი, დაიბადა სპარსეთ-
ში: დედამისი იყო სპარსი ქალი, ერთ-ერთი დიდებულ-
თაგანის ასული“ (გვ. 186. დაყოფა ჩვენია, — გ. შ.). ჩვენ არ ვიცით, სა-
იდან არის ი. ლოლაშვილისთვის ცნობილი, რომ დავით იმამყულიანი ერეკლე
I ნაზარალიხანის უკანონო შვილია, ხოლო დედამისი — სპარსი ქალი, თანაც,
ერთ-ერთი დიდებულთაგანის ასული. ჩვენთვის ცნობილია, მაგალითად, რას
წერს ვახუშტი: „ოდეს ერეკლე მყოფობდა ისპანს, მოითხოვა კახეთიდან ქა-
ლი... რომელი ვაჟსუნეთ ალავერდელი, მისგან იყო ჩოლაყაშვილი და მან წა-
რუვლინა ასული თვისი ანნა. ხოლო ერეკლემ შვიამისგან ძე დავით
და ასული ელენე... დავითს უწოდეს იმამ-ყული და ელენე-
ს ბაჩანაშვილი... უშვა ერეკლეს ტფილისს ანნამ ძე თეი-
მურაზ¹⁸“, რასაც თვითონ დავით იმამყულიანი არაერთხელ ვეიდსტურებს:
„დედამან ჩვენმან დედოფალთ დედოფალმან პატრონმან ანნამ¹⁹...“

მაშასადამე, — ვახუშტის ცნობით და თვითონ დავითის მოწმობით დავით
იმამყულიანი ერეკლე I ნაზარალიხანის დიახაც კანონიერი შვილი ყოფილა,
თანაც დედამისი ანა ჩოლაყაშვილია და არა ვილაც სპარსი დიდებულის ასული,
ხოლო ღვიძლი და-ძმა — ელენე (შემდეგში იესე მეფის მეუღლე, ანტონი I
კათალიკოსის დედა) და თეიმურაზი (ანუ თეიმურაზ II, მამა ერეკლე II-ისა).
ერეკლე I ნაზარალიხანის უკანონო შვილი კი სინამდვილეში იყო არა დავით
იმამყულიანი, არამედ კონსტანტინე მაჰმადყულიანი. მოგუსმინოთ ისევ ვა-
ხუშტის: „...წარმოავლინა ყვენმან მაჰმად-ყულიხან ძე ერეკლე
მეფისა, ნაშობი მკვეცილისაგან, რომელსა ეწოდა კონსტან-
ტინე, მეფედ კახთა“ (იქვე, გვ. 619), რის გამოც დავით იმამყულიანი
მას „უხუცეს ძმას“ უწოდებს (ქართ. სამართ. ძეგლები, II, გვ. 359), ხოლო თუ
ვახუშტის და დავითს არ ვენდობით, იმედია, დედ-მამას მიიწვდებოდა
რებთ: „ჩვენ... მეფეთ-მეფემან და თვით კელმწიფემან პატრონმან ჰერეკ-
ლემ და თანამეცხედრემან ჩვენმან დედოფალთ-დედოფალმან პატრონმან
ანნამ, პირმშომან და სასურველმან ძემან ჩვენმან პატ-
რონმან იმამყულიმ და პატრონმან კონსტანტინემ...“ (ქართ. სამართ.,
ძეგლები, II, გვ. 230). მართლაც, უცნაურია ყოველივე ამის შემდეგ კანონი-
ერი შვილი უკანონოდ ცხადდებოდეს, ქართველი დედა კი სპარსელ ქალად!
და ეს ყველაფერი ხდება „ამომწურავი, შედარებითი მიმოხილვის“ სახელით!

ი. ლოლაშვილი არასრულ ცნობას გვაწვდის, როცა წერს: „გ. გავარიანის
აღბომიდან ნაზარალიხანისა და მისი შვილების პორტრეტები (მეორე მინია-
ტურა) გადაბეჭდა 1907 წელს ი. მურიემ (მისი, L'art au Caucase,
გვ. 148) და მან მაჰმადიან ქართველ მეფეთა ჩაცმულობას მიაქცია ყურადღე-
ბა“ (გვ. 187—188). უნდა ვიცოდეთ, რომ გ. გავარიანის აღბომიდან ნაზარალი-
ხანისა და მისი შვილების პორტრეტები მურიეს 1907 წლამდე რამდენიმეჯერ
(1885 წ., 1889 წ.) ჰქონდა გამოქვეყნებული: იხ. La Mingrèlie par J. Mou-

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, IV, 1973, გვ. 609—610.

¹⁹ ს. კაკაბაძე, წერილები და მასალები, თბ., 1914, გვ. 7; ქართული სამართლის
ძეგლები, II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965, გვ. 330; დაწერილებით იხ. კ. კეკელიძე,
მეთვრამეტე საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, „ლიტ. ძიებანი“, VIII,
თბ., 1953, გვ. 154—157, 162—167. გადაბეჭდილია: „ეტიუდები“, IV, 1957.

rier, Odessa, 1885, გვ. 28. შმდ.; Le Caucase Illustré, rédacteur en chef J. Mourier, Tiflis, № 1. 1889, გვ. 6. J. M., Le costume au Caucase. მათ შორის, და რაც მოთვარია, ამ უკანასკნელში გ. გაგარინის ალბომის L IX ტაბულიდან „შაპ-აბასიც“ არის გადმობეჭდილი, თუ ამას რაიმე პრინციპული მნიშვნელობა აქვს საკითხის ისტორიისათვის. ამას გარდა, მურიეს ერქვა არა ი. მურიე, როგორც ამას ი. ლოლაშვილი გვაუწყებს, არამედ ე. მურიე (J. Mourier) ანუ ყიულ მურიე (ივანე ლოლაშვილის J (ე) ი-დ წაუკითხავს), რომელიც იყო საქართველოში XIX ს. უკანასკნელ მეოთხედში საკმაოდ ცნობილი პორტოგნება, ფრანგი ჟურნალისტი, თბილისში 1889—1904 წლებში გამოშვებული ფრანგული ჟურნალის „Le Caucase Illustré“-ს რედაქტორი²⁰, ავტორი წიგნისა — „Chota Rousthavéli., Tif., 1886 და სვ.²¹.

ი. ლოლაშვილი (ისე როგორც ლ. კრელაშვილი), წინამორბედ მკვლევართა მსგავსად, გრ. გაგარინის აკუთვნებს „Le Caucase pittoresque“-ში 1847 წელს გამოქვეყნებული სურათებისათვის დართულ განმარტებათა ტექსტსაც და არსად არ ახსენებს ამ საქმეში გრაფ ე. შტაკელბერგის მონაწილეობას: „ამ სიგლიდან მხატვარმა გრ. გაგარინმა გადმოხატა ექვსი პორტრეტი... და 1847 წელს დაბეჭდა კიდეც თავის ალბომში, ოღონდ ტაბული სახსნისას ვერ გაარკვეია“... (გვ. 187) და ეს მაშინ, როდესაც გრ. გაგარინის ალბომს ზემოდან აწერია: „Le Caucase pittoresque. Dessiné d'après nature par le prince Grigorie Gagarine. Avec une introduction et un texte explicatif par le comte Ernest Stackelberg, Paris, MDCCCXLVII“. მაშასადამე, გრ. გაგარინის ალბომის შესავლისა და სურათების განმარტებათა ტექსტი ჰკუთვნებია გრაფ ერნესტ შტაკელბერგს, რასაც საბოლოოდ ადასტურებს კიდეც ერთი ცნობა: «Штакельберг Эрнест-Густав, граф, 1814—1870, генерал-лейтенант, писатель. Служа на Кавказе Штакельберг [занимался этнографическим его описанием, изданным в виде текста к изданию князя Гагарина „Caucase“ (1857, унд.: 1847)]²². ახლა მაინც ცხადი უნდა იყოს, რომ კავკასიაში იმ დროს სამსახურში მყოფ ვენერალს, მწერალს, გრაფ ერნესტ შტაკელბერგს უკეთ მოეხსენებოდა რუსთველის რომელი პორტრეტი იდო თეკლასეულ ვეფხისტყაოსანში — ნამდვილი თუ ნაყალბევი, რადგან სანამ პოეტის პორტრეტი და ხელნაწერი ერთმანეთს დაშორდებოდა, იგი თეკლა ბატონიშვილის ვაჟის — ალექსანდრე ორბელიანის ოჯახში

²⁰ ამის შესახებ იხ. А. Б. Ватова, О первых французских журналах в Грузии, тсхუ შრომები, ტ. 145, ჟურნალისტისკის სერია, 2, თბ., 1971, გვ. 284 შმდ.; ი ჩიკვაძე, „ისტორიკობული კავკასია“, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1969, № 7, გვ. 65 შმდ.; დ. ანკუღიძე, ქართულ-ფრანგული ლიტ. ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბ., 1969, გვ. 14, 337; და სვ.

²¹ იხ. გ. იმედაშვილი, რუსთველოლოგიური ლიტერატურა, თბ., 1957, გვ. 88, 110, 118 და სვ.

²² შმდ. გ. შარაძე, ვეფხისტყაოსნის ე. წ. ზაზახელი ხელნაწერის გარშემო, მაცნე, 1970, № 4, გვ. 125—126, 133—134; № 5, გვ. 123—124; შიხიძე, არქეოგრაფიული ძიებანი, თბ., 1973, გვ. 3—4, 14—16, 33—34; „რუსთველი მსოფლიო ლიტერატურაში“, I. მთ. რედაქტორი ლ. მენაბდე, თბ., 1976, გვ. 67, 421.

²³ იხ. ბროკ-ფერ. ენციკლოპედია, ტ. 78, СПб., 1903, გვ. 866.

ჯერ კიდევ 1847 წელს საკუთარი თვლით ჰქონია ნანახი და აღწერილი გრაფ. ე. შტაკელბერგს, ხოლო გადმოხატული და დაბეჭდილი — გრ. გაგარინს. აი, რას წერდა გრაფი ე. შტაკელბერგი 1847 წელს: შოთა რუსთაველის პორტრეტის ვეფხისტყაოსნის თეგლასეული ხელნაწერი „დღეს [1847 წელს] ეკუთვნის მის ვაჟს, თავად ალექსანდრე ორბელიანს, რომელმაც დაგვდო პატივი და გავგაცნო (communiquer) ამ გამოცემის ავტორებს“²⁴.

ბოლოსდაბოლოს, მართლაც „ვის დაუჭეროთ“: თვითმხილველ გრაფს თუ სენსაციების მოყვარულ თვითდაჭერებულ მკვლევარებს. ამ უკანასკნელთა „ლოგიკური მსჯელობების“ მისამართით უყოყმანოდ უნდა გავიმეოროთ თვით ი. ლოლაშვილის სიტყვები: „მათი უმრავლესობა უფრო გვიანდელი ფანტაზიის ნაყოფია, ვიდრე ძველი ლიტერატურული წყაროების გამეორება“!

Г. С. ШАРАДЗЕ

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ О ТАК НАЗЫВАЕМОМ НЕИЗВЕСТНОМ ПОРТРЕТЕ РУСТАВЕЛИ

Резюме

Работа касается опубликованных в «Мачне» (Серия языка и литературы, № 1, 1977 г., стр. 151—190) статей Л. Чрелашвили и И. Лолашвили о так называемом четвертом портрете Шота Руставели. В частности, рассматривается очерк И. Лолашвили, поскольку редакция «Мачне» не разделяет, считая ошибочными, основных положений статьи Л. Чрелашвили (об этом см. примечание «От редакции», там же, стр. 151). Выясняется, что и в статье И. Лолашвили допущен ряд фактических ошибок.

В работе доказывается, что автором статьи «Грузинская литература и ее представители до XVIII столетия», опубликованной за подписью «Н. Б.» в «Иллюстрированной газете» (1872 г. № 28), является не **Николоз Бердзنيшвили**, известный грузинский ученый и публицист XIX века, а русский журналист и литератор **Николай Петрович Бочаров**.

В работе выяснено, что инициалы «P. V.», поставленные под подложным портретом Шота Руставели, опубликованным в «Иллюстрированной газете», должны быть расшифрованы как «Роза Утгоф». Это была петербургская художница-гравер, не имевшая никакого отношения ни к Текле Ираклиевне Багратиони (ум. в 1846 г.), ни к заместителю Кавказа М. С. Воронцову (ум. в 1856 г.). Роза Утгоф в 1872 году вырезала гравюру для «Иллюстрированной газеты», изображение которой неизвестный фальсификатор назвал портретом Руставели.

В работе указано и на другие ошибки, допущенные в статье И. Лолашвили. Таким образом, остается в силе высказанное ранее мнение С. Цаишвили и Г. Шарадзе о том, что миниатюрный портрет, опубликованный в 1872 г. в «Иллюстрированной газете», в действительности является изображением шаха-Султана Хуссейна (1694—1722) из Ниноцминдской грамоты XVIII в.

²⁴ Le Sauc. pitt., Paris, 1847, XI ტაბულის განმარტება.

რედაქციისადგან

„მაცნე“ რედაქცია ამით წყვეტს კამათს რუსთველის ეგრეთ წოდებული მეოთხე პორტრეტის შესახებ. კამათის შედეგად გაირკვა:

1. „Иллюстрированная газета“-ში (1872 წ., № 28) გამოქვეყნებული პორტრეტი გამოხატავს არა პოეტ შოთა რუსთველს, არამედ ირანის შაჰ-სულთან ჰუსეინს (1694—1722);
2. რუსთველად მიჩნეული შაჰ ჰუსეინის ეს პორტრეტი ვადმოღებულია ნინოწმინდის XVII საუკუნის სიგელიდან;
3. დამოწმებულ გაზეთში პორტრეტთან ერთად მოთავსებული წერილის („ქართული ლიტერატურა და მისი წარმომადგენლები XVIII საუკუნემდე“) ავტორის ინიციალები Н. Б. ნიშნავს არა ნიკოლოზ ბერძნიშვილს, არამედ ნიკოლოზ ბონაროვს;
4. რუსთველის ნაყალბე პორტრეტზე მიწერილი ინიციალები Р. У. კი გულისხმობს მხატვარ-გრაფიორ როზა უტგოფს, რომელსაც „Иллюстрированная газета“-ს დაეალებით გაუმზადებია ამ გაზეთში გამოსაქვეყნებლად ნაყალბევი პორტრეტის ასლი.

ილია ბაქნიშვილი

ზოგიერთი ცნობა ნიკო ლომოურის შესახებ

ნიკო ლომოურისათვის, როგორც ხალხოსანი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწისათვის, კიევის პერიოდი (1875—1879 წწ.) მეტად მნიშვნელოვანი იყო. კიევში სწავლა და ცხოვრება მას მოუხდა მაშინ, როდესაც უკრაინაში ხალხოსნურმა მოძრაობამ მეტად თვალსაჩინო გაქანებას მიაღწია. როგორც ცნობილია, უკრაინელმა ხალხოსნებმა 1876 წელს მოაწყვეს ცნობილი „ჩიგირინის შეთქმულება“. ხელისუფლების მიერ ამ შეთქმულების განადგურებამ საზოგადოების ფართო ფენებში გააძლიერა არსებული სულსშემშუთველი რეჟიმის წინააღმდეგ პროტესტანტული განწყობილება; ძლიერდება კიევის დემოკრატიული სტუდენტობის დრტეინვა.

კიევის სახელმწიფო ისტორიულ არქივში დაცული მასალები მიუთითებენ, რომ სასულიერო აკადემიაში ნიკო ლომოურის სწავლის პერიოდში აქ სწავლობდნენ პროგრესული შეხედულების სხვა ქართველი ახალგაზრდები. ესენი იყვნენ დავით ალადაშვილი, ივანე გაფრინდაშვილი, ნიკოლოზ მარგალიტაშვილი, გიორგი სამაგლიშვილი, მიხეილ ილურიძე და სხვ¹. ეკვი არ არის, რომ ქართველი ახალგაზრდები ხშირად იკრიბებოდნენ და თავისი სამშობლოს საპირბორტო საკითხებზე მსჯელობდნენ.

ახალი საარქივო მასალები ადასტურებენ აგრეთვე, რომ კიევში ნიკო ლომოურს ლექციებს უკითხავდა ქართველი პროფესორი პეტრე ალექსანდრეს-ძე ლაშქარაშვილი. იგი ლექციებს კითხულობდა ისეთ წამყვან დარგებში, როგორც იყო: ლოგიკა, რუსული ლიტერატურისა და სიტყვიერების ისტორია, მსოფლიო ისტორია.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართველ პროფესორსა და მისი მშობლიური ერის წარმომადგენელ სტუდენტებს შორის ურთიერთობა მხოლოდ ოფიციალური ლექციებით არ შემოიფარგლებოდა. ბუნებრივია, რომ მათ შორის არა ერთხელ გაიმართებოდა გულითადი საუბარი ქართველი ერისთვის მტკიცენულ საკითხებზე. მაგრამ ამ მიმართებით კონკრეტულად მეტის თქმის საშუალებას ჭერ-ჭერობით ჩვენ მიერ მიკვლეული მასალები არ გვაძლევენ.

ვფიქრობთ, ქართველ მკითხველისათვის ინტერესმოკლებული არ იქნება თუ აქ ორიოდ სიტყვით შევხებით პეტრე ლაშქარაშვილის ვინაობასა და კიევის სასულიერო აკადემიაში მის მოღვაწეობას.

პეტრე ლაშქარაშვილის წარმოშობის შესახებ, ზეპირი გადმოცემის საშუალებით მხოლოდ იმის დადგენა შეეძელით, რომ იგი გორის მაზრიდან ყოფი-

¹ ЦГИА, УССР, ф. 711, оп. 3, ел. хр. 1344, л. 13; ел. хр. 1515, л. 32; ел. хр. 1305, л. 13, 20.

ლა. საარქივო მასალებიდან ეი ჩანს, რომ ღვთისმეტყველების კანდიდატის წოდებით უმაღლესი სასულიერო განათლების მიღების შემდეგ 1860 წელს პ. ლაშქარაშვილის მუშაობა დაუწყია კიევის სასულიერო აკადემიის პროფესორად. პეტრე ლაშქარაშვილი მეტად ფართო განათლებისა და დიდი ერუდიციის მქონე ლექტორი ყოფილა. როგორც აღვნიშნეთ, იგი ლექციებს მთელ რიგ წამყვან დარგებში კითხულობდა. როგორც თავისი დარგის ღრმა მცოდნე, პ. ლაშქარაშვილი დიდი პატივისცემით სარგებლობდა სტუდენტებსა და კოლეგებს შორის. მას ანგარიშს უწყევდნენ და პატივისცემით ეპყრობოდნენ სათანადო სახელმწიფო უწყებებიც. ამას კარგად მოწმობს თუნდაც ის, რომ 1878 წელს იგი დააჯილდოეს ორდენით, ხოლო 1885 წელს აკადემიაში მუშაობის 25 წლის სტაჟის შესრულებასთან დაკავშირებით მიანიჭეს „დამსახურებული ექსტრაორდინალური პროფესორის“ წოდება².

პედაგოგიურ მოღვაწეობასთან ერთად დამსახურებული პროფესორი პეტრე ლაშქარაშვილი ნაყოფიერ სამეცნიერო-კვლევით მუშაობასაც ეწეოდა. მასალებში მითითებულია, რომ მას შეუსრულებია საკმაოდ სოლიდური მონოგრაფიული გამოკვლევა სახელწოდებით: „Право церковное и его основах, видах и источниках“.

პ. ლაშქარაშვილის ამ გამოკვლევის ტექსტს ჩვენ ჭეჭრეობით ვერ მივაკვლიეთ. ამიტომ მისი შინაარსის ირგვლივ კონკრეტულად მსჯელობის საშუალებას მოკლებული ვართ. მაგრამ ნათლად ჩანს, რომ იგი არ უნდა ყოფილიყო დაწერილი ცარიზმისა და მისი ბურჟის — პოპედროსიცივის სულისკვეთებით. მასალებში გარკვევითაა მითითებული, რომ სასულიერო უწყების მიერ გამოყოფილ რეცენზენტებს პ. ლაშქარაშვილის ნაშრომი არ მიუჩნევიათ მათთვის სასურველი სულისკვეთებით შესრულებულად, ამიტომ იგი დაუწუნებიათ, რაც აკადემიის სამეცნიერო საბჭოს დაუდასტურებია³. ვფიქრობთ, ძნელი არ არის იმის მიხედვრა, თუ რა არ მოეწონებოდა ამ ნაშრომში 90-იანი წლების აღვირახსნილ რეაქციის დროინდელი სინოდის მიერ გამოყოფილ რეცენზენტებს და ბნელეთის მოციქულებისაგან შემდგარ სამეცნიერო საბჭოს. ეჭვი არ არის, რომ ასეთი მკაცრი განაჩენის საფუძველი ნაშრომის იდეური მიმართულება იქნებოდა.

პ. ლაშქარაშვილი 12 შრომის ავტორიც ყოფილა. ამ საკითხით გამოწვეულმა დიდმა ინტერესმა გვაიძულა, საქართველოში ჩამოსვლისთანავე მოგვენახა ლიტერატურულ წყაროებში ცნობები პ. ლაშქარაშვილის შესახებ. ფ. ა. ბროკაუზენისა და ი. ა. ეფრონის ენციკლოპედიის პ. ა. ლაშქარაშვილის შესახებ შემდეგი ცნობა აღმოჩნდა: „ორდინალური პროფესორი პ. ლაშქარაშვილს კიევის სასულიერო აკადემიაში ჭეჭრე დაუწყია ლიტურგიის, ხოლო შემდეგ კანონიკური სამართლის კათედრაზე მუშაობა. გამოუქვეყნებია შემდეგი ნაშრომები: „რელიგიური მონომენტალობა“, „კიევის უძველესი ეკლესიები სპასის, ბერესტოვზე, და წმინდა სემიონის შესახებ“, „უძველესი ეკლესიების ურთიერთობა რომის სახელმწიფოსთან“, „უძველესი სიტყვის „ძმობის“ მნიშვნელობა (რომელიც მოთავსებულია კიევის აკადემიის შრომებში)“. ცალკე გამოცემულია მისი აკადემიური კურსის ნაწილი: „ეკლესიის ძირითადი სახეობანი, უფლებები და წყაროები“ (1889), „ზოგიერთი ცნობები, რომელიც ეხე-

² ЦГИА, УССР, ф. 711, оп. 3, ед. хр. 1279, 1878 г. и ед. хр. 1691, 1885 г.

³ ЦГИА, УССР, ф. 711, оп. 3, ед. хр. 2375, 1896 г.

ბა დონის 1875 წლის სამხედრო გადახალისებას“, „XII საუკუნის სუზდალის სამთავროს არქიტექტურის განხილვა“ (დაბეჭდილია მოსკოვის არქეოლოგიური ყრილობის მასალებში, ტ. I) და სხვ¹.

პროფ. პ. ლაშქარაშვილის გამოქვეყნებულ შრომებიდან ნათლად ჩანს, რომ ავტორის კალამი შეეხება როგორც საეკლესიო-სასულიერო, ისე ისტორიის, სამხედრო, არქიტექტურისა და სხვა საინტერესო საკითხებს. ამდენად ჩვენი თანამემამულის შრომების გაცნობა არანაკლებ საინტერესო იქნება ქართველი მკითხველისათვის.

საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ლაშქაროვები (ლაშქარაშვილები) ეკუთვნიან ქართველ აზნაურთა გვარს. მათი წინაპარი ყოფილა ქართველი აზნაური ლაშარი გრიგოლის ძე ბიბილური, რომელიც ვახტანგ VI ამაღას გაპყოლია პეტერბურგში და პეტრე დიდის კარზე მისულა. ეს ცნობა შეტანილია სანტ-პეტერბურგის თავადთა საგვარეულო წიგნში².

დამსახურებულმა პროფესორმა პ. ლაშქარაშვილმა 39 წელიწადი იმღვეაჟა კიევის სასულიერო აკადემიაში. როგორც ოფიციალურ მასალებშია აღნიშნული, 1899 წლის 28 აგვისტოს დამსახურებული ექსტრაორდინალური პროფესორი პეტრე ალექსანდრეს ძე ლაშქარაშვილი მოულოდნელად გარდაიცვალა გულის დამბლით³. კიევის აკადემიის სტუდენტობამ, პროფესორ-მასწავლებლებმა და ქალაქის საზოგადოებამ ამ კაცური კაცის ცხედარი მოწიწებით მიაბარა მის მეორე სამშობლოდ ქცეულ უკრაინის მიწას.

აკადემიაში ჩარიცხვისთანავე ნიკო ლომოური მუყაითად შეუდგა სწავლასა და სამეცნიერო მუშაობის ჩვევების გამომუშავებას. საარქივო მასალები ცხადყოფენ, რომ ნიკო ლომოური როგორც ზამთრის სესიებს, ისე კურსიდან კურსზე გადასაყვან გამოცდებს მალალი აკადემიური მაჩვენებლებით ამთავრებდა⁴.

ნიკო ლომოური დროულად და მაღალხარისხოვნად ასრულებდა როგორც საკურსო შრომებს, აგრეთვე სამეცნიერო წრეებზე წასაკითხ მოხსენებებს. პროფესორ-მასწავლებელთა და სტუდენტთა მაღალი შეფასება დაიმსახურა მეორე კურსის სტუდენტის ნ. ლომოურის მიერ 1876 წელს წაკითხულმა მოხსენებამ „История русской жизни“⁵. ასევე წარჩინებულად შეაფასეს რეცენზენტებმა 1878 წელს ნ. ლომოურის მიერ აკადემიის გამგეობაში წარდგენილი შრომა „წმინდა სინოდისა და ეპარქიალური არქივების დამოკიდებულება საერო ხელისუფლებასთან მე-18 საუკუნეში“⁶.

აკადემიაში სავალდებულო დისციპლინების წარმატებით სწავლასთან ერთად ნიკო ლომოური მისთვის დამახასიათებელი ენერჯით მუშაობდა საერ-

¹ Энциклопедический Словарь, ф. А. Брокгаузен, И. А. Ефронь, С.-Петербург, 1896, т. 33, гл. 409.

² იქვე, გვ. 409. დაინტერესდით თუ როგორ მოხდა ბიბილურების გვარის შეცვლა ლაშქარაშვილად. ვახტანგ VI ამაღამ სხვა მოხელეთა შორის იყვნენ მოლაშქრეები. ლ. ბიბილურს თანამდებობის მიმნიშნებელ გრაფაში უწერია — მოლაშქრე. ჩვენი აზრით, სანტ-პეტერბურგში ჩასვლისას თავადთა საგვარეულო წიგნში ბიბილურები დაეწერნენ ლაშქაროვებად.

³ ЦГИА УССР, ф. 711, оп. 3, ед. хр. 2484, л. 2, 1899 г.

⁴ ЦГИА УССР, ф. 711, оп. 3, ед. хр., 1305, л. 20, 25, 40.

⁵ იქვე, ანაწ. 6, საქმე 22, ფურტ. 40—41.

⁶ იქვე, ანაწ. 3, საქმე, 1270, ფურტ. 9.

თო განათლების ასამაღლებლად. იგი ბევრს კითხულობს და საფუძვლიანად სწავლობს როგორც ოფიციალურს, ისე არაოფიციალურ ლიტერატურას; აგრძელებს ლიტერატურულ მუშაობას, წერს ლექსებს, თარგმნის რუსი და საზღვარგარეთელი მწერლების ნაწარმოებებს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი დაინტერესება გამოჩენილი რევოლუციონერ-დემოკრატების ნიკოლოზ დობროლიუბოვისა და ტარას შევჩენკოს ლექსების თარგმნით. 1877 წლის გაზ. „დროების“ 4 და 6 მარტის ნომერებში გამოქვეყნდა ნიკო ლომოურის მიერ თარგმნილი ნ. დობროლიუბოვის ლექსი „ქადაგების ძალა“; კიევში ყოფნის პერიოდშივე თარგმნა ტარას შევჩენკოს ცნობილი პოემა „მუშა ქალი“, რომელიც მოგვიანებით „ივერიაში“ დაიბეჭდა¹⁰.

ნიკო ლომოური იყო პირველი ქართველი, რომელმაც ხელი მოჰკიდა დიდი უკრაინელი პოეტისა და რევოლუციონერ-დემოკრატის ტ. შევჩენკოს ნაწარმოებების თარგმნას. მან პირველმა გააცნო ქართველ მკითხველებს გამოჩენილი კობზარის შემოქმედება. შემთხვევითი არ ყოფილა, რომ ნიკო ლომოურმა ქართულ ენაზე გადმოსათარგმნა სწორედ შევჩენკოს „მუშა-ქალი“ შეარჩია. ამ პოემაში, რომელიც დაწერილია 1845 წელს, გადმოცემულია მშრომელი ქალის მძიმე ბედი. ლატაკი ქალი იძულებულია თავისი ჩვილი პირმშო უშვილო მოხუცებს მიუგდოს, შემდეგ კი მათვე უდგება მოჯამაგირედ, რათა თავის შვილს უკეთ მიხედოს. ასე ცხოვრობს სიკვდილამდე შვილის გვერდით იგი, რომელმაც არ იცის მისი ვინაობა. მხოლოდ სიკვდილის სარეცელზე მყოფი ქალი ხდის ფარდას საიდუმლოებას და შვილს უმხელს, რომ იგი მისი მშობელი დედაა. ავტორი ამ ნაწარმოებში მთელი სიმკაცრით ილაშქრებს სოციალური უთანასწორობის წინააღმდეგ.

ბუნებრივია, რომ თავად მშრომელთა ფენიდან გამოსულ ნ. ლომოურს დიდად დაინტერესებდა შევჩენკოს პოემაში მოთხრობილი მუშა ქალის მძიმე თავგადასავალი. მან გადაწყვიტა ქართულად ეთარგმნა ეს პოემა რათა ქართველ მკითხველებში მეტად გავლენიერებინა თანაგრძნობა ბედით დაჩაგრულთა მიმართ.

აღსანიშნავია, რომ „მუშა ქალმა“, თავისი მძაფრი სოციალური შინაარსით, იმათავე მიიპყრო რევოლუციონერ-დემოკრატის ნ. დობროლიუბოვის ყურადღებაც.

ანტონ ფურცელაძესთან, კირილე ლორთქიფანიძესთან და სხვებთან ერთად ნიკო ლომოური იყო დიდი რუსი პოეტის ნეკრასოვის ერთ-ერთი მთარგმნელი. მას ჯერ კიდევ ახალგაზრდობის წლებშივე უთარგმნია ნეკრასოვის ზოგი ნაწარმოები.

კიევში მყოფი ნ. ლომოური თავდადებით მუშაობდა. იგი ბევრს კითხულობდა და ღრმად სწავლობდა მეცნიერულ და სოციალ-ეკონომიურ ლიტერატურას. მის ნიჰსა და ცოდნას დიდ პატივს სცემდნენ და აფასებდნენ როგორც ამხანაგები, ისე პროფესორ-მასწავლებლები. იგი ჯერ კიდევ აკადემიის მე-2 კურსის სტუდენტი იყო, როდესაც პროფესორის დავალებით დაწერა რეფერატი თემაზე „ქრისტიანობის გავრცელება რუსეთში“. მან კრიტიკულად მიმოიხილა ზაბილინის შრომა „რუსეთის ცხოვრების ისტორია“¹¹; გამოთქვა საკუ-

¹⁰ გაზ. „ივერია“, 1881, № 5, გვ. 3—26.

¹¹ იხ. გ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ფონდი, № 19659.

თარი გაბედული შეხედულებები. იგი ზაბლინს აკრიტიკებს წარსულის გაიდევალების გამო. დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების მსგავსად ასკვნის: რუსეთის ხალხის დიდება არის არა მის წარსულსა და აწმყოში, არამედ მის მომავალში, ნიკო ლომოურის ეს სიტყვები შემთხვევითი არ იყო. ისინი ემთხვეოდნენ ბესარიონ ბელინსკის აზრებს რუსეთის დიდ მომავალზე; ბელინსკის უყვარდა რუსეთი, მაგრამ ბევრი რამ არ მოსწონდა მის წარსულსა და აწმყოში. იგი სიამაყით შეჰყურებდა თავისი ხალხის ბედნიერ მომავალს.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ნიკო ლომოურის კიევეში სწავლის პერიოდში, გარდა აკადემიისა, რომელზეც ზევით ვისაუბრეთ, იქაურ უნივერსიტეტსა და გიმნაზიაშიც რამდენიმე ქართველი ახალგაზრდა სწავლობდა; ნ. ლომოური დაუკავშირდა მათ და თავის ირგვლივ პატარა წრე შექმნა. ისინი ზმირად იყრიდნენ მასთან თავს მსგელობდნენ მშობლიური ქვეყნისა და ხალხის საქიბობოტო საკითხებზე. ღრმად განათლებული, სამშობლოს დიდი პატიოტი ნიკო ლომოური თავისი დემოკრატიული შეხედულებებით გავლენას ახდენდა თანამემამულეებზე. მისი ტკბილი ქართული საუბარს სიამოვნებით ისმენდნენ შეკრებილნი. ნ. ლომოური ამ ქართველი ახალგაზრდების ნამდვილი ხელმძღვანელი გახდა. ბევრმა მათგანმა ქართული ენა და ლიტერატურა კარგად არ იცოდა¹², რუსული განათლება ჰქონდათ მიღებული და მშობლიური ენა დაიწყებოდათ. ნიკო ლომოურმა ქართული ბრწყინვალედ იცოდა. იგი ეხმარებოდა მათ როგორც ქართული ენისა და ლიტერატურის, ისე საქართველოს წარსული და აწმყო ცხოვრების შესწავლის საქმეში. ნიკო არაქართველებსაც აცნობდა საქართველოს ისტორიას და ფართო პატიოტულ საქმიანობას ეწეოდა.

აღსანიშნავია ასეთი საუელისხმო ფაქტი: თუ ილია ჭავჭავაძემ აღმოაჩინა და ქართველ ხალხს არ დაუკარგა პოეტი ნიკოლოზ ბარათაშვილი, ნიკო ლომოურმაც, შეიძლება ითქვას, ჩვენს ერს შესძინა გამოჩენილი მწერალი დავით კლდიაშვილი, რომელსაც ქართული ენა დაიწყებული ჰქონდა და თითქმის გარუსებული იყო.

ნიკო ლომოური კიევეში რომ ჩავიდა, დავით კლდიაშვილი მაშინ სამხედრო გიმნაზიაში სწავლობდა. იგი ჯერ კიდევ პატარა წაუყვანიათ სამხედრო სასწავლებელში. უცხო გარემოში მოხვედრილ ბავშვს მალე სავსებით დაიწყებია ქართული ენა. ეს რომ შეიტყო კიევეში ჩასულმა ნიკო ლომოურმა, მივიდა მასთან სასწავლებელში, გაეცნო და ესაუბრა სამშობლოს — საქართველოს შესახებ.

ნიკო ლომოურმა რამდენიმეჯერ მოინახულა ახალგაზრდა დ. კლდიაშვილი, შემდეგ თავისთან წაიყვანა ბინაზე. იგი ბეჯითად და მონღომებით ასწავლიდა დ. კლდიაშვილს ქართულ ენას, მასთან ერთად არჩევდა ქართველი მწერლების ნაწარმოებებს. როდესაც დავითმა ასე თუ ისე აღიდგინა ქართული ენის ცოდნა, მას ნ. ლომოურმა წასაკითხად მისცა გაზეთ „ივერიის“ ნაბრები, რომელზეშიც ილია ჭავჭავაძის პოემა „დემიტრი თავდადებული“ იყო დაბეჭდილი. იგი აგრეთვე უკითხავდა დავითს სხვა საინტერესო წიგნებსაც. უკვე ხანში შესული მწერალი დ. კლდიაშვილი დიდი სიყვარულითა და პატივისცემით იგონებდა იმ ამავს, რომელიც მას ნიკო ლომოურმა დასდო. „ტკბილმა, ალერსიანმა ლაპარაკის კილომ, ლომოურის დამახასიათებელი თვისება რომ

¹² დ. შულღიაშვილი, უცნობი დოკუმენტი დ. კლდიაშვილის ბიოგრაფიისათვის, ჟურნ. „ცისკარი“, 1962, № 9.

იყო, — იგონებს დ. კლდიაშვილი, — პირდაპირ მომხიბლა და შემეყვარა უზომოდ ეს ადამიანი. ლომოურმა ამიხსნა ეს პოემა (დღემიტრი თავდადებული — ი. ბ.), მომიყვა დღემიტრის ისტორია... იმ ლამეს არ დამძინებია, თავქვევ მედვა გაზეთის ნომრები და ხვალისათვის წასაკითხი „დღემიტრი თავდადებული“. მეძნელებოდა კითხვა, მაგრამ ჩემს თავს ძალას ვატანდი და ისე ვერეოდი საკითხავს... ხშირად მეც დავდიოდი აკადემიაში და იქ ლომოური გვიკითხავდა თავის ახალ დაწერილ ლექსებს. ერთხელ მახსოვს ტკბილი ხმით წაგვიკითხა თავისი მოთხრობა „ალი“, რამაც აუწერელი სიხარული გამოიწვია ჩემში¹³.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ნიკო ლომოური იყო დავით კლდიაშვილისათვის ნამდვილი მასწავლებელი. რომელმაც მას საქართველოს წარსული ცხოვრება და ქართველი ხალხის დიდი სულიერი მემკვიდრეობა შეასწავლა. იგი იყო მისი შემოქმედებითი შთაგონების წყარო. ქართველი ხალხისათვის მწერალ დავით კლდიაშვილის შექმნის თვალსაზრისით ნიკო ლომოურის დამსახურება შესანიშნავადაა დახასიათებული ფოთის ეპისკოპოსის წერილში, რომელიც მას ნ. ლომოურისათვის მიუწერია 1915 წლის 2 იანვარს: „თუმცა თქვენი პიროვნება, — წერს იგი, — მუდამ გაციკროვნებული იყო ჩვენს წარმოდგენაში მაღლიანი და საყვარელი ადამიანის შარავანდდით. მაგრამ ერთმა გარემოებამ კიდევ გამიასკეცა და დიდად გამიცხოველა ესეთი ჩემი წარმოდგენა. ახალწლის შემდეგ ჩემს სანახავად ფოთში ჩამოვიდა ჩვენი ცნობილი ბელეტრისტი დ. კლდიაშვილი. მუსაიფის დროს ამ ტკბილმა კაცმა მიაგმო, რომ ქართული ენა შემეყვარა და კალამი ამალბინა ნ. ლომოურმა, როდესაც ის კიევის სასულიერო აკადემიაში სწავლობდაო. ისეთი თანაგრძობითა და მაღლიერებით იხსენიებდა თქვენს სახელს, რომ მეტი სიამოვნებისაგან გული ამიჩუყდა. ბედნიერი ხართ, ძვირფასო, რომ ასეთი კაცი შეგიძენიათ სამშობლოსათვის. თქვენ რომ სრულებით არ დაგვეწრათ რა, მაინც დაუვიწყარი იქნებოდით ქართველი ერისთვის, რადგანაც დ. კლდიაშვილი თავის მწერლობას თქვენი პირადი გავლენის შედეგად თვლის“¹⁴.

თვითონ ნიკო ლომოურმა სწორედ კიევის სასულიერო აკადემიაში სწავლის პერიოდში შექმნა თავისი პირველი პროზაული ნაწარმოები. ეს იყო მოთხრობა „ალი“, რომელიც 1878 წელს დაწერა. ამ მოთხრობამ მაშინვე მიიპყრო მკითხველთა ყურადღება. იგი დიდად მოიწონა ილია ჭავჭავაძემ და 1879 წელს დაბეჭდა კიდევ „ივერიაში“. დიდი ილიას მიერ ნ. ლომოურის პირველი მოთხრობის მაღალმა შეფასებამ საბოლოოდ გადააწყვეტინა ავტორს ხელი მოეკიდა მოთხრობების წერისათვის. ამის შესახებ ნიკო ლომოური თავის მოგონებაში წერს: „მომივიდა ი. ჭავჭავაძის წერილი, რომელშიაც დიდად აქებდა „ალსა“. იაკობსაც ექო და ამ გარემოებამ საბოლოოვით გადააწყვეტინეს მოთხრობების წერა“¹⁵.

კიევში ყოფნის პერიოდში ნ. ლომოური კავშირს არ წყვეტს საქართველოში მყოფ მეგობრებთან განსაკუთრებით ცხოველი მიმოწერა აქვს გამომცემლობებთან. აღსანიშნავია, რომ ნ. ლომოურის მიერ გამოგზავნილი კორესპონდენციები თითქმის ყველა იბეჭდებოდა პერიოდულ გამოცემებში.

¹³ დ. კლდიაშვილი, თხულებათა სრული კრებული, ტ. II, ტფ., 1935, გვ. 116.

¹⁴ გ. ლეონიძის სახელობის საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი, ნ. ლომოურის ფონდი, № 19760 (ავტოგრაფი).

¹⁵ „ლიტერატურის მატთან“, წიგნი 1—2, თბ., 1940, გვ. 514.

1875 წლის 26 დეკემბერს ნ. ლომოური პირად წერილს უგზავნის საქართველოში ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს და ჟურნალისტს ს. მესხს. „ძმაო სერგო, წერს ნ. ლომოური, — ვგონებ არ მენდურებით, რომ ასე იშვიათად გიგზავნით კორესპონდენციებს. გიგზავნით ამ პატარა სტატიას და იმედი მაქვს მალე გამოგიგზავნით ორიოდ სხვასაც. კალენდარისტების გადავთარგმნე რამდენიმე ლექსები დობროლიუბოვის, მაგრამ აღარ გიგზავნით კი. რადგანაც დაგვიანდა. ესლა ვთარგმნი ორ მშვენიერ პოემას. ერთი არის შვეიცარიის „рабoтница“ და მეორე — მაკოლეისა — „ვირაგინია“. მომეტებულად ეს უკანასკნელი ძალიან მომეწონა და თუმცა ძნელია სათარგმნელად. მაგრამ მაინც ვეცდები, რომ კარგად გადავთარგმნო“. გარდა ამისა, ნ. ლომოური წერს თავის მეგობარს. თუ როგორ იღვევებოდა საქართველოში მშობლიური ენის სწავლება სკოლებიდან:

...თითქმის ოჯახშიც აღარ გვაძლევენ სამშობლო ენაზედ ლაპარაკის და კითხვის ნებას. მაგრამ ცხოველია მომავალი! ჩვენი გულიდამ მუდამ ოხვრა და ვაება არ ამოვა... იქ ნელნელა გროვდება შხამი და ცეცხლი და ბრალი მისი, ვისაც ეს შხამი გადაეხსმის, ცეცხლი გადაეყრება! წერილის დასასრულს მომავალი მწერალი, სამშობლოს დიდი პატრიოტი აღფრთოვანებული და თანაც გულმოსული ტონით წერს მეგობარს, რომ „საქართველოს სძინავს, მაგრამ მკვდარი არ არის, როგორც ჰგონიათ! საქართველო გაიღვიძებს! ამაში ეჭვი არ არის მანამდისინ კი ყოველი ნამდვილი ქართველის მიზანი უნდა იყოს ტანჯვა, რომ მან თავის ტანჯვით მომავალს ბედნიერება მოუშალოს!... ამ გვარ მიზნიან კაცზედ ნუთუ ჰგონიათ, რომ მაგათ იმოქმედონ რამე თავიანთ აღკრძალვით. დევნით ბარბაროსული უსამართლობით?! ვირაქლემას რომ იტყვიან, სწორედ ეგენი არიან: ვერ გრძნობენ, რომ თავიანთ უგუნური მოქმედებით ჩვენ გვევახლოვებენ ჩვენ წმინდა მიზანს“¹⁶.

24 წლის ჰაბუკი ნ. ლომოური ამ ბარათით ჩვენ გვევლინება საქმაოდ ჩამოყალიბებულ და ფრიალ განსწავლულ პიროვნებად. მისი სიტყვები — „ჩვენი გულიდამ მუდამ ოხვრა და ვაება არ ამოვა“ — მომავლისადმი, უკეთესი ცხოვრებისადმი ოპტიმისტური სულისკვეთებითაა გაყენებული. მას სჯერა და მტიციედ სწამს, რომ „საქართველოს სძინავს, მაგრამ მკვდარი არ არის... საქართველო გაიღვიძებს! ამაში ეჭვი არ არის!“ — დიად, დიდი მამულიშვილის ეს შესანიშნავი წინათგრძნობა ჩვენს სინამდვილეში აღსრულდა.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ დიდმა აკაკიმ თითქოს იცოდნაო ნ. ლომოურის წერილის შინაარსი, როცა მან თავისი ჩვეული ოსტატობით 1880 წელს ლექსში „ავადმყოფს“ ასე ლამაზად გადმოსცა თავისი მრწამსი?

არ მომკვდარა, მხოლოდ სძინავს
და ისევე გაიღვიძებს...
ვინც შენატრის იმის სიკვდილს,
უმალ მასვე დაამიწებს!...

კვივეში სწავლის პერიოდში ნ. ლომოურს უთარგმნია ერკმან შატრიანის მოთხრობა „პატიოსანი ძველი დრო“, რომელიც 1877 წელს გაზ. „დროებაში“ დაიბეჭდა: ეს მოთხრობა ნ. ლომოურის თავისუფალ თარგმანს წარმოადგენს. სადაც პერსონაჟებისათვის მას ქართული სახელები შეურქმევია¹⁷. მასში მოთ-

¹⁶ კ. კეკელიძის სახ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის პირადი არქივი, № 63, (ავტოგრაფი).

ხრობილია ელზასელი მშრომელების—შეშის მკრელების, მენახშირეების, მეტიეების მძიმე შრომაზე და გაუხარელ ცხოვრებაზე.

კიევში დაუწერია ლექსები „ვედრება პატარა გლეხისა“ (1879), „სიზმარი“ (1876) და სხვა.

სხვა დოკუმენტებთან ერთად კიევის ისტორიულ არქივში დაცულია ცალკეულ საგნებში ჩაბარებული გამოცდების ნიშნები და დამთავრების დიპლომის ასლი.

И. З. БЕРДЗНИШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О НИКО ЛОМОУРИ

Резюме

Нико Ломоури был писатель-народник, великий общественный деятель и публицист грузинской литературы.

Годы учебы Н. Ломоури в Киеве (1875—1879 гг.) сыграли большую роль в формировании его идей как публициста.

В Киевской духовной академии он слушал лекции земляка, профессора Петра Александровича Лашкарова (Лашкарашвили). Материалы, которые хранятся в Киевском центральном историческом архиве, показывают, что профессор П. А. Лашкарашвили, был эрудированным человеком, читал лекции по нескольким предметам, опубликовал 12 своих трудов.

Будущий писатель Нико Ломоури впервые здесь познакомился с трудами русских и украинских народников. Он переводил труды Н. Добролюбова, Т. Шевченко, Н. Некрасова, Еркмана-Шатриана и других, писал прозаические произведения. Здесь он познакомился с будущим беллетристом Д. Клдიაшвили. Ломоури сыграл большую роль в его писательской деятельности.

В Киеве Н. Ломоури сформировался как революционер-народник, как борец за свободу и счастье угнетенных крестьян.

¹⁷ ვახ. „ღროება“, 1877, № 25, 26.

გორის ნ. ბარათაშვილის სახელობის პედაგოგიური ინსტიტუტი

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ბ ა ბ ა ი კ ა ნ ე ო ვ ი ზ ი

ა. ჭავჭავაძის ლექსების დათარიღებისათვის

ა. ჭავჭავაძის თხზულებათა უკანასკნელ მეცნიერულ გამოცემას 1940 წელს — იოსებ გრიშაშვილის რედაქციით, წინათქმით, შენიშვნებითა და ლექსიკონით — საერთაშორისო მნიშვნელობა ჰქონდა პოეტის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესწავლის საქმეში, ამ გამოცემის წინასიტყვაობაში ი. გრიშაშვილი იმედსა და სურვილს გამოთქვამდა, რომ მომდევნო გამოცემა „შეცხვებული და შესწორებული“ იქნება.

ამ თვალსაზრისით უპირველეს ყოვლისა უნდა მოგვარდეს ის გარემოება, რომ ა. ჭავჭავაძის თხზულებათა არც ერთ გამოცემაში ლექსები არ იყო დათარიღებული და არ იყო დალაგებული არათუ ქრონოლოგიური, არამედ საერთოდ რაიმე პრინციპის მიხედვით, ამის გამო ი. გრიშაშვილი წერდა: „ლექსები დალაგებულია ისე, როგორც ეს 1881 წლის გამოცემაშია. ილია ჭავჭავაძეს, პ. უმიკაშვილს, გ. თუმანიშვილს ალბათ რაიმე მოსაზრება ჰქონდათ, როცა ამ უთარიღო ლექსებს ასე აწყობდნენ. დე, ეს ჭაშნიკი მათ დავეტოვოთ!“ მაგრამ ფაქტი ისაა, რომ 1881 წლის გამოცემაში ლექსები არაა დალაგებული რაიმე პრინციპის მიხედვით, ხოლო ა. ჭავჭავაძის პოეტური ევოლუციის განვითარების შესწავლისათვის აუცილებელია მათი დათარიღება მიახლოებით მაინც. ამ მიმართულებით გარკვეული მუშაობა უკვე ჩატარებულია და გვსურს წარმოვადგინოთ ჩვენი დაკვირვებანიც.

ა. ჭავჭავაძის ლექსების დათარიღება დიდ სიძნელეებთანაა დაკავშირებული. თითქმის არ არსებობს მისი ლექსების პოეტის-დროინდელი პუბლიკაციები, მცირეა პოეტის ეპისტოლარული მემკვიდრეობა, რაც ნაწარმოებთა დათარიღებას შეუწყობდა ხელს, ხოლო ავტოგრაფებსა და ნუსხებში დაწერის თარიღი იშვიათად თუ არის მითითებული.

პოეტის სიცოცხლეში მისი ორად-ორი ლექსი დაიბეჭდა და ისიც, როგორც ჩანს, ავტორთან შეუთანხმებლად. „ტფილისის უწყებანში“ (1832, № 2) დაიბეჭდა პუშკინის „სიზმრის“ ა. ჭავჭავაძისეული თარგმანი აწყობილი პროზად (!) და მთარგმნელის ხელმოწერადად, ხოლო ვეფხისტყაოსნის 1841 წლის გამოცემის წინასიტყვაობაში ერთ ლექსად არის დაბეჭდილი ორი ლექსის — „სიყვარულო, ძალსა შენსა“ და „აჰა ესე ვარდ-ზამბახნის“ — პირველი სტროფები და შეცდომით ავტორად დასახელებულია ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი.

დავით ჩუბინიშვილის ქართულ ქრესტომათიაში (ნაწ. II, 1846, ცენტურის ვიზა—8 ოქტ). ა. ჭავჭავაძის ოთხი ლექსი დაიბეჭდა, მაგრამ ავტორის მიუთითებლად და დაწერის თარიღები არც აქაა მითითებული, ისევე როგორც პოეტის ლექსთა მომდევნო პუბლიკაციებში, გასული საუკუნის ურნალ-გაზეთებში და პოეტის თხზულებათა 1881 და 1940 წლის გამოცემებში.

ყოველი მწერლის თხზულებათა გამოცემაში სასურველია მაქსიმალურად იქნეს მიღწეული ნაწარმოებთა ზუსტი დათარიღება, თუმცა რიგ შემთხვევებში, კერძოდ ა. ჭავჭავაძის ლექსებისა, ეს პრაქტიკულად შეუძლებელია. მაგრამ როცა შეუძლებელია აბსოლუტურ-კალენდარული დათარიღება, უნდა ვეცადოთ მათ მეტ-ნაკლებად მიახლოებით დათარიღებას.

ჩვენამდე მოაღწია ა. ჭავჭავაძის 150-მდე ორიგინალურმა და თარგმნილმა ლექსმა, რომელთაგან მხოლოდ 8 ლექსს აქვს თარიღი: „ყოველსა კეთილმგრძნობელსა“ (1804, 8 დეკემბერი), „პყრობილის შრომა“ (1804, 8 დეკემბერი), „მიცვალებასა ზედა... პეტრე ბაგრატიონისა“ (1813, 16 იანვარი), „სიზმარი“ (1832), „ღვინის თვისებისათვის“ (1832), „მეფე რომ ვიყო“ (1843, 27 აგვისტო), „გოგჩა“ (1841, მარტი), „ამა ველს“ (1846, 15 აპრილი). ი. გრიშაწვილის, პ. ინგოროყვას, ლ. ქუთათელაძისა და მ. ქავთარიას მიერ სხვადასხვა მონაცემისა და დაკვირვებათა საფუძველზე დამაჯერებლად არის დათარიღებული 15 ლექსი: „ვაჰ, სოფელსა“, „ოჰ, წარმავალნო“, „ვისაც გესურთ“, „პყრობილისაგან თანაპყრობილთა მიმართ“, „ბრძოლისათვის“, „ფისტიკაური“, „ის-მინეთ მსმენნო“, „ოჰ, ვით გვემტყუნვა“ (ყველა 1804 წ.), „მსურდა ოხრვა“, „ვაჰ, ღრინო“, „ჯოჯოი ჯანდა ხარიბამ“, „უწყლივგარ ჭირსა“ (1804—1805 წწ.), „ნაზი ბენ ნაზის ხმაზე“, „ვაჰ სუსტსა სენით“, „უწყალო სენიან“ (1806 წელი), „ლექსნი ანაკრეონულნი“ (1808—1809).

ამგვარად, 150-მდე ლექსიდან მხოლოდ 23 ლექსზე მოგვეპოვება დაწერის თარიღი. დანარჩენი 128-მდე ლექსიდან 46 ლექსის შესახებ მხოლოდ ის ვიცით, რომ 1821 წლამდეა დაწერილი. რადგან ისინი 1821 წელს შეტანილია დ. რექტორის მიერ 1821—23 წლებში შედგენილ პოეტურ ანთოლოგიებში (S—1511, S—1512); ხოლო 74 ლექსის თარიღის შესახებ არც რაიმე მითითება მოგვეპოვება და არც რაიმე ნაბიჯი გადადგმულა მათი თუნდაც მიახლოებითი დათარიღებისათვის. მაგრამ ხელნაწერთა სათანადოდ შესწავლისა და სხვა ისტორიული რეალიების საშუალებით მაინც შეიძლება ა. ჭავჭავაძის ლირიკული ქმნილებების დათარიღება მეტ-ნაკლები სიზუსტით, რისთვისაც უპირველეს ყოვლისა საჭიროა ხელნაწერთა მრავალმხრივი შესწავლა და თვით ლექსების შინაარსის სათანადოდ გაშიფრვა.

I. ავტოგრაფი S 2481—ა. აქ უთარიოდ წარმოდგენილია ოთხი ლექსი: „ღმიტ. ვ.“, „კავკასია“, „შექცევათათვის“, „იმპერატრიცა ელისაბედის მიმართ“. ამათგან პირველი ორი ლექსი პ. ინგოროყვამ 1809—10 წლებს მიაკუთვნა, ხოლო დ. გამეზარდაშვილის ვარაუდით ისინი 1834—35 წლებში დაიწერა¹. არც ერთი ამ დათარიღებათაგანი არ უნდა იყოს სწორი. ფაქტობრივი მონაცემები უფრო იმაზე მეტყუელებენ, რომ ეს ლექსები არაა დაწერილი 1820 წლის დამდეგამდე; არც ერთი ამ ლექსთაგანი არ გვხვდება 800-იანი და 1810-იანი წლების ნუსხებში, რაც იმით უნდა აიხსნას, რომ ისინი ჯერ კიდევ არ იყო დაწერილი.

„ღმიტ. ვ.“ - ში არა ახალგაზრდის, არამედ უფრო დარბაისელი ასაკის კაცის თვლსაზრისი მოჩანს, მაგ., სიტყვებში: „ოჰ, სიკაბუტევე განუსჯელო“, „გახსოვს, როს გული აღბორგვილი, უფროსთ უსმენი...?“ პოეტს უწევნევია

1 პ. ინგოროყვა, ნიკოლოზ ბარათაშვილი, თბილისი, 1969, გვ. 109.

2 ახალი ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გამოცემა, 1956, გვ. 83.

უკვე თუ როგორია „უემის ბორბალი დაუღვრომი“. პოეტი თავის აღრესაღს ერთად ვატარებულ ყრმობას მოაგონებს: „გახსოვს ოდეს მე...“, „გახსოვს როს გულ...“, „გახსოვს მის უემის ღელვა?...“ „ჰავეჰაია“ წინამორბედი ლექსის თავისებური გაგრძელებაა და ორივე ერთდროულადაა შექმნილი.

„იმპერატრიცა ელისაბედის მიმართ...“ თარგმანია პუშკინის ლექსისა „Ответ на вызов написать стихи в честь императрицы Елизаветы Алексеевны“, რომელიც ჟურნალ „Соревнователь просвещения“-ში დაიბეჭდა 1819 წლის ნოემბერს (შემდეგ 1881 წლამდე აღარ დაბეჭდილა).

ამ ლექსს უშუალოდ მოსდევს თარგმანი: „სიტყვა მოსკოვის მიტროპოლიტის ფილარეტისაგან ნიკოლოზ პირველისადმი, 28 სექტემბერს, შემდგომ პარაკლისისა სპარსთა ზედა გამარჯვებისათვის“. ეს სიტყვა წარმოითქვა 1826 წლის 28 სექტემბერს. ამ წლის სექტემბერში რუსეთის ჯარმა სასტიკად დაამარცხა სპარსეთის ჯარი, რითაც არსებითად დასრულდა სპარსეთთან ომი. არ იქნებოდა ლოგიკური იმის ვარაუდი, რომ მიტროპოლიტ ფილარეტის სიტყვა ა. ჰავეჰაიმის ეთარგმნა მნიშვნელოვნად მოგვიანებით, როცა ამ სიტყვას აღარ ექნებოდა აქტუალობა. ამგვარად ამ ავტოგრაფში წარმოდგენილი ოთხი ლექსი შექმნილია 1821—1826 წლების ფარგლებში.

II.S 2481—ბ. ამ ავტოგრაფულ რეველში 8 ლექსია: 1. „ეცე რა მესმა“ („მიწურვილობდა ზამთრისა ჯამი“ 5 სტროფი), 2. „ამად მემღღრუ“. 3. „მუსტაზადი — მწამებ ხსოვნისა“, 4. „თეჯნისი — არვის მართებს“, 5. „წიგნი შენი“, 6. „მზე ღრუბელმან“, 7. „ნაზი ბენ ნაზის ხმაზე“, 8. „ავათმყოფობის უამს მიწერილი“.

ამ ლექსების მცირე ნაწილში („ნაზი ბენ ნაზის ხმაზე“, „ამად მემღღრუ“, „მიწურვილობდა ზამთრისა უამი“) პოეტი ჩივის სამშობლოდან შორს პატიმრად ყოფნას, ნაღვლობს რომ იმყოფება „ადგილსა უცხოსა, უცხოსა“, სადაც „ვერ ჰხედს მცნოსა“ და თავის თავს პყრობილს უწოდებს: „გვედრით პყრობილი“ („ნაზი ბენ ნაზის ხმაზე“); სამშობლოდან შორს მყოფ პოეტს სატრფოს მოგონებალა დაარჩენია: „ეცე ოდენ მშთომიეს გიგონო და ვიწამო“, „კვლავ მწვიდა მზის სიახლე, აწ სიშორე იმ ალვის“ („ამად მემღღრუ“); მაგრამ გადასახლებიდან მალე გათავისუფლების მოლოდინის სიხარულით უნდა იყოს გამოწვეული სიტყვები: „იამ მახარა საქმე საწამი, ვარდი მოაო, კოკობ-ნაბამი“ („მიწურვილობდა ზამთრისა უამი“).

ასე რომ, დასახელებული სამი ლექსი დაწერილი ჩანს 1806 წელს გადასახლებაში, რაც შეეხება დანარჩენ ხუთ ლექსს („მუსტაზადი — მწამებ ხსოვნისა“, „თეჯნისი—არვის მართებს“, „წიგნი შენი“, „მზე ღრუბელმან“, „ავათმყოფობის უამს მიწერილი“), როგორც ხელი და მელანი გვიჩვენებს, ზემოთ განხილულ სამ ლექსთან ერთდროულად არის შეტანილი ამ რეველში; მაგრამ ისინი პატიმრობა-გადასახლების მოტივებს არ შეიცავს, არამედ თავისუფალი პოეტის განწყობილებებს გამოხატავს. შეუძლებელია პოეტს გადასახლება-პყრობილობაში დაწერა: „აქ თვალთ მიმტაცნი მრავალ ასნი... გრძობის მიმწიდნი ... ურიცხვად ჰკრთიან“ („მუსტაზადი — მწამებ ხსოვნისა“). აქ აშკარად ჩანს, რომ პოეტი ამ სტრიქონების დაწერის დროს სამშობლოდან შორსაა, მაგრამ არა გადასახლებაში, არამედ უკვე ბეტერბურგშია, სადაც „თვალთ მიმტაცნი“ მართლაც „ურიცხვად ჰკრთოდენ“; იგი თავს იმართლებს: „ნუ ჰგონებთ ვითა სიშორითა ვიყომცა ცვლილიო“ და მწარედ იგონებს, ალბათ ერთი თუ

ორიოდე წლის წინანდელ გადასახლება-პერობილობის მწარე დღეებს: „...წარითხე სოფლის ანბანა, მაშინ ჰსენო რეცა, ერთგზის მეცა ვიყავ პერობილი“ (იქვე), ასე რომ ეს ლექსი დაწერილია გადასახლების შემდეგ უთუოდ 1807—1808 წლებში. ამავე წლებს მიეკუთვნება ამ რვეულის დანარჩენი ოთხი ლექსიც, კერძოდ, „ავთმყოფობის ჟამს მიწერილი“, როგორც თავის ნუსხაში (H2130) ამ ლექსზე გრ. ბატონიშვილის მინაწერიდან ჩანს, ეს ლექსი სწორედ პეტერბურგში უნდა იყოს დაწერილი მამიდის ავადმყოფობასთან დაკავშირებით. გარდა ზემოთქმულისა, ამ ხუთი ლექსის („მუსტაზადი—მწამებ ხსოვნისა“, „თეჯნისა — არვის მართებს“, „წიგნი შენი“, „მზე ღრუბელმან“, „ავთმყოფობის ჟამს მიწერილი“) თემატიკაში არ ჩანს 1804—1806 წლების მოტივები. 1807—1808 წლებამდე ან შემდეგ მათი დაწერის შესაძლებლობა გამოორიცილებული ჩანს; ერთგვარად ფურცლების ჰვირინიშანიც „1808 წელი“ ამ აზრის სასარგებლოდ ლაპარაკობს.

III. S 2482. ამ ავტობიოგრაფულ რვეულში წარმოდგენილია 16 ლექსი: 1. „თხისა და მელისათვის“, 2. „ბრძოლისათვის“, 3. „ფისტიკაური“, 4. „თქმული საყვარელზედ“, 5. „ხამს ტრფალსა საყვარელი“, 6. „პავლე პირველისა სასახლესა“, 7. „დაუდგომელი მწყემსა“, 8. „მოძღვრისა და მოწაფისათვის“, 9. „მგლისა და კრავისათვის“, 10. „მემთვრალისადმი“, 11. „ცრუმეტყველისადმი“, 12. „გივისადმი“, 13. „ასპარეზთა შინა მორკინალთათვის“, 14. „ჰრიჰინასათვის“, 15. „სხვადასხვისა დროისათვის კაცისა“, 16. „პერობილისაგან თანამპერობილთა მიმართ. ამათგან „პერობილისაგან“ ი. გრიშაშვილმა³, ხოლო „ფისტიკაური“ და „ბრძოლისათვის“ პ. ინგოროყვამ⁴ მათი შინაარსის საფუძველზე 1804 წლით დაათარიღეს.

ფურცლების ჰვირინიშანია „1805“, მაგრამ თვით ლექსები დაწერილია 1806. 1807 წლებში. თავისთავად საეჭვოა, რომ 1805 წლის ფურცლებზე მრავალი წლის მერე იყოს დაწერილი ისინი; რაც მთავარია, ლექსების თემატიკა დაკავშირებულია აღნიშნულ წლებთან. მაგ., „პავლე პირველის სასახლესა ზედა“, რომლის წერის პროცესი ასახულია რვეულში, 1807 წელზე ადრე ვერ დაიწერებოდა, რადგან იგი პეტერბურგში პავლე პირველის სასახლის ნახვითაა შთაგონებული⁵. პეტერბურგს ა. ჰავეკავაძე 1806 წლის მიწურულს ან 1807 წლის დამდეგს ჩავიდოდა. რადგან ეს ლექსი პეტერბურგში დაიწერა, მისი მომდევნო ლექსებიც, რომელთა წერის პროცესიც ასახულია რვეულში, არ შეიძლება დაწერილი იყოს ამ ლექსის დაწერამდე, ე. ი. 1806 წლამდე. ასეთი ლექსებია: „მოძღვრისა და მოწაფისათვის“, „მგლისა და კრავისათვის“, „ასპარეზთა შინა მორკინალთათვის“, „ჰრიჰინასათვის“, „სხვადასხვისა დროისათვის კაცისა“. მეექვსე ლექსის შემდეგ გადათეთრებულად წარმოდგენილი ლექსები („დაუდგომელი მწყემსა“, „მემთვრალისადმი“, „ცრუმეტყველისადმი“, „გივისადმი“) დაწერილია 1806—1807 წლებში. ამ ლექსებში არ შეინიშნება აღმოსავლური სალექსო ფორმებით გატაცება, რაც პოეტს განსაკუთრებით 1804—1806 წლებში ახასიათებდა. აქ ჩანს ევროპული პოეზიის თემებისა და ენ-

3 ა. ჰავეკავაძე, თხუთლეზანი, თბილისი, 1940, გვ. 29.

4 პ. ინგოროყვა, ნიკოლოზ ბარათაშვილი, გვ. 91—92.

5 დახლოებით ბათია კორპუსში სწავლის დროს (1807—1809 წწ.) ან ჰესართა პოლკში სამსახურის წლებში (1810—1811 წწ.) დაწერილად მიიჩნევს მას მ. ზავერინი („მნათობი“, 1957, № 8), რაც ახლოსაა სინამდვილესთან.

რების ძლიერი გამოძახილი რისთვისაც კეთილმოყოფელი პირობები არსებობდა პეტერბურგში.

IV. S 1534. ეს კრებული წარმოადგენს პოეტურ ანთოლოგიას, რომელშიც არის XVIII და XIX საუკუნის დამდეგის პოეტების ლექსები. 35—53 ფურცლებზეა ა. ჭავჭავაძის 27 ლექსი, რომელთაგან 8 ლექსი, როგორც ეს ი. გრიშაშვილმა და პ. ინგოროყვამ დაადგინეს, 1804—1806 წლებშია დაწერილი. ირკვევა, რომ ამავე წლებშია დაწერილი დანარჩენი 19 ლექსიც: „მიკვირს რათ სძრახავენ“, „ბაიათი — ვიწყო წერა მაჯამით“, „თეჯნისი — ვინ არს ესე“, „მუხამბაზი — მოვედ ამ არეს“, „მუხამბაზი — ოპ, საყვარლო“, „ვაქებ თავსა“, „მოვედ მთოვარე“, „ანაზღათ ხილვამან“, „ედემს რგულსა“, „აჯას ვამრავლებ“, „მუხამბაზი — ვარდო კოკობო“, „ყაიდა-შენ გეტრფის ვარდო“, „ყაიდა-ვაპ, შენგან წყულუსა“, „გლახ თვალთა, „ბალახშ ბეზეის“, „ქენებით ვებოვანებ“, „შვენებანო“, „სიყვარულსა შეუპყრვიარ“, „მუხამბაზი—ღებვის კარი“. რვეულის ფურცლებზე ტექსტი უახლოეს წლებშია შეტანილი. ა. ჭავჭავაძის ამ ლექსების უმრავლესობაში მოჩანს პატიმრობასა და გადასახლებაში ყოფნის განცდები: „არ ვიგლოვ თავსა ესრეთ პყრობილსა, გარნა სასჯელსა მას ესთხოვ ზენასა“, „შორითგან ჭერტით ხედვა გვლევინან“, „განამოვრე შევბას ტკობილსა“ („გლახ თვალთა“). პყრობილი პოეტი წერს „აპა, ყოველ გვარი ვნება ერთბამად წამეკიდაო“, იმდენად, რომ თავს: „ბედით გმობილს“, „სიმრთელე წარნატაცს“ („ბალახშ ბეზეის“) უწოდებს. სწორედ გადასახლებაში მყოფს შეიძლება დაეწერა „უბედობით სვე წყეულსა აწ მეახლვის სიფლის მღურვა... შრომის გამო მაქვს ოფლთწურვა, ესეც მცირ არს, თუ რომ ჯილდოდ მეცეს ვარდი ფერ რაზმულიო“ („ვაქებ თავსა“). ახალგაზრდა პოეტი მწვევედ განიცდის აჯანყების მარცხს, „სოფლის სიმუხთლეს“, რომელმაც იგი დააშორა სატრფოსა და ახლობლებს: „აწ უბედურსა დამშთომიეს ხილვის წყურვანი, ბედმან გავეყარნა, შემომყარნა ამაღ ურვანი“ („მუხამბაზი — ოპ, საყვარლო“). სატრფოსაგან ძალად გამოშორებისა და „წყვილიადსა ბმის“ გამოცხოვრების განსაღვლეს შეუჩვეველი პოეტი მტანჯველ ფიქრებს მისცემია: „საროს მამორვა ბედმან... მიმუხთლა სოფელმან რახსეთთა მხედმან“ („ედემს რგულსა“). თავისუფლება წართმეული პოეტის ამონაკენისია: „ვაპ, აწ გემართებს ხანგრძლიად ყმუნვა, ვიდრე ეამმან მოგვეცეს თბუნვა“ („ყაიდა — შენ გეტრფის“).

„მუხამბაზი — ოპ, საყვარლო“—სა და „ვაქებ თავსა“, შორის ტექსტობრივი მსგავსებანიც შეინიშნება. რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ისინი ერთ დროს არის დაწერილი:

დენითა აფრქვევს, ცრემლთ სიმრავლით ზღვას შეეწონვის,

რეტ ქნისლს თავსა შრომის გამო აქვს ოფლთ წურვანი. („მუხამბაზი—ოპ, საყვარლო“)

ვსსწერ ოხრვათა გულის კვამლად, შრომის გამო მაქვს ოფლთ წურვა („ვაქებ თავსა“)

დასახელებულ 19 ლექსს შორის არაა არც ერთი ისეთი, რომელიც რაიმე ნიშნით დაკავშირებული იყოს ა. ჭავჭავაძის პეტერბურგში ყოფნასთან. ყველა მათგანი დაწერილია აღმოსავლურ ჰანგზე, რაც ასეთი თანმიმდევრული სახით ა. ჭავჭავაძის შემოქმედების პირველ ორ-სამ წელს ახასიათებს.

საერთოდ ამ კრებულში, როგორც ჩანს, სხვა ლექსებიც შეტანილია არა უგვიანეს საუკუნის პირველი ათეულისა, რადგან ფურცლების (რომლებზეც ა. ჭავჭავაძის ლექსებია) ჰვირინიშანია 1804 წელი. არ იქნება მართებული ეჭვი,

რომ მათზე ტექსტი მრავალი წლის შემდეგ იყოს დაწერილი; პირიქით, მე-26 გვერდზე არის ლექსი „პეტრე ქართველთა ხარ დიდებო“, რომელშიც პეტრე ბაგრატიონი (გარდ. 1812 წელს) მოხსენებულია როგორც ცოცხალი.

ამ კრებულთან რაღაც მიმართებაშია დ. რექტორის ანთოლოგია S 1512, სადაც ა. ჭავჭავაძის ლექსები იმავე თანმიმდევრობითაა განლაგებული, როგორც ამ კრებულში. ამ მხრივ მხოლოდ ორიოდ გამოხატულია: დ. რექტორის მესამე ლექსად აქვს „სახე მემახევა“, რაც არაა S 1534-ში, რექტორთან გამოტოვებულია „მუხამბაზი“ — ოპ, საყვარელო“, ხოლო მეოთხე ლექსად არის „მუხამბაზი — ეღების კარი“, რომელიც S 1534-ში რიგით ოცდამეხუთეა.

V. H 1103, ეს კრებული პოეტის ბიძის გ. ავალიშვილის ანთოლოგიაა. მასშია ა. ჭავჭავაძის ის 24 ლექსი, რომელიც ადრინდელ ნუსხებში, არ გვხვდება. ესენია: 1. „თავსა უფლად“, 2. „წარამეაღნი“, 3. „ისრით მოწყლულნი“, 4. „მისგან რომ ცეცხლი მეგზნება“, 5. „თვალნი ჩემნი“. 6. „რაა სიკვდილი“, 7. „როს მას ვერ ვხედავ“, 8. „გულო უძღურო“, 9. „თუ დიდი ლხენა“. 10. „გუთნის დედა“, 11. „როს ბულბული“, 12. „ჰე, მთოვარეო“, 13. „როს სატრფო მოუვა გულსა“, 14. „როს გიყვარდი“, 15. „შენის გონების“, 16. „სიბრძნე და გონიერება“, 17. „აღრეულობის შიშება“, 18. „როს ვეკრეტ“, 19. „ვინც გიხილვოს“, 20. „ერთგზის ხელმან“, 21. „მცირეს სენის“, 22. „წარწერილები საფლავსა ზედა ყრმაწვილისასა“, 23. „ჰე, თავო ჩემო“, 24. „ვით ქარი ცეცხლსა“.

ეს ლექსები არ არის, არც დ. რექტორთან, არც 800-იანი და 1810-იანი წლების ნუსხებში, რადგან იმ დროისათვის უთუოდ არ იყო დაწერილი. ამ ლექსებში არ არის ადრინდელი ლექსების მოტივები—პატიმრობისა და სამშობლოდან შორს ყოფნის განცდები. ეს 24 ლექსი დაწერილი უნდა იყოს 1810-იანი წლების დამლევსა და 1820-იან წლებში. არც ერთი მათგანი არ უნდა იყოს დაწერილი 1830-იან წლებში. საგულისხმოა, რომ ამ კრებულში მათი ჩაწერა დაწყებულია 1820-იანი წლების დასაწყისში, რასაც მოწმობს თარიღი „ჩაკვ“ (1823), რომელიც შეცდომით უზის ლექსს „მსურდა ოხრვა“ (დაწერილია 1805 წ.). გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აქ არ გვხვდება არც ერთი ისეთი ლექსი, რომელიც უტყუარად თარიღდება 1830-იანი წლებით. კერძოდ აქ არაა „ანჩარ“, თარგმნილი 1832 წლის შემდეგ; არ არის „კავკასიის ზვავი“, თარგმნილი 1831 წლის შემდეგ და სხვ. ამავე დროს ამ 24 ლექსიდან ზოგი უტყუარად თარიღდება 1820-იანი წლებით: „სადა არიან ოცნებანო“, თარგმნილია 1826 წლის შემდეგ; ლექსს „თავსა უფლად“ მოუსწრია კიდევ პოპულარობა და მას ახსენებს ბარათაშვილი („ღამე ყაბახზე“, 1836); ლექსი „როს გიყვარდი“ ახლოსაა ქუცოვსკის სიმღერასთან „Когда я был люdim“ (1809) და ალბათ იმ პერიოდში თარგმნა ა. ჭავჭავაძემ, როცა ეს ლექსი პოპულარული იყო, რაც ლექსის დაწერიდან ძალიან დიდი ხნის შემდეგ ნაკლებად საეარაუდოა.

VI. S 3723. S 3723 ხელნაწერების მექანიკური ნაერთია; აქ ერთად არის აკინძული XIX საუკუნის სხვადასხვა ხანის ხელნაწერი კრებულების გადარჩენილი ნაწილები და ჟურნალ-გაზეთების ფურცლები. აქ ა. ჭავჭავაძის ლექსები გვხვდება XIX საუკუნის II ნახევრის დროინდელ ფურცლებზეც და 800-იანი წლების პირველ ათეულში გავრცელებულ ფურცლებზეც, რომლებზეც შემდეგი ლექსებია: „სახე შენი მემახევა“, (კვირნიშანი „180 [8]—დაიწერა არა

უგვიანეს 1806 წლისა; „მუხამბაზი—შენს ღირსებას“, „ევამე შორს მყოფსა“ (1806), „მაისის ვარდმან“, „ნუ მომკალ“, „მუხამბაზის ყაზალი—ჭმუნვის მახვილი“, „ლოთებო ნეტაეი“, „მუხამბაზა—უწყალო სენმან“ (1806), „ჯოჯორი ჯანდა ხარიბამ“ (1805), „ევამე დრონი“ (არა უგვიანეს 1806 წლისა), „თეჯნისი—არვის მართებს“. ამათგან ოთხი უკანასკნელი ლექსის თარიღი 1804—1807 წწ. დადგენილია. ყველა ეს ლექსი საუკუნის დასაწყისში გავრცელებულ მოციხფრო ქალაღზეა დაწერილი. მათი შინაარსი დაკავშირებულია პატიმრობასა და გადასახლებასთან: „დღითი დღე ჭმუნვა მემატების რაზომცა გშორავ“ („ნუ მომკალ“) — ამ სიტყვებში უთუოდ პატიმარი ან გადასახლებული პოეტის ხმა ისმის. პერობილი პოეტის სიტყვებია „გლახ პერობილი ამას ეავებს“ („სახე შენი მემახევა“), ყველა ეს ლექსი აგებულია აღმოსავლურ ჰანგზე, რაც პოეტს ასე თანმიმდევრულად 1807 წლამდე ახასიათებდა. ამგვარად ყველა ეს ლექსი დაწერილია არა უგვიანეს 1806 წლისა.

„ევამე, შორს მყოფსა შენსა...“, „გარდგეჟეც შორაელად“, „აწ ბედმან ამა მხარეს გარდმავდო, მით ვარ თენად“ („ევამე შორს მყოფსა“), „განეშორებულვარ შენთანა შეებას“, „ჰოჯრითი ჰკრეტა შეღამრჩომია“, „მუხამბაზის ყაზალი—ჭმუნვის მახვილი“, რადგან ეს ლექსები ადრე დაიწერა, ისინი 20-იანი წლებიდან მრავალ ხელნაწერში გვხვდება.

ლექსში „სგერს გლახ გული“ პოეტი თავის თავს „პერობილს“ უწოდებს. ასეთი ლექსები ა. ჭავჭავაძეს დაწერილი აქვს 1804 — 1806 წლებში, მას შედეგ რაც 1804 წლის დეკემბერში თავისებურ ფსევდონიმად აირჩია „პერობილი“. ვინაიდან 1806 წლის ლექსში „პერობილობის“ განცდას სამშობლოდან შორს ყოფნის მოტივიც უკავშირდება, რაც არ ჩანს ამ ლექსში, ამიტომ იგი დაწერილი უნდა იყოს 1804 ან 1805 წელს, ე. ი. გადასახლებამდე.

„შენთან არს გული“ — განეკუთვნება „პერობილობის“ ლექსთა ციკლს, რომელიც 1804 ან 1805 წლებში დაიწერა, მაგრამ ამ ლექსში არ ჩანს სამშობლოდან შორს ყოფნის განცდის მოტივი, არ იგრძნობა ჰკრეტა შორის პერსპექტივიდან, დამახასიათებელი ტამბოვში 1806 წელს დაწერილი ლექსებისათვის. ამიტომ იგი 1804 ან 1805 წლით თარიღდება.

„მშვენიერთა ხელმწიფავ“ დაწერილია იმავე საზომით (4/3), როგორც „ბაიათი — ეიწყო წერა მაჯამით“ (4/3, 1806 წ.), „ამად მემდურვ“ (4/3, 1806 წ.), „წიგნი შენი“ (4/3, 1807—1808 წწ.), „მზე ღრუბელმან“ (4/3, 1807—1808 წწ.). ამ ე. წ. ბაიათური საზომით პოეტს სხვა ლექსი არ მოუპოვებია. იგი სატრფოს სიშორის მწვავე განცდის მოტივითაც ენათესავება ლექსს „ამად მემდურვ“ (1806 წ.). შესაძლოა ამ ლექსის ადრესატი ყრმობის მიჯნური თამარი (იულონ ბატონიშვილის ასული) ან პოეტის მომავალი მეუღლე სალომე ორბელიანის ასული იყო. იქნებ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ეს ლექსი არ ჩანს ადრინდელ ნუსხებში. ყოველივე ეს საფუძველს იძლევა, ეს ლექსი პოეტის ქორწინებამდე, 1812 წლამდე დაწერილად მივიჩნიოთ.

„ოჰ, გაბადრულო მთვარევ“ დაწერილია იმავე საზომით (5/2), როგორც „ჯოჯორი ჯანდა ხარიბამ“ („უწყლევიარ ჰირთა“, 5/2, 1805 წ.) და „ევამე შორს მყოფსა“ (5/2, 1806 წ.). ეს საზომი არ არის გამოყენებული გვიანდელ ლექსებში; აგრეთვე ერთი ტაეპით — „ოხრით მისმინე აჯა“, — ჰგავს პირველ ტაეპს ლექსისა „აჯას ვამრავლებ მე შენდა“ (1806 წ.); შინაარსით და ინტონაციით ენათესავება ლექსს „მშვენიერთა ხელმწიფავ“ (1812 წლამდე). შეიძინევა ლექსიკური მსგავსებანიც: „თუ გწადს რომ ვისულდგმულო, მოსწრაფდი, მემკურ-

ნალო“ („ოპ, გაბადრულო მთვარე“), „შენ განშორდი, მკურნალო“ („შეგნე-
რთა ხელმწიფავ“). „მკურნალო“ გვხვდება აგრეთვე ლექსში „მუხამბაზის ყა-
ზალი—კმუნვის მახვილი“ (1806 წ.). შესაძლოა, ამ ლექსის ადრესატიც იულონ
ბატონიშვილის ასული თამარი ან პოეტის მომავალი მეუღლე მშვენიერი სა-
ლომე იყო, იქნებ ამით იხსენება ის გარემოება, რომ ეს ლექსიც არ ჩანს ად-
რინდელ ნუსხებში, რაც საფუძველს იძლევა ისიც 1812 წლამდე დაწერილად
მივიჩნოთ, როგორც „მშვენიერთა ხელმწიფავ“.

„ძვირფასო საყვარელოს“ წყაროს, როგორც ჩანს, წარმოადგენს ე. პ. გა-
რას (1764—1823) რომანსი „Jel' aime“⁶. (მეტად პოპულარული პეტერბურგ-
ში მისი ავტორის იქ ყოფნის გამო) და რომანსის ეუკოესიკისეული თარგმანი
(1807 წ.). ეს რომანსი ა. ჭავჭავაძის თვალთახედვაში ალბათ მისი იქ ყოფნის
დროს, 1811 წლის დამლევამდე მოხვდებოდა.

„ვიხილე ძეი უღმრთო“ უთუოდ პეტერბურგში დაწერა ა. ჭავჭავაძემ
1807—1811 წლებში, რადგან საქართველოში იგი არც ერთ ცნობილ ნუსხაში
არ გვხვდება; არის მხოლოდ ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტი-
ტუტის ნუსხებში პოეტის ისეთ ლექსებთან ერთად, რომლებიც 1807—1811
წლებშია დაწერილი. არსებითი მომენტი ის, რომ ა. ჭავჭავაძე ხანგრძლივად
მამინდელ პეტერბურგში სწორედ 1807—1811 წლებში იყო.

„ვოლტერის თქმული ტაქტიკაზედ“ თარგმნილია 1823 წლამდე (S 1511),
შეიძლება, რუსეთში ვოლტერით განსაკუთრებული ვატაცების წლებში, ე. ი.
არა უგვიანეს 1811 წლისა, როცა ვოლტერისადმი ინტერესმა აპოგეას მიაღწია
და მერე სწრაფად დაცხრა.

ა. ჭავჭავაძეს გ. დერჯაინის „ღმერთი“ 1810 წლამდე უთარგმნია, რაც ჩანს
მინაწერიდან, რომ იგივე ლექსი 1810 წელს „ლექსიამბიკოდ დაუთხზავს“
გ. ავალიშვილს. მას ა. ჭავჭავაძის თარგმანი მოხსენებული აქვს, როგორც უკვე
შესრულებული (S 1520).

„ჰე მალალო“ ფსევდოვოლტერული თხზულებათაგანია, რომლებიც ვოლ-
ტერის დისკრედიტაციისათვის უხვად იწერებოდა ფრანგულად და რუსულად
1790—1810 წლებში. ამიტომ ეს ლექსი თარგმნილი უნდა იყოს არა უგვიანეს
1811 წლისა, როცა პოეტი პეტერბურგში იმყოფებოდა. ამ ხანის შემდეგ ვოლ-
ტერისადმი ინტერესი სწრაფად მინელდა.

ლექსში „ალექსანდრე ალკივიადს“ („ანბანზე სით მოხვალ“) ჩანს ავტო-
ბიოგრაფიული გამოძახილი. შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ პოეტი ახსენებს
„ყარაბაღს“, „შამქორს“ და „ხოის“: 1812 წელს ა. ჭავჭავაძე მივილინებული იყო
ყარაბაღისა და შამქორის სახანოებში; აზერბაიჯანის ამ სახანოებისაკენ მიმავალ
პოეტს ხოის გზაზეც უნდა გაეგლო. ამგვარად ლექსი დაწერილი უნდა
იყოს არა უადრეს 1812 წლისა და არა უგვიანეს 1821 წლისა, როცა შედ-
გენილია კრებული S 1512, სადაც ამ ლექსის ძირითადი ტექსტია მოთავსე-
ბული.

„საყვარელო ძალსა შენსა“ (S 1512-ბ) 1821 წლამდელი ლექსია. თუ ზუს-
ტია თ. ბაგრატიონის (1782—1846) ცნობა ამ ლექსის და „ერთი ყრმა კაცის“
 („აპა, ესე ვარდ-ზამბახნი“) შესახებ — „ჩემს ყმაწველობაში გამიგონიაო“⁷, მა-
შინ ისინი საუკუნის პირველ ათეულში უნდა იყოს დაწერილი.

⁶ დ. გამეზარდაშვილი, რომანტიზმის აღმოცენება ქართულ ლიტერატურაში და
ა. ჭავჭავაძე, თბილისი, 1948, გვ. 184.

⁷ ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ნუსხა, Br 21, გვ. 23.

„მართას ავთამყოფობა“ (H 101, S 4907) ე. წ. ჭავჭავაძის გადმოცემით მართა ნინოს ძიძა ყოფილა. ნინო 1812 წელსა დაბადებული, მამასადამე ლექსი ამ დროის შემდეგაა დაწერილი. რადგან იგი დაწერილია მცირებესიკურით (როგორც „გოგჩა“), რაც პოეტს ადრე ნაკლებად ახასიათებს, და არ გვხვდება 10—20-იანი და 30-იანი წლების ნუსხებში, ამიტომ შეიძლება 40-იან წლებში იყოს დაწერილი.

„ნინოს მაგიერთა“ დაწერილი უნდა იყოს 1813—1816 წლებში, როცა პოეტის ქალიშვილი ნინო (1812—1857) „კიჰეზიანი“ ჩვილი იქნებოდა. ამ ფართო თარიღში უნდა გამოირიცხოს 1813—წლის სექტემბერი—1814 წლის ივლისი, როცა პოეტი საფრანგეთ-რუსეთის ომში მონაწილეობდა.

„მე შენ არ გეტყვი ვერტფი“ ცნობილია გვიანდელი ხელნაწერებით, არ გვხვდება რექტორთან და გ. ავალიშვილთან: ალბათ არ იყო შექმნილი. იგი 1830-იანი წლების დასაწყისში უნდა იყოს დაწერილი, არა უგვიანეს 1837 წლისა. ერთი ცნობით ამ ლექსს მღეროდა ყაფლან ორბელიანი, რომელიც 1837 წელს გარდაიცვალა (ი. მე უნარგია. ა. ჭავჭავაძე, 1937, გვ. 64).

„სიზმარი“ თარგმანია პუშკინის „Прогрждение“-ს მეორე პუბლიკაციის ტექსტისა, რომელიც 1826 წლის დეკემბერში გამოქვეყნდა. ამგვარად, თარგმანი შესრულებულია არა უადრეს 1826 წლისა და არა უგვიანეს 1832 წლისა, როცა დაიბეჭდა „ტფილისის უწყებანში“ (№ 2).

„ანჩარ“ პუშკინიდან ა. ჭავჭავაძის მიერ თარგმნილია არა პირველი პუბლიკაციიდან, სადაც ბოლო სტროფში ეწერა „Царь“, არამედ 1832 წლის პუბლიკაციიდან, სადაც „ცარი“-ს ადგილას წერია „Князь“, რაც შენარჩუნებულია თარგმანში და მომდევნო ნაბეჭდებში.

„ყვავილი“ თარგმნილია არა უადრეს 1829 წლისა, როცა დაიბეჭდა ა. პუშკინის „Цветок“, რომლის თარგმანიც არის იგი.

„კავკასიის ზევი“ თარგმანია ა. პუშკინის „Свал“-ისა, რომელიც 1831 წელს გამოქვეყნდა და ამ თარიღზე ადრე ვერ ითარგმნებოდა.

„ადგილს უდაბურს“ თარგმანია ა. პუშკინის „სპილენძის მხედრის“ დასაწყისისა მეორე პუბლიკაციის ტექსტიდან („Современник“, 1837, № 5); ადრე ბოლო სტროფში იყო „Померкла старая Москва“, ხოლო 1837 წლის ტექსტში ასეა ეს კონტექსტი: „Главной склонилася Москва“, რაც გადმოტანილია ქართულ თარგმანშიც. მამასადამე, იგი თარგმნილია არაუადრეს 1837 წლის მაისისა.

„ვარდო, რათ ხარ თავდახრილი“ ავტოგრაფით (PS 14)⁸ და მრავალი ნუსხით არის გავრცელებული და თარიღდება 1838—1839 წლებით. იგი მიზანყაა ა. ოდოევსკის ლექსისა „Поза и человек“; ოდოევსკის ლექსი დაიწერა 1837 წლის მიწურულში, ხოლო 1839 წელს ნ. ბარათაშვილი სქოლიოში თავისი ლექსისა „თავადის ჭ-ძის ასულს ეკ...ნას“ აღნიშნავს „ვარდი და ბუღბუღი ლექსია სამღერალო, რუსულიდან ნათარგმნი თ-ის ჭავჭავაძისაგან“.

„სახე შენი როს ვიხილო“ მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ნუსხებით არის წარმოდგენილი. იგი შედის დ. ჩუბინაშვილის 1846 წ. ქრესტომათიაში (ნაწ. II), რაც უთუოდ რომელიმე უცნობ ნუსხას ემყარება; დ. რექტორისა და გ. ავალიშვილის ანალოგიებში და პოეტის დროის სხვა ცნობილ ნუს-

⁸ კ. მარქსის სახელობის საქართველოს საჯარო ბიბლიოთეკის ქართველოლოგიის კაბინეტის ხელნაწერი.

„უგვანოთა ტრფობა“ არ შეიძლება ადრინდელ პერიოდს განეკუთვნებოდეს, რადგან ავტორი თავის ახალგაზრდობაზე, გარეგნულ მოხდენილობაზე წარსულ დროში ლაპარაკობს. ამასთანავე ძირითადი ნუსხები (H 935, Q 28,) პოეტის სიცოცხლის გვიანდელი პერიოდისაა. ყოველივე ეს იძლევა საფუძველს ლექსი პოეტის ცხოვრების ბოლო პერიოდში დაწერილად მივიჩნიოთ, ე. ი. არა უგვიანეს 30-იანი წლებისა. შეიძლება იმის ვარაუდიც, რომ ლექსის ტრაგიზმი 1832 წლის აჯანყების მარცხის განცდითაა გაპირობებული.

„მიველ წალკოტს“ თავისი ტრაგიზმით ენათესაება ლექსს „უგვანოთა ტრფობა“; ორივე თავისებურ სოფლის სამღურავს წარმოადგენს: „მაგრამ დამავდო მტირალი, თურმე სოფელი ესია“ („მიველ წალკოტს“); „ხედავთ ამ სოფელს, დაუნდობელს, ვით დამწვა გული“ („უგვანოთა ტრფობა“); ორივე არის ერთად 30-იანი წლების ნუსხაში (H 935)). განწყობილებით, შინაგანი სტრუქტურით, შინაარსითა და სახეებით ეს ორი ლექსი იმდენად ახლოსაა ერთმანეთთან, რომ ეს ლექსიც უთუოდ 1830-იანი წლებისაა.

„როს არშაყი“ დაწერილი არ უნდა იყოს 30—40-იან წლებზე ადრე, რადგან ასეთი სასიმღერო ლექსი ძნელი წარმოსადგენია, რომ ადრევე არ გავრცელებულიყო ნუსხებით.

„ძეობა“ ეძღვნება დაბადებას ბაგრატ ბაგრატიონის ძის გიორგისა, რომლის დაბადების თარიღის დადგენა ვერ მოხერხდა. 1823 წლის 9 ივლისის მინაწერში სახარებაზე (Q 706) ბაგრატი თხოვს მღვდელმონაზონ ბესარიონ ფაენენისძეს თავის ლოცვებში მოიხსენოს მისი შვილები, შეილიშვილები, ნათესაობა, მათ შორის გარდაცვლილნიც, და ჩამოთვლაში არ ჩანს გიორგი, რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ გიორგი ამ დროისათვის დაბადებული არ იყო. ბაგრატის ცოლი გარდაიცვალა 1831 წელს. ასე რომ, „ძეობა“ დაწერილი უნდა იყოს 1823—1831 წლების ფარგლებში. ამიტომაც არის ალბათ, რომ ეს ლექსი მხოლოდ გვიანდელ ხელნაწერებში გვხვდება.

ვინაიდან „თუ ხეებუნებით“ და „მეორეთ მოსვლა“ არის კრებულში Q 438ა, სადაც ა. ჭავჭავაძის უმთავრესად 30-იანი წლების ლექსებია მოხვედრილი, ხოლო არ გვხვდება პოეტისდრინდელ ხელნაწერებში, შეიძლება მივიჩნიოთ ა. ჭავჭავაძის მიერ 30-იან წლებსა ან უფრო გვიან დაწერილ ლექსებად.

„ეპა, ჩემო ოცნებავ“ სხვისი ხელით არის შეტანილი დ. რექტორის ცნობილ ნუსხაში (S 1512) ნ. ბარათაშვილის ლექსების შემდეგ, ხოლო 1830 წელზე ადრინდელ კრებულებში არ გვხვდება; არაა ეს ლექსი, არც გ. ავალიშვილის კრებულში (H 1103). ყოველივე ეს იმას გვეუბნება, რომ ეს ლექსი დაწერილია არა უადრეს 1830-იანი წლებისა.

„მეორეთ მოსვლას ვამსგავსოთ“ მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ნუსხებით (S 4907, S 5081...) შემორჩა, რაც შეიძლება იმით აიხსნას, რომ იგი პოეტმა ბოლო პერიოდში შექმნა.

„ღიმილმან კარი ლალისა“ მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ნუსხებით (S 1635ბ. Q ა580...) არის წარმოდგენილი, რაც უფლებას იძლევა ვარაუდისას, რომ იგი დაწერილია გვიანდელ ხანაში პოეტის ცხოვრებისა.

„კამენასადმი“ გვიანდელი ნუსხებით ფართოდ არ არის გავრცელებული, რაც იმით უნდა აიხსნას, რომ 30-იან, ან 40-იან წლებზე ადრე არ დაწერილა. მასში გამოყენებული 14-მარცვლიანა საზომი და ჯვარედინი რითმაც ამას მოწმობს, რადგან ეს საზომი და რითმა მისი გვიანდელი ლექსებისათვის უფრო დამახასიათებელია.

„ვერცხლმან მაკვირვა მკროთოლვარემ“ ერთადერთმა ნუსხამ შემოგვინახა (S 2385). იგი არ უნდა იყოს ადრინდელი პერიოდისა. ყოველ შემთხვევაში იგი დაწერილი უნდა იყოს არა უგვიანეს 1837 წლისა, ვიდრე გარდაიცვლებოდა გ. თუმანიშვილი. ლექსის შინაარსიდან ჩანს, რომ გ. თუმანიშვილი (ლექსის ადრესატის მეუღლე) ივარაუდება, როგორც ცოცხალი.

„ვაიმე გულოს“ ძირითადი ტექსტი წარმოდგენილია XVIII საუკუნის ნუსხაში (S 3622) (ამ ნუსხაზე მიგვითითა თ. ლეონიძემ). აქ ეს ლექსი მოგვიანებითაა ჩაწერილი. იგი შეტანილია კრებულშიც (S 1512) დ. რექტორის გარდაცვალების (1824 წ.) შემდეგ. შეიძლება ვარაუდი, რომ ეს ლექსი დაწერილია არა უადრეს 1824 წლისა, შესაძლოა, ვაცილებით გვიანაც, რადგან დ. რექტორის კრებულში სხვა ხელით შეტანილი ლექსები ხშირად 30—40-იანი წლები-საა (მაგ., ბარათაშვილის ლექსები).

ვარაუდის გამოთქმაც გაძნელდა წვრილი ლექსების („სოფლის მიმნდობთა“, „არა ერთხელ სიჰაბუყე“, „ცრუიან ბრძენნი“, „ენა მდუმარებს“, „შენნი გამცდელნი“, „გვედრი თვით მიხვდე“, „შენთვის ხელობა, „სამოთხის შვება“, „კვლავ მარად“, „ვინ იცის“ „ოდენ ხმა შენა“) დაწერის თარიღზე, ისინი პოეტის დროის არც ერთ ცნობილ ნუსხას არ შემოუნახავს. რაიმე სხვა სავარაუდო ცნობაც ვერ იქნა მიგნებული.

А. Д. КЕНЧОШВИЛИ

ВОПРОС ДАТИРОВКИ СТИХОТВОРЕНИИ А. ЧАВЧАВАДЗЕ

Резюме

На основе текстологического анализа стихотворений А. Чавчавадзе и изучения характерного своеобразия рукописей (водяных знаков, приписок и др.) в статье дается приблизительная датировка тех стихотворений поэта, время написания которых не указано автором, или еще не было установлено в критической литературе.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ახალი ქართული მწერლობის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

Н. Г. БЕРОЗАШВИЛИ

ТБИЛИССКИЙ СПИСОК АРАБСКОГО ПЕРЕВОДА «НАЧАЛ» ЕВКЛИДА

Нашу статью хотелось бы начать словами А. Эйнштейна о том, что «Начала» или «Элементы» Евклида, «это удивительнейшее произведение мысли дало человеческому разуму ту уверенность в себе, которая была необходима для его последующей деятельности. Тот не рожден для теоретических исследований, кто в молодости не восхищался этим творением»¹.

Трудно оценить роль данного труда Евклида в истории развития человечества, поскольку это сочинение явилось основой учения о геометрии. Оно создано в III веке до н. э. и было переведено на арабский язык в конце VIII — начале IX вв. Именно с него был выполнен латинский перевод Ательхарда Бата, познакомившего впервые Европу с этим произведением Евклида.

Начиная с VIII в. сочинение Евклида «Элементы» неоднократно переводилось и снабжалось соответствующими комментариями. Среди них можно выделить работу Насир ад-Дина ат-Туси, известного ученого — философа, математика, астронома, врача. Он родился в 1201 г. в хорассанском городе Туси².

Несмотря на персидское происхождение, часть трудов Насир ад-Дина была создана на арабском языке.

Вначале ат-Туси служил у исмаилитов в Аламуте, а затем у монголов — у хана Хулагу и его наследника. Хулагу, высоко оценив силу дарования и эрудицию ат-Туси, назначил его визирем и министром финансов. По просьбе Насир ад-Дина в Мараге была построена обсерватория, отлично снабженная приборами и книгами³. В результате двенадцатилетних исследований под руководством ат-Туси были созданы знаменитые ильханские доски. Вместе с четырьмя другими учеными в этой работе принимал участие и Фахр ад-Дин ал-Хилати из Тбилиси⁴.

После многолетней и плодотворной работы Насир ад-Дин покидает Марагу и переезжает в Багдад, где остается до самой смерти (1274 г.).

Насир ад-Дин оставил большое наследие в различных отраслях науки. Он прославился не только как автор оригинальных работ, но и как воссоздатель утраченных или малоизвестных математических трудов. Ему же принадлежат комментарии и обработка произведений гре-

¹ А. Эйнштейн, Физика и реальность, М., 1965, стр. 62

² Н. Suter, Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke, Abh. z. Gesch. d. math. Wiss. mit Einschluss ihrer Ar.wendungen, X. Hft. Leipzig. 1900, стр. 146; по Броккельману (см. С. Brockelmann, Geschichte der arabischen Literatur, I, 508), ат-Туси родился в 607 г.

³ Н. Suter, указ. соч. стр. 147.

⁴ Там же.

ческих авторов. Примером этого могут служить «Начала» Евклида, которые имеются у ат-Туси в двух редакциях: пространной и краткой. Пространная редакция состоит из 13 книг. Она была издана в 1954 г. в Риме⁵. Из Константинополя, уже занятого турками, рукопись попала в Италию и ныне хранится во Флоренции⁶. Она является одной из редчайших рукописей пространной редакции. Названное издание встречается как с латинским титульным листом, так и без него.

Рукописи краткой редакции, в большинстве случаев состоящие из 15 книг, хранятся во многих городах: в Берлине, Мюнхене, Оксфорде и т. д.⁷ В полном виде эта редакция была издана в Константинополе в 1801 г., а позже в Калькутте вышли I—VI книги (планиметрическая часть)⁸.

Перевод — комментарий Насир ад-Дина ат-Туси к «Началам» производит впечатление оригинального произведения. По-видимому, Насир ад-Дин, познакомившись с «Началами» и комментариями других авторов, создал собственное сочинение, в котором, кроме известных евклидовых отрывков, имеется и много своего оригинального.

Насир ад-Дин является последним автором, который представил «Элементы» целиком, от начала до самого конца.

Во время работы мы пользовались:

а) греческим текстом «Начал»⁹, который содержит 13 евклидовых книг, 2 неевклидовые и дополнения (Appendix) — в книге параллельно с греческим текстом дан латинский перевод, чертежи для обоих текстов общие, на них проставлены греческие буквы;

б) текстом, изданным в Калькутте под названием «Изложения Евклида»¹⁰;

в) список (Ag K 26), который хранится в Институте рукописей им. К. Кекелидзе АН ГССР. Он переписан в XVII—XVIII вв. неизвестным переписчиком и представляет собой связку бумаг из 128 листов размером 18,8 × 12,5 и 12,5 × 7, без обложки; рукопись неполная (в ней только II книга), написана на желтоватой восточной бумаге насийским насталиком¹¹. В планиметрической части рукописи полностью представлена лишь II книга.

Текст написан черными чернилами. Начальные слова каждой книги, а также новых «предложений» (теорем) и комментариев к тексту выделены красными чернилами.

⁵ Euclidis elementorum geometricorum Libri Tredecimex traductione doctissimi Nassiridini Tusini, Nuns primum arabice impressi Romae, M. D. XCIV.

⁶ Б. А. Розенфельд, О влиянии математики стран Ислама на науку Европы, XIII международный конгресс по истории науки, Москва, 18—24 августа 1971 г.

⁷ А. О. Карр, Arabische Übersetzer und Kommentatoren Euklids, ISIS, v. 22, 1934, стр. 158—159.

⁸ Шесть книг из «Изложения Евклида», которые создал Насир ад-Дин ат-Туси, Калькутта, 1924 (на араб. языке).

⁹ Euclidis, Opera omnia, ed. J. L. Heiberg et H. Menge. Lipsiae, v. I—V, 1883—1916. «Начала» Евклида, Перевод с греческого и комментарий Д. Д. Мордухай-Болтовского при редакционном участии М. Я. Выгодского и И. И. Веселовского, кн. I—IV, М.—Л, 1948.

¹⁰ Шесть книг из «Изложения Евклида», которые создал Насир ад-Дин ат-Туси, Калькутта, 1924 (на араб. яз.).

¹¹ Рукопись кратко описана Р. Гварамия, см. Каталог арабских, тюркских и персидских рукописей Института рукописей им. К. С. Кекелидзе (коллекция К), составили Ц. А. Абуладзе, Р. В. Гварамия, М. Г. Мамацашвили, Тбилиси, 1969 (на груз. яз.), стр. 22—23.

Порядок «предложений» (теорем) в отличие от калькутского издания, отмеченного с помощью **حروف الابد** в списке не указывается, хотя наблюдаются и исключения. Для того, чтобы найти в нашем списке новые теоремы, в тексте имеются слова **نريد**, **ساوي**, **ر** написанные красными чернилами.

Определения, постулаты, аксиомы и «предложения» (теоремы) в нашем списке следуют друг за другом. В отличие от него, в печатном издании каждое из определений, постулатов или же аксиом начинается с новой строчки, а «предложения» выделены и пронумерованы с помощью букв. В списке определения, постулаты и аксиомы от теорем выделяются лишь по смыслу. Есть редкие случаи, когда окончание предложений отмечено двумя или тремя красными точками. Засвидетельствован факт, когда в теоремах имеются ссылки на другие «предложения», которыми они доказываются. Этого нет ни в греческом, ни в калькутском тексте.

Названия книг в арабских переводах даются по-разному: **الاصول**, **الاستقامات**, **كتاب في الاصول الهندسية** и т. д.¹² Но все они страдают неточностью и незаконченностью. Было бы вернее озаглавить труд как у Хаджи Хальфа¹³, поскольку «Начала», кроме геометрических, содержат и арифметические книги. Калькутское издание называется **من كتاب تحرير الاقليدس**, в тбилисском списке же название сочинения отсутствует, так как первая страница утеряна.

Само имя Евклида встречается в двух формах **اقلیدس** и **اوقلیدس**. Обе эти формы правильны, поскольку определяемое «Евклида» **ἡ κλειδοσκόπη** — «ключ» сохранено (Евклида называли «ключом геометрии» — **مفتاح الهندسة**)¹⁴.

В начале всех шести планиметрических книг даны определения, и лишь первая книга снабжена, наряду с ними, аксиомами и постулатами. У арабских математиков все эти три понятия встречаются под одним названием **مصادر**. В начале слово **مصادر** имело значение **αἰτήματα** («требование», т. е. постулат). Но арабские математики под этим термином понимали и определения, что в конечном итоге привело к объединению определений, постулатов и аксиом под общим названием **مصادر**.

На полях первой страницы списка даны разъяснения этих терминов. Все они в калькутском издании и в нашем списке одинаковы: определения — **حدود**, постулаты — **الاصول الموضوعة**, аксиомы — **العلوم المتعارفة**. Различие между ними наблюдается только в статусе; исключение составляет лишь термин теорема — **الاشكال**, стоящий в идентичном статусе. В изданном тексте, подобно греческому, определение и его составные части представлены самостоятельно, в списке же они стоят вместе, следуя друг за другом.

¹² M. Klamroth, Ueber den arabischen Euklid. ZDMG, Bd 35. 1881. стр. 303.

¹³ Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum a Mustafa ben Abdalah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa celebrato Compositum. Ad codicum vindobonensium parisiensium et berdinensis fidem primum edidit latine verlit et commentario indicibusque instruxit G. Flügel. I. Leipzig. London. 1835. стр. 380.

¹⁴ А. Карр, ук. соч., стр. 159—160.

По сравнению с греческим в арабском тексте заметна тенденция к объединению. Группы определений I книги под номерами 2—3; 5—6; 15—16—17—18 в арабском тексте представляются одним определением. Но бывает и наоборот. 21-ое определение I книги арабского издания передано тремя определениями, а в тбилисском списке — двумя. Можно привести примеры, иллюстрирующие изменения порядка определений, греч. I $\frac{11}{12}$ — араб. $\frac{12}{11}$. Большая разница наблюдается в определениях первой книги, где они представлены в большом количестве.

Постулаты, как было указано выше, встречаются лишь в первой книге. В греческом тексте имеется пять постулатов. В этом отношении арабский текст выглядит иначе. В главе, в которой перечислены постулаты, в отличие от греческого текста мы находим еще пять постулатов, комментированных только в списке. Чуть ниже даны комментарии к греческим постулатам, а в печатном издании за греческими постулатами следует еще один.

Постулаты Евклида вызвали немало споров как с точки зрения их выделения из аксиом, так и по поводу их содержания. Поэтому большинство арабских комментаторов, не довольствуясь лишь одним переводом евклидовых постулатов, дополняют текст собственными примечаниями. В этом отношении и наш автор не является исключением.

За постулатами следуют аксиомы. Эта глава как в списке, так и в изданном тексте почти одна и та же, лишь в количественном отношении она меньше греческой.

Разница между греческим и арабскими текстами больше всего проявляется в толковании теорем.

Следует отметить, что во всех трех текстах обсуждаются одни и те же вопросы:

В первой книге дано изучение основных свойств треугольников, прямоугольников и параллелограммов, а также сравнение их площадей.

Вторая книга включает в себя геометрическую алгебру. Здесь решение задач производится при помощи геометрической алгебры и сводится к решению квадратных уравнений без алгебраической символики.

Третья книга посвящена свойствам круга, касательных и хорд (вопрос этот изучался ранее Гиппократом Хиосским).

В четвертой книге речь идет о правильных многоугольниках, рассматриваются вопросы их построения.

Пятая книга содержит в себе учение о точных пропорциях.

А в шестой книге вместе с теорией подобия разработан и метод исчерпывания.

Несмотря на идентичность содержания, разница довольно велика, и более всего она проявляется в комментариях.

Калькутское издание, по сравнению с нашим списком, ближе к греческому. В списке сразу же бросается в глаза обилие комментариев. Каждая книга списка со своими комментариями по объему больше печатного текста на 30—50%. Эти комментарии включены непосредственно в текст и начинаются со слов, выделенных красными чернилами: *اقول*, *لنا* и т. д.

В этих же комментариях упоминаются некоторые авторы, касающиеся ранее данного вопроса. Чаще всех упоминается Сабит Иби Курра.

Кроме комментариев, данных непосредственно в тексте, имеются комментарии и на полях; там же приводятся краткие сведения об авторе.

Можно сказать, что все комментарии изданного текста, за исключением пяти случаев, составляющих всего 2—4% общего количества, имеются в нашем списке. Самым пространным текстом в списке является шестая книга, которая, помимо большого количества комментариев, содержит много теорем.

Аналогичное положение, хотя и в меньшей степени, прослеживается и в других книгах. Таким образом, текст тбилисского списка, несмотря на недостающие листы, не только не меньше по объему, но даже больше изданного текста. Что касается чертежей, они приводятся в печатном издании чаще, нежели в нашем списке, где к тому же исполнены довольно небрежно. В арабском тексте чертежи являются как бы зеркальным отражением греческого оригинала, а буквы, употребляемые в чертежах, следуют порядку *حروف الأبيجد*.

В большинстве случаев греческие буквы в арабских текстах передаются соответствующими арабскими буквами:

$$\begin{aligned} \Lambda - \text{ا}; \quad \text{B} - \text{ب}; \quad \text{Z} - \text{ز}; \quad \text{K} - \text{ك}; \\ \text{A} - \text{آ}; \quad \text{N} - \text{ن} \quad \text{и т. д.}^{15} \end{aligned}$$

Мы полагаем, что тбилисский список подробнее и полнее представляет труд Насир ад-Дина ат-Туси, чем калькуттское издание, которое является краткой редакцией «Начал». Поскольку в нашем списке содержится множество комментариев, отсутствующих в изданном тексте, можно предположить, что тбилисский список представляет собой пространную редакцию.

Если наше предположение соответствует истинному положению вещей, то данный список имеет большую значимость не только для изучения самого труда Насир ад-Дина ат-Туси, но и как один из немногих списков пространной редакции.

¹⁵ Avicenna als Mathematiker, besonders die p'animetrischen Bücher seiner Euklidübersetzung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktor-würde genehmigt von der philologischen Fakultät der Rheinischen Friedrich — Wilhelms — Universität zu Bonn, von Karl Lokotsch, Erfurt, 1912, стр. 16.

Отдел семитологии Института востоковедения им. академика Г. В. Церетели

Представил член-корреспондент АН Грузинской ССР К. Г. Церетели

კრიტიკა და ბიბლიობრაფია

ბენო ფოხოვჯინიძე

ი. ჭავჭავაძის რელიგიისადმი დამოკიდებულების მართებული გაბეზისათვის

კლასიკოსთა მემკვიდრეობის სწორი, მეცნიერული შეფასება არ ისაზღვრება მხოლოდ ისტორიული მნიშვნელობით. იგი მრავალი ხილული და უხილავი ძაფითაა დაკავშირებული ჩვენი დღევანდელი კულტურული და იდეოლოგიური ცხოვრებისა და ბრძოლის ძირეულ ამოცანებთან. ეს განსაკუთრებულად ითქმის საქართველოს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნულ-რევოლუციური მოძრაობის მემკვიდრეობის — ილია ჭავჭავაძის მემკვიდრეობის მიმართ. ცნობილია, რომ კლასიკური მემკვიდრეობისადმი მეცნიერული მიდგომის მეოხებით, მრავალი მკვლევარის ენერგიული შრომის შედეგად ადრე არსებული ბურჟუაზიული და გაუგებრობანი ვაიფანტა და ჩვენ წინაშე აღიმართა შარავანდედით მოსილი სახე ილია ჭავჭავაძისა — დიდი შემოქმედის, პროგრესულ-რევოლუციური მოაზროვნის, უბაღლო ეროვნული მოღვაწისა.

მიუხედავად აღნიშნულისა, ილიას მდიდარი და რთული მემკვიდრეობის ამომწურავი შესწავლა-შეფასებისათვის თაობების გულმოდგინე შრომა იქნება საჭირო. ამასთან, არც ერთ შემთხვევაში შეწყნარებული არ უნდა იქნეს უკვე მოპოვებულ და საყოველთაოდ აღიარებულ ქვეყნობრივებათა გაქარწყლების ცდა, რომელიც ლამობს ადრინდელი მცდარი თვალსაზრისის აღდგენას და გაღრმავებას. სამწუხაროდ, ბოლო დროს ასეთმა შემთხვევებმაც იჩინა თავი.

ამჟამად კონკრეტულად მხედველობაში გვაქვს კრიტიკოს აკაკი ბაქრაძის წერილი «ილიას „განდევილი“» („ცისკარი“, 1972 №11). შინაარსიანი, პრინციპული ხასიათის კრიტიკული წერილებით ა. ბაქრაძეს ხშირად გაუხარებია ქართველი მკითხველი. აქ კრიტიკოსის ერთ ღირსებაზეც მივუთითებთ: მას ეხერხება, ყოველგვარი ორაზროვნების, ქვეტექსტებისა და მინიშნებების გარეშე, გულწრფელი პირდაპირობით, ნათლად, გარკვევით გადმოსცეს ნაფიქრი და გულისნაღები.

ზემოაღნიშნულმა წერილმა კი შეუძლებელია შეგნებული მკითხველის გაკვირება და გულისტკივილი არ გამოიწვიოს, რამდენადაც ავტორს მიზნად დაუსახავს ი. ჭავჭავაძის მხატვრული შემოქმედების შედევრის „განდვილის“, ფაქტიურად კი მწერლის მთელი შემოქმედებისა და მსოფლმხედველობის, ისეთი ახსნა და შეფასება მოგვეცეს, რომელიც, ვთქვამთ რბილად, ქვეყნობრივებისაგან ძალიან შორს დგას.

მხატვრული სახე, მით უფრო პრობლემური ხასიათის ნაწარმოები, კონკრეტულ იდეაზე ყოველთვის ფართოა, რაც მკვლევარს საშუალებას აძლევს ნაწარმოებისადმი ახალი კუთხით მიდგომისა და გაღრმავებული დასკვნის გა-

მოტანისათვის. მაგრამ საქმე ის არის, რომ ა. ბაქრაძის დამოკიდებულება პოემა „განდევლისადმი“, ილიას შემოქმედებისადმი ისე როგორც, ყოველგვარი შესაძლებლობისა და მოსალოდნელობის ფარგლებს შორდება.

საქმეში ჩახედულმა მკითხველმა იცის, და ეს ა. ბაქრაძესაც მოეხსენება, რომ ილიას „განდევლის“ გამოქვეყნებამ (1883 წ.) მაშინ აზრთა სხვადასხვაობა დაბადა. ზოგიერთმა კრიტიკოსმა პოემაში ავტორის მხრივ ცხოვრების ჭირ-ვარამისაგან ზურგმუქტევის, განდევლობა-ასკეტიზმის ქადაგება ამოიკითხა. ეს საფუძველზე შემდგარი აზრი თავის დროს კრიტიკოსმა კიტა აბაშიძემ უარყო. „ამის მერე, — ვულისტკივილით შენიშნავს ა. ბაქრაძე, — „განდევლზე“ ბევრი დაიწერა, მაგრამ კიტა აბაშიძის ძირითადი დებულება თითქმის ყველამ გაიზიარა“ (გვ. 141.). კრიტიკოსი მხოლოდ ვ. კოტეტიშვილზე მიუთითებს. ეს მაშინ, როდესაც პოემა „განდევლის“ მეცნიერული ანალიზის, საერთოდ ი. ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობისა და იდეურ-ესთეტიკური მრწამსის მართებული გაგებისათვის დიდი და საბატიო შრომა გასწიეს კრიტიკოსმა გ. ჭიქოძემ, მკვლევარმა პ. ინგოროყვამ, აკად. გ. ჯიბლაძემ, პროფესორებმა: მ. ზანდუკელმა, დ. გამეზარდაშვილმა, მ. დუღუჩავამ, ი. ბოცვაძემ, ა. მახარაძემ, შ. რადიანმა, ა. კალანდაძემ, მ. კეცელავამ და სხვებმა. პროფ. ვ. ვაგოიძემ და პროფ. პ. რატიანმა საგანგებოდ განიხილეს ი. ჭავჭავაძის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და ფილოსოფიურ-ეთიკური შეხედულებანი, კერძოდ რელიგიისადმი დამოკიდებულების საკითხი; დაიკვეს და განავითარეს ჩვენს კრიტიკულ ლიტერატურაში გაზიარებული თვალსაზრისი, რომ პოემა „განდევლში“ გამოხატულია ავტორის სასტიკი პროტესტი ასკეტიზმისა და ცხოვრების ჭირ-ვარამისაგან განდგომის საწინააღმდეგოდ. პოემა შთაგონებულია ბოროტებაზე სიკეთის გამარჯვების, მიწიერი ცხოვრების ერთადერთობის, მისი გამშვენიერებისა და განკარგებისათვის ბრძოლის პროგრესულ-ოპტიმისტური იდეით¹.

ზედმეტი არ იქნება აქ მოვიყვანოთ „განდევლის“ შესახებ დღეს საყოველთაოდ გაზიარებული დამახასიათებელი მოსაზრებანი. მკვლევარ პ. ინგოროყვას მტკიცებით: „განდევლი“ „უნივერსალური დიაპაზონისაა“; „პოემაში გაშლილია პრობლემა ცხოვრების მიღებისა და არმიღებისა“. ასკეტი ბერის საპირისპიროდ „პოემაში მწყემსი ქალის სახით განსახიერებულია თვით სიცოცხლე თავისი უკედავი ძლევათსიღებით“. მკვლევრის დასკვნით: «პოეტმა დაგმო ცხოვრებისაგან განდგომა იმის გამო, რომ ცხოვრება ბოროტების სამეფო არისო; ბოროტება ეს არ არის მარადისი, მარადისია მშვენიერება და სიკეთე».

მშვენიერება ასხიოსნებს ქვეყანას, სიკეთე სძლევს ბოროტებას, სიცოცხლე იმარჯვებს სიკვდილზე.

ასეთია იდეათა ის სამყარო, რომლითაც შთაგონებულია „განდევლი“². „განდევლის“ ძირითადი პათოსისა და მხატვრული ლირებულების მრავალმხრივი და არსებითი გამოკვლევის საფუძველზე აკად. გ. ჯიბლაძე ავითარებს მართებულ მოსაზრებას, რომ „ასკეტიზმის დამგობა... ილია ჭავჭავაძეს ჯერ კიდევ „მგზავრის წერილებში“ მოუცია, ხოლო „განდევ-

¹ იხ. ვ. ვაგოიძე, ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა, თბ., 1962, გვ. 221—267; ა. აბაშიძე, ილია ჭავჭავაძე, თბ., 1965, გვ. 76, 78—79, 82—83, 90—93 და სხვ. იხ. აგრეთვე, ა. თაყაიძე, ილია ჭავჭავაძის ფილოსოფიური და ესთეტიკური შეხედულებანი, თბ., 1954, გვ. 11—20, 27—34.

² პ. ინგოროყვა, ილია ჭავჭავაძე (ნარკვევი), თბ., 1957, გვ. 126, 127.

გილით“ მისთვის უკვდავი ძეგლი აუგია. მწყემსი ქალი „მგზავრის წერილებში“ წარმოსახული... იდეების თითქოს ცოცხალი განსახება იყოს, ადამიანად ქცეული, ხოლო მწირო, მყინვარივით ცას შეკედლებული, დამის ორეულს წარმოადგენს. პირველი დღეა, მეორე — „ღამე“, ან კიდევ: „განდევლის დამარცხება, მისი სენაის გვერანება საზოგადოებრივი ცხოვრების გამარჯვებისა და ასკეტის მის უმწეობის დადასტურებაა“. დაბოლოს, „...ყველა შემთხვევაში განდევილობა ეგოიზმიცა, ხოლო ეს უკანასკნელი არასოდეს არ შეიძლება სიკეთე იყოს. ეგოიზმი ბოროტებაა და განდევილობა, როგორც ეგოიზმის ერთ-ერთი ფორმა, ბოროტებას წარმოადგენს“³.

ქოტიკოს გ. ქიქოძის ღრმა რწმენით განდევილი „...ურს ამბობს ოჯახის, საზოგადოების და სამშობლოს მიერ დაკისრებულ ვალდებულებაზე. ...მისი მორალი ანტისოციალურია. მის მიზანს წარმოადგენს პირადი ცხოვნება და არა საზოგადოების კეთილდღეობა... პოემის მორალი, — დასკვნის კრიტიკოსი, — სრულიად გარკვეულია: ესაა ასკეტიზმის უარყოფა ჰუმანიზმის სახელით. ბერი ცხოვნების გზას სცდება, სასწაულებრივი ხილვა ჰქრება, მის სენას გარეული ნადირი ეპატრონება“⁴.

მ. ზანდუკელის თვალსაზრისით „განდევლის“ დედა აზრი მეტად ამკარა და გარკვეული. ყველასათვის ცხადია, რომ აქ დაპირისპირებულია ორი ძალა: რეალური და ირეალური, დედამიწა და ცა; მსოფლმხედველობა: რეალური და განყენებული; ორი კულტი. კულტი ცხოვრებისა, ცხოვრების დედლისა და კულტი ცხოვრებისაგან გაქცევისა, ასკეტიზმისა... „განდევილი“ ილია ჭავჭავაძე ისევ ის რეალისტია, რომელიც კაცისაგან თხოულობს ცხოვრებას არ გაქცეს, ჩავიდეს ცხოვრების მორევში და მარგალიტებთან ერთად ლეჭი და ლავიე ამოკრიფოს... წინააღმდეგ შემთხვევაში ადამიანის ცხოვრება ჰყარავს თავის შინაარსსა და დანიშნულებას. „განდევილი“ ცხოვრების ნიჭიერი აპოთეოზია“⁵.

„განდევლის“ შესახებ კრიტიკულ მოსაზრებათა გაანალიზების საფუძველზე ი. ბოცვაძე აკეთებს მართებულ დასკვნას: „საშინელება იქნებოდა, რომ საღ აზროვნებას განდევილი შორეულ სპეტაკ ადამიანთა წინაპრად წარმოედგინა. იდეალური, სპეტაკი პიროვნების შესაქმნელად არსებობს სრულიად სხვა გზა, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო ასკეტურ ცხოვრებასთან. ასკეტიზმი, ერთი შეხედვით, თითქოს აფაჭიზებს ადამიანს, მაგრამ ფაქტიურად მის არსებაში ნერვავს საშინელ ეგოიზმს, რომელიც ერთ-ერთი უმანისჯესი მხარეა ადამიანისა. როგორ შეეძლოთ განდევით შორით გენათებინათ გზა თანამედროვე კაცობრიობისათვის, როდესაც მათ ცხოვრებასთან ყოველგვარი კავშირი ჰქონდათ გაწყვეტილი“⁶. ასევე, პროფ. ა. მახარაძის მტკიცებით, „განდევილი“ ილიას მთელი შემოქმედების „სული და გულია.“ „მწერალმა პოემაში გამოყვანილი მთავარმოქმედი პირის დამარცხებით იდეურად გაანადგურა ადამიანური ცხოვრებისაგან განდევილობა და რელიგიური ასკეტიზმი საერ-

³ გ. ჯიბლაძე, ილია ჭავჭავაძე (მონოგრაფია), თბ., 1966, გვ. 357—358, 363, 366 (ხაზგასმა ყველგან ავტორისა).

⁴ გ. ქიქოძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX საუკუნე), თბ., 1947, გვ. 137—138.

⁵ მ. ზანდუკელი, ახალი ქართული ლიტერატურა, ტ. II, თბ., 1938, გვ. 296, 300.

⁶ იხ. „ილია ჭავჭავაძე ქართული ლიტერატურულ კრიტიკაში“, თბ., 1957, გვ. 96.

თოდ⁷. „ი. ჭავჭავაძის პოემის მთავარი აზრი, — წერს პროფ. შ. რადიანი, — მდგომარეობს ასკეტური ილუზიების გაწმენდაში. განდევნილი მსხვერპლი ზღდება რელიგიურ-ასკეტური ბორკილებისა. ამ ნაწარმოებში საბოლოოდ მნიშვნელოვანია, უარყოფილია განდევნილობა, ასკეტური ილუზიები, მასში გამოხატულია დიდი სიყვარული ადამიანისადმი. ამაშია ამ ნაწარმოების ზნეობრივი ღირსება“⁸. აღარ გავეგრძელებთ სხვა ავტორთა ანალოგიური მოსაზრებების მოყვანას. მიგვაჩნია, რომ უკვე მოყვანილი ციტირებანი ნათლად წარმოსახავს პაკითხის კვლევისა და შეფასების თანამედროვე მდგომარეობას.

ა. ბაქრაძეს „განდევნილის“ შესახებ ამჟამად გაბატონებული აზრი გასაზიარებლად არ მიაჩნია. იგი ბიბლიურ ლიტერატურაზე დაყრდნობით ცდლობს, საეკლესიო ქრისტიანული კლერიკალიზმისა და ასკეტიზმისადმი სრული შემწყნარებლური დამოკიდებულება გაამართლოს და ამ მცდარი პოზიციიდან გააშუქოს ილია ჭავჭავაძის მთელი შემოქმედება და იღებურ-პოლიტიკური შეხედულებანი. კრიტიკოსმა კარგად იცის, რომ „ასკეტიზმი ღმერთის უსაზღვრო რწმენაა“. ამასთან, იგი დაბეჭდვით გვარწმუნებს: „საქმეის გახლავთ, რომ ასკეტიზმი, მონაზრობა სრულიად არ გულისხმობს პასიურ ცხოვრებას“ (გვ. 142. ხაზგასმა ჩვენია). ვიმოვრებთ. ასეთია ავტორის საკუთარი მტიციე პოზიცია, საიდანაც მას იერიში მიაქვს ი. ჭავჭავაძის შემოქმედების დასაპყრობად. მოსაზრება, თითქოს „ასკეტიზმი, მონაზრობა სრულიად არ გულისხმობდეს პასიურ ცხოვრებას“ ისეთი მოულოდნელი და უხეში შეცდომაა, რომ მოპაექრეს უხერხულ მდგომარეობაშიც კი აყენებს. კრიტიკოსის თვალსაზრისს არ იწყნარებს ათეიზმის არც ერთი ისტორიული ფორმა; იგი პრინციპულად შეუთავსებელია თანამედროვე მეცნიერულ ათეიზმთან. კრიტიკოსის შეხედულების გაზიარების შემთხვევაში თეოლოგიისა და ასკეტიზმის წინააღმდეგ მეცნიერული კამათი ყოველგვარ საფუძველს, არგუმენტირებას მოკლებული აღმოჩნდება. მართალია, ისტორია იცნობს კერძო შემთხვევებს, როდესაც ასკეტები (მაგ. ხანძთელი, იოანე დამასკელი, ბასილ დიდი) თავისი დროის აქტიური პოლიტიკური მოღვაწეები იყვნენ. მაგრამ ეს არის საზოგადოებრივი ცხოვრების მოთხოვნილებათა გამარჯვება ასკეტიზმისა და მონაზრობაზე და არა პირიქით.

მთავარი ის არის, რომ ი. ჭავჭავაძე „განდევნილში“ მოგვიტოვებს ტიპური ასკეტის შესახებ; თავისი იდეით ასკეტიზმი-ბერობა არის ამქვეყნიური ცხოვრების სიავკარგისაგან, ჭირ-ვარამისაგან განდგომა. ასკეტის უსაზღვრო სიყვარული უფლისადმი შეპირობებულია გრძნობადი სინამდვილისადმი უსაზღვრო სიძულვილით. ნუთუ შეცდა ილია, როდესაც ბეთლემს შეხიზნული ბერის ცხოვრება ასკეტის პასიური ცხოვრების ნიმუშად წარმოსახა... „ყინულებში სულ მარტოდმარტო დაყუდებულ ბერს — „განუდევნია გული დამყველა მსოფლიო ზრახვა, ფიქრი, წადილი, რათა წარუდგეს უფლისა მსჯავრსა სულით გაწმენდილ და განბანილი, დღე-ღამე-ღამე ლოცვით, გოდებით, გეგმით ხორცი სულისთვის უწყამებია და ვით ჭურჭელი იგი წყმედილი ცრემლით ურეცხავს. უსოველებია... ლოცვით და მარხვით ხორც-უძღურ-ქმნილი ჰგვანდა წმინდანსა იგი წამებულს...“ და

7 ა. მახარაძე, ნაკვეთები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1972, გვ. 325.
 8 შ. რადიანი, მეცხრამეტე საუკუნის ქართული ლიტერატურა, თბ., 1967, გვ. 179.

სხვა. გულიდან ყველა მსოფლიო ზრახვის, ფიქრის, წადილის განდევნა და უკაცრიელ გამოქვაბულში ღვთის წინაშე მუხლმოდრეკილი აქტიური ლოცვა-ვედრება განა ასეკეტის ცხოვრების პასიურობის უარყოფელია?

სარწმუნოა კრიტიკოსის განმარტება, რომ „ქრისტიანული რელიგიის კანონების მიხედვით, ბერობა, კერძოდ განდევნილობა, ნებაყოფლობითი აქტია“ (იქვე). მაგრამ, როგორც ვთქვით, მკითხველის განცვიფრებას ის იწვევს, რომ ავტორი ყველა საშუალებით ცდილობს ბერ-მონაზნობის უმკაცრეს ფორმას — განდევნილობას (ტიპურ ასეკეტურ ცხოვრებას) გამამართლებელი საბუთები მოუძებნოს. ამ მიზნით, უწინარეს ყოვლისა, პავლე მოციქულის ავტორიტეტია მოშველებული: „პავლე მოციქულის მკაფიო განმარტებით, ხორცის საქმეა სიძვა, ნრუშობა, მტრობა, შური, წვალება, შფოთი, კაცისკვლა, მთერალობა, ღირწება და ამდაგვარი. მასასადამე, ხორცი ბოროტებაა.

სულის ნაყოფია სიყვარული, სიხარული, მშვიდობა, სულგრძელობა, სიტკბოება, რწმენა, მყუდროება, მოთმინება და ამდაგვარი. მასასადამე, სული სიკეთეა“ (გვ. 142).

პავლე მოციქულთან კამათს ჩვენ არ ვაპირებთ; ექვს გარეშეა. თეოლოგიის მოციქული ხორცისა და სულის (ესე იგი—მიწისა და ზეცის, შესაბამისად-ბოროტებისა და სიკეთის) ურთიერთგამომრიცხველ დაპირისპირებაზე, არც მეტი, არც ნაკლები, გვეუბნება იმას, რაც უნდა ეთქვა. სამწუხარო და დამაფიქრებელი ის არის, რომ კრიტიკოსი პავლე მოციქულს მის მიერ მოხმობილ „მკაფიო განმარტებაში“ დიდებებს და პოულობს კიდევ საკმაო საფუძველს ხორცისა და სულის (ბოროტებისა და სიკეთის) ქრისტიანულ-ასეკეტური შეპირისპირების გამართლებისათვის. დიამეტრულად საპირისპიროა ი. ჭავჭავაძის თვალსაზრისი და განწყობილება. აი, მწერლის ჭეშმარიტი და მართლაც მკაფიო განმარტებანი: „ხორცის დაუძღურებას სულის დაუძღურებაც ზედ მოსდევს“⁹, ან კიდევ: „ცხოვრება ერთიანი მდინარეა ორის დიდის ტოტისა: ერთს რომ ხორცისათვის მოაქვს საზრდო, მეორეს—სულისათვის. თუ ან ერთი დაშვრა, ან მეორე—გვამი ერისა (და მით უფრო ყოველი კაცისა,—ბ. დ.) მკვდარია, ვითარცა უსულოდ ხორცი და უხორცოდ სული...“¹⁰.

კრიტიკული წერილის ავტორს თუ დაუუჭერებთ, ადამიანის საზოგადოებრივი ცხოვრების მიზანი მიწიერი ცხოვრების განკარგება-გაუმჯობესებისათვის, ბოროტებაზე სიკეთის გამარჯვებისათვის შეუპოვარი ბრძოლა, შრომა-გარჯა კი არ არის, არამედ „ადამიანის მიწიერი არსებობის მიზანია გათავისუფლდეს ბოროტებისაგან (ცოდებისაგან) და განწმენდილი მიემგავესს პირველ სახეს, რაკი ღმერთმა ადამიანი შექმნა ხატად თვისად“ (გვ. 142). შემთხვევითი აღარაა, რომ ავტორს ბიბლიური ზღაპარი პირველქმნილი ცოდვით დაცემისა ალალ ჭეშმარიტებად ესახება და მიწიერი ცხოვრების მიზანს ხედავს „ადამიანის ლტოლვაში ღმერთს მიმსგავსებულობისაკენ“, რაც ღვთის ნებითა და დახმარებით ამქვეყნიური ცოდვისა და ბოროტებისაგან ადამიანის განწმენდაში მდგომარეობსო.

„ცოდვისაგან კაცობრიობის სახსენლად, — მოგვითხრობს კრიტიკოსი ბიბლიის რაფინირებული ენით, — ამქვეყნად ღმერთმა გამოგზავნა მისი მხოლოდშობილი ძე... ქრისტემ იტივრთა კაცობრიობის ცოდვა, გოლგოთის გზა

⁹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრული კრებული ათ ტომად, III, თბ., 1953, გვ. 78.

¹⁰ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრული კრებული, ტ. V, თბ., 1955, გვ. 342.

გაიარა და ჯვარს ეცვა. ჯვარცმის პროცესის შინაარსია ხორცის (-ბოროტების) დასჯა და სულის (-სიკეთის) გათავისუფლება...“ (გვ. 142—143). მოშველიებულია IV საუკუნის საეკლესიო მოღვაწის მაკარიოს ეგვიპტელის განმარტებაც: „ადამიანის ბუნებამ რომ იდეალური სახე მიიღოს, აუცილებელია ღმერთის დახმარება. დამოუკიდებლად ამის გაკეთება ადამიანს არ შეუძლია. ამიტომ ადამიანი პირველხატს რომ მიემსგავსოს, ორი ფაქტორია საჭირო — თავისუფალი ნება და ღვთაების დახმარება. ამ დახმარებას ღმერთი სათნოებით ავლენს“ (გვ. 143). ან კიდევ „უპირველესად, ქრისტიანობა არის, ადამიანის შინაგანი მუშაობა, შინაგანი ბრძოლა თავისთავის გარდასაქმნელად, ქრისტეს მისამსგავსებლად. იესოს მიმსგავსება კი უფლის წილში დაბრუნებას ნიშნავს, რამეთუ ქრისტე იყო უხილავი ღმერთის ხატი, მოსული ქვეყნად.

თავისუფალი ნებით ადამიანი იმიტომ ირჩევდა განდევნილობას, რომ ტანჯვის გზით [სიმბოლურად ქრისტეს გზის გამეორებით] დაეგმო ხორცი (=ბოროტება) და სულით (=სიკეთით) ამაღლებული მიმსგავსებოდა უზენაესს. ეს არის განდევნილობის არსი“ (გვ. 143), „ეს გზა გაიარა ილიას განდევნილიც“.

რაც მითავარია, ავტორი უბრალოდ კი არ შეახსენებს ფართო მკითხველს აწ მივიწყებულ ბიბლიურ „ქეშმარიტებებს“, ეს თავისთავად. მისთვის მითავარი ისაა, რომ პოემა „განდევნილის“ (და აღმოჩნდება, რომ ი. ჭავჭავაძის მთელი შემოქმედების) წმინდა ქრისტიანულ-საეკლესიო ორთოდოქსიის თვალთახედვით ახსნა-შეფასებისათვის გზა გაიწმინდოს, მონაზნობის უმკაცრეს ფორმას—განდევნილობა-ასკეტობას გუნდრუკი უკმისო. პოემა „განდევნილი“ თურმე საქმე გვქონია სულისა და ხორცის (ზეციურისა და მიწიერის, სიკეთისა და ბოროტების) იმ შეპირისპირებასთან, რომელიც კრიტიკოსს გულმოდგინე შრომის შედეგად სახარებოდან და მოციქულთა ეპისტოლეზიდან ამოუკითხავს. ამასთან, ბიბლიურ-ღვთისმეტყველური ზღაპრები და დებულებანი მას უკანასკნელი ინსტანციის აბსოლუტურ ქეშმარიტებად ესახება და საქმეს ისე წარმოადგენს, თითქოს ქრისტიანული ორთოდოქსიისა და ასკეტიზმის შესახებ დამიწის ზურგზე კრიტიკულ-მეცნიერული მოძღვრება არც კი არსებობდეს.

ქრისტიანული მესიანიზმის და კლერიკალიზმის ანტისოციალურ არსს ამხელს ფ. ენგელსი, როდესაც წერს: «Утверждая, что человеческий род достигает завершения в их Христе, они приписывают истории мнимую конечную цель, якобы достигнутую Христом... Мы требуем, чтобы истории было возвращено ее содержание, но в истории мы видим откровение не «бога», а человека, и только человека... чем «божественнее», т. е. нечеловечнее, является что-либо, тем меньше мы в состоянии им восхищаться... «богопреисполненные» средние века... привели к полному озверению человека, к крепостничеству... Собственная сущность человека много величественнее и возвышеннее, чем воображаемая сущность всех возможных «богов», которые ведь представляют собой лишь более или менее неясное и искаженное отображение самого человека»¹¹.

ღმერთის იმედითა და ნუგეშით აღვსილი კრიტიკოსი კი მკითხველს დაეჩინებით უმტკიცებს: „ილიას განდევნილიც თავისუფალი ნებით და ღვთაების დახმარებით მიისწრაფოდა უმაღლესი იდეალისაკენ“ (გვ. 143), მაგრამ ტრაგედია მაინც მოხდა; და თურმე იმიტომ, რომ „განდევნილისა და მწყემსი ქალის შეხვედრა მოხდა ადამიანისა და ღმერთის ურთიერთობის პირველ საფეხურზე,

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, об искусстве т. I, М., 1957, гл. 456—458.

როცა კავშირი მათ შორის ხორციელდება გრძობის სურვილით და არა გონების ნებით“ (იქვე).

ქეშმარიტების საბოლოოდ გარკვევას ამ შემთხვევაშიც კრიტიკოსი თეოლოგიის მსახურს ანდობს: „პირველ ეტაპზე, ამბობს მაკარიოს ეგვიპტელი, ადამიანის მისწრაფება ჯერ კიდევ გაორებულია: ერთი მხრივ, იზიდავს ზეციური სულის იდეალური ხატი და, მეორე მხრივ, თავისკენ ეწევა მიწიერი ცხოვრების სახე. ამ დროს არსებითი მნიშვნელობა აქვს გონებას. გონებით უნდა შეერწყას ღვთაების არსს ადამიანი. მაშინ მყარდება უწყვეტი კავშირი უზენაესსა და ადამიანს შორის“ (იქვე).

კრიტიკოსი გულნატყენია, მეუღაბნოეს არ ეყოფო „გონების ნება“, რომ მთლიანად შემოებერთყა გრძობადი ცხოვრების მოთხოვნილებანი, ქეშმარიტად ადამიანური ვნებანი და ამ გზით ღმერთთან ურთიერთობის მეორე — უმაღლეს საფეხურზე ასულიყო, შერწყმოდა უფალს. „რამ გამოიწვია განდეგილის შეცდომა? — კითხვას სვამს კრიტიკოსი და უბასუხებს, — ხორცისა და სულში ღმერთის თანაბარ გამოვლენას, ხორცისა და სულის თანაბარ მშვენიერებას განდეგილი გრძობის თვალთ უყურებდა და არა გონების. ამიტომ მათ შორის განსხვავების აღმოჩენა გაუჭირდა. განსხვავების აღმოსაჩენად გონების ნება იყო აუცილებელი. ე. ი. განდეგილი ღმერთთან ურთიერთობის მეორე საფეხურზე უნდა ასულიყო. იგი კი, როგორც უკვე ითქვა, პირველ საფეხურზე იდგა, როცა კავშირი ხორციელდება გრძობის სურვილით და ადამიანი ჯერ კიდევ გაორებულია“ (გვ. 145). განდეგილის მხრივ ხორცისა და სულის გაორების დასაძლევად საჭირო იყო „ხორცის მშვენიერების კვლავ ხილვა და მისი დაძლევა“. მწყემსი ქალის სახით განდეგილმა კვლავ იხილა მიწიერი ცხოვრების მშვენიერება, მაგრამ „ღმერთთან ურთიერთობის მეორე საფეხურზე“ ვერ ავიდა, „განსაცდელს... ვეღარ გაუძლო. იგი დაეცა“ (იქვე).

კრიტიკოსი აკეთებს მრავალმნიშვნელოვან დასკვნას: „ამრიგად „განდეგილში“ ილიას გამოყენებული აქვს ცოდვილთა ცემის კლასიკური სიუჟეტი, მაგრამ ამჯერად დაცემა გამოწვეულია რწმენის ღალატით. ამდენად „განდეგილი“ რწმენის ტრაგედიაა. რწმენის ღალატი კი შედეგია ადამიანის გაორებისა და ნებისყოფის სისუსტისა“ (იქვე, ხაზგასმა ავტორისა). ჩვენ უკვე ვნახეთ, კრიტიკოსი ადამიანის (მეუღაბნოეს) თუ რომელ გაორებასა და ნებისყოფის სისუსტეზე ლაპარაკობს.

„მწყემსი ქალი სხვა არა არის რა, თუ არა განდეგილის მიერ უარყოფილი მიწიერი სინამდვილე“ — ხაზგასმით წერს კრიტიკოსი და გვიმტკიცებს, რომ ეს მიწიერი სინამდვილე მხოლოდ და მხოლოდ ხორციელი (ბოროტებისა და ღირწების) სინამდვილეა, ხოლო სულის მშვენიერება მთლიანად და სავსებით განდეგილის საკუთრება არისო. საბუთად კი მოყვანილია მეუღაბნოეს სენაკში მოხვედრილი მწყემსი ქალის მშვენიერების აღწერა:

გასოცარი რაღაც შეენება
 განდეგილს თვალწინ წარმოედგინა:
 ყმაწვილი ქალი, სავსე სიცოცხლით,
 სავსე შეენების ჯაღოთი, გრძობით,
 ნაზად, ამყად ცეცხლის პირს იქდა,
 ეით მინდვრის შველი ყელმოღებობთ.

ეშხითა მფრტვეესა მის ზესა თვალეს
 ევით ცეცხლი სითბოს ეცილებოდა,
 მის ელფერთაგან თვით ცეცხლის შუქი,
 ვითა ძღვეული, უკუ-პრთებოდა.
 თვით მადლს ტრფობისას რომ მოესურვოს
 ხორცსმულად ვლენა ოდესმე ჰქვენად,
 უკეთესს სახეს ვერ ინატრებდა
 ოავის სიცხოვლის გამომსახველად.
 მაშინაც ვინ სთქვას, ვინ ვის აშვენებს,
 მაღლი ამ სახეს, თუ სახე მადლსა!...
 თვით შური, მტრობა ვერ უპოვიდა
 ქალს მშვენიერსა ვერაფერს ნაკლსა.
 მის თვალთა ელვით, ღაწვთა შუქფენით,
 გულ-პყრდის რხევით ვინ არ ათრთოლდეს!...
 დახე მის ტუჩთა.. თითქო, თვით ტრფობას
 თვის ნაზი კოცნა ზედ დარჩენოდეს.

ადამიანის სახისა და სულის მშვენიების პოეტური განსახების ამ სწორ-
 უპოვარ სტრიქონებს ა. ბაქრაძე ასე განგვიმარტავს „როგორც ხედავთ, ილია
 არსად არცერთ სიტყვას არ ამბობს მწყემსი ქალის სუ-
 ლიერ მშვენიერებაზე. მხოლოდ და მხოლოდ გარეგნულ
 სილამაზეს ექცევა განსაკუთრებული ყურადღება. ეს
 ნიშნულია. სამაგიეროდ... მეუღაბნოეს სულიერ სილამაზეს კი, პირიქით, და-
 წერილებით და გულმოდგინედ აღწერს“ (გვ. 145, ხაზგასმა ჩვენია, — ბ. დ.).
 პოემიდან მოყვანილია განდევლის დამახასიათებელი ტაეპები, მოგვაქვს შე-
 მოკლებით:

არ იყო ხნეირ, მაგრამ ვით წმინდანს
 სულის სიმაღლე ზედ დასჩენოდა,
 ზედ ეტყობოდა, რომ სული მისი
 სულ სხვა მსოფლიოს შეპიზნებოდა.
 სახე გამზადარი, კუშტი და მწყარლი
 სიწმინდის მადლით დამშვენებოდა.

 ლოცვით და მარხვით ხორც-უძღურ-ქმნილი
 ჰკავდა წმინდანსა იგი წამებულს.
 მრავალჯვით ტანჯულს და ტანჯვით ზედა
 ძლევი-მოსილსა და განდიდებულს.

კრიტიკოსს გამოაქვს საბოლოო დასკვნა „ორი მშვენიერებაა. ერთი ხორ-
 ცისა და მეორე სულისა“ (იქვე). იგი კვალდაკვალ მიჰყვება ხორცისა და სუ-
 ლის ასკეტურ შეპირისპირებას და, სამწუხაროდ, ფიქრობს, რომ პოემის ავ-
 ტორიც იმავე გზით ვიდოდა. სინამდვილეში ილია გვაწმუნებს, რომ ცხოვრე-
 ბისაგან განდგომილი მეუღაბნოეს ძლევა მოსილება, სულის სიმაღლე და სი-
 ღიადე—მოჩვენებითი, წამიერია. მხოლოდ ამქვეყნიური ცხოვრებაა ერთად-
 ერთი მშვენიერება, რომელიც სენაკს შეხიზნულ განდევილს მწყემსი ქალის სა-
 ხით გამოეცხადა. პოემის არა მხოლოდ კრიტიკოსის მიერ მოყვანილ ტაეპებში,
 არამედ მრავალჯვის სხვაგანაც ხაზი ესმება ქალის (მეტაფორულად — მიწი-
 ერი, გრძნობადი ცხოვრების) სილამაზესა და მშვენიერებას: „ვის არ მიიმხ-
 რობს, მოინადირებს ყოვლად ძლიერი მშვენიერება!... თქმულა — მხეციც კი
 გააფთრებული მის წინ დატკებდა და დაწყნარდება“, ან კიდევ: „საოცარ იყო

მიძინებული იგი სიტურფე, იგი მშვენება!... თითქო მის შექმნას ერთადერთად...
 ლანო თვით სიყვარული და ნეტარება, — და მრავალი სხვა. წინასწარ აკვირ-
 ტებული მოსაზრება ა. ბაქრაძეს აიძულებს უმოწყალოდ გააცუდოს ილიას
 უშესანიშნავესი თქმა: „თვით შური, მტრობა ვერ უპოვიდა ქალს მშვენიერსა
 ვერაფერს ნაკლს“. კრიტიკოსმა კი მწყემსი ქალის მშვენიერებაში ისეთი და
 იმდენი ნაკლი იპოვა, რომ ამ მშვენიერებიდან თითქმის აღარაფერი დატოვა.

ქართულ კრიტიკაში დიამეტრულად საპირისპირო, მართებული აზრია
 განვითარებული. მაგალითისათვის აქ მოვიყვანთ აკად. გ. ჯიბლაძის მოსაზრე-
 ბას: „მართლაც მშვენიერების განსახიერებაა ეს ყმაწვილი ქალი, სიცოცხლით
 სავსე და ასევე „მშვენების“ ჯადოთი. გრძნებით“. აქ არ არის სილამაზის ში-
 შველი აღწერა. ყველაფერი მოქმედებს და შიშა გადატანილი... გარეგნული
 ნიშნები სილამაზისა... მეტად შეზღუდულია.. რატომ გვეძლევა მშვენიერების
 სრული აღქმა, რატომ ვრჩებით მოხიბლული მწყემსი ქალის არაჩვეულებ-
 რივი სილამაზით? იმიტომ, რომ ილია ჰავეჰავე ახერხებს სილამაზის გად-
 მოცემაში არ გაჰყვეს შიშველი აღწერის გზას“¹².

მართლაც, ნორმალურ ვითარებაში შეუძლებელია ვამტკიცოთ, რომ ილია
 უარყოფს მწყემსი ქალის სულიერ მშვენიერებას და მხოლოდ და მხოლოდ
 გვამის სილამაზეზე ლაპარაკობს!... რასაკვირველია, ქრისტიანული ორთოდოქ-
 სია და მისი მსახური — ბეთლემის მეუღაბნოე სულის სიმშვიდესა
 და მშვენიერებას ხორცისაგან სულის განწილვისა, ცხოვრების სიავკარგისაგან
 ასკეტურ განდგომასა და ღმერთსმიმსვავსებულობაში დაქდებს (იხ. პოემის
 III, IV, V, VI თავები), მაგრამ პოემაში ილია სწორედ იმას შთაგვაგონებს,
 რომ ასეთი მშვენიერება და ბედნიერება საერთოდ არ არსებობს. სულსა და
 ხორცის მშვენიერება, მის განუწილველ ერთიანობაში, მხოლოდ მიწიერი, ამ-
 ქვეყნიური სინამდვილეა, რომლის პოეტურ განსახებადაც ილიამ მწყემსი ქა-
 ლი წარმოგვიდგინა. სწორედ ამაშია განდებული ისა და მწყემს-
 სი ქალის შეპირისპირების დადებითი საზრისი, პირვე-
 ლის უთუოდ დამარცხებისა და მეორის უთუოდ გამარ-
 ჭეების გარდუვალობა.

კრიტიკოსის მთელი სიმპათია კი მეუღაბნოეს მხარეზეა. იმავე ზომით იგი
 ათვალწუნებით უცქერის მწყემს ქალს, იგი არ უნდა ვივლევოთ ცხოვრების
 „აქტურობის განსახიერებადო“. „მართალია, მან გაახსენა მეუღაბნოეს მიწი-
 ერი ცხოვრების მშვენებანი, მაგრამ არაფერი უთქვამს ისეთი, რაც მწირისათ-
 ვის უცნობი იყო. არც ამ ცნობილი მშვენიერების დასაცავად გამოუმჯღავნებია
 ქალს განსაკუთრებული ენერჯია“ (გვ. 143). პოემის პათოსთან ამ სავსებით
 შეუთავსებელ დასვენს კრიტიკოსი აფუძნებს მეუღაბნოეს მისამართით მწყემს-
 სი ქალის სიტყვებზე:

ან შენ როგორ სძლებ უწუთისოფლოდ!
 მერე იცი კი რა-რიგ ტყბილია!
 აქ სიკვდილია, იქ კი სიცოცხლე,
 აქ ჭირია და იქ კი ლხინია.
 ნუთუ თვისტომი, ტოლი და სწორი
 ყველა გულიდამ ამოვიღია?
 ნუთუ ნადველი, დარდი და ჭაერი

¹² გ. ჯიბლაძე, ილია ჰავეჰავე, 1966, გვ. 352 (დაყოფა ავტორისა).

თან არავისი წამოვიღია,
 არ ვაგონდება არც მამა, დედა,
 ან ძმა, ანუ და, ან სახლი, კარი?
 ნუთუ მისდღეში არა გყოლია
 მოკეთე გულის შემატყვიარი?!
 როგორ მოშორდი?...

მერე და რატომ არის ეს სიტყვები ენერგიასა და არგუმენტირებას მოკლებული. მით უფრო, რომ მართო ამ სიტყვებით როდი ამოიწურება მწყემსი ქალის კამათი მეუღაბნოესთან. დიალოგი, რომელშიც მიწიერი ცხოვრების ცხოველმყოფელობის დღადადისი ნათელყოფს განდევლობა-ასკეტობის უმწეობას და ამაოებას, გაშლილია პოემის XVIII—XIX—XX თავებში. მომდევნო თავებიც სწორედ ამ დიალოგის ლოგიკური გაგრძელება და დასრულებაა. ცხადია, ილიას არ შეეძლო სოფლელი ქალი ფრანგი მატერიალისტ-ათეისტების არგუმენტებით აემეტყველებინა, მწყემსი ქალი არც არის ათეისტი; ბუნებრივია, რომ ასევე ბერის დასაპარცხებლად სრულიად საკმარისი აღმოჩნდა ჯანსაღი აზრი ხილული ქვეყნის მშენიერებისა და დაუთმობლობისა. მკითხველისათვის ფსიქოლოგიურად საეხებით მოტივირებული და მხატვრულად დამაჯერებელია მიწიერი ცხოვრების ერთადერთობა და მშენიერება. მწყემსი ქალი ცხოვრებისეული გრძნობისა და აზრის ერთიანობის სახემოსილებაა. კრიტიკოსის მხრივ მისი სიტყვების ენერგიულობასა და ცხოველმყოფელობაში ეჭვის შეტანა მკითხველისათვის საეხებით გაუგებარი რჩება.

ზედმეტი არ იქნება აქ გავიხსენოთ მ. გორკის „ქალიშვილი და სიკვდილი“. ქალიშვილი, ბუნების ეს ალალი შვილი, უკან ახევიანებს სიკვდილს არა რიტორიკული მსჯელობის ლოგიკის ძალით, არამედ ერთი შეხედვით სრულიად უბრალოდ — მიჯნურისათვის მარად ანთებული მოსიყვარულე გულით. ცნობილია, პოემაში ხილული, გრძნობადი ქვეყნის სიტკბოებისა და მშენიერებისადმი ძლიერი სიყვარული ამარცხებს სიკვდილს. ქალიშვილი სიცოცხლისა და სიყვარულის მშენიერების სახემოსილებაა, რომელიც ჩვენ პოემა „განდევლის“ მწყემს ქალს გვაგონებს. მწირო კი უკაცრიელ გამოქვაბულში დამკვიდრებით საკვდილთან არის წილნაყარი; სულის განწმენდისათვის ცხოვრებისაგან განდგომილი მეუღაბნოეს თავგანწირვა სინამდვილეში არის არარაობისთვის, სიკვდილისთვის შეწირული სიცოცხლე, ასკეტიზმის გარდუვალი და სრული მარცხი. მწყემსი ქალის გამარჯვება კი ამქვეყნიური. ქეშმარიტად უმაღლესი მშენიერების: სიცოცხლისა და სიყვარულის აპოთეოზია.

მართლაც, მწყემსი ქალის სახით მიწიერი ცხოვრების ყოვლისმომცველობასა და ყოვლისშემძლეობასთან უკანასკნელად შეჯახებაში იმსხვერვა ასკეტის ყველა ილუზია; სულის სახსნელად თურმე მას უბედურების გზაზე უვლია. სწორედ მწყემსი ქალის განსაკუთრებულად ენერგიულმა სულისკვეთებამ, სიცოცხლისადმი სიყვარულის ძალამოსილებამ აიძულა მეუღაბნოე ეთქვა ასკეტიზმისათვის მომაკვდინებელი სიმართლე: „ხსნა ყველგან არის... ხოლო გზა ხსნისა ასეთი მერგო მე... უბედურსაო“; თუმცა ამ გულწრფელი აღიარების გამო ბეთლემის მეუღაბნოემ კრიტიკოსის მხრივ შემდეგი მკაცრი საყვედური დაიმსახურა: „ეს იყო საბედისწერო შეცდომა. თვინიერ ღმერთის დახმარებისა, ხსნა არ ხორციელდება. მხოლოდ ადამიანის თავისუფალი ნება და ღვთაებრივი სათნოებაა ღმერთთან მიმსგავსების ერთადერთი საშუალება“ (გვ. 145). მა-

შასადამე, ღმერთის სათნოება-დახმარების გარეშე საშველი და სახილველი არსად ყოფილა!

ილია ჭავჭავაძე კი გადაჭრით ფიქრობს და გეარწმუნებს, რომ მიწიერ ცხოვრებასთან შეჯახებაში განდევნილი რეალური აუცილებლობით უკვე ძლეულია; იგი სიკვდილის კარიბჭეზე მწყემსი ქალის (ე. ი. ამქვეყნიური ცხოვრების) სიღიადის და მშვენიერების წინაშე პირისპირ მდგომი ერთხელ მაინც, და უკანასკნელად, მოასწრებს ჭეშმარიტი გრძნობისა და სულიერი ნეტარების განცდას:

დიღ-ბანს დასცქერდა... ნეტა რა სხივი
გულს ჩაეფინა წელი და თბილი!...
ჰქრწის, მაგრამ იგი ძრწოლა რად არის
ესოდენ ამო, ესოდენ ტკბილი!
აქამდისაც ხომ გული უძვერდა...
ეხლა სულ სხვაა მის გულის ძვრას..
ეხლა მის გული თითქოს ებანს სცემს
და ისმის ჩუმე ეზნის სიმთ ეფერა.
როგორ იწამოს და რა დაარქვას
ამ ჭერ არ ცნობილს სიტკბობასა?
თუ ცოდვა არის, ეგრე რადა ჰგავს
სულისთვის აღთქმულ უკვდავებასა?

მაშასადამე, სულისთვის აღთქმული უკვდავებისა და სიტკბოების ადგილსამყოფელი ეს ქვეყანა ყოფილა, რომელიც მწიერს მწყემსი ქალის სახით გამოეცხადა. გაუგებარია, თუ რატომ არ თანაუგრძნობს კრიტიკოსი ცხოვრებისაგან ძლეული მწიერის უკანასკნელ. მაგრამ ჭეშმარიტად გულწრფელ-ადამიანურ განცდას. ასევე ყურადღებიდან მოლიანადა გამოშვებული პოემის ფინალი, რომელიც ავტორის იდეურ-ესთეტიკური მრწამსის დასკვნითი გამოხატულება:

და იქ, სად წმინდანთ უდიდებით
ღმერთი მსჯავრის და ჭეშმარიტების,
იქ, სად უწირავთ უფლისა მიმართ
მსხვერპლი ჭებისა და ღალადების,—
აწ შორის ნანგრევთ და ნატამალთა
მარტო ქარილა დადის და ქშუის,
და გამომფრთხალი ჭეჭა-ჭუხილით
მუნ შეხეწილი ნადირი ღმუის...

ეფიქრობთ, ცხოვრებისაგან ასკეტური განდგომის, ხორცისაგან სულის განწილისა და ღვთაებრივი განწმენდის ფუჭი ოცნება და მისი გარდუვალი დამარცხება, არავის არ გამოუხატავს უფრო მძაფრსა და შთამბეჭდავ ფერებში, ვიდრე ეს ქართველმა გენიოსმა პოემა „განდევილში“, დასკვნითი სახით კი მის ფინალში, გამოხატა.

აკად. კ. კეკელიძემ ლიტერატურული პარალელების მომარჯვებით ყურადღება გაამახვილა პოემა „განდევილის“ ზოგიერთ არსებით მომენტზე. მეკლერის უეჭველი დასკვნით, მაშინ როდესაც, მაგალითად, ევგვიბტელი ბერისა და მარტინიანეს „ცხოვრების“, ასევე ლ. ტოლსტოის „მამა სერგის“ „მაცდუნებელი ქალები“ „მსუბუქი ყოფაქცევის... ერთნაირად გაქნილები არიან და ერთნაირად მოქმედებენ“, „ილიას მწყემსი ქალი ნამდვილი ბუნების შვილია. ის სრულიად შემთხვევით, მოულოდნელად, წინასწარი განზრახვის გარეშე მოხ-

ვდება განდევნილის საყუდთან¹³. საქმე ის არის, რომ მწყემსი ქალის სახით მეუღლანოეს წინაშე აღიმართება არა მხოლოდ „ქალწულებრივი“ უმანკოების ასკეტური დაცვის პრობლემა, არამედ საერთოდ ამქვეყნიური ცხოვრების მიღების ყოვლანაირი პრობლემა. აკად. კ. კეკელიძე იქვე შენიშნავს კიდევ, „ასკეტისში არაა დედაკაცთან ხორციელი კავშირის უარყოფა მარტო“ (გვ. 21). მსკოვანმა მეცნიერმა ბეთლემის მეუღლანოეში კანონზომიერად ამოიცნო ტიპური სახე სინამდვილის უარყოფელი იმ უკიდურესი ასკეტისა, რომელიც თავის ცხოვრებას ვალევს ხოლმე, „ლოცვა-ვედრებასა, სინანულსა, სენილისის ქენჯანსა და მძაფრ ასკეტურ მოღვაწეობაში“ (იქვე, გვ. 21).

აკად. კ. კეკელიძეს „განდევნილში“ ცხოვრების მიღება-არმიღების პრობლემის მასშტაბური და განსაკუთრებული მხატვრული სიძლიერით პროგრესულ-სოციალური გადაწყვეტა აქვს მხედველობაში, როდესაც ლიტერატურული პარალელების საფუძველზე გამოაქვს უდავო დასკვნა: „მარტინიანესა და ეგვიპტელი ბერის „ცხოვრების“ უბრალო, უღაზათო მოთხრობა ი. ჭავჭავაძის „განდევნილში“ შეუდარებელ მხატვრულ ფორმებშია მოცემული, გაცილებით უფრო მხატვრულში, ვიდრე ის ლ. ტოლსტოის გადმოთქვია. გმირთა მოქმედების ფსიქოლოგიური მოტივაცია ილიას ნაწარმოებში უფრო მძაფრადაა მოცემული, ვიდრე „ცხოვრების“ უბრეტენზიო თხრობაში“ (იქვე, გვ. 20).

კრიტიკოსი ა. ბაქრაძე კი ძალიან შორს მიდის და „განდევნილის“ მისეულ შეფასებას მთლიანად ავრცელებს ილიას შემოქმედებაზე. ილიას ლექსებსა და ეპიკურ ნაწარმოებებში აღწერილიაო „ყველა ის ცოდვა, რასაც ხორციის საქმედ მიიჩნევს პავლე მოციქული“, ამიტომ ამქვეყნიური სინამდვილის უარყოფა და ქრისტეს უკვდავ სულთან შეერთება გარდუვალიაო (იხ. გვ. 147).

პოემა „აზრილში“ „მყინვარწყვერზედ მდგომი მოხუცებული“ ქრისტეს სულის განსახება ყოფილა: „მყინვარწყვერი იმ უზენაესის საცხოვრისია, რომლის თვალი დარაჯობს საქართველოს“. კრიტიკოსის დამატებითი განმარტებით მყინვარის ბეთლემს შეხიზნულმა „გ ა ნ დ ე გ ი ლ მ ა მ ი ა შ უ რ ა ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს უ კ ვ დ ა ვ ს უ ლ ს და მის წიაღში ეძებს როგორც საკუთარ, ისე ქვეყნის ხსნას. ილიას აზრით კი, საქართველოს ეს უკვდავი სული ქრისტიანული მოძღვრებაა. ჯერ ერთი, იმიტომ რომ საქართველო ღვთისმშობლის წილხვედრი ქვეყანაა... და, მეორეც, საქართველო თავად ეწამა მაცხოვრისათვის“ (გვ. 147. ხაზგასმა ავტორისა). კრიტიკოსის მტკიცებით კაცობრიობის საუკეთესო იდეალების განხორციელებას ილია აკავშირებდა ქრისტიანობის ზეიმთან. „საყოველთაოდ ცნობილია, როგორი აღტაცებით შეხვდა ილია პარიზის კომუნას და როგორ განიცადა მისი დამარცხება“, — შეგვახსენებს კრიტიკოსი, — და თურმე იმიტომ, რომ ილიას მართლაც საყოველთაოდ ცნობილ ლექსში („1871 წელი 23 მაისი“) „პ ა რ ი ზ ი ს კ ო მ უ ნ ი ს ი დ ე ა ლ ე ბ ი და ქ რ ი ს ტ ე ს მ ც ნ ე ბ ა გ ა ი გ ი ე ბ უ ლ ი ა. ე ს ა რ ა მ გ ო ნ ი ა ს ა დ ა ო ი ყ ო ს“ (იქვე, დაყოფა ჩვენია, — ბ. დ.) ან კიდევ: „პროვინციის ხსნა... მტკიცედ უკავშირდება ღმერთმომსგავსებულობის პრობლემას. ამას ილია აშკარად და მკაფიოდ ამბობს „კაცია-ადამიანიშო!“ (გვ. 148). სამწუხაროა, რომ პრინციპულად მიუღებელი და დაუჭერბელი ავტორის ყველა შემოთხვევაში უდავოდ მისაღებად, მკაფიოდ დასაჩერებლად ესახება.

¹³ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, თბ., 1945, გვ. 20.

აი, კრიტიკულ წერილში განვითარებული თვალსაზრისის შემავაშებელი დასკვნა: „სრულიად ნათელია, რომ ილიას შემოქმედებაში ქრისტიანობა მიჩნეულია პიროვნებისა და ერის მხსნელ მოძღვრებად. ამიტომ თვლიდა იგი პოეტს ღვთის კაცად“ (გვ. 147. ხაზგასმა ავტორისაა). წერილის უკანასკნელ აბზაცშიც ბოლომდეა გამჟღავნებული კრიტიკოსის ხეშიადი: „ასე ეჩაქვება „განდევლის“ პრობლემატიკა ილიას მთელ შემოქმედებას. ამიტომ ტოვებს ეს პოემა ილიას შემოქმედების გვირგვინის შთაბეჭდილებას“ (გვ. 148).

მაშასადამე, მართლაც დამაგვირგვინებელი ნაწარმოების—„განდევლისათვის“ კრიტიკოსს ხელი იმიტომ ჩაუვლია, რომ ილია ჰავაშაძე მკითხველის წინაშე წარმოადგინოს, როგორც მართლმორწმუნე ქრისტიანი, კიდევ მეტი, მონაზნობა-განდევლობის სრული შემწყნარებელი, რომელიც მორალურად შელახული და ეკონომიურად დაცემული სამშობლოს ხსნას თურმე ქრისტეს მოძღვრების საზეიმო გამარჯვებაში ხედავდა. რასაკვირველია ყველაფერი ეს ისტორიული სინამდვილისაგან სრული დაშორება, უხეში შეცდომაა.

ილია ჰავაშაძე იყო გასული საუკუნის ღირებულ სამოციანელთა ღირსეული მეთაური, რომელსაც ყველაზე ნათლად და გარკვევით გაეგებოდა მშობელი ქვეყნის ეროვნული და სოციალური ტკივილები. მან პირველმა აღიმალა ხმა სიბუნელის, უმოძრაობის, ცხოვრების ყოველგვარი რუტინის წინააღმდეგ. როდესაც ჩვენ რელიგიისადმი ი. ჰავაშაძის დამოკიდებულების საკითხს ვარკვევთ, უნდა ამოვიღოთ ამ დიდი მოაზროვნისა და შემოქმედის მთელი მემკვიდრეობის მთლიანი კონტექსტიდან. ცნობილია, რომ წერილში „საქართველოს მოამბეზედ“ (1963 წ. იანვარი) ილიამ საშური სიზუსტით ჩამოაყალიბა „სამოციანელთა“ სოციალურ-პოლიტიკური და მხატვრულ-ესთეტიკური მოქმედების სახელმძღვანელო პროგრამა. ამ ისტორიულ დოკუმენტში უბრალო მინიშნებაც კი არ არის ქრისტიანული იდეოლოგიის რაიმე სოციალურ დანიშნულებაზე ახალ დროში. პირიქით, წერილის მთელი სულისკვეთება, რომლისთვისაც ილიას არასოდეს არ უღალატია, ქრისტიანული ორთოდოქსიისა და საერთოდ ყოველგვარი რელიგიური იდეოლოგიის წინააღმდეგ არის მიმართული. რევოლუციური სულისკვეთებით აღზნებულმა ილიამ, დადგა რა ცხოვრების გარდაქმნა-განკარგებისათვის ბრძოლის შუაგულში, „მგზავრის წერილებში“ ხატოვანად, მაგრამ მკვეთრად გამოსახა საკუთარი შემოქმედების პროგრამა: „წარიღეთ ეს ბნელი და მშვიდობიანი ღამე თავის ძილითა და სიზმრებითა და მომეცით მე ნათელი და მოუსვენარი ღღე თავის ტანჯვითა, წვალებითა, ბრძოლითა და ვაი-ვაგლახითა!“¹⁴ ეს არის მყინვარისა და თერგის, ბნელი ღამისა და ნათელი ღღის უნიკალური მხატვრული შედარებიდან გამოტანილი საპროგრამო დასკვნა. ილიას მრწამსი ცხოვრების ქმედით-რევოლუციური გარდაქმნისა გაფართოებული, გაღრმავებული და განვითარებულია პოემა „განდევლის“¹⁵. ამავე ზომით მწერალი უარყოფს ცხოვრების ჰიერ-ვარამისაგან ქრისტიანულ-ასკეტური განდგომის მავნე თვალსაზრისს. ცივი, მიუკარგებელი, ბნელეთით მოცული მყინვარის ბეთლემი ილიასთვის მართლაც არის უძრავი ღვთაებრივი სულის, ცხოვრებიდან ასკეტური განდგომისა და უმოქმედობის სიმბოლო, მაგრამ არა მისი ცნობისა და აღიარების, არამედ პრინციპული უარყოფის თვალსაზრისით. დროის შე-

¹⁴ ი. ჰავაშაძე, თხ. სრული კრებული ათ ტომად, ტ. II, თბ., 1950, გვ. 22.

საფერისი პროგრესულ-რევოლუციური სულისკვეთება ილიამ გადმოსცა სიტყვებით: „საცა მოძრაობაა, იქ სიცოცხლეც არის“¹⁵.

მართალია, ილია ჰავეკავაძემ რელიგიისადმი დამოკიდებულების წინააღმდეგობრივი გზა გაიარა, მაგრამ მრავალ კრიტიკულ-მეცნიერულ გამოკვლევაში ამჟამად დასაბუთებულია, რომ ილიას პროგრესული მსოფლმხედველობა და რევოლუციური დემოკრატიზმით გამსჭვალული სულისკვეთება არ ითავსებს თეოლოგიურ-ქრისტიანულ მსოფლმხედველობას, მით უფრო მონაზონების უმეცარეს ფორმას — ცხოვრებისაგან ასკეტურ განდგომას. შედარებით მოკლე მოკულობის სტატია არ იძლევა ამ საკითხის ამომწურავად განხილვის საშუალებას. მიუვითთებთ მხოლოდ ზოგიერთ ძირითად მომენტზე.

სტუდენტობის წლებში ილიამ უკვე ანგარიში გაუტწორა რელიგიურ რწმენას, საბოლოოდ გამოეთხოვა მას. პოეტი ღვთიურ გრძნობას უწოდებს „სიზმრების სარწმუნოებას“, „ფუჲ ალს“ და გადაპრით მიდის იმ დასკვნამდე, რომ სხვა სამოთხე და ჯოჯოხეთი, გარდა ამქვეყნიური ცხოვრებისა, არსად არ არსებობს: „ჩვენი სამოთხეც, ჯოჯოხეთიც, თითონ ვართ ჩვენა“, პოეტი ღმერთს უწოდებს ტირანს, დესპოტს, რომელიც მორწმუნისაგან მონურ ქედმობრასა და ხვეწნა-ვედრებას მოითხოვს, ბეთლემის მეუღღბანოვს რწმენა-მოქმედების საპირისპიროდ პოეტი ღმერთის მისამართით ამბობს: „შენ დესპოტი ხარ! გიყვარს ხვეწნა და თაყვანება, მაგრამ მათ ჩემგან შენი სიბრძნე ნუ ელოდება“. პოეტი ასე მიმართავს ღვთის ხვეწნა-თაყვანებაში ამაოდ დამაშვრალ მორწმუნე სულს: „შენ, რომელიცა სხვის ნებისა აღსრულებაში უნდა ხედავდე ყოველთვის შენს ნეტარებასა. შენ, რომელიცა შენ მტანჯველის სულის ქებაში, უბრალოდა ღლი ემაგ შენსა უკვდავებასა“ („ირაკლი“, 1860 წ.). ილიამ უფრო ადრეც გარკვევით გვითხრა, რომ სიღიადისა და უკვდავების ერთად ერთი სასუფეველი ხილული ქვეყანაა, ხოლო სიკვილის შემდეგ თვით უძლიერესი პიროვნების „მშვენიერ არსის მაგიერ გვრჩება ერთი მუჲლა გამხმარი მტვერი“ („სანთელი“, 1857 წ.).

ილია პრინციპულად უარყოფდა ყოველგვარი რელიგიის საყრდენ საფუძველს — ღმერთსა ხ უ რ ე ბ ა ს, კ უ ლ ტ მ ს ა ხ უ რ ე ბ ა ს; ადამიანის მიწიერი ცხოვრების განაჯრგებისათვის მეზრძოლი ავითარებდა თვალსაზრისს—„კაცთათვის მსახურება მსახურებაა ღვთისა“. ილიას რწმენის ობიექტი, უმაღლესი ზრუნვის საგანი — ადამიანი, მისი ამქვეყნიური ცხოვრებაა. მეცნიერება ადამიანის მიწიერი ცხოვრების, შრომისა და ბრძოლის უფაქიზეს რწმენად უნდა გადაიქცეს და ეს მან გამოხატა ფორმულით: „გამეცნიერებული სარწმუნოება და გასარწმუნოებული მეცნიერება“¹⁶, რასაც არავითარი საერთო არა აქვს ორთოდოქსალურ ქრისტიანულ თეოლოგიასთან, ცხოვრების სიავკაცისაგან ასკეტურ განდგომასთან. ილია თავად დარწმუნებული იყო და თანამემამულეებს შთაავონებდა, რომ „ეს ქვეყანა ტაძარი—კი არ არის, საცა კაცი უნდა ჰლოცულობდეს, არამედ სახელოსნოა, სადაც უნდა ირჯებოდეს და ჰმუშაობდესო“¹⁷. ამასთან ცალკერძ ადამიანი, როგორც, მავალითად, ეგოისტრი მეუღღბნოე იყო, ვერასოდეს ვერ მიადწევს სასურველ ბედნიერებას: „ადამიანი ცალკედ ერთი სუსტი და უღონო დანაბადია; მისი სულიერი და ხორციელი

15 ი. ჰავეკავაძე, თხზ., ტ. III, თბ., 1953, გვ. 391.

16 ი. ჰავეკავაძე, თხზ., ტ. IV, თბ., 1955, გვ. 253.

17 ი. ჰავეკავაძე, თხზ., ტ. IX, თბ., 1957, გვ. 114.

ბუნება ისეა აგებული, რომ ცალკე ყოფნით, მარტო ყოფნით, ვერას-გზით ვერ მიაღწევს ბედნიერებასა³⁸. ადამიანთა შემოქმედებითი ძალების ვაერთიანებისა და ბედნიერების ერთადერთ წყაროდ კი ილიას შრომის ახსნა, შრომის საყოველთაო სუფევა მიაჩნდა. „შრომისა ახსნა—ეგ არის ტერიით ძლევა მოსილი ამ საუკუნის...“, — ამბობს იგი პოემა „აჩრდილში“. აუხსნელი, ე. ი. დამონებული, შრომა კი მტარავალთაგან მიტაცებული თავისუფლება:

თავისუფლებავ, შენ ხარ კაცთა ნეთსაყუდარი,
 შენ ხარ ჩაგრულის, წვალბულის წმინდა საფარი,
 * * * * *
 მტარავალთა თქმითა ოდითვე ხარ შენ აკრძალული,
 ხე ცნობადისა, ედემს რგული, შენი ხე იყო;
 მაგრამ სამოთხეც, ყოველისფრით აღსაყვე, სრული,
 პირველ კაცთათვის უშენოდა არაა იყო.

ვფიქრობთ, პოემა „ქართლის დედიდან“ აქ მოყვანილი ადგილი იმის ნიმუშადც გამოდგება, თუ როგორ იყენებდა ბიბლიურ მასალას მეტაფორული აზროვნების დიდოსტატი ღვთისმეტყველებისაგან პრინციპულად განსხვავებული, სრულად ახალი, ამქვეყნიური იდეურ-ესთეტიკური შინაარსის გამოსახატავად.

სამწუხაროდ, ა. ბაქრაძე ვერ დგას სასურველ დონეზე, როდესაც მხატვრულ ნაწარმოებებში ღმერთისა და ქრისტეს, ხატისა და ჯვრის, სამოთხისა და ედემის, ჯოჯოხეთისა და წაწყმედის — მეტაფორული მნიშვნელობით მოხსენიების გამო ი. ჭავჭავაძის მართლმორწმუნე ქრისტიანად მიიჩნევს. პოეტურ-მეტაფორული აზროვნების სპეციფიკის ასეთი გაუთვალისწინებლობის შემთხვევაში კრიტიკოს შეუძლია თითქმის ყველა მწერალი იმავე მდგომარეობაში ჩააყენოს. ამით იგი ეკლესიის მსახურთა მადლობას დამოსახურებს, მაგრამ იმავე ზომით ჭეშმარიტებას დაშორდება, როგორც ეს ი. ჭავჭავაძის მიმართ გამოვლინდა.

სამშობლოს პატრიოტული გრძნობა, ცხოვრებაში არსებულ ბოროტებაზე გამარჯვების იმედი ილიას არასოდეს დაუწყარებია ქრისტეს მოძღვრებაზე. ადამიანის სულის „უფლის წაღში დაბრუნებაზე“, როგორც ამას განხილული წერილის ავტორი ფიქრობს და მკითხველსაც არწმუნებს, „სიციეთისა და მადლის სამსახური ქრისტიანობის უპირველესი მცნებაა. ამას დასტურად არ სჭირდება საბუთების მოშველიება“ (გვ. 444). აშკარაა, კრიტიკოსი ქრისტიანობისადმი ისტორიული და კლასობრივი მიდგომისა და შეფასების ერთადერთ სანდო კრიტერიუმს სავსებით უშვებს ხელიდან და ასეთ პირობებში ქრისტიანიზებული ბიბლიური ათი მცნება მას ადამიანების (მთელი კაცობრიობის) მორალური ღირსების დაცვისა და განმტკიცების ერთადერთ საშუალებად ესახება. მაგრამ ილია ჭავჭავაძე აქ არაფერ უშაშაია³⁹.

ე. ლენინი „ხუცობის ფანდს“ უწოდებდა ყოველგვარ მცდელობას, როდესაც „ღმერთის იდეიდან იდეენება ის, რასაც იგი ისტორიულად და ცხოვრებაში შეიცავს (სიბილწე, ცრლახრები... სიბნელისა და დაბეჩაყების... ბატონყმობისა და მონარქის კურთხევა)⁴⁰. ცნობილია, რომ ლენინმა

18 ი. ჭავჭავაძე, თხ., ტ. V, თბ., 1955, გვ. 165.

19 რელიგიისადმი ი. ჭავჭავაძის დამოკიდებულების საკითხს მართებულად აშუქებს პროფ.

მ. გრიგორიანი, იხ. მისი წიგნი: Курс лекций по истории атеизма. М., 1974, გვ. 231—232.

20 ლენინი ეულტურისა და ხელოვნების შესახებ, თბ., 1957, გვ. 504.

ხაზი გაუსვა იმ წინააღმდეგობას, რომელიც ტოლსტოი—მოაზროვნესა და ტოლსტოი — მხატვარ-შემოქმედს შორის არსებობს. ლენინი ტოლსტოი — მხატვარ-რეალისტის უდიდეს შეფასებასთან ერთად მკაცრად აკრიტიკებდა ტოლსტოველობის გამოვლენის ყოველგვარ ფორმას და დაასკვნია: „ჩვენს დროში ტოლსტოის მოძღვრების იდეალიზაციის, მისი „წინააღმდეგობლობის“, „სულისადმი“ მისი აპელაციის, „ზნობრივი თვითსრულყოფისადმი“ მოწოდების, „სინდისისა“ და საყოველთაო „სიყვარულის“ დოქტრინის, ასეკტიზმისა და კვეტიზმის ქადაგების და მისთანათა გამართლების ან შერბილების ყოველგვარ ცდას უაღრესად უშუალო და უაღრესად დიდი ენება მოაქვს“²¹. ლ. ტოლსტოის მსოფლმხედველობასთან გაათანაბრო ი. ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა, ხოლო შემდეგ ამ მსოფლმხედველობის პირდაპირი ანარეკლი ეძიო და „იპოვო“ ილიას შემოქმედებაში, ამაში დაინახო „სამოციანელთა“ მედროშის ეროვნულ-სოციალური მოღვაწეობისა და მხატვრული შემოქმედების ფასი და მნიშვნელობა — არის მძიმე შეცდომა, რომელსაც „უაღრესად უშუალო და უაღრესად დიდი ენება მოაქვს“.

სრულიად სხვა საკითხია ის გარემოება, რომ ეროვნული ინტერესებისათვის ბრძოლის სათავეში მოქცეული ილია შემწყნარებლურ დამოკიდებულებას იჩენდა მორწმუნოს გრძნობებისადმი და, თვალისწინებდა რა მაშინდელ ისტორიულ ვითარებას, შესაძლებლად მიაჩნდა, ჩაეყენებინა მორწმუნოს გადახალისებული გრძნობები ეროვნული ამოცანების სამსახურში. ეს იყო ილიას პოლიტიკური მოსაზრებებით ნაკარნახევი დამოკიდებულება ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიასთან, რომელსაც არავითარი საერთო არა აქვს ორთოდოქსალური ქრისტიანობის, განდევლობა-ასეკტობის აღიარებასა და დაცეასთან.

განსაკუთრებულად საყურადღებო ის არის, რომ ი. ჭავჭავაძემ საერთოდ რელიგიის და კერძოდ ქრისტიანული სარწმუნოების დახასიათება-შეფასების დროს ხელმძღვანელობდა ისტორიული თვალსაზრისით. „ქრისტეს რჯული ქართველებისათვის, — წერს ილია, — მარტო სარწმუნოებითი აღსარება კი არ იყო, იგი ამასთან ერთად პოლიტიკური ქვეთვირიც იყო საქართველოს მრავალწილების გასაერთებლად და შემოსაყრებად. ერთობა სარწმუნოებისა ერთობას ერისას მოასწავებდა. დრო იყო ამისთანა და სხვა არ არა ელემენტი მაშინ შემძლებელ არ იყო ეს ჩვენის ისტორიის დასაბამიდან სასურველი ერთობა და ედგინა“²².

მაშასადამე, ილიას საქართველოს წარსული მიაჩნია იმისთანა დროდ. როდესაც ქრისტიანობა „ელუბაობას უწყევდა ერთობასა“. ილიას ეს თვალსაზრისი ისტორიულ ქვეშაირებებს წარმოადგენს. ფ. ენგელსის ცნობილი განმარტებით — „შუა საუკუნეებმა თეოლოგიას შეუერთა და დაუმორჩილა იდეოლოგიის ყველა დანარჩენი ფორმა: ფილოსოფია, პოლიტიკა, იურისპრუდენცია. ამით მან ყოველი საზოგადოებრივი და პოლიტიკური მოძრაობა აიძულა თეოლოგიური ფორმა მიეღო. მასების გრძნობა მხოლოდ და მხოლოდ რელიგიური საკვებით საზრდობდა, ამიტომ მძაფრი მოძრაობის გამოსაწვევად საჭირო იყო, რომ მათ თავიანთი საკუთარი ინტერესები სარწმუნოებრივ სამოსელში

²¹ იქვე, გვ. 125.

²² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, თბ., 1955, გვ. 65—66 (ხაზგასმა ჩემია). იხ. აგრეთვე, გვ. 113, 116—117, 125, 127.

წარმოედგინათ²³. ცხადია, ქრისტიანული სარწმუნოება, როგორც ამაზე ილია ჭავჭავაძეც მიუთითებს, იმავე როლს ასრულებდა ქართველი ერის ისტორიული წარსულის მიმართ. ამასთან, ილიას არსად და არასოდეს არ გამოუმყლავნებია ისეთი იდეოლოგიურ-პოლიტიკური დაბნეულობა და თეორიული აზროვნების სიმწარე, რომ XIX ს. მიწურულში ქრისტიანული სარწმუნოებისათვის იგივე როლი დაეკისრინებინა.

ილია ყოველთვის იღვა თავისი დროის პროგრესული იდეალების სიმაღლეზე. იგი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა მაშინ, როცა ისტორიის პროგრესმა რელიგია უკვე შეარყია. ამიტომ ისტორიული თვალსაზრისით წარმოუდგენელი და შეუძლებელია, საქართველოს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნულ-რევოლუციური მოძრაობის მედროშეს ერის ხსნა და გადარჩენა დაენახა ქრისტიანული მოძღვრების საზეიმო გამარჯვებაში, განდევილობა-ასეკტობისაკენ პირისბრუნებაში. ეს არის ილია ჭავჭავაძის, როგორც ახალი დროის უდიდესი შემოქმედისა და მოაზროვნის, აქამდე გაუგონარი დაწინება და დამცირება. რთული პრობლემის გარკვევისათვის სასურველია აქ კვლავ გავიხსენოთ ფრ. ენგელსის ერთი დებულება: „Человек утрачивал в религии... свою человечность, и теперь, когда с прогрессом истории религия поколеблена, он замечает свою пустоту и неустойчивость. Но для него нет иного спасения, он может снова обрести свою человечность, свою сущность не иначе, как преодолев коренным образом все религиозные представления и решительно, чистосердечно вернувшись не к „богу“, а к себе самому“²⁴.

ფრ. ენგელსი იქვე განაგრძობს, რომ დიდმა გერმანელმა განმანათლებელმა გოეთემ სწორედ ეს გზა განვლო: „Гёте неохотно имел дело с „богом“:... только человеческое было его стихией, и эта человечность, это освобождение искусства от оков религии как раз и составляет величие Гёте“²⁵. საკმაოდ არ გვესახება, რომ ფრ. ენგელსის ეს სიტყვები კიდევ უფრო მეტი კატეგორიულობით ითქმის ახალი დროის დიდი ქართველა განმანათლებლის ილია ჭავჭავაძის მიმართ. სხვაგვარად იგი ვერ იქნებოდა მებაირახტრე იმ ეროვნულ-რევოლუციური, ღრმად დემოკრატიული მოძრაობისა, რომელმაც მის ისტორიულ განვითარებაში ნიადაგი შეამზადა საქართველოში მარქსიზმის გავრცელებისათვის.

ცნობილია, სამართლიანი კრიტიკული დამოკიდებულება ძველი მცდარი შეფასებისადმი—„ილია ჭავჭავაძე ბურჟუაზიული მწერალია“²⁶. ცხადია, ილია მით უფრო ვერ იქნებოდა დაღმავალი ბურჟუაზიის იდეოლოგი და ინტერესების გამომხატველი. გავიხსენოთ აღმავალი ბურჟუაზიის იდეოლოგების მკვეთრად უარმყოფელი დამოკიდებულება ორთოდოქსალური ქრისტიანობის, მით უფრო ასკეტიზმის ყოველგვარი გამოვლინებისადმი. ისტორიული თვალსაზრისი, როგორც ვთქვით, გამორიცხავს, რომ საქართველოს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნულ-რევოლუციური მოძრაობის მედროშე ორთოდოქ-

23 კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, თბ., 1950, გვ. 479.

24 К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. I, М., 1957, стр. 458.

25 იქვე.

26 იხ. ჟურნ. „საქართველოს კომუნისტი“, 1974, № 5, გვ. 32.

სალური ქრისტიანობის, კიდევ მეტი, ასკეტიზმის შემწყნარებელი და მქადაგებელი ყოფილიყო.

ილია ჭავჭავაძე იყო შემოქმედი და მოაზროვნე, რომელმაც ღმერთს ზეცის სასუფეველი წაართვა, რელიგიურ ილუზიებს ნიადაგი გამოაცალა. ცნობილია, რომ რელიგიურ გრძნობებთან გამოთხოვებით ილიამ ერთგვარი სიცარიელე და უმყარობა განიცადა. მაგრამ სინანული და მერყეობა მან ადრევე დასძლია „ზეცას არსებული“ ღმერთის მიწაზე ჩამოყვანით. მან აღამიანი, მშობელი ქვეყანა გააღმერთა და იგი უმადლესი და ერთადერთი ზრუნვის საგნად და პოეტური წარმოსახვის ხატად იცნო. კ. მარქსის გენიალური განსაზღვრით — „რელიგიის კრიტიკა ყველა კრიტიკის წინამძღვარია“; ხოლო კრიტიკამ რელიგიის ბორკილებს — „წარმოსახვითი ყვაილები იმისათვის კი არ ჩამოაგლიჯა, რომ აღამიანმა უფანტაზიო, უნუგეშო ბორკილები ატაროს, არამედ იმისათვის, რომ მან ბორკილები მოიხსნას და ცოცხალი ყვაილი მოწყვიტოს... რელიგია მხოლოდ ილუზორული მზეა, რომელიც აღამიანის გარშემო მოძრაობს მანამდე, სანამ იგი თავის თავის გარშემო მოძრაობას დაწყებდეს“²⁷.

მართალია, რელიგიის მიწიერი ისაფუძველილი ილიას ბოლომდე მატერიალისტურად არ აუხსენია, ეს უკვე ისტორიული მატერიალიზმის საქმე იყო. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მარქსადღელ მოაზროვნეთა შორის ილია უდავოდ არის ერთ-ერთი ღირსსაცნობი შემოქმედი და მოაზროვნე, რომელმაც რელიგიის ილუზორულ მზეს ზურგი შეაქცია, აღამიანის ამქვეყნიური ყოფნის, დედა სამშობლოს ძრწოლვით აღსაესე ცხოვრების შუაგულში მოექცა და ამდენად ნამდვილი მზის ცოცხალი და სურნელოვანი ყვაილების მოსაწყვეტად ხელი შორს გაიწვდინა. ილია ამ ყვაილების მოწყვეტას ვერ მოესწრო, მაგრამ ეს არავის არ აძლევს უფლებას, დღეს ილიას სახელით სიცოცხლესა და სურნელებას მოკლებული რელიგიისა და ასკეტიზმის წარმოსახვითი ყვაილები შემოგვთავაზოს. ჩვენ თუ არ ვიტყვი, ქვანი ილადადებენ იმ სიმართლეს, რომ ქართულ სინამდვილეში რელიგიის ბორკილები-საგან ხელოვნების განთავისუფლება, რელიგიურ-მითოლოგიური ფანტაზიისაგან მხატვრული ფანტაზიის ჩამოშორება ილიამ თავისი დროის მითხოვნის უმადლეს საფეხურზე აიყვანა და ამით ქართულ მწერლობასა და კულტურას ფასდაუდებელი ამაგი დასდო. ამის უარყოფა ილიას სიღიადის სრული გაქარწყლება იქნებოდა.

ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობის, ეთიკური შეხედულებისა და პატრიოტული იდეალების მოქცევა ქრისტიანული იდეოლოგიისა და ქრისტიანული პატრიოტიზმის ჩარჩოში, რომლის რეციდივებმაც თავი იჩინა ზოგიერთი სხვა ავტორის ნაწერებშიც — უხეში შეცდომაა. იგი უკან გადადგმული ნაბიჯია არა მხოლოდ დღევანდელ მეცნიერულ დონესთან შეფარდებით, არამედ თანამოცდაათი წლის წინანდელ კრიტიკულ-სააზროვნო მასალასთან მიმართებაშიც. მაშინ კრიტიკოსმა ესტატე ბოსლეველმა (მისმა მაშინდელმა და მომდევნო პერიოდის თანამოაზროვნებმა), ილია ჭავჭავაძის ყველა სხვა ნაწარმოებისაგან განსხვავებით, მხოლოდ პოემა „განდევილში“ ამოიკითხეს ავტორის მხრივ ცხოვრების ჭირ-ვარამისაგან ზურგშექცევა, უკიდურესი პესიმიზმი, ასკეტიზმის ქადაგება, რის გამოც მკაცრად საყვედურობდნენ კიდევ პოე-

27. კ. მარქსი, ჰეგელის სამართლის ფილოსოფიის კრიტიკისათვის, შესავალი, თბ., 1971, 33-4.

მის ავტორს. დღეს კი უკვე ჩვენთვის ცნობილი კრიტიკოსი საუკუნის წინანდელ შეცდომას უსაზღვროდ აფართოებს მარჯვნიდან; არა მარტო „განდევნის“, არამედ ილიას მთელი შემოქმედების, ეროვნულ-რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიულ მნიშვნელობასა და ღირსებას ხედავს ორთოდოქსალური ქრისტიანობის, კიდევ მეტი, განდევნილობა-ასკეტობის აღიარებასა და დაცვაში. მაშასადამე, იგი, სამწუხაროდ, მრავალგზის უკან დგამს ნაბიჯს.

პრობლემა ხომ ქართველი ხალხის კანონიერი ეროვნული სიამაყის მშვენიებას — დიდ ილიას შეება და, სამწუხაროდ, მომავლდინებელი გულგრილობის გამო აქამდე „ვერ შეგვიჩნევია“, რომ ჩვენ თვალწინ ჭეშმარიტებასთან შეუთავსებელი თვალსაზრისი იწყებს აღორძინებას; იგი ლამობს ახელილ თვლებს ჩამოეფაროს, რომ ვეღარ დავინახოთ „მისი (ილიას, — ბ. დ.) ნათელი, შარავანდელით შემოსილი სახე“ (ვაჟა-ფშაველა).

თანამედროვე მწვავე იდეოლოგიურ ბრძოლაში რელიგიურ-მისტიკური მიმდინარეობანი, პატრიარქალური „ქრისტიანული სოციალიზმის“ მჭადგებელნი განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩევიან. მათ წინააღმდეგ ბრძოლაში ილია ჭავჭავაძე ჩვენი საიმედო მოკავშირეა. მისი მდიდარი მხატვრული და თეორიული მემკვიდრეობის ქრისტიანული თეოლოგიისა და ასკეტიზმის ჩარჩოში მოქცევა უმართებულო და შეუძლებელია, როგორც ისტორიული სინამდვილისადმი ერთგულების, ასევე ჩვენი იდეოლოგიური მუშაობის მეცნიერული საწმინდის თვალსაზრისით.

იოველ ასათიანი

კიდეც ერთხელ ივანე მაჩაბლის დაკარგვის ერთი ვერსიის შესახებ

სახელოვანი ქართველი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის ივანე მაჩაბლის ტრაგიზმით აღსავსე ხვედრი ყოველთვის აღელვებდა და დღესაც აღელვებს ქართველ საზოგადოებას. ამიტომ სავსებით ბუნებრივია ის ინტერესი, რომელიც მისი დაკარგვის საკითხისადმი მიძღვნილმა სტატიებმა გამოიწვია.

ყველას კარგად მოეხსენება, რომ ივანე მაჩაბელი დაკარგვის დღიდან ისტორიას ეკუთვნის. ისტორიულ პიროვნებაზე კი არ შეიძლება ემსჯელოთ ზეპირი გადმოცემების მიხედვით, რომლებიც სუბიექტური მოსაზრებებია და არაერთად საბუთს არ ემყარება.

გაზ. „ლიტერატურულ საქართველოში“ (1973 წ. 22 ივნისი, № 25) გამოქვეყნებულ ჩვენს წერილში „ივანე მაჩაბლის დაკარგვის ერთი ვერსია“ მოყვანილი მოსაზრებანი ემყარება როგორც ცნობილ, ისე ჩვენს მიერ პირველად მოპოვებულ საარქივო, სამუზეუმო, აგრეთვე მემუარული ლიტერატურის მასალებს. ჩვენს წერილს არაეისათვის ჩრდილი არ მიუყენებია. იგი მიმართული იყო მთარული ჭორებისა და ლეგენდების წინააღმდეგ, რომლებიც ფართოდ გავრცელდა ი. მაჩაბლის დაკარგვისთანავე და რომლებსაც, სამწუხაროდ, ახლაც აქვს ვასავალი საზოგადოების არც ისე მცირე ნაწილი.

ჩვენს წერილს გამოეხმაურნენ: პატივემული ელენე მაჩაბელი-ჩერქეზიშვილისა („წერილი რედაქციას“, „ლიტერატურული საქართველო“, 1973 წ. 20 ივლისი, № 29), პროფესორი იოსებ ბოცვაძე („ამოუხსნელი საიდუმლო“, გაზ. „სახალხო განათლება“, 1973 წ. 3 ოქტომბერი, № 74), თათარ ჩხეიძე („ანაქრონიზმები“, „ლიტერატურული საქართველო“, 1973 წ. 26 ოქტომბერი, № 42).

მე უთუოდ თავს შევიკავებდი საპასუხო წერილის გამოქვეყნებაზე, რომ ჩვენს ოპონენტებს ო. ჩხეიძესა და ი. ბოცვაძეს მხოლოდ განსხვავებული მოსაზრება გამოეთქვათ აღნიშნული საკითხის ირგვლივ და მით დაკმაყოფილებულიყვნენ. სამწუხაროდ, ჩვენი წერილის ირგვლივ პოლემიკის დროს მათ პრინციპული ხასიათის შეცდომები დაუშვეს, უმართებულად წარმოვიდგინენ საქართველოს მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის მნიშვნელოვან საკითხებს, რომელთა დუმილით გვერდის ავლა დაუშვებლად მიგვაჩნია.

პატივემული ელენე მაჩაბელი-ჩერქეზიშვილისა რამდენიმე შენიშვნას გეთავაზობს, რაც, ავტორის აზრით, გათვალისწინებულ უნდა იქნეს „იოველ ასათიანის და ყველა სხვა ვერსიების სისწორის შესაფასებლად“.

ერთ სავაჭეთო წერილში შეუძლებელი იყო ყოველმხრივ გავვეშუქებინა ზემოთ აღნიშნული ვერსიის ყველა დეტალი, რაც ალბათ საფუძველი გახდა შენიშვნებისათვის. შესაძლოა, ანალოგიური კითხვები დაებადათ ჩვენი წერა-

ლის სხვა მკითხველებსაც, რის გამოც საჭიროდ მიმაჩნია ზოგიერთ შენიშვნაზე პასუხი გავცე პატივცემულ ელენე მაჩაბელს.

სწორია, რომ „რაიმე ფაქტი ან დოკუმენტი, რომელიც ადასტურებდეს ი. მაჩაბლის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას დუხობორებისადმი“ არ არსებობს, მაგრამ საჭირო იყო, რომ მაჩაბელი დუხობორებისადმი (განსაკუთრებულ დამოკიდებულებაში ყოფილიყო? სრულიადაც არა. დუხობორების რწმენის გაზიარებაში ვერც ცნობილ ქართველ პუბლიცისტს, არჩილ ჯორჯაძეს დავდებთ ბრალს, მაგრამ ხომ ცნობილია, რომ იგი დუხობორების გადასახლების კომიტეტის წევრი იყო ლონდონში. იმავე კომიტეტის წევრი იყო კომუნისტური პარტიის ძველი წევრი, ვ. ი. ლენინის თანამებრძოლი ვ. დ. ბონჩ-ბრუევიჩი. ცნობილი რევოლუციონერი, ანარქისტი პეტრე კროპოტკინიც დაინტერესებული იყო დუხობორების ბედით. მან ჟურნალ „Девятнадцатое столетие“-ში გამოაქვეყნა წერილი იმის თაობაზე, რომ კანადის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი კლიმატური პირობებით და პოლიტიკური თავისუფლებით შეიძლება გამოყენებულ იქნეს „დუხობორების“ მუდმივ საცხოვრებელ ადგილად. ლ. ნ. ტოლსტოიმ ზემოთ აღნიშნული წერილის გაცნობისთანავე მიმართა კროპოტკინს თხოვნით, რათა იგი დახმარებოდა დუხობორებს კანადაში დასახლებულიყვნენ. პეტრე კროპოტკინმა მაშინვე გაუგზავნა წერილი ტორონტოში თავის მეგობარს პროფესორ მევორს, რომელშიც თხოვდა მოლაპარაკებოდა კანადის მთავრობას ლ. ტოლსტოის მიერ აღძრული საკითხის მოსაგვარებლად. სულ მალე მიღებულ იქნა მთავრობის ნებართვა და კანადაში გადასახლდა რამდენიმე ათასი დუხობორი¹.

ეს ფაქტები იმაზე მიგვანიშნებენ, რომ ა. ჯორჯაძე, ვ. დ. ბონჩ-ბრუევიჩი, პ. კროპოტკინი და ბევრი სხვაც თუმცა დუხობორების რწმენას არ იზიარებდნენ, მაგრამ აქტიურად თანაუგრძნობდნენ და ეხმარებოდნენ მათ. ივანე მაჩაბელიც არ იზიარებდა დუხობორების რწმენას, მაგრამ იგი დაეხმარა მეფის მთავრობის მიერ რწმენისათვის დევნილ ხალხს.

შენიშვნა—„თუ მაჩაბლისათვის შეიძლებოდა უპასპორტოდ წასვლა — რატომ ვერ მოახერხა ეს სულერჟაციმ, რომელიც ამისათვის ჩამოვიდა რუსეთიდან საქართველოში?“ — ალბათ იმითია გამოწვეული, რომ წერილში მე არ გადმოვეცი და ვერც გადმოვცემდი სულერჟიციის მიერ თავგადასავალს დუხობორების საქმესთან დაკავშირებით. სულერჟიციი არა მარტო პირველი გემის გამცილებლად იყო გათვალისწინებული, იგი სერგი ტოლსტოისთან ერთად რამდენიმე ათასი დუხობორის საზღვარგარეთ გადასახლების მეტად რთულ და მძიმე საქმეს ხელმძღვანელობდა და როგორც ტოლსტოელი პოლიციის შეუწყლეველი მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა. სულერჟიციი, რომელსაც ლ. ტოლსტოის თხოვნით გოლიცინმა ნება დართო ბათუმში ჩასულიყო, რამდენიმე ხნის შემდეგ მისივე ბრძანებით გააძევეს საქართველოდან. ლ. ტოლსტოიმ განმეორებით სთხოვა გოლიცინს, ბათუმში დაბრუნების ნება მიეცა სულერჟიციისათვის, დუხობორების ემიგრაციის „დაწყებული საქმის დასამთავრებლად“².

¹ Н. М. Пирумова, Петр Алексеевич Кропоткин, Москва, 1972, стр. 158.

² საქ. სსრ ცსია, ფონდი 1087, აღწ. 1, საქმე 1059, ფურც. 19.

კავკასიის მთავარმართებელი დუხობორების ემიგრაციის ყოველ დეტალს ატყობინებდა შინაგან საქმეთა მინისტრს გორემიკინს და მათ ლტოლვას ღვარჯარეთ ლ. ტოლსტოის და ტოლსტოელებს აბრალვდა: „Такое напряженное положение дел в духоборских обществах обуславливается греселенческим брожением среди духоборов-постников, объясняется без сомнения, не прекращающимся пагубным влиянием на этих сектантов со стороны толстовских агитаторов“³.

სულერტიცი ცნობილი იყო როგორც თავგამოდებული ტოლსტოელი, მისი ინკოგნიტოდ წასვლა საზღვარგარეთ შეუძმინეველი არ დაჩრებოდა ჟანდარმერიას, რის გამოც ის ველარ შეძლებდა მონაწილეობა მიელო კანადაში კიდევ რამდენიმე ათასი დუხობორის გადასახლების საქმეში. ამას გარდა, თვით სულერტიცი, უკვე ცნობილი მიზეზების გამო, ბათუმში დაგვიანებით ჩავიდა, როგორც იგი წერს: „...Благодаря некоторым затруднениям, я грибыл в Батуми только 6-го августа, т. е. когда духоборы уже садились на пароход“⁴. ამასთან ისიც აღსანიშნავია, რომ სულერტიციმ საზღვარგარეთის პასპორტი (როგორც წერილშიც მქონდა აღნიშნული) მიიღო 1898 წ. 20 ოქტომბერს, რაც აღნიშნულია თბილისის გუბერნატორის 27 ოქტომბრით დათარიღებულ წარდგინებაში მთავარმართებლის კანცელარიისადმი: „Мещанин города Житомира Леопольд Антонович Сулержицкий получил 20-го числа текущего месяца за № 751 из моей канцелярии заграничный паспорт сроком на шесть месяцев“⁵. ყოველივე ეს ნათლად გვიხსნის, თუ რატომ ვერ „მოახერხა“ სულერტიციმ ინკოგნიტოდ წასვლა საზღვარგარეთ და რატომ შეძლო ეს ივანე მაჩაბელმა.

თუ როგორ მოხდა, რომ ერთ თვეზე მეტი ხნის განმავლობაში პირველი გემის გასვლამდე ვერ მოახერხა „მთელი საქართველოსათვის ცნობილი ადამიანი“, არცთუ ისე ძნელი ასახსნელია. გემი ბათუმიდან ვაცილებით ადრე, ივნისის თვის დამლევს უნდა გასულიყო: გემის დაგვიანებით გასვლა იმით იყო გამოწვეული, რომ უკანასკნელ მომენტში ინგლისის მთავრობამ თითოეულ სულ დუხობორზე 250 მანეთი საგარანტიო თანხა მოითხოვა. ამ დროისათვის ეს ძალან დიდ თანხას შეადგენდა, რის გაღებაც დუხობორებს არ შეეძლოთ.

ასეთი კრიტიკული მდგომარეობიდან დუხობორები იხსნეს ინგლისელმა კვაკერებმა, რომლებმაც დაიყოლიეს ინგლისის მთავრობა, რომ საგარანტიო თანხა თითოეულ სულზე შეემციებინა 150 მანეთამდე. მათვე შეკრიბეს ურთიერთშორის 100 ათასი მანეთი და დუხობორების 50 ათას მანეთთან ერთად შედგა ის თანხა რაც საჭირო იყო გარანტიისათვის, მაგრამ ყოველივე ეს გარკვეულ დროს მოითხოვდა, რამაც განაპირობა პირველი გემის დაგვიანებით გასვლა ბათუმიდან.

რასაკვირველია, ამ ხნის განმავლობაში მაჩაბელს სადღაც მაღავედნენ, ალბათ მისი აღმოჩენის საშიშროებაც კი წარმოიშვა. შესაძლოა, ამით იქნეს ახს-

³ იქვე, ფურც. 4.

⁴ Л. Сулержицкий, В Америку с духоборами, Москва, 1905, გვ. 10.

⁵ საქ. სსრ ცსია, ფონდი 1087, აღწ. 1, საქმე 1059, ფურც. 18.

წილი იმ წერილის საიდუმლოება, რომელიც 24 ივლისს მიიღო თბილისში. წმინდა გიორგის ეკლესიის მღვდელმა მოლოდინოვმა ი. მაჩაბლის ცოლს მისათვის გადასაცემად და რომელსაც საეკლესიო მსახურს ამოფარებული ვილაც მისილ არი აწერდა ხელს (ამ წერილის გარკვეული ნაწილი მოყვანილი მაქვს ჩემს წერილში). ვის უნდა გამოეგზავნა ასეთი შინაარსის წერილი „ოლენეცკის გუბერნიიდან“, თუ არა იმ პირებს, რომლებიც დაინტერესებული იყვნენ, რომ მაჩაბლის მძებნელთათვის გზა-კვალი აერიოთ, ეძებნათ იგი არა საქართველოში, არამედ მის ფარგლებს გარეთ და ამით თავიდან აეშორებინათ მისი აღმოჩენის საფრთხე.

მართალია, მაჩაბელი იმ პერიოდში, ოპერაციის შემდეგ ფიზიკურად ჯერ კიდევ სუსტად იყო, რა თქმა უნდა, ოჯახიც ძლიერ უყვარდა, მაგრამ ყოველივე ეს ხელს ვერ შეუშლდა ასეთი ნაბიჯი გადაედგა. როგორც აკაკი წერს: „არ შემიძლია არ ვსთქვა, რომ ის იშვიათი და სამაგალითო მოვლინება არ ყოფილიყოს, ნიჟიერი, გრძნობა-გონებით განვითარებული და ქვეყნისათვის თავდადებული... ის თავის თავზე ცოტას ფიქრობს... თავსა სწირავს საზოგადოს“⁶. ასეთ ადამიანს მისთვის შექმნილ ვითარებაში არ შეეძლო ლ. ტოლსტოის პატივისცემით, სერგი ტოლსტოის თხოვნით აღვიღად და სწრაფად არ გადაეწყვიტა კუნძულ კვიბროსზე გამგზავრება. მაგრამ არა სამუდამოდ გადაკარგვის მიზნით, არამედ დროებით.

მარჯორი უორდროპის წერილები მით არის საინტერესო, რომ მიგვანიშნებს ივანე მაჩაბლის საზღვარგარეთ გადაკარგვის ვერსიის რეალობაზე. როგორც ჩანს, ამ ვერსიას ნდობით ეპყრობოდნენ ივანე მაჩაბლის ოჯახის წევრებიც. რით უნდა აიხსნას, თუ არა იმით, რომ ტასო მაჩაბლის და ბაბო საზღვარგარეთ მიემგზავრება ივანე მაჩაბლის საქენად და დახმარებისათვის მიმართავს მარჯორი უორდროპის ძმას, რომელიც იმ დროს (1902 წელს) ინგლისის კონსულად მუშაობდა ქერჩში.

თუ გავითვალისწინებთ ყოველივე ზემოთქმულს, დუხობორების ვერსია არც ისე საეჭვოდ უნდა მივიჩნიოთ. მოულოდნელი და საბედისწერო ი. მაჩაბლისათვის აღმოჩნდა კუნძული კვიბროსი, რომლის „Знойный тропический климат и лихорадка, убиенная в короткое время такое большое число людей... заставила духоборов бежать с этого губительного, ужасного острова, царства смертельной лихорадки“⁷. სამწუხაროდ, ივანე მაჩაბელი ვერ გაეჭტა სასიკვდილო ციებ-ციხელების კუნძულს.

პროფ. ი. ბოცვაძე წერილში „ამოუხსნელი საიდუმლო“ გეთავაზობს ი. მაჩაბლის თვითმკვლელობის ვერსიას. ი. ბოცვაძე ზემოთ მოხსენებული ვერსიის დასამტკიცებლად არავითარ საბუთს არ იშველებს. იგი გადმოსცემს ი. მაჩაბლის „უმცროსი თანამედროვის“, მასწავლებელ ივანე ბუქტრაულის ნაამბობს, რომლის მსგავსი ლეგენდები მრავლად გავრცელდა ი. მაჩაბლის დაკარგვისთანავე და რომელთაც, სამწუხაროდ, ახლაც აქვთ გასავალი ზოგიერთთა შორის. ი. ბოცვაძის აზრით, ი. მაჩაბლის „სულიერი დებარესია“ მზადდებოდა

⁶ აკაკი წერეთელი, თხზულებათა სრული კრებული, ტომი XIV, თბილისი, 1961, გვ. 585.

⁷ Л. Сулержницкий, В Америку с духоборами, Москва, 1905, гв. 196.

წლების განმავლობაში — 1885 წ. ხელისუფლების მიერ გაზ. „დროების“ დახურვიდან — და კულმინაციურ წერტილს მიაღწია 1892 წელს. რაც მთავარია, იგი ი. ჰავჭავაძის და ი. მაჩაბლის მოღვაწეობას საადგილმამულო ბანკში, ილიას პრინციპულ ბრძოლას ბანკის საკითხებზე არასწორად გადმოგვცემს. მხოლოდ ამით შეიძლება აიხსნას მისი განცხადება იმის თაობაზე, რომ „ილიამ მაჩაბელს ყველა სამოქმედო გზა გადაუღობა, ყველგან ფეხი ამოუკვეთა, იგი ფაქტიურად მოსწყვიტა საზოგადოებრივ საქმიანობას“⁸. პროფ. ი. ბოცვაძე შეესებოდა დაუმსახურებლად დებს დიდ ილიას ბრალს მაჩაბლისადმი პირად მტრობაში, მის დევნაში, რაც ყოველად გაუმართლებელია. საზოგადო საქმისათვის პრინციპული ბრძოლა ილიას არასდროს არ გადაჰქონდა პირადულ მტრობაში, რის შესახებაც ნათლად მეტყველებს მისი დამოკიდებულება მოწინააღმდეგეებისადმი, კერძოდ ივანე მაჩაბლის მიმართ. ი. მაჩაბლის მიერ ანონიმური ბროშურის „თავადი ილია ჰავჭავაძე და მისი მოღვაწეობა“ გამოქვეყნების შემდეგ, საბანკო ბრძოლების ცხარე დღეებშიაც კი ილია ი. მაჩაბლის ნიქს, მას მთარგმნელობითს მოღვაწეობას მაღალ შეფასებას აძლევდა. 1896 წელს ჟურნალ „მოამბის“ 1-ლ ნომერში გამოქვეყნებულ „იულოოს კეისრის“ მაჩაბლისეულ თარგმანზე გაზ. „ივერიაში“ დაიბეჭდა ბიბლიოგრაფია, რომლის შესახებაც არ შეიძლებოდა არ სცოდნოდა გაზეთის რედაქტორს ილია ჰავჭავაძეს. „პირველად ყოვლისა ამ ნომერში უნდა მოეხსენიოთ თარგმანი შექსპირის დრამის „იულოოს კეისრისა“ თ. ი. მაჩაბლისა. ჩვენ დიდს სიამოვნებით შევხედით ამ ახალ თარგმანს და დიდ განძათაც მიგვაჩინა ჩვენის ლიტერატურისათვის ი. მაჩაბლის თარგმანები... იმედი გვაქვს აგრეთვე თ. მაჩაბელი გადაგვითარგმნის კიდევ რამდენიმე საუკეთესო დრამას შექსპირისას. დრამა ინგლისურიდან არის პირდაპირ თარგმნილი და ამით კიდევ უფრო საყურადღებოა...“⁹. ყოველივე ამის შემდეგ, როგორ შეიძლება ვალაპარაკოთ, რომ ილიამ პირადი მტრობის ნიადაგზე ი. მაჩაბელი „ფაქტიურად მოსწყვიტა საზოგადოებრივ საქმიანობას“.

პროფ. ი. ბოცვაძის ზემოთ მოყვანილი მოსაზრება გაუგებრობის ნიადაგზე აღმოცენებულ მცდარ შეხედულებად მიმაჩნია.

ოთარ ჩხეიძე წერილში „ანაქრონიზმები“ დარიგებებს ვეძილევს, თუ რაზე და ვისზე შეიძლება და არ შეიძლება წერა. ო. ჩხეიძე გეისაყვედურებს არქივებში „დახროვებულ“ საბუთებს ვარკვევა უნდაო. მაინც რა საფუძველი აქვს მას, ჩვენ გეიკიყინოს, საბუთების ცულდად შერჩევისა და წაკითხვის გამო? რატომ არ გაიასარჩა და არ გეითხრა ჩემს წერილში მოყვანილი რომელი საბუთი არაა სწორად წაკითხული, ან რომელი მათგანი არაა სანდო და გასათვალისწინებელი?

საიდან მოიტანა ან ვინ შთააგონა ო. ჩხეიძეს, რომ ილიას პრინციპული ბრძოლა საბანკო საკითხებზე იმავე ამოცანებს ემსახურებოდა, რასაც მაჩაბელი და მისი თანამოაზრენი? რომ ორივე ზემოთ მოხსენებული მოღვაწე ტოლფარულია?

ჩვენი აზრით, ო. ჩხეიძის შთაგონების წყარო საბანკო ბრძოლის საკითხებზე მეტისმეტად მცდარი შეხედულებებია, რაც არცთუ იშვიათი მოვლენა იყო

⁸ ი. ბოცვაძე, ამოუხსნელი საიდუმლო, გაზ. „სახალხო განათლება“, 1973 წ., № 74.
⁹ გაზ. „ივერია“, 1896 წ. № 30.

ჩვენი საუკუნის 30 წლებში. „1895 წელს გაზაფხულში, — წერს გიორგი ლასხიშვილი, — მე პირველად ვიხილე საადგილმამულო ბანკის კრება და გავხდი მოწმე იმ უმაგალითო ბრძოლისა და აურზაურისა, რომელსაც მაშინ „ბანკოვი-ადას“ ეძახდნენ... უხლა, როგორც ჩანს, ზოგი მკვლევარი ჩვენის წარსულისა, ცდილობს პრინციპიალური სარჩული გამოუძებნოს ამ დავას და ბრძოლას, მაგრამ მე ვფიქრობ, ეს ამაო ცდა არის. რაც არ ყოფილა, იმას ვერ იპოვი“¹⁰.

ზოგიერთი მკვლევარი იქამდეც კი მივიდა, რომ საბანკო ბრძოლაში მხოლოდ პირადი ინტერესების შეჩაბება დაინახა და მაშინდელი ბრძოლის ვითარება ისე წარმოგვიდგინა თითქოს საქმე მხოლოდ იმაში იყო, თუ ვინ, ან რომელი ჯგუფი ჩაივლებდა ხელში საადგილმამულო ბანკს, რადგან იგი მოზრდილი და გემრიელი ლუკმა იყო. ზემოთ მოტანილი მოსაზრებები კომენტარის არ საჭიროებენ, ისინი თავისთავად მეტყველებენ მათ მეცნიერულ ღირსებაზე.

სამწუხარო მოვლენად მიგვაჩნია ის, რომ ზემოთ მოტანილი მოსაზრებების რეციდივებს 70-იან წლებშიც ვხვდებით. „ახლა რა თქმა უნდა, — წერს მწერალი ვახტანგ ჭელიძე, — უყოყმანოდ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ვერავითარი ბანკის მოგება, ვერავითარი ფული ვერ ანაზღაურებს ილიასა და მაჩაბლის იმ ძვირფას დროსა და ჯანმრთელობას, რაც ხშირად სრულიად დაწვრილმანებულს და არარსებით დავაში იფლანგებოდა“ (ხაზი ჩემია ი. ა.). ო. ჩხეიძე უყოყმანოდ იმეორებს იმასვე: „რამეთუ მიზანი ერთია ორივესი, სალოცავი ერთია ორივესი. აქ მხოლოდ სიწვრიმალეს გადაყოლილი ადამიანები თუ ვერ გავრკენენ მაშინაცა...“¹² თუ ზემოთ მოყვანილი ადგილების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ი. ჰაჭავაძის ბრძოლა საადგილმამულო ბანკისათვის უპრინციპო იყო, პირად ინტერესებს ემყარებოდა, დაწვრილმანებულს და არარსებით დავაში იფლანგებოდა ძვირფასი დრო, ერთი და იგივე მიზნები ამოძრავებდათ ბანკისათვის მებრძოლ მხარეებს, როგორ გეკადრებათ, ეს ხომ მნიშვნელოვანი საკითხის მეტისმეტი გაუბრალოებაა.

მოვუსმინოთ ილიას, ვფიქრობ, მისი სიტყვა გადამწყვეტა იქნება ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გასარკვევად: „ამ საქმეს ჩვენ დიდ მნიშვნელობას ვაძლევდით და ვაძლევთ კიდევ. თუნდ თავი დავანებოთ იმას, რომ ბანკები ღონისძიებას გვაძლევენ ფულის სესხად შოვნისას, ნურც იმას ვავიხსენებთ, რომ ამ ორს ჩვენს ბანკს შეუძლიანთ, ცოტა რომ ვსთქვათ, წელიწადში ორი ათასის თუმნის შექენა საზოგადო საჭიროების დასაკმაყოფილებლად, ამას ყველაფერს თავი დავანებოთ გავსინჯოთ ბანკი იმ მხრით, რა მხრითაც იგი უფრო სანატრელი უნდა იყეს. მათთვის, ვისაც სწამს ძალა თვითმოქმედებისა ქვეყნის სადღეგრძელოდ და საბედნიეროდ. ჩვენ, თევისა არ იყოს, პირი სავსე გვაქვს წყლითა და ვრცლად მითითებით ვერას ვიტყვით, მაგრამ ვინც ამ მხრით ღრმად დააკვირდება ჩვენის ბანკების არსებობას და საფუძვლიანად თავიდან ბოლომდე გავაღებთ გონების თვალსა, ის, რასაკვირველია, დაგვეთანხმება, რომ აქაც ბანკის საქმეში, როგორც ყველაფერ სხვაში, ჩვენის ყელის საბელის ჩვენს ზელშივე ჩავდებთ ჩვენთვის სანატრელიც უნდა იყოს და სასიხარულოც. ეს საქმე ამ მხრით ჩვენთვის დიდი რამ არის, ღღეს „შემთხვევისა გამო სხვისა და

¹⁰ გ. ლასხიშვილი, მემუარები, ტფ., 1933, გვ. 93—94.

¹¹ ვ. ჭელიძე, ივანე მაჩაბელი, თბ., 1968, გვ. 316.

¹² ო. ჩხეიძე, ანაქრონიზმები, „ლიტერატურული საქართველო“, 1973 წ., № 42.

სხვისა“ ჩვენთვის მარტო ბანკია მხოლოდობითი მოედანი, რომელზედაც უნდა აღიზარდოს, ფეხი აიდგას, გაიჭრათნოს, გაინავარდოს ჩვენმა თვითმოქმედებამ, ჩვენმა ზნეობითმა ძალ-ღონემ¹³.

როგორც ჩანს, არა პირადი ინტერესი, არა მარტო მოგების მიღება საზოგადო საჭიროებისათვის წარმოადგენდა საფუძველს ილიას პრინციპული ბრძოლისას საბანკო საკითხებში, არამედ ის დიდი ამოცანები, რასაც ჩვენი სახელოვანი თერგდალეულები უსახავენ ბანკს, როგორც ერის თვითმოქმედების სარბიელს. ილიას ბანკი სჭირდებოდა ქართული საქმისათვის და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის საბრძოლო იარაღთა არსენალში მას განსაკუთრებული როლს აკუთვნებდა. ამიტომ უდიერობა იქნებოდა საბანკო ბრძოლები წარმოგვედგინა „უპრინციპო“, „პირადი ინტერესებისათვის ბრძოლა“, „დაწვრილმანებულ არა არსებით დავად“ და ვინც ამ დავაში პრინციპულ ბრძოლას ხედავს, „სიწერილმანეს გადაყოლილ ადამიანად“ მოგვეჩათლა. ილიას მიმართვა მათდამი, ვისაც ჩვენი ქვეყანა გულწრფელად უყვარს და ჩვენთვის კეთილი არ შურს, ის დიდი სიფრთხილით, დიდი მოსაზრებით უნდა ეკიდებოდეს ყოველ საგანს, ყოველ აზრს ბანკის შესახებ, დღესაც ძალაში რჩება. ამას მოითხოვს ჩვენი წარსულის ობიექტური განჭვრეტა, მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის ინტერესები.

ო. ჩხეიძემ ი. მაჩაბელიც ეროვნული კარჩაკეტილობის მომხრედ მონათლა. თავს ნებს მაეცემ აქვე მოვიყვანო ადგილი მისი წერილიდან: „ვინც კარგად იცოდა, დუხობორების პრობლემა ქართული პრობლემა რომ არასოდესა ყოფილა და არაფერი გაიტაცებდა ივანე მაჩაბელსა, რაც არ იყო ქართული, რაც არას არგოდა საქართველოსა“¹⁴. ვფიქრობ, კომენტარს არ საჭიროებს, მაგრამ უმჯობესი იქნება თვით ი. მაჩაბელს მივცეთ სიტყვა ო. ჩხეიძის შემომოყვანილი გამონათქვამის შესაფასებლად.

ჯერ კიდევ 1885 წელს ი. მაჩაბელი ცენზურის მიერ აკრძალულ გაზ. „დროების“ ერთ-ერთ მოწინავე სტატიაში წერდა: „აქ სხვა რამეც არის საჭირო და არა მარტო დაბუდეება ეროვნების ვიწრო ბუდეში... ჩვენს დროში სამუდამოდ დაიმარხა ის სისტემა, რომელსაც მარტო ყველა ეროვნული „ჩვენ“ სწამდა და ამის მეტს ყურადღებას არას აქცევდა... თვითელი ხალხი ეკუთვნის არა მარტო თავის თავს, არამედ სხვებსაც, სწორედ ისე, როგორც ცალკე კერძო პირი — საზოგადოებასაც და არა მარტო თავის თავს“¹⁵. სხვას რომ თავი დავანებოთ, ი. მაჩაბლის ზემოთ მოყვანილი წერილის რამდენიმე სტრიქონი ნათლად ადასტურებს, რომ ი. მაჩაბელს სავსებით სწორად ესმოდა პატრიოტიზმი და ინტერნაციონალიზმი და ეროვნული კარჩაკეტილობის ვიწრო ბუდე თავის მოღვაწეობის ასპარეზად არასოდეს გაუხლდა.

მაშ რატომ, რა საბუთით ბრძანებს ო. ჩხეიძე, რომ ივანე მაჩაბელი მონაწილეობას არ მიიღებდა ისეთ საქმეში, „რაც არ იყო ქართული, რაც არას არგოდა საქართველოსა“.

13 ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 5, თბილისი, 1955, გვ. 49—50.

14 ო. ჩხეიძე, „ანაქრონიზმები“.

15 „საისტორიო მოამბე“, 9, 1966, გვ. 328.

არდაშირ პაპაქის ძის საქმეთა წიგნი

ფალაურიდან თარგმნა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო თ ე ო ჩ ხ ე ი ძ ე მ,
 რედაქტორი ჯ. გ ი უ ნ ა შ ვ ი ლ ი, თბილისი, 1976

სასანურმა ირანმა შექმნა მდიდარი მწერლობა (მხატვრული, ისტორიული, იურიდიული, რელიგიური...). სამწუხაროდ, ამ მწერლობის ნიმუშების უმრავლესობა განადგურდა არაბთა შემოსევებისა და ბატონობის ხანაში. ჩვენამდე მოაღწია დაახლოებით 14 ძეგლმა. მათი უმეტესობა რელიგიური ხასიათისაა. შედარებით მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი საერო ლიტერატურა. ეს აიხსნება იმით, რომ მაზდეანური სარწმუნოების შესვეურნი პირველ რიგში რელიგიური ხასიათის ძეგლებს უფრთხილდებოდნენ. ბევრი ძეგლი დაღუპვას გადაარჩინეს იმათ, ვინც თავშესაფარი ინდოეთში პოვა და რომელთა ჩამომავლები (პარსები) დღესაც მაზდეანურ სარწმუნოებას აღიარებენ. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ფრანგი მეცნიერი ანკეტელ დიუ პერონი პარსთა წრეში გაეცნო ძველ სპარსულ მწერლობას და მისი გადარჩენილი ნიმუშები გააქცო დასავლეთ ევროპას. ამ დროიდან იწყება ძველი სპარსეთის ისტორიის, მწერლობისა და ხელოვნების ინტენსიური შესწავლა. თვითონ პარსმა მეცნიერებმა გამოსცეს სასანური ირანის მთელი რიგი ძეგლები ვრცელი კომენტარებითა და ლექსიკონებით.

სასანური ირანის საერო ლიტერატურას განეკუთვნება ანონიმური ავტორის „არდაშირ პაპაქის ძის საქმეთა წიგნი“ („ქარნამაჟ-ი არდაშირ-ი პაპაქან“). ესაა მცირე მოცულობის რომანი, რომლის სიუჟეტს შეადგენს არდაშირ I ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა. გაკვრით ლაპარაკია აგრეთვე შაპურ I და ოპრმაზდ I-ზეც.

„არდაშირ პაპაქის ძის საქმეთა წიგნი“ ჯერ კიდევ VIII საუკუნეში არაბულ ენაზე ითარგმნა. IX საუკუნის დამდეგს განეკუთვნება არაბულად გალექსილი „არდაშირის ცხოვრების წიგნი“. ამ ფალაურ ნაწარმოებს, როგორც ჩანს, იცნობდნენ სომხეთშიც და ბიზანტიაშიც. „ქარნამაჟ“ თარგმნილია გერმანულ ენაზეც. ამავე დროს, იგი ყოველთვის იყო და არის ინტენსიური ყურადღებისა და შესწავლის საგანი. საშუალო სპარსულ ენაზე შექმნილი ეს რომანი (და უაღრესად საინტერესო წყარო) ახლა ხელმისაწვდომი ხდება ქართველი მკითხველისთვისაც თეო ჩხეიძის თარგმანის წყალობით. საერთოდ კი ქართულ ენაზე პირველად ქვეყნდება ფალაური ნაწარმოები.

თეო ჩხეიძე კარგა ხანია მუშაობს სასანური ირანის ისტორიისა და მწერლობის საკითხებზე. ამიტომაც, რომ ჩვენ მივიღეთ არა მარტო ფალაური ძეგლის შესანიშნავი თარგმანი, არამედ ჩინებულად შესრულებული გამოკვლევაც.

წიგნში მოთავსებულია არდაშირ I ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი თხზულების ქართული თარგმანი (გვ. 41—64), ფალაური ტექსტი (გვ. 07—058), ფალაურ-ქართული ლექსიკონი (გვ. 70—164), ფალაურ ტერმინთა ნუსხა (გვ. 165—197) და საკმაოდ ვრცელი შესავალი (გვ. 3—40). წიგნს წამძღვარებული აქვს რედაქტორის პატარა წინასიტყვაობა ახალ სპარსულ ენაზე (გვ. 03—05), რომელშიაც მიმოხილულია საშუალო სპარსული ენისა და ლიტერატურის შესწავლის მდგომარეობა საქართველოში.

თუ ჩხეიძე იზიარებს იმ აზრს, „რომ ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი წარმოადგენს უფრო ვრცელი თხზულების შემოკლებულ რედაქციას“ (გვ. 4), ეს მოსაზრება არგუმენტირებულია იმ რეალიებით, რომელიც ჩვენ არდაშირ I დავაშირებით არაბ და სპარსულ მწერალთა თხზულებებში გვხვდება.

მთარგმნელი „შესავალში“ მკითხველს გავრით აცნობს სასაზღვრო ირანის პოლიტიკურ ვითარებას, სოციალურ განლაგებას, სახელმწიფო ინსტიტუტებს, საეკლესიო და საჯარო თანამდებობებს. მთავარი ყურადღება კი გადააქვს ფალაური ნაწარმოებთა რაობა-მნიშვნელობაზე. თავის გამოკვლევაში იგი იმოწმებს XIX და XX საუკუნეების თითქმის ყველა გამოჩენილ ირანისტის აზრს „არდაშირ პაპაქის ძის საქმეთა წიგნზე“. ამავე დროს, მას გამოთქმული აქვს ორიგინალური შეხედულებებიც. სავსებით დამაჯერებელია მისი მსჯელობა და მოსაზრებანი ნაწარმოების შექმნის ადგილისა და ავტორის ვინაობის შესახებ (გვ. 8—10). თუმცა შეიძლება დამტკიცებას მოითხოვდეს მკვლევრის აზრი, რომ „ეს ძეგლი შეიქმნა იმპერიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ფარსში“ (გვ. 10).

„ქარნამაქიდან“ მკაფიოდ ჩანს ცვლილებები, რომელიც ირანმა განიცადა III—IV საუკუნეების შემდეგ. V—VI საუკუნეებში ირანის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი, საზოგადოებრივი, ეკონომიური და კულტურული განვითარების თვალსაზრისით, გაცილებით უფრო დაწინაურებული იყო, ვიდრე სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი. ამიტომ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „ქარნამაქ“ დაწერილი ყოფილიყო იქ, სადაც VI საუკუნეში ირანის პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრი არსებობდა.

თუ ჩხეიძე სავსებით მართებულად აღნიშნავს: „ყველა მოტანილი ფაქტის გათვალისწინებით, შეიძლება მივიდეთ იმ დასკვნამდე, რომ ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი დაწერილია დაახლოებით VI—VII საუკ. უფრო ზუსტად, არა უადრეს VI-ისა და არა უგვიანეს VII-ისა“ (გვ. 7). ამავე მოსაზრებას, დასძენს მკვლევარი, გამოთქვამდნენ თ. ნელდეკე და ა. გუტშმიდი (იქვე). მართლაც, „ქარნამაქ“ არ შეიძლება დავაცილოთ VI საუკუნეს. სწორედ ამ დროს ხდება მნიშვნელოვანი ცვლილებები სასაზღვრო ირანის საზოგადოებრივსა და ეკონომიურ ცხოვრებაში (გაეიხსენოთ ხოსრო ანუშირვან I „რეფორმები“). ასეთ ვითარებაში უნდა დაწერილიყო ისეთი თხზულება, რომელიც ამ ცვლილებებს საფუძველს III საუკუნეში მოუძებნიდა. VI საუკუნეში მომხდარ ცვლილებებს ჰყავდა როგორც თავის მომხრენი, ისე მოწინააღმდეგენი. თავიანთ შეხედულებას თუ მისწრაფებას ყველა არდაშირ I-ის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ხანას უკავშირებდა. ამიტომაც რომ „ეს ნაწარმოები არ არის ისტორიული სინამდვილის ამსახველი“ (გვ. 10).

VI საუკუნეში მომხდარი ცვლილებების ასახვულად ალბათ გამოყენებული იყო ძველი ლეგენდაც, ოღონდ ეს ლეგენდა დროის შესაფერისად უნდა

ყოფილიყო გადაშეშებული. მკვლევრის სიტყვებით რომ ეთქვათ, „ესა ძველი ლეგენდა, ჩაწერილი და გადაშეშებული, რომლის კავშირი სხვა ანალოგიური ტიპის ლეგენდებთან საესებით ნათელია“ (გვ. 10).

„ქარნამაის“ VI—VII საუკუნეებით დათარიღებას სხვადასხვა მონაცემებთან ერთად (ამ თვალსაზრისით უწინარეს ყოვლისა ყურადღებას იქცევს გვიან გაჩენილი თანამედრობების დასახელება) მხარს უჭერს ისიც, რომ მასში ლაპარაკია ჰადრაკის თამაშზე (გვ. 7) და იხსენიება თურქთა ზაყანი (იქვე). ჰადრაკის სპარსეთში გავრცელება და თურქებთან სპარსელების ურთიერთობა მხოლოდ VI საუკუნის საკმაოდ ცნობილ ფაქტებს განეკუთვნება.

თეო ჩხეიძეს შესანიშნავად აქვს გამართული ფალაურ-ქართული ლექსიკონი. ფაქტიურად ეს არის ფალაურ-ქართული ლექსიკონის შედგენის პირველი ცდა ქართულ საბჭოურ ორიენტალისტიკაში. ლექსიკონში ყურადღებას იქცევს არაერთი დაკვირვება, მოსაზრება, მტკიცება და ჰიპოთეზა. მოშველიებულია ქართული და სომხური მასალებიც. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ირანული წარმომავლობის იმ ტერმინებს, რომლებიც უძველეს ქართულ და სომხურ წყაროებშია დამოწმებული. ამგვარ ტერმინთა განმარტებები ერთნაირად საყურადღებოა როგორც ლინგვისტი-ფილოლოგებისათვის, ისე ისტორიკოსებისათვის. თუმცა ამ მხრივ მას ქართველ ირანისტთა შორის წინამორბედებიც მოეპოვება (ისინი დასახელებული არიან კიდევ რედაქტორის ჯ. გიუნაშვილის წინასიტყვაობაში და თვითონ ლექსიკონის შემდგენელი არაერთგან დასახელებს მათ). თითოეული ფალაური ტერმინის განმარტებისას სანიმუშოდ არის შესრულებული სამეცნიერო აპარატი. ყველაფრიდან ჩანს, რომ „ქარნამაი“-ის მთარგმნელი და მკვლევარი თანამედროვე ირანისტიკის მიღწევათა ღონეზე დგას.

ერთი სიტყვით, თეო ჩხეიძის ახალი წიგნი არ შეიძლება არ მივიჩნიოთ ქართული ორიენტალისტიკური მეცნიერების მნიშვნელოვან შენაძენად. ამავე დროს იგი წარმოადგენს ქართული საბჭოური ორიენტალისტიკის განვითარების უეჭველ დადასტურებასაც.

ასევე მიღწევა-წარმატებასთან ერთად შეინიშნება ზოგიერთი უზუსტობაც, რაც ახალ გამოცემაში სულ ადვილად შეიძლება გასწორდეს; ქვემოთ მოგვაქვს თითქმის ყველა შენიშნული მაგალითი:

თარგმანში „ბატონის“ მავიერ (გვ. 37, 46) სჯობდა ყოფილიყო „უფალი“ (მდრ. ქართ. „უფალი“, „მამფალი“). xvatai (ახალი სპარს. „ხოდა“) ასევე განმარტებული ლექსიკონში, (გვ. 141). სხვათა შორის, ეს კარგად არის ასახული სპარსული წარმოშობის ქართულ ტერმინშიც „ხოდაბუნი“ („საუფლო მიწა“, უფრო გვიან „საბატონო მიწა“).

არდაშირ I გადამწყვეტ ბრძოლაში არტაბან V დაამარცხა არა 226 წელს (გვ. 3, 14, შენ. 24), არამედ 224 წელს. ორგან გამეორებული შეცდომა გასწორებული ჩანს ლექსიკონში, სადაც არტაბან V-ის ზეობის წლები განსაზღვრულია 215—224 წლით (გვ. 77). 224 წელი არტაბან V-ის დამარცხების თარიღია, 226 წელი არდაშირ I შაჰანშაჰად ხელდასხმის წელი.

სწორია ა. ჭრისტენსენის აზრი, რომ āzāi „ესა vāspuhr-ზე დაბალი ფენა არისტოკრატიისა, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, განფენილი მთელ სამეფოში“. მაგრამ სწორი არაა, ის, რომ „მისი უმეტესი ნაწილი ახორციელებდა პროვინციების მმართველობას“ (გვ. 33).

ვარი. თვალსაჩინოა აზრთა სხვადასხვაობაც სასაზღვრო ირანის ისტორიის შესახებ თუ იმ მოვლენასთან, ფაქტთან დაკავშირებით. მიუხედავად ამისა, მკვლევარი მარჯვედ იყენებს ირანისტიკის ყველა პოზიტიურ მიღწევას, მის განკარგულებაშია წყაროებისა და ლიტერატურის ფართო წრე. ყველაფერი ეს ცხადად ელინდება როგორც თარგმანში, ისე მისთვის წამძღვარებულ გამოკვლევაში.

მთავარი მაინც ისაა, რომ თეო ჩხეიძეს ქართულ ორიენტალისტიკურ მეცნიერებაში პირველად შემოაქვს ერთ-ერთი თვალსაჩინო ფალაური ლიტერატურული ნაწარმოები. გვინდა იმედი ვიქონიოთ, რომ იგი მომავალშიც განაგრძობს ამ მიმართულებით მუშაობას და ქართველი მკითხველისათვის ხელმისაწვდომს გახდის ფალაური მწერლობის სხვა ნიმუშებსაც.

მალმრინა ბაბუნაძე

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი

ელენე ვირსალაძე

ქართულმა მეცნიერებამ მძიმე დანაკლისი განიცადა — გარდაიცვალა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრის გამგე, შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ელენე ბაგრატიის ასული ვირსალაძე.

ელ. ვირსალაძე დაიბადა 1911 წ. თბილისში. 1927 წელს დაამთავრა თბილისის მერვე შრომის სკოლა და ჩაირიცხა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიურ ფაკულტეტზე. 1932—1935 წლებში სწავლობდა ლენინგრადში ლიტერატურის, ენისა და ფილოსოფიის ინსტიტუტის ასპირანტურაში. 1936 წ. ლენინგრადშივე დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია და ქართველ ქალთაგან ერთ-ერთმა პირველმა მოიპოვა სამეცნიერო ხარისხი.

1943 წელს ელ. ვირსალაძემ შედგაგოგიური მოღვაწეობა დაიწყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. ძირითად სამეცნიერო-კვლევით საქმიანობას კი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტში ეწეოდა. ელ. ვირსალაძემ 1963 წ. წარმატებით

დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია. 1976 წ. აარჩიეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრის გამგედ.

ქართული ფოლკლორის კვლევა ელ. ვირსალაძემ ახალ სიმაღლეზე აიყვანა. ფართო დიაპაზონისა და დიდი ერუდიციის მეცნიერმა გამდიდრა საბჭოთა ფოლკლორისტიკა მნიშვნელოვანი მონოგრაფიებითა და წიგნებით. ელ. ვირსალაძის მეცნიერული მოღვაწეობა მეტად მრავალმხრივია. იგი საშუაო გულმოდგინებით იკვლევდა თანრობრივად მრავალფეროვანი ზეპირსიტყვიერების სხვადასხვა საკითხს. მკვლევარს ერთნაირად აინტერესებდა მითოლოგიის პრობლემები, ეპიკური ტრადიციების თავისებურებანი, ხალხური ლირიკის სახეები, თანამედროვე თემატიკის ფოლკლორში ასახვის ფორმები, ხალხური ლეგენდები და გაღმორკმები, ფოლკლორულ-ლიტერატურული ურთიერთობანი, ტექსტოლოგიური ხასიათის ძიებანი და კიდევ ბევრი სხვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის შრომა, რომელიც მეცნიერმა ბიბლიოგრაფიული ხასიათის სამუშაოთა განხორციელებას შეაღია.

ელ. ვირსალაძემ ერთ-ერთმა პირველმა მიაქცია ყურადღება ქართული ზღაპრების გენეზისს და მათი შემეცნებითი თუ ესთეტიკური ღირებულებების ჩვენებით, მსოფლიო ფოლკლორში ეროვნული ზღაპრების ადგილისა და სპეციფიკის გარკვევით მეტად საინტერესო დასკვნები გააკეთა. ელ. ვირსალაძის გამოკვლევათა შორის განსაკუთრებული ღირებულების მქონეა „ქართული სამონადირეო ეპოსი“, რომელიც საზოგადოებრივი წყობის ერთ-ერთ უძველეს ფორმასთან დაკავშირებულ ფოლკლორის შეისწავლის და ზეპირსიტყვიერების ისტორიის უადრესი პერიოდის შესახებ საეტაპო მნიშვნელობის მონოგრაფიას წარმოადგენს. 1976 წ. მოსკოვში დაიბეჭდა ამ წიგნის ვადაშუავებული ვარიანტი, რომელმაც უკვე ფართო გამოხმაურება პოვა სპეციალისტებსა და ფოლკლორით დაინტერესებულ წრეებში. ელ. ვირსალაძე 100-მდე შრომის ავტორია, ისინი გამოქვეყნებულია არა მარტო ქართულ და რუსულ, არამედ უცხო ენებზეც. მას იცნობენ ჩვენი ქვეყნის საუღვრებს გარეთაც.

საკავშირო თუ საერთაშორისო სიმპოზიუმებსა და კონგრესებზე წაკითხული მისი მოხსენებები ყურადღებას იმსახურებდნენ საკითხთა პრობლემურობით და მოვლენათა მასშტაბური განხილვით, ღრმამეცნიერული ღიაკენებით. 1974 წ. ელ. ვირსალაძე ნარატიული ფოლკლორის საერთაშორისო საზოგადოების წევრი გახდა.

გამოჩენილმა ფოლკლორისტმა დიდი ამაგი დასდო ეროვნული საუნჯის შეკრებას. მისი ხელმძღვანელობით არა ერთი და ორი ფოლკლორული ექსპედიცია მოეწყო მთიულეთ-გუდამაყარში, რაჭაში, ქართლსა და კახეთში, გურიასა თუ იმერეთში... იგი არა მარტო დაკვირვებით იწერდა მასალებს, არამედ გულმოდგინედ სწავლობდა და აქვეყნებდა მათ. არ მოიპოვება სოლიდური ფოლკლორული ხასიათის წიგნები, რომელთა გამოცემებშიც ელ. ვირსალაძეს მონაწილეობა არ მიეღო როგორც ხელ-

მძღვანელს, რედაქტორს ან შემდგენელს. მისი წლების მანძილზე არჩეული იყო თბილისის საქალაქო საბჭოს დეპუტატად. 1978 წლიდან თბილისის კალინინის რაიონის ქალთა კომიტეტის თავმჯდომარე იყო.

დიდი მეცნიერის, გულისხმიერი პედაგოგისა და სანიმუშო მოქალაქის სახე დაუვიწყარი იქნება.

საპარტიველოს სსრ უმაღლესი და საზოგადო სპეციალური განათლების სამინისტრო; შრომის წითელი ღრუზის ორდენოსანი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი; საპარტიველოს სსრ მაცნიაჩაბათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის პართული ლიტერატურის ინსტიტუტის ინსტიტუტი; საპარტიველოს სანიტორიო საზოგადოება; კალინინის რაიონის ქალთა კომიტეტი.

კ ს კ ლ ი შ ი მ ნ ე მ ბ ი

გაეროცაქორვა „მეცნიერება“

გ რ ი გ ო ლ ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე
თანამედროვე ქართული პოეზია
(ოციანი წლები)

რედაქტორი მ. აბუ ლაძე

ნაშრომში შესწავლილი და განზოგადებულია თანამედროვე ქართული პოეზიის 20-იანი წლების პერიოდის ჩამოყალიბების გზა, დადგენილია განვითარების ეტაპები, გარკვეული და შეჯამებულია მისი თავისებური ხასიათი. ამ მიზნით, გულდასმით დამუშავებული და შესწავლილია მთელი ის პოეტური პროდუქცია, რომელიც შეიქმნა ამ პერიოდში, გათვალისწინებული და შეფასებულია 20-იანი წლების ქართულ მწერლობაში ლიტერატურულ დაჯგუფებათა („ციცფერი ყანწები“, „პროლეტარული მწერლობა“, „ფუტურისტ-ლევლები“, „აკადემიური ასოციაცია“, „არიფონი“) მნიშვნელობა და წვლილი ქართული საბჭოთა პოეზიის ჩამოყალიბებასა და დადგენაში.

310 გვ., ფასი 2 მან. 70 კაპ., ტირაჟი 3500.

ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ე
შრომები, II

რედაქტორები: გ. ნი ნუ ა, ც. ქუ რ-
ცი კ ი ძ ე

წიგნში თავმოყრილია მის მიერ სხვადასხვა დროს სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში გამოქვეყნებული შრომები, რომლებიც ეხება ქართული გრამატიკული აზროვნების ისტორიას, ძველი ქართული ენის ლექსიკას, სომხურ-ქართულ ლექსიკოლოგიურ ურთიერთობებს, ალბანურ დამწერლობას და სხვ. აქვე შეშოდის გამოკვლევათა სერია, რომელიც იბეჭდებოდა სათაურით — „ვეფხისტყაოსნის ლექსიკიდან“. ამასთანავე ლექსიკოლოგიური და გრამატიკული საკითხებისადმი მიძღვნილი ისეთი ნაშრომებიც, რომლებიც ავტორის გამოუქვეყნებელი დარჩა და მის პირად არქივშია დაცული.

287 გვ., ფასი 2 მან. 50 კაპ., ტირაჟი 1200.

ვ. მ ა ც ა ბ ე რ ი ძ ე
ქართული სახალხო წიგნების შემდგენელ-გამომცემელი

რედაქტორი მ. ჩიქოვეანი

ნაშრომი მიზნად ისახავს რევოლუციამდელი ქართული სახალხო წიგნების მეცნიერულ-პოპულარულ განხილვას; განსაკუთრებული ყურადღება გამახვილებული პ. უმიკაშვილის, ზ. ჭიჭინაძისა და კ. გვარამაძის მიერ შედგენილ ისეთ გამოცემებზე, როგორცაა „არსენას ლექსი“, „ეთერიანი“, „მეფე ირაკლის გლეხი გმირები“, აჰარისა და სამესხეთოს ზეპირსიტყვიერების ნიმუშები, მუშა-ხელოსანთა ნაწერები, ცნობილ პოლიტიკურ მოღვაწეთა ბიოგრაფიები და მისთანანი, რომლებიც ხელს უწყობდნენ მკითხველთა თვითგანვითარებასა და პოლიტიკურ-რევოლუციურ გათვითცნობიერებას.

ნაშრომში ნაჩვენებია, რომ გამოცემელი სახალხო წიგნების შედგენა-გამოცემა და გავრცელების საქმიანობაში ხელმძღვანელობდნენ რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების შეხედულებებით.

104 გვ., ფასი 85 კაპ., ტირაჟი 4500.

ზ. კ ი კ ნ ა ძ ე
შუამდინარული მითოლოგია

რედაქტორი თ. გამყრელიძე

ნაშრომში განხილულია ძველი წყამდნარული (შუმერულ-აქადური) მითოლოგიის ძირითადი საკითხები: სამყაროს წარმოშობა, ადამიანის შექმნა და ცივილიზაციის დაფუძნება; წარღვნის მითოსი და სხვ.

ტექსტში გამოყენებულია პირველწყაროები შემერულ და აქადურ ენებზე — მითოლოგიური, ეპიკური, პიპოგრაფიული, ისტორიული და სხვა ხასიათის ლიტერატურა.

240 გვ., ფასი 1 მან. 50 კაპ., ტირაჟი 5000.

ერკონული
სამცხეთის

**იოანე დამასკელი
დაღმეტყობა**

ქართული თარგმანების ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო მიაი რაფაევამ

წიგნში ჰვეცნდება იოანე დამასკელის ფილოსოფიური ნაწარმოების „დაღმეტყობის“ ქართული თარგმანების პარალელური ტექსტები.

ტექსტებს უძღვს გამოკვლევა, რომელშიც განხილულია „დაღმეტყობის“ ეფრემ მცირისა და არსენი იყალთოელის თარგმანთა რედაქციები, მთარგმნელობით მეთოდთან დაკავშირებული ზოგი საკითხი.

ნაშრომს ერთვის ფილოსოფიურ ტერმინთა ლექსიკონი-საძიებელი, რომელიც წარმოადგენს ძველი ქართული ფილოსოფიური ტერმინოლოგიის სისტემატიზაციის პირველ ცდას.

„დაღმეტყობას“ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული ფილოსოფიური და მსოფლმხედველობრივი აზროვნების ისტორიის შესწავლის საქმეში.

300 გვ., ფასი 3 მან. 65 კაპ., ტირაჟი 1200.

**იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების
წელიწადეული**

მთავარი რედაქტორი ა. რ. ჩიქობავა

„წელიწადეულის“ III ტომში დაბეჭდილია ნაშრომები ქართველური, აფხაზურ-ადიღური, ნახური, დაღესტნური ენების ფონეტიკის, გრამატიკისა და ლექსიკის საკითხებზე; გამოქვეყნებულია რეცენზიები ახლად გამოცემული ლიტერატურის შესახებ და ინფორმაცია 1975 წლის 9—11 სექტემბერს მიიკოში ჩატარებული იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ-შედარებითი შესწავლისადმი მიძღვ-

ნლი VI რეგიონალური სამეცნიერო სესიის შესახებ.

336 გვ., ფასი 2 მან. 30 კაპ., ტირაჟი 1500.

**ხალხური პოეზია და პროზა, ქართული
ფოლკლორი, VII, მასალები და
გამოკვლევები**

რედაქტორი მ. ჩიქოვანი

წიგნი წარმოადგენს პრობლემური ნაშრომების კრებულს. მასში შესულია გამოკვლევები პოეტური და პროზაული ძანრების ურთიერთკავშირისა და ცვალებადი ბუნების შესახებ, დაკვირვების ობიექტად აღებულია ქართული, მეგრული, ლაზური, სვანური ხალხური შემოქმედების ძეგლები, ხოლო შედარებისათვის გამოყენებულია რუსი, კავკასიელი და სხვა ერთა ფოლკლორის ნიმუშები. მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ხალხურ ნაწარმოებთა სტრუქტურულ და მხატვრულ ანალიზს.

189 გვ., ფასი 1 მან. 60 კაპ., ტირაჟი 1600.

**კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა
ინსტიტუტის სპარსულ ხელნაწერთა**

კატალოგი

(AC—კოლექცია) ნაკვეთი II

შეადგინა მ. მამაცაშვილმა

რედაქტორი დ. კობიძე

წიგნი წარმოადგენს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მუსლიმანური ფონდის სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგის II ტომს. კატალოგში შესულია შუაზიური (AC) კოლექციის 317 სპარსული ხელნაწერი (XV—XIX სს.). შუაზიური სპარსული კოლექცია შეიცავს აღმოსავლეთში ფართოდ ცნობილ და გავრცელებულ სპარსულ ავტორთა სხვადასხვა თხზულებებს. სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგი გარკვეულ დახმარებას გაუწევს აღმოსავლეთმცოდნეობის დარგში მომუშავე სპეციალისტებს.

193 გვ., ფასი 1 მან. 90 კაპ., ტირაჟი 700.

ფასი 1 შა6.

6 657109

76 198

